

1941

1942

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાઝિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૦૧૪ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ અંનંતભુવન

વિષય ૮૬

ગણેશ વાઘેલા ડ્રાફ્ટ્સ

અનન્તાનુભૂતિ

કિંવા

અનન્ત જીવન

અંગ્રેજીમાંથી અનુવાદક

ઠક્કુર નારાયણ વિસનજી

“ Within yourself lies the cause of whatever enters into your life. To come into the full realization of your own awakened interior powers, is to be able to condition your life in exact accord with what you would have it.”

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
મણિલાલ ધનજીરામ દેશાઈએ છાપી પ્રકટ કર્યું.
સાસુન બિલ્ડિંગ્સ, સર્કલ, કોટ, મુંબઈ.

વિક્રમાબ્દ ૧૯૭૪

ઇ. સ. ૧૯૧૮

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ગ્રંથોદ્ધર-મંડળ
૧૯૦૮

અન્યસ્વામિત્વના સર્વ અધિકાર પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે

અનુવાદકની પ્રસ્તાવના

આજથી અઠાર વર્ષ પૂર્વે એટલે કે ઈ. સ. ૧૮૯૯ માં સિંધ હય-દરાબાદમાં હું મારા વાનપ્રસ્થ તીર્થસ્વરૂપ પિતા પાસે રહીને વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો, તે વેળાએ અમેરિકન તત્ત્વજ્ઞ મહાશય રાલ્ફ વાલ્ડો દૂધનું કૃત 'In Tune with the Infinite' નામક અંગ્રેજી ગ્રંથ પ્રથમ મારા વાંચવામાં આવ્યો હતો અને તે વેળાથી જ એ ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથનો ગુર્જર અનુવાદ કરવાની ઇચ્છાનો મારા અંતઃકરણમાં ઉદય થવાથી તત્કાળ તેનાં લગભગ ૫૦ પૃષ્ઠોનો અનુવાદ મેં કરી નાખ્યો હતો; પરંતુ ત્યાર પછી અન્ય અનેક વ્યવસાયોનો ભાર શિરપર આવી પડવાથી એ ગ્રંથના અનુવાદનું કાર્ય એમનું એમ જ અપૂર્ણ અવસ્થામાં પડી રહ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૯૧૪ માં એક વાર હું ડી. લક્ષ્મીદાસની કંપનીની દુકાને તે દુકાનના માલિક અને મારા મિત્ર રા. ઘનશ્યામભાઈ પાસે બેઠો હતો. એવામાં સાહિત્ય વિષયક કેટલીક વાર્તાઓ ચાલતાં અચાનક "In Tune with the Infinite" નામક ગ્રંથનો વિષય નીકળ્યો અને રા. ઘનશ્યામભાઈએ તેની અત્યંત પ્રશંસા કરીને એ ગ્રંથનો ગુર્જર અનુવાદ થવાની અતિશય આવશ્યકતા છે, એવો પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતાં મારા દીર્ઘ સમયના અપૂર્ણ અવસ્થામાં મૂકેલા કાર્યને પૂર્ણ કરવાની પુનઃ મારી ઇચ્છા થઈ અને તેના પરિણામે ઈ. સ. ૧૯૧૫ માં પુનઃ મેં એ કાર્યને હસ્તમાં લીધું અને લગભગ અર્ધ ગ્રંથનો અનુવાદ કરી નાખ્યો; પરંતુ એવામાં અચાનક કેટલીક સાંસારિક આપત્તિઓ આવી પડવાથી પુનઃ એ કાર્ય અટકી પડ્યું અને તેથી જ આ અનુવાદના પ્રકાશને આટલો બધો વિલંબ થઈ ગયો છે. પરંતુ અનેક વિધ્નો આવવા છતાં અન્તે તે દયાઘન પરમાત્માની કૃપાદૃષ્ટિથી આ ગ્રંથના અનુવાદકાર્યની નિર્વિઘ્ન પરિસ્થિતિ થઈ ગઈ છે અને તે અનુવાદ ગુર્જર વાંચકોના કરકમળમાં વિરાજવાના સદ્બાળ્યને આજે પ્રાપ્ત કરી શક્યો છે એ માટે પરમાત્માનો મારે આ સ્થલે અંતઃકરણપૂર્વક અને અનન્ય ભાવથી અવશ્ય ઉપકાર માનવો જ જોઈએ.

આ અનુવાદનો ત્રણ ચતુર્થાંશ જેટલો ભાગ લખાઈને તૈયાર થઈ ગયો હતો ત્યાં સુધી ભારતવર્ષની કોઈ પણ ભાષામાં આ ગ્રંથનો અનુ-

વાદ થવાની વાર્તા મારા જાણવામાં નહોતી; પરંતુ ગત જન્યુઆરી માસમાં હું અમદાવાદ હતો તે વેળાએ અચાનક એ ગ્રંથના હિન્દી અનુવાદની એક જાહેર ખબર મારા વાંચવામાં આવી અને તે “સ્વર્ગીય જીવન” નામક અનુવાદ મેં મગાવ્યો; પરંતુ તે હિન્દી અનુવાદના અવલોકનથી સંતોષના સ્થાનમાં કેવળ અસંતોષનો જ ઉદ્ભવ થયો; કારણ કે, પ્રથમ તો તે અનુવાદમાં મૂળ ગ્રંથમાંના અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ એ વિષયો (પ્રકરણો)નો અનુવાદ છે જ નહિ અને જેટલો અનુવાદ છે તે પણ અનેક સ્થળે એટલો બધો સંક્ષિપ્ત અને સંદિગ્ધ છે કે મૂળ ગ્રંથકારની બાવનાઓ બહુ જ કઠિનતાથી સમજવામાં આવી શકે છે. એ ઉપરાંત એ ગ્રંથનો એક બીજો, અમદાવાદમાં છપાયેલો, ગુર્જર અનુવાદ પણ મારા જોવામાં આવ્યો, પરંતુ તે ગુર્જર અનુવાદ પણ મને જોઈએ તેટલો સંતોષકારક ન જણાયો અને તેટલામાટે જ મારા આ અનુવાદને પ્રકાશિત કરવામાટેનો મારો વિચાર દૃઢ થયો; કારણ કે, જો તે ગુર્જર અનુવાદ ઉત્તમ હોત, તો આ અનુવાદને પ્રકટ કરવાનો મારો વિચાર નહોતો. અસ્તુ: આ અનુવાદનાં છેવટનાં દશ બાર પૃષ્ઠો જ લખવાનાં હતાં તે વેળાએ એટલે કે આજથી ત્રણેક માસ પૂર્વે પોરબંદરના મ્યુનિસિપાલ સેક્રેટરી અને મારા મિત્ર રા. ઘોડો એમ. દેશપાંડેએ એ ગ્રંથનો મરાઠી અનુવાદ થઈ ગયેલો હોવાની વાર્તા મને જણાવી અને તે “અનંતાશી સાધર્મ્ય” નામક મરાઠી અનુવાદ મને મગાવી પણ આપ્યો. એ મરાઠી અનુવાદમાં જો કે મૂળ ગ્રંથ કરતાં અત્યંત વૃદ્ધિ કરવામાં આવી છે અને તેથી ગ્રંથનો આકાર મૂળ કરતાં બમણો થઈ ગયો છે, છતાં જેટલો મૂળ ગ્રંથનો અનુવાદ છે તે અત્યંત ઉત્તમ છે, એ તો નિર્વિવાદ છે. જો આ અનુવાદ મને જરા વહેલો મળ્યો હોત, તો તેના યોગે મારા અનુવાદકાર્યમાં મને સારી સહાયતા મળી શકત; પરંતુ તે મોડો મળવાથી તેની કશી પણ સહાયતા લઈ શકાઈ નથી. અસ્તુ: હવે આપણે મૂળ ગ્રંથની યોગ્યતા વિશે કાંઈક વિચાર કરીશું.

મહાશય રાલ્ફ વાલ્ડો દ્વારા પોતાના ગ્રંથનું ‘In Tune with the Infinite’ એવું આલંકારિક નામ રાખેલું હોવાથી તે નામનું અહીં કિંચિત્ સ્પષ્ટીકરણ કરવાની આવશ્યકતા છે જ. કોઈ એક વાદના તારપર અથવા તો ઢોલ આદિ વાદ્યપરના મટેલા ચામડાપર આઘાત કરવાથી તે તારોનાં અથવા તો ચામડાનાં એક નિમેષ માત્રમાં જેટલાં આન્દો-

લનો કિંવા જેટલા કમ્પ થાય છે, તેટલા જ આન્દોલનો કિંવા તેટલા જ કમ્પ તેટલા જ અવકાશમાં અન્ય વાદ્યનાં થતાં હોય, તો તે બન્ને વાદ્યો એક બીજા સાથે મળેલાં અથવા તો એક સ્વરમાં આવેલાં કહેવાય છે. એવાં એક સ્વરમાં આવેલાં વાદ્યોની ઉપમાને લઈને ક્ષાઈન્ મહાશયે પોતાના અન્યને “જીવાત્માનું પરમાત્મા સાથે સ્વરસંમેલન” કિંવા તેમણે આપેલા નામનું જો સર્વથા અક્ષરશઃ બાષાંતર કરીએ, તો “અનન્ત સાથે સ્વર-સંમેલન” નામ આપેલું છે. અર્થાત્ જેવી રીતે આપણા કેટલાક આર્ય તત્વજ્ઞોએ તેમ જ શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય જેવા અવતારી પુરુષોએ ‘જીવ અને ઈશ્વર,’ ‘જીવ અને શિવ’ તથા ‘નર અને નારાયણ’ના પરસ્પર સંબંધને દર્શાવવામાટે યોજેલા જલચન્દ્ર* તથા અઘિધતર્ંગ† આદિ દૃષ્ટાંતો માર્મિક તથા હૃદયંગમ છે; તે જ પ્રમાણે જીવાત્મા તથા પરમાત્માના પરસ્પર સંબંધને વ્યક્ત કરવામાટે ક્ષાઈન્ મહાશયના યોજેલા ઉપર્યુક્ત દૃષ્ટાંતમાં પણ અતિશય સુંદરતા તથા સમર્પકતા રહેલી છે. એક સિતાર જેવા વાદ્યના મુખ્ય તારને વગાડવામાં આવે, એટલે બીજા તાર પોતાની મેળે જ વાગવા માંડે છે એટલે કે તે અન્ય તારોપર ભિન્ન આઘાત કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી; પ્રથમ તારનાં આન્દોલનોના આઘાતથી જ અન્ય તારોમાં આન્દોલનનો હૃદ્ભવ થાય છે. પરંતુ આ સર્વ ક્યારે થાય છે કે જ્યારે તારોને એક સરખા પ્રમાણમાં ખેંચેલા હોય છે ત્યારે. જો તારો સમાન પ્રમાણમાં સ્થિર કરાયેલા હોય તો જ તેમનામાંથી સમાન કમ્પનો આવિર્ભાવ થઈ શકે છે; જો તેઓ સમાન સ્થિતિમાં હોય તો જ એક તારના સ્કુરણથી અન્ય તારમાં સ્કુરણ થાય છે; જો તે તાર એકસરખા ખેંચાયેલા હોય છે, તો જ એક તારના પ્રતિપળે જેટલા કંપ થતા હોય

* “ एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ” ॥

† “ यस्यातर्क्यं स्वात्मविभूतेः परमार्थम् ।

सर्वं स्वत्वित्यत्र निरुक्तं श्रुतिविद्भिः ॥

तज्जादित्वादब्धितरंगमाभमभिन्नं ।

तं संसारध्वांतविनाशं हरिमीडे ’’ ॥

શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય:

તેટલા જ કંપ અન્ય તારમાં પણ તેટલા જ અવકાશમાં થાય છે અને એક તારનો સ્વર અન્ય તારના સ્વર સાથે મળી જાય છે. અર્થાત્ ઉપ-ર્યુક્ત દૃષ્ટાંતમાંના ‘સ્વરૈક્ય’ નામક ઉપમાન વિષયક આટલી બાબતોને સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખીને એ બાબતો તેમાંના ‘અદ્વૈક્ય’ ઉપમેયને કેટલા પ્રમાણમાં લાગુ પડે છે, તેનું હવે આપણે અવલોકન કરીશું.

યૂરોપ તથા અમેરિકામાં આપણા વેદાન્તમતનો એકસરખી રીતે વિજય થતો જાય છે અને તેથી પાશ્ચાત્યોના અધ્યાત્મવિચારો વેદાન્તની નવીન દિશામાં વળતા જાય છે. એ વેદાન્તની દિશામાં વળેલા કેટલાક અમેરિકન વિદ્વાનોમાંના જ મહાશય રાલ્ફ વાલ્ડો દ્રાઇન પણ એક છે અને તેમની પરબ્રહ્મ, ઈશ્વર અને જીવવિષયક કલ્પના, ઉપનિષદોમાં વર્ણ-વાયલી એટલે કે વેદાન્તકલ્પના પ્રમાણેની જ છે. પરબ્રહ્મ આદિકારણ છે અને તે માનવીબુદ્ધિની સીમાથી પર છે, તે પરબ્રહ્મનું જે બુદ્ધિઆલ્પ-રૂપ તે જ ઈશ્વર છે અને ઈશ્વરરૂપ સર્વગામી ચૈતન્યનો પ્રત્યેક કણ તે જ છે. આ સ્વયંસ્કુરક ઈશ્વરરૂપ મુખ્ય તાર સાથે એટલે કે તેના ગુણધર્મ સાથે સર્વથા સમાનસ્થિતિ અથવા તે ગુણધર્મને જે જીવરૂપ તાર પોતામાં લાવી શકે છે, તે તારના સ્વરમાધુર્યની સીમા જ રહેતી નથી. જે ચિચ્છક્તિ ઈશ્વરમાં સ્કુરે છે, તે જ ચિચ્છક્તિ જીવમાં પણ સ્કુરવા લાગે, એટલે તે જીવને ઈશ્વરના સર્વ વૈભવની અખંડ પ્રાપ્તિ થવી જ નેહાયે. ઈશ્વર નિરામય હોવાથી ‘ભગવન્મૂર્તિ’ થયેલો જીવ પણ તેવો જ આરોગ્યસંપન્ન થવો નેહાયે. ઈશ્વર જેવી રીતે જ્ઞાનમય, ઋદ્ધિ-સિદ્ધિસંપન્ન, પ્રેમરૂપ તથા આનન્દસ્વરૂપ ઇલાદિ છે, તે જ પ્રમાણે જીવ પણ જ્ઞાની, સમૃદ્ધ, સિદ્ધ, પ્રેમી અને આનંદમય ઇલાદિ થવો જ નેહાયે. સારાંશ કે, જીવ અને ઈશ્વર એ ઉભય તારો એકસરખા જ ખેંચાય એટલે દ્વિતીયનું સ્કુરણ જ પ્રથમદ્વારા વ્યક્ત થવા માંડે છે અને તેથી તે બન્ને સ્કુરણો એકસરખા જ હોવાં નેહાયે, એ તો સ્પષ્ટ જ છે. એ બે તારોના સમસમાન વિતાનનો આપણામાં આવિર્ભાવ કરવાનો અતિ સુગમ માર્ગ આ ગ્રંથમાં દર્શાવેલો છે; અને તેમાંના વિચારોની સત્યતાનો જેનો જેટલો અધિકાર હોય છે તેને તેટલા પ્રમાણમાં અવશ્ય સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. આપણે અલારે જે આટલા બધા નિરાશ, હતોત્સાહ, નિર્બળ તથા નિસ્તેજ થઈ ગયા છીએ, તે આપણી નિરાશા,

ઉત્સાહહીનતા, નિર્બળતા તથા નિસ્તેજસ્વિતાનો આ ગ્રંથના વાંચનથી લોપ થતાં આપણામાં આશા, ઉત્સાહ, વીર્ય તથા તેજનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ ગ્રંથમાં દર્શાવેલા વિચારો જે આપણા અંતઃકરણમાં ઠસી જાય, તેો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પદાર્થો આપણામાટે અત્યંત સુલભ તથા સુસાધ્ય થઈ જાય છે. અર્થાત્ અનંત સાથે આપણી એકતા થઈ જાય અને આપણું જીવન તે અનંત ન થાય, એ તો ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ જ કહી શકાય. એક ઉર્દુભાષાવિશારદ કવિરાજે કહ્યું છે કે:—

“દર્દી હો નિગર ઔર દિલે હમરાજ ન ખાલે ?

મિનરાખ લગે તારમે ઔર સાજ ન ખાલે ?”

અર્થાત્ એમ કદાપિ થયું નથી, થતું નથી અને કદાપિ થવાનું પણ નથી.

અસ્તુ: અહીં કદાચિત્ કેટલાક જનો એવો આક્ષેપ કરશે કે; ‘શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને “મમૈવાંશો જીવલોકે જીવમૂતઃ સનાતનઃ” (“જીવલોકમાં મારો સનાતન અંશ જ જીવ થયો છે:”) એ પ્રમાણે કહેલું છે. તેમ જ ઇતર ઉપનિષદોમાં પણ જીવના શિવ સાથેના ‘અંશાંશી’ સંબંધ તથા તેમના સમાનધર્મત્વનું ઉદ્ઘૃષ્ટતાથી વર્ણન કરાયેલું છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર આદિ વિકારોને વશ થવાથી શરીર, મન તથા આત્માની કેવી અને કેટલી બચકર હાનિ થાય છે તેમ જ કયા માર્ગને સ્વીકારવાથી અમૃતત્વના નિરંતર આસ્વાદની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે, એ વિષયનું શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ૧૩ મા અધ્યાયમાં સાતમાથી તે તેરમા શ્લોક પર્યંત તેમ જ ગીતાના બીજા પણ ઘણાક શ્લોકોમાં જેમ નિરૂપણ કરાયેલું છે, તે જ પ્રમાણે મહામુનિ ચતંજલિ તેમ જ ઇતર યોગીશ્વરોએ પણ તેમના રચેલા અનેક ગ્રંથોમાં આ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કરીને સુખ તથા શાન્તિના માર્ગમાં અસાધારણ પ્રકાશ પાડેલો છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ માનવ જીવનના સર્વોદ્દૃષ્ટ સુખનું નિદર્શન કરીને અન્ય જનોના સંચારમાટે તે માર્ગને અત્યંત સરળ તથા સુગમ બનાવી દીધો છે. સારાંશ કે, ભગવન્મૂર્તિ થયું એટલે શું અને પરમાર્થ-સાધનના સુલભ ઉપાય કયા છે, એ વિષયનાં આપણા અનેક આર્ય મહાત્માઓએ અનેક સ્થળે ઉદ્ઘૃષ્ટ વર્ણનો કરેલાં છે; એટલે જ્યારે એ વિષયને જ અમારા સમક્ષ રજૂ કરવાની તમારી ઇચ્છા હતી, તો તેમાટે કેઠ અમેરિકા પર્યંત દોડી જવાની શી આવશ્યકતા હતી વારુ ? શું આ કાર્ય

તમારાથી આપણા જ કોઈ સંસ્કૃત અથવા પ્રાકૃત ગ્રંથના અનુવાદદ્વારા સિદ્ધ કરી શકાય તેમ નહોતું ?’ એ આક્ષેપકોના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અમારે જણાવવું જોઈએ કે, પ્રત્યેક કારીગર જેવી રીતે પોતાના કૌશલ્યના પદાર્થને લોકરુચિ અનુસાર તૈયાર કરતો હોય છે, તે જ પ્રમાણે ગ્રંથકારે પણ કરવું જોઈએ છે. આપણા દેશમાં વણાયેલી ખાદી મજબૂત, ગરમી આપનાર તથા ટકાઉ હોય છે, એ વાર્તા સત્ય છે; પરંતુ અભારના આહ-કોની રુચિમાં બહુ જ પરિવર્તન થયેલું હોવાથી તેમને હવે ખાદીનાં કેડિયાં અને પાણકોરાનાં અંગરખાં રુચે તેમ નથી; કિન્તુ તેમને તો હવે ફિલ, ચેક, પોર્ટલીન, ફિલ અને ફેન્સી ચીટ્ઝ, ઇલાદિ જાતિનાં કપડાનાં શર્ટ્ઝ, વેસ્ટ, કોટ અને હાફકોટ ઇલાદિ વસ્ત્રો જોઈએ છે. બજારમાં આવા પ્રકારના માલની માગણી વધી પડવાથી સાળવીને પણ તેમની રુચિને સંભાળવામાટેના યથાસાધ્ય પ્રયત્નો કરવા પડે છે; એટલે કે તે દેશી રૂનું અથવા તો દેશી અને અમેરિકાના મિશ્ર રૂનું મુંબઈની વિલાયતી ચંત્રાવાળી મિલ્સમાંથી નીકળેલું અથવા તો મૅન્યૅસ્ટરની મિલ્સમાં વિલાયતી મજૂરોના હાથે કઢાયેલું જરા ઉંચા નંબરનું તથા વધારે સફાઈદાર સૂતર વેચાતું હોય તેનાં વસ્ત્રો વણે છે અને તેથી જ બજારમાં તેનો માલ વેચાય છે. જે નિયમ સાળવીને લાગૂ પડે છે, તે જ નિયમ ગ્રંથકાર, ચિત્રકાર, ચર્મકાર, સુવર્ણકાર, લોહકાર અને સંક્ષેપમાં કહીએ તો સર્વ ‘કારો’ને એક સરખી રીતે જ લાગૂ પડનારો છે, એ તો નિર્વિવાદ જ છે. અર્થાત્ આ ગ્રંથરૂપ પટ મહારાજ દ્વારે સાહેબની મસ્તિષ્કરૂપ મિલ-માંથી વણાઈને બહાર પડ્યા પછી વર્તમાનપત્રોમાં તેની કરાયેલી અગાધ પ્રશંસા જ્યારે મારા સાંભળવામાં આવી, એટલે સ્વાભાવિક જ તે પટ પ્રતિ ધ્યાન આકર્ષાયું અને જ્યારે તે પટને મંગાવીને તેનું સૂક્ષ્મતાથી અવલોકન કર્યું તે વેળાયે તે પટતંતુઓના દ્રવ્યનો નવદશાંશ ભાગ તો ખાસ આપણા ભારતવર્ષીય અધ્યાત્મજ્ઞાનરૂપ રૂનો જ છે અને બાકીનો એકદશાંશ ભાગ કદાચિત્ પાશ્ચાત્ય અધ્યાત્મજ્ઞાનરૂપ રૂનો હોય તો હોય, એમ સ્પષ્ટ જોવા તથા જાણવામાં આવી ગયું. આજ કાલ આપણા દેશ-માંનો પ્રત્યેક જાતિનો કાચો માલ યુરોપમાં અથવા અમેરિકામાં જાય છે અને ત્યાંના નિવાસીઓના હસ્તથી સુસંસ્કૃત થાય છે, એટલે પછી તેની મોહકતામાં અત્યંત વૃદ્ધિ થયેલી દેખાય છે. અર્થાત્ અન્ય જાતિના કાચા

માલને જેવી રીતે યુરોપીયન તથા અમેરિકન કારીગરો મોઢક રૂપ આપે છે, તેવી જ રીતે આપણા ભારતીય અધ્યાત્મજ્ઞાનરૂપ કાયા માલને દ્રાઈન સાહેબે અત્યંત મનોરમ સ્વરૂપ આપેલું છે. એવા એ મોઢક પટનું આ ગુર્જર રૂપાન્તર અથવા ભાષાન્તર હોવાથી આશા છે કે, ગુર્જર વાંચકવૃન્દને આ રૂપાન્તર પણ અવશ્ય મોઢક તથા મનોરમ જણાશે જ. જો આ ગ્રંથના વાંચનથી અમારાં પ્રિય ગુર્જર બંધુ ભગિની આત્મોન્નતિ તથા આત્મવિકાસને અલ્પ પ્રમાણમાં પણ મેળવી શકશે, તો પણ હું મારા પરિશ્રમની સંપૂર્ણ સફળતા થયેલી માનીશ.

પ્રસ્તુત અનુવાદ બહુધા મૂળ અંગ્રેજી પ્રમાણે જ કરાયેલો છે અને જ્યાં જ્યાં અમુક વિષયના અધિક સ્પષ્ટીકરણની આવશ્યકતા જણાઈ છે, ત્યાં ત્યાં મૂળ લેખકના લેખમાં કાંઈ પણ ન્યૂનાધિકતા ન કરતાં તે સ્પષ્ટીકરણ બિન્ન ટિપ્પણના સ્વરૂપમાં તે સ્થાને જ આપવામાં આવ્યું છે. મૂળ ગ્રંથમાં અનેક સ્થળે કેટલાંક આધ્યાત્મિક કાવ્યો આપવામાં આવ્યાં છે અને તે કાવ્યોનો અનુવાદ મેં બહુધા કાવ્યમાં જ કરેલો છે અને સાથે મૂળ અંગ્રેજી કાવ્યો પણ તુલનાત્મક વાંચનમાટે અનુવાદ સાથે કાયમ રાખ્યાં છે. મૂળ ગ્રંથકારની પ્રસ્તાવનાનો અનુવાદ બિન્ન આપવામાં આવ્યો છે અને મૂળ ગ્રંથની છેલ્લામાં છેલ્લી ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં પ્રકટ કરાયેલી આવૃત્તિમાં મૂળ ગ્રંથકારે જે ‘A Message to my Readers’ (‘મારા વાંચકોને એક સંદેશ’) શીર્ષક એક નવીન વિષયનો ગ્રંથના આરંભમાં જ સમાવેશ કરેલો છે, તે નવીન વિષયનો પણ સંપૂર્ણ અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે તેમ જ મૂળ ગ્રંથકારના કિંચિત્ પરિચય સાથે તેમનું એક સુંદર ચિત્ર આપીને આ અનુવાદગ્રંથને સર્વાંગસુંદર બનાવવાનો યથાસાધ્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

મહારાજ રાલ્ફ વાલ્ડો દ્રાઈને “In Tune with the Infinite” ઉપરાંત અંગ્રેજી ભાષામાં એ જ વિષયના બીજા પણ આકર્ષી દશ લઘુ તથા બૃહત્ ગ્રંથો લખેલા છે, પરંતુ આ ગ્રંથ તેમનો સર્વોત્કૃષ્ટ ગ્રંથ મનાય છે; કારણ કે, તેમના અન્ય ગ્રંથોમાં આ ગ્રંથમાંના વિચારોની બહુધા એક કિંવા અન્ય સ્વરૂપમાં પુનરાવૃત્તિઓ જ થયેલી છે; અર્થાત્ તેમના સર્વ ગ્રંથોમાં “In Tune with the Infinite” મૂળ વૃક્ષ-રૂપ છે અને અન્ય સર્વ ગ્રંથો શાખારૂપ હોવાથી જો મૂળ વૃક્ષની મહત્તા અધિક હોય, તો તે સ્વાભાવિક જ છે.

‘In Tune with the Infinite’ એ નામનું શબ્દશઃ ભાષાન્તર

પ્રસ્તાવનાના પ્રારંભમાં જણાવ્યા પ્રમાણે “અનંત સાથે સ્વરસંમેલન” હોવા છતાં તેના આ ગુર્જર અનુવાદનું નામ “અનંતાનુભૂતિ” શા કારણથી રાખવામાં આવ્યું છે, એવો એક પ્રશ્ન અહીં ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ છે અને તેથી એ પ્રશ્નનો વિચાર પણ કર્તવ્ય છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મહાશય રાદ્દ વાદ્દો દ્વારે બહુધા આપણા વેદાન્તમાંના વિચારોનું જ પોતાના અન્યમાં નવીન સ્વરૂપમાં પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી એક રીતે આને વેદાન્તઅન્ય જ કહી શકાય અને તેથી જો તે અન્યના આ અનુવાદને પારિભાષિક નામ આપવામાં આવશે, તો તે અધિક ઉચિત ગણાશે, એવી ધારણાથી આ પારિભાષિક નામની યોજના કરાયેલી છે. આપણા વેદાન્તશાસ્ત્રમાં આત્માનુભવદ્વારા પ્રાપ્ત કરાયેલા જ્ઞાન અથવા તો અમુક પ્રાપ્ત વસ્તુના ઉપભોગના અર્થમાં ‘અનુભૂતિ’ શબ્દનો અનેક સ્થળે પ્રયોગ કરાયેલો છે અને તેથી ‘અનંતાનુભૂતિ’નો, અનંત જે બ્રહ્મ તેનું આત્માનુભવદ્વારા પ્રાપ્ત કરાયેલું જ્ઞાન અથવા તો અનંત બ્રહ્મનો ઉપભોગ, એ પ્રમાણેનો અર્થ થઈ શકે છે અને વેદાન્તની પરિભાષાનો વિચાર કરતાં “In Tune with the Infinite” નામનો આના કરતાં અધિક ઉત્તમ અને અન્વર્થક અનુવાદ અન્ય શબ્દોમાં કરી શકાય, એ મારી માન્યતા પ્રમાણે તો શંકાસ્પદ જ છે. અનંત બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર તે જ અનંતાનુભૂતિ.

‘વિવેકાનન્દ વિચારમાળા’ (પાંચ પુષ્પ); ‘ગીતા જ્ઞાનેશ્વરી’ અને ‘અમૃતાનુભવ’ આદિ જે તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક ગ્રંથોના મારા અંગ્રેજી તથા અન્ય ભાષાઓમાંથી કરેલા અનુવાદો અત્યાર પૂર્વે પ્રકટ થઈને ગુર્જર વાંચકોના આદરને પાત્ર થયા છે, તે પ્રમાણે જ મારો આ અનુવાદઅન્ય પણ ગુર્જર વાંચકોના આદરને પાત્ર થશે જ, એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. અંતે વિશ્વકલ્યાણભાવનામય નિમ્ન શ્લોકનો ઉચ્ચાર કરીને હું મારી પ્રસ્તાવનાને સમાપ્ત કરીશ;—

“ સર્વેષ્વ સુખિનઃ સંતુ સર્વે સંતુ નિરામયાઃ ।

સર્વે ભદ્રાણિ પર્યન્તુ મા કશ્ચિદુઃખમાપ્નુયાત્ ” ॥

એટલે કે:—“સર્વજનો સુખી થાઓ, નિરામય (આરોગ્યમંડિત) થાઓ અને કલ્યાણનો સાક્ષાત્કાર કરો ! કોઈને પણ દુઃખની પ્રાપ્તિ ન થાઓ !”

સુદામાપુરી (પોરબંદર)

સંવત ૧૯૭૩, શ્રાવણ, પૂર્ણિમા,
તા. ૩ જી ઑગસ્ટ, ૧૯૧૭;

શુક્રવાર.

કુકુર નારાયણ વિસનજી

મૂળ ગ્રંથકારનો કિંચિત્ પરિચય

“યુક્તોપદેશ-સપ્તિમેન્ટ”માં આ ગ્રંથના મૂળ નિર્માતા મહાશય રાધક વાલ્ડો દ્રાઇનનો જે સંક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે, તેનો આશય આ પ્રમાણેનો છે:-

“દ્રાઇનના ગ્રંથોમાં સર્વત્ર વ્યાપેલાં અગાધ બળ તથા અપરિમેય શાંતિને જોઇને લોકો સાધારણતઃ એમ માને છે કે, તેમણે જે ઉચ્ચતર દશાઓનું વર્ણન કરેલું છે, તે ઉચ્ચતર દશાઓને તેમણે પોતે અવશ્ય અનુભવેલી હોવી જોઇએ; તે ઉચ્ચતર દશાઓને પ્રાપ્ત કરવામાટેની અનુકૂલતા તેમને અવશ્ય મળેલી હોવી જ જોઇએ. આ અનુમાનોમાંનું પ્રથમનું અનુમાન જો કે સત્ય છે; પરંતુ તેમની પરિસ્થિતિ એ ઉચ્ચતર દશાઓની પ્રાપ્તિમાટે સર્વ પ્રકારે અનુકૂળ જ હતી, એ માન્યતા સર્વથા પ્રમાદ-મૂલક છે; કારણ કે, શાંતિ તથા ધીરતાને પ્રાપ્ત કરનારા અન્ય અનેક મહાપુરુષો પ્રમાણે દ્રાઇનને પણ અનેક આપત્તિઓ તથા પ્રતિકૂલતાના દુર્ગને ભેટીને આગળ વધવાના ત્રાસને વેઠવો પડ્યો હતો.

“અમેરિકાના ઇલીનોઇસ પ્રાણામાંના “માઉન્ટ મોરિસ” નામક ગ્રામમાં ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં મહાશય દ્રાઇનનો જન્મ થયો હતો અને બાલ્યાવસ્થાથી જ તેઓ દારિદ્ર્ય તથા દુઃખમય પરિસ્થિતિમાં ઉછર્યા હતા. તેમનામાં અત્યારે દૃષ્ટિગોચર થતા ધૈર્ય, દૃઢ આશા અને અખંડ ઉદ્ધોગિતા આદિ સદ્ગુણોનો બહુધા એ પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિના યોગે જ આટલી સીમાપર્યન્ત વિકાસ થયેલો છે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી.

“તેમનો વિચાર ‘ઠાયેન કૉલેન ઑક્ટેમી’ માં વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો હોવાથી તે વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કરવા માટેનાં ધન આદિ સાધનો તેમણે લાકડાં કાપીને તેમજ એવા જ અન્ય વ્યવસાયો કરીને મેળવ્યાં હતાં અને તેથી વિદ્યોપાર્જન કરવા જતી વેળાયે તેમની પાસે કેવળ રૂપિયા ૨૪૦ ની જ રકમ હતી. દ્રાઇનના સ્થાને જો કોઇ બીજો ઓછી હિંમતવાળો તથા ડગમગતા નિશ્ચયવાળો વિદ્યાર્થી હોત, તો તેણે આટલા અલ્પ સાધનથી વિદ્યોપાર્જનની એ દિશામાં કદાપિ ગમન કર્યું ન હોત ! એ વિદ્યાલયમાંના અભ્યાસની પરિસ્થિતિ કર્યા પછી તેઓ ઇ. સ. ૧૮૬૧

માં 'નોંકસ્' કૉલેજમાં એન્ટ્રેએટ થયા અને ત્યાર પછી પોતાના ગ્રામમાં કેશિયર-કોષાધ્યક્ષ-નીમાયા.

“દ્રાઇનની યોગ્યતા અવિષ્યમાં કેવા પ્રકારની થવાની હતી અને તેમના વિચારો કેવા પ્રકારના સ્વરૂપને ધારણ કરવાના હતા, એનો પૂર્વ રંગ તેમના કૉલેજના અભ્યાસક્રમના દ્વિતીય વર્ષમાં જ દૃષ્ટિગોચર થયો હતો. અમેરિકાની દયાધર્મવર્ધક સંસ્થાએ “અપરાધોને અટકાવવાના કાર્યમાં દયાભાવમય શિક્ષણનું યત્ન પરિણામ” એ વિષયના સર્વોત્કૃષ્ટ નિબંધલેખનમાટે કૉલેજના કોઈપણ છાત્રને રૂપિયા ૩૭૫ પુરસ્કાર તરીકે આપવામાટેનું એક વિજ્ઞાપન આપ્યું હતું અને તેના પરિણામે એ વિષયના જેટલા નિબંધો લખાઈને આવ્યા હતા, તે સર્વ નિબંધોમાં નિબંધ-પરીક્ષક સભ્યમંડળને દ્રાઇનનો લખેલો નિબંધ સર્વોત્કૃષ્ટ જણાયો હતો; કારણ કે, તે નિબંધમાં દ્રાઇનની ઉત્કૃષ્ટ લેખનશૈલી સાથે તેમના અંતઃકરણમાં નિરંતર રમી રહેલી ભૂતદયા કિંવા વિશ્વપ્રીતિનો તત્કાળ સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો હતો. વિસ્કોન્સિન યૂનિવર્સિટીમાં એક વર્ષ જેટલો કાળ વીતાવ્યા પછી તેમણે બાલ્ટીમોર જૂહોન હૉકિન્સ યૂનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં ઇતિહાસ, રાજપ્રકરણ તથા સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસની પરિ-સમાપ્તિ કરી નાખી. આ સમસ્ત સમય તેમણે અન્ય સાધનસંપન્ન વિદ્યાર્થી-ઓને ગૃહશિક્ષણ આપી તેના બદલામાં મળતા વેતનથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવ્યો હતો.

“જ્યારે આપણે દ્રાઇન મહારાજને સર્વ પ્રકારની અનુકૂળ તથા સુખમય સ્થિતિને બદલે વિવિધ વિપત્તિમયી તથા પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિ-માંથી કેવળ આત્મશ્રદ્ધા તથા બાહુબળના પરિણામે જ એક આગળ વધેલા પુરુષ તરીકે ઓળખીએ છીએ, તે વેળાએ વળી તેમની દિવ્ય લેખિની તથા તેમના દિવ્ય જીવનનું આપણા અંતઃકરણમાં અત્યંત અધિક પરિણામ થાય છે. તેમણે શિક્ષણ તથા વ્યાખ્યાન આપવાના વ્યવસાય ઉપરાંત અનેક પ્રકારના શારીરિક પરિશ્રમમય વ્યવસાય તથા ઉદ્યોગ કર્યા છે અને વર્તમાનપત્રના વ્યવસાયમાં પણ ભાગ લીધો છે. અનેક વાર તેમને એવા પ્રસંગો પણ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકયા છે કે જે વેળાએ તેઓ ઉદ્યોગહીન તથા ક્ષુધાતુર અવસ્થામાં નગરના કેટલાક મોટા મોટા લતાઓમાં અકારણ જમણ કર્યા કરતા હતા અને સમય વીતાડતા હતા.

“આજે કેટલાંક વર્ષથી તેઓ સમાજ તથા અર્થશાસ્ત્રવિષયક કાર્યમાં બહુ જ અગત્યની ભૂમિકા ભજવી બતાવે છે અને અમેરિકામાં તેમના ગ્રંથોને ‘ચૈતન્યવર્ધક ગ્રંથો’ તરીકે સર્વત્ર સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. તેમના ગ્રંથોની પ્રત્યેક દેશમાં એકસરખી માગણી થાય છે અને તેથી લોકો હવે મૂત ધર્મ નહિ, કિન્તુ સજીવન ધર્મના શોધમાં છે, એ વાર્તા સ્વયમેવ સિદ્ધ થઈ જાય છે. તેમના ગ્રંથોના વિશ્વની બહુધા સર્વ ભાષાઓમાં અનુવાદ થઈ ગયા છે.* તેમની ભાષામાં એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ માધુર્ય રહેલું છે અને તેઓ અત્યંત હૃદયતમ તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક વિચારોને પણ અત્યંત રસમયી તથા ધારાવાહિની સરળ વાણીમાં પ્રદર્શિત કરી શકે છે. તેમના સંદેશને સુશિક્ષિત તેમ જ અશિક્ષિત વર્ગના લોકો સમાનતાથી વાંચી તથા સમજી શકે છે. તેઓ જે કંઈ પણ બોલે છે અથવા લખે છે, તે અંતઃકરણની સત્ય સંવેદના કિંવા અનુકંપાથી બોલતા તથા લખતા હોવાથી તેમ જ તેમનામાં પોતાની આંતરિક ભાવનાઓને અન્ય જનો સમક્ષ વ્યક્ત કરી બતાવવાની એક પ્રકારની અનુપમ આકર્ષક શક્તિ રહેલી હોવાથી જ તેમના ગ્રંથો આજે આટલી સીમા પર્યંત લોકપ્રિયતાને મેળવી શક્યા છે.

* મહારાજ રાજ્ વાલ્ડો દ્રાઇનફ્રીટ અલ્વાર સૂધીમાં પ્રકટ થયેલા ગ્રંથોનાં નામ આ પ્રમાણે છે:-

- 1 In Tune with the Infinite
- 2 In the Hollow of His Hand
- 3 The New Alinement of Life
- 4 This Mystical Life of ours
- 5 The Land of Living Man
- 6 The Winning of the Best
- 7 The Wayfarer on the Open Road
- 8 Thoughts from Trine
- 9 The Greatest Things ever known
- 10 Character-Building
- 11 Every Living Creature

મૂળ ગ્રન્થકારની પ્રસ્તાવના

“મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઇવ”

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા; અ. ૭; શ્લોક ૭.

આ વિશ્વમાંનો પ્રત્યેક ધર્મરૂપ મણિ એક જ સુવર્ણસૂત્રમાં પરોવાયેલો છે; એટલે કે, વિશ્વગત સર્વ ધર્મોમાં દિવ્ય તથા સનાતન સત્ય તો એક જ છે. આ વિશ્વના ઇતિહાસમાં જેમની શક્તિ અગાધ હતી અને જેમનો પ્રભાવ અનંતકાળ પર્યંત અવિચલ રહેવાનો સંભવ છે, તેવાં સર્વ સ્ત્રી પુરુષો તેમ જ ધર્મસંસ્થાપક આચાર્યો, તત્ત્વદ્રષ્ટાઓ, સાધુજનો તથા વિશ્વોદ્ધારકો આદિનાં ચરિત્રરૂપ મૌખિકમાં વ્યાસ સૂત્ર પણ એક જ છે. જે કાંઈ પણ તે મહાજનનોએ કર્યું તથા પ્રાપ્ત કરી લીધું છે, તે સર્વ અમુક એક વિશિષ્ટ નિયમને અનુસરવાનું જ પરિણામ છે. જે કાંઈ પણ એક મનુષ્યે કર્યું છે અથવા પ્રાપ્ત કરી લીધું છે, તે અન્ય સર્વથી કરી શકાય તથા પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવું હોતું જ નોંધએ, એ સર્વથી નિઃસંશય છે.

આપણા આ અનેક વ્યવસાયવ્યાપ્ત વિશ્વમાં, આજે પણ, આપણી નિર્માલ્યતાનો નાશ થાય અને આપણામાં પરાક્રમ, ઓજસ્વિતા, તથા તેજસ્વિતાનો ઉદ્ભવ તથા સંચાર થાય; આપણી અશક્તતા તથા તજજન્ય આધિવ્યાધિનો લય થઈને તેમના સ્થાને આરોગ્ય અને બળનો આવિર્ભાવ થાય; દુઃખ તથા ચિંતાનાં સ્થાનોમાં સુખ તથા સંપૂર્ણ શાંતિ તેમ જ દારિદ્ર્યના સ્થાનમાં અષ્ટસિદ્ધિ તથા નવનિધિ આવીને વિરાજે તો સારું, એવી જે જનોની ઇચ્છા હોય તેમણે ઉપર્યુક્ત સુવર્ણસૂત્રને પોતાના આયુઃક્રમમાં પરોવી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો, એટલે તેમની તે ઇચ્છા અવશ્ય પૂરી થવાની જ.

આ જગતમાં પ્રત્યેક જન, પોતા પૂરતા સ્વર્ગ કિંવા નરકને નિર્માણ કરતો હોય છે. વિચાર એક શક્તિ છે. “સમાનવ્યસનશીલેષુ સર્વ્યમ્” એ ન્યાય અનુસાર જેવા જેના વિચાર હોય છે, તેવા જ વિચારોને તે બાહ્ય સૃષ્ટિમાંથી આકર્ષે છે. પ્રત્યેક જનના આંતરિક તથા બાહ્ય સૃષ્ટિમાંથી આકર્ષેલા વિચારોપર જ તેના સ્વર્ગ કિંવા નરકની રચનાનો આધાર રહેલો.

હોય છે. વિચારો જેટલા પ્રમાણમાં અધિક સાત્ત્વિક, પવિત્ર તથા દૈવી થતા જાય છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં તે વિચારો સૂક્ષ્મતર તથા બલવત્તર થતા જાય છે. એ વિચારોને સાત્ત્વિક કરવાનું એટલે કે તેમના પવિત્રીકરણ તથા દૈવીકરણનું કાર્ય સર્વથા નિયમબદ્ધ તથા સર્વને માટે ચત્ન-સાધ્ય છે; અસાધ્ય નથી.

પ્રત્યેક વસ્તુ, પ્રથમ અદૃશ્ય માનસસૃષ્ટિ એટલે કે વિચારસૃષ્ટિમાંથી નિર્માણ થાય છે અને ત્યાર પછી તે દૃશ્ય સ્થૂળ સૃષ્ટિમાં પ્રકટ થાય છે. અદૃશ્ય સૃષ્ટિ કારણભૂત છે અને દૃશ્ય સૃષ્ટિ કાર્યભૂત છે. જેવા બાપ તેવા બેટા અને જેવા વડ તેવા ટેટા; એજ પ્રમાણે જેવું કારણ હોય છે તેવું જ કાર્ય પણ સંભવે છે, એ સર્વથા અબાધિત તથા સાર્વત્રિક નિયમ સર્વમાન્ય હોવાથી એ વિરોધના અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા નથી.

અંતઃકરણમાં, જે નિયમોને અનુસરવાથી, શુદ્ધ, પવિત્ર તથા સાત્ત્વિક દૈવી વિચારોની પ્રવૃત્તિ તથા વૃદ્ધિ થાય છે, તે નિયમોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું અને તે પણ વળી એવી બાલબોધ્ય પદ્ધતિથી કે તેને એક બાળક પણ સારી રીતે સમજી શકે, એ જ આ અન્યકારનો ઉદ્દેશ છે. તે નિયમોનો નિર્ણય એવી તો સરળતા તથા સ્પષ્ટતાથી કરવો કે જેના યોગે તે નિયમો સંપૂર્ણ રીતે સર્વના સમજવામાં આવી જાય; એટલું જ નહિ, પણ તેમને સમજીને તેઓ તે નિયમોનો પોતાના પ્રત્યેક આચરણમાં પદે પદે ઉપયોગ કરી શકે તેમ જ તે નિયમોને અનુસરીને પ્રત્યેક જન પોતપોતાના એકંદર આયુષ્યક્રમનું નિયમન કરી શકે, એ જ આ અન્યકારનો આશય તથા એ જ તેની મનીષા છે. આવી રીતે આયુષ્યક્રમનું નિયંત્રણ થવું સર્વથા શક્ય છે, એ વાર્તા પ્રમાણપૂર્વક સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે; એટલું જ નહિ, પણ આ અન્યકારે પોતાના આયુષ્યક્રમનું એવું નિયમન કરેલું હોવાથી તેને પોતાને એનો સંપૂર્ણ અનુભવ હોવાથી આ અન્યમાં તેણે જે કંઈ પણ લખ્યું છે તે કેવળ કલ્પનાનું સામ્રાજ્ય નથી, કિન્તુ તેના અનુભૂતિજન્ય જ્ઞાનનું જ પરિણામ છે.

આ ઈશ્વરનિર્મિત સૃષ્ટિમાં પરંપરા, અનુક્રમ તથા કાર્યકારણસંબંધ સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મનુષ્યની ઇચ્છાના આંતર તથા બાહ્ય ભાગમાં, ઉપરિ તથા નીચ ભાગમાં તેમજ સર્વત્ર અને સર્વ કાળમાં ઈશ્વરેચ્છા પ્રસરેલી તથા વ્યાપ્ત છે. તે ઇચ્છાના જ કેવળ પ્રતિબ્ધનિરૂપ થઈ રહેલું

અને તેમ થઈ રહીને સૃષ્ટિમાંના ઉચ્ચતર નિયમો તથા ઉચ્ચતર શક્તિ સાથે પોતાની એકતા કરી લેવી, એ અત્યંત આવશ્યકીય છે; અને વળી તે એકતા પણ એવા પ્રકારની અને એટલી સીમા પર્યંતની થવી જોઈએ કે, તે ઉચ્ચતર શક્તિ તથા નિયમોના અનુરોધથી આપણે વર્તીએ છીએ કે પછી તે શક્તિ તથા તે નિયમો પોતાની મેળે જ આપણા દ્વારા પ્રકટ થાય છે, એ આપણાથી કહી જ ન શકાય. આવી સ્થિતિ થઈ જાય એટલે આપણે ઈશ્વરનિર્મિત નિયમોના સંપૂર્ણ અનુવર્તી થયા છીએ, એમ સમજવાનું છે અને ઈશ્વરનિર્મિત નિયમોના અનુવર્તી થવું એજ અષ્ટ-સિદ્ધિ તથા નવનિધિની પ્રાપ્તિની કુંચિને મેળવી લીધા સમાન છે.

રાહુ વાહુ દ્રાહન

મારા વાંચકોને એક સંદેશ

આપણા અંતર્ભાગમાં જે શાશ્વત શક્તિરૂપ શસ્ત્રો રહેલાં છે, તેમને કોઈ પણ ઉપાયથી જાણી લેવામાટેની જેવી અત્યંત મહત્તી તથા વિશ્વ-વ્યાપક લાલસા અત્યારના કાળમાં સર્વ લોકોના હૃદયમાં ઉદ્ભવેલી દેખાય છે, તેવી લાલસા અત્યંત-પૂર્વ કોઈ વાર પણ સર્વ લોકોના હૃદયમાં એક-સમયાવરોએ ઉદ્ભવી હોય, એનું અત્યાર સૂધીના વિશ્વના ઇતિહાસમાંથી આપણને એક પણ પ્રમાણ મળી શકતું નથી. આંતરિક શાશ્વત શક્તિ-રૂપ શસ્ત્રોને જાણી લેવામાટેની એ લાલસાનો અત્યારે સર્વ ધર્મના તથા સર્વ પંથના લોકો-હિન્દુ, મુસલમાન, યહૂદી અને રોમન કૅથોલિક્સ, પ્રોટેસ્ટન્ટ્સ તથા ગ્રીક ચર્ચ આદિ બિન્ન બિન્ન પંથના ક્રિશ્ચિયન્સ તેમ જ જે લોકો કોઈ પણ ધર્મસંસ્થામાં જોડાવાની આવશ્યકતાને સ્વીકારતા જ નથી તેવા ધર્મબંધનવિમુક્ત કિંવા સ્વચ્છંદ જનો-ના હૃદયમાં એકસરખી રીતે હૃદય થયેલો પ્રત્યક્ષ આપણા જોવામાં આવી શકે છે.

આજે કેટલાક સમયથી આ વિશ્વમાંના મહાન તથા દીર્ઘદર્શી પુરુષોના મનમાં એવી કલ્પના રમી રહેલી દેખાયા કરે છે કે, અત્યારે વિશ્વમાં બિન્ન બિન્ન ધર્મોનાં જે નિયત કરાયેલાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપો અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેમાં જે પ્રેરણા તથા શક્તિનું સ્વપ્ન માત્ર પણ આવવાને

સંભવ નથી, તેવી એક અત્યંત મહત્તી અને અજ્ઞેય પ્રેરણા તથા શક્તિ-શીઘ્રપરિણામકારક તથા કર્તવ્યપરાયણ નિયામક શક્તિ-ઈશ્વરના સત્ત્વ ધર્મમાં રહેલી છે. આપણે અત્યારે તે કાળમાં આવી પહોંચ્યા છીએ કે જે કાળમાં આ સત્ત્વ ભાવના વિચારશીલ સ્ત્રી તથા પુરુષોની નિરંતર વૃદ્ધિગત થતી સંખ્યાની સર્વત્ર એક અમૂલ્ય સંપત્તિ થતી જાય છે અને અન્ય ભ્રામક ભાવનાઓ તેમના હૃદયમાંથી સદાને માટે દૂર થતી જાય છે.

આપણી ધર્મસંસ્થાઓએ અત્યાર સૂધીમાં જે જે ભયાનક તથા લગ્નજોત્પાદક પ્રમાદો કર્યા છે, તે પ્રમાદો હવે તે ધર્મસંસ્થાઓના જાણવામાં આવતા જાય છે; એટલે કે, લોકોને પ્રત્યેક ધર્મપ્રવર્તક અથવા ધર્મસંસ્થાપક મહાપુરુષ કિંવા અવતારી પુરુષના આશ્ચર્યકારક જીવનવિકાસક તથા જીવનનિયામક ઉપદેશામૃતનું પાન કરાવવાને બદલે ધર્મોપદેશકોએ તે ધર્મપ્રવર્તક અવતારી પુરુષો વિષયક પુરાતન લોકોની અમુક માન્યતાઓમાં જ અધિક ધ્યાન આપી આટલા બધા સમયનો દુરુપયોગ કર્યો છે, તે તેમનો પ્રમાદ હવે તેમના ધ્યાનમાં આવતો જાય છે. ધર્મપ્રવર્તક કિંવા અવતારી પુરુષો-શ્રીકૃષ્ણ, શંકરાચાર્ય, યુદ્ધ અને ક્રાઇસ્ટ આદિ વિભૂતિઓ-નું આ સંસારમાંનું પ્રમુખ કર્તવ્ય એ જ હતું કે મનુષ્યને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્ પરિચય કરાવવો અને તેમ કરીને મનુષ્યને તેના પોતાના આત્માનો તેમ જ આત્મપરિચયદ્વારા સમસ્ત માનવજાતિ સાથેના તેના પરસ્પર લાભકારક તથા સત્ત્વ સંબંધનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરાવવો; આ કારણથી ઈશ્વરના શાશ્વત નિયમો અનુસાર આપણામાટે જે ઉત્કૃષ્ટ તથા સ્વર્ગીય જીવન નિર્માણ થયેલું છે, તે જીવનને ધારણ કરવાનો જ ઉપદેશ તેમણે જનસમાજને આપ્યો હતો, એ સત્ય શુદ્ધ્યને આપણે જો કે મંદગતિથી, તો પણ હવે જાણવા તો માંગ્યા જ છીએ.

જે નિયમોદ્વારા ઈશ્વરે તેનાં કાર્યો કરેલાં છે, કરે છે અને બંધિતમાં કરતો રહેશે; તે શાશ્વત નિયમોનું આપણને, ચમત્કારિતાથી પ્રગતિના પ્રદેશમાં આગળ વધતા વિજ્ઞાને સતત ઉત્તમ જ્ઞાન આપેલું છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ જ્ઞાન આપીને વિજ્ઞાને, વિશ્વમાં આપણી આસપાસ જે સૂક્ષ્મ નિયમાવલિ તથા જે સૂક્ષ્મ શક્તિઓ કાર્ય કરી રહી છે તે સૂક્ષ્મ નિયમો તથા શક્તિઓનું પણ આપણને યોગ્ય જ્ઞાન કરાવી દીધું છે. આ ઘટનાએ ભૌતિકશાસ્ત્ર, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તથા ધર્મને અધિક

સંયુક્ત કરવાના, અને તેમને અધિક સંપૂર્ણતાથી પરસ્પર અવિરોધિ સ્વરૂપમાં લાવી મૂકવાના કાર્યમાં અત્યંત બળવાન પ્રભાવ દર્શાવ્યો છે, એની તો કોઈથી પણ ના પાડી શકાય તેમ છે જ નહિ.

અત્યારની વિશિષ્ટ સ્વરૂપબદ્ધ ધર્મસંસ્થાઓ અથવા ધર્મો જેટલા પ્રમાણમાં સ્ત્રી તથા પુરુષોના આજના જીવનમાંની આવશ્યકતાઓ તથા આજનાં સંકટોને પહોંચી વળવાના કાર્યમાં જાતિને ધારણે અને રાષ્ટ્રોના જીવનની વર્તમાન આવશ્યકતાઓનો વિચાર કરશે; તેટલા જ પ્રમાણમાં તેઓ અધિકતર શીઘ્રતાથી ભૂતકાળની વસ્તુઓથી દૂર થઈને આજના નવીન દિવસની આવશ્યકતાઓ તથા જીવનદાયક પ્રવાહોના નિકટમાં આવી પહોંચશે. એનાં હવે અનેક પ્રમાણો મળી આવે છે કે ધર્મસંસ્થાઓ તથા ધર્મોપદેશકો આ પરિસ્થિતિને જોતાં તથા પોતાના કાર્યક્રમમાં સુધારણા કરતાં થયાં છે. અર્થાત્ જો તેઓ આવી જ રીતે પોતાના કાર્યક્રમમાં સુધારણા કરતાં રહેશે અને લોકોને તેમની વર્તમાન આવશ્યકતા અનુસાર ઈશ્વરના સત્ય ધર્મને સાક્ષાત્કાર કરાવતાં રહેશે, તો તેઓ એવાં સહસ્રાવધિ વિશુદ્ધ વિચારશીલ, દીર્ઘદર્શી તથા ઈશ્વરેષુ સ્ત્રીપુરુષોને પોતા પ્રતિ આકર્ષી શકશે કે અન્યથા જે સ્ત્રીપુરુષોને તેઓ કદાપિ પોતા પ્રતિ આકર્ષી શકત નહિ.

અત્યારે અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષો, આપણા મધ્યમાં, ગહન શ્રદ્ધાને ધારણ કરીને, સ્નેહપૂર્ણ નેત્રો તથા હૃદયની ઉજ્જ્વલ ગતિથી, અદૃશ્ય પરમાત્માના રાજ્યમાં એવી શક્તિઓ, એવા પ્રવાહો તથા એવું જીવન રહેલું છે કે જે સર્વ શાશ્વત ટકનારાં છે, એ વાસ્તવિકતાનો પૂર્વે તેમણે કદાપિ ક્યો ન હોતો તેવો સાક્ષાત્કાર કરીને દૃઢતર ગતિથી જીવનના પ્રતિદિવસના સર્વ-સાધારણ વ્યવસાયમાર્ગમાં ચાલતાં જોવામાં આવ્યા કરે છે અને એવાં સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા દિવસાનુદિવસ વૃદ્ધિગત થતી જાય છે.

જે મનુષ્યો જીવનનાં મહત્ આત્મિક સત્યોને જાણે છે, તેઓ, તેમના જીવનમાં આવતી પ્રત્યેક વસ્તુનો અવશ્ય કાંઈ પણ હેતુ હોય છે જ, તે વસ્તુ અવશ્ય તેની કોઈ ભૂમિકા બજાવવામાટે, તેના કર્તવ્યની પૂર્ણતા કરવામાટે તથા તેના શુભ તત્વને વિસ્તારવામાટે જ આવેલી હોય છે, એ સત્ય તત્વનો સાક્ષાત્કાર કરતા હોય છે. ધર્મપ્રવર્તક અવતારી પુરુષોના ઉપદેશ અનુસાર પરમાત્મા સાથે તેમનાં પોતાનાં જીવનોની એકતાનું

તેમને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાથી તેઓ સહજમાં જાણી જાય છે કે, પરમાત્મ જીવનમાં શુભ વિના અન્ય કંઈ છે જ નહિ, તેઓ જે જીવન ભોગવે છે તે પરમાત્માનું જ જીવન છે અને એ પરમાત્મજીવનમાં તેઓ સદાને માટે જીવવાના છે. તેઓ એ પણ સારી રીતે જાણતા હોય છે કે, જે અવસ્થાન્તરને આપણે મૃત્યુના નામથી ઓળખીએ છીએ, તે મૃત્યુ જીવનનો કેવળ એક ભાગ છે અને તે પણ એક સાધારણ નહિ, કિન્તુ અત્યંત લાભદાયક ઉદ્દેશ્ય ભાગ છે; અને તેટલામાટે મૃત્યુ એક નિવારણ કરવા યોગ્ય કિંવા બચલીત થવા યોગ્ય વસ્તુ નથી; પરંતુ જે વેળાએ મૃત્યુનું ઉત્તમ રીતિથી તથા તેના યોગ્ય સમયમાં આગમન થાય તે વેળાએ આનન્દ તથા હર્ષજન્ય હાસ્યવિલસિત વદનથી તેનો સત્કાર કરવો, એ જ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે. તેઓ એ સત્યને બહુ જ સારી રીતે જાણતા હોય છે કે, તે વિશ્વપિતાના નિવાસસ્થાનમાં અનેક પ્રાસાદો છે અને તેથી કોઈ પણ પ્રાસાદમાં નિવાસ કરવો, એ આપણામાટે કલ્યાણકારક જ છે.

અત્યારના વર્તમાન સમયમાં જ્યારે આપણે સુસંસ્કૃત જગતના અધિકતર ભાગને જડતા અથવા અજ્ઞાનના પરિણામે પરસ્પર મૃત્યુ-જનક લીધણુ વ્યવસાયમાં નિમગ્ન થયેલો જોઈએ છીએ; એટલે આવા સમયમાં આપણાથી જેટલા પ્રમાણમાં બની શકે તેટલા અધિક પ્રમાણમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક જીવનનાં ગહનતર સત્યોમાં સંલગ્ન થવાની આવશ્યકતા છે. જેવી રીતે અનેક વ્યક્તિઓના સંમેલનથી એક રાષ્ટ્ર નિર્માયણું હોય છે; તેવી જ રીતે રાષ્ટ્રોને કાર્યપ્રવૃત્તિ કિંવા પ્રચલિત કરનારા તથા અત્યારે આપણને દૃષ્ટિગોચર થતા મહત્તર ઉત્તોલનને ઉત્પન્ન કરનારા મૂળ હેતુઓ તથા મનોવેગો (મનઃશક્તિઓ), જેમના યોગે રાષ્ટ્રો નિર્માણ થયેલાં હોય છે તે વ્યક્તિઓને કાર્યપ્રવૃત્તિ કિંવા પ્રચલિત કરનારા મૂળ હેતુઓ તથા મનોવેગોથી સ્વભાવમાં ભિન્ન હોતા નથી, કિન્તુ કેવળ પ્રમાણમાં જ ભિન્ન એટલે કે ન્યૂનાધિક હોય છે, એટલામાટે અત્યારની જે લીધણુ પરિસ્થિતિઓ આપણા જોવામાં આવે છે, તેમાટે કેવળ એક જ દેશની નહિ, કિન્તુ સર્વ દેશોની વ્યક્તિઓ, જેટલા પ્રમાણમાં તેમણે કેવળ જડતામાં જ પોતાનાં જીવન વીતાડીને વસ્તુઓના આત્મિક અર્થનો તિરસ્કાર કર્યો છે, તેટલા પ્રમાણમાં ઉત્તરદાત્રી છે, એ નિર્વિવાદ છે. આ કારણથી

અત્યારનો આ યુદ્ધરૂપ મહાપ્રલય આપણને ગમે તેવો અને ગમે તેટલો અયાનક દેખાતો હોય, તો પણ એટલું તો સ્વીકારવું જ પડશે કે, રાષ્ટ્રોનાં તથા વ્યક્તિઓનાં જીવનને વિશુદ્ધ કરવામાટે આ યુદ્ધરૂપ મહાપ્રલયની પણ આવશ્યકતા હતી; અને એથી આપણે આશા રાખી શકીએ છીએ કે, ન્યારે આ મહાવિગ્રહનો અંત આવી જશે, તે વેળાએ સમસ્ત વિશ્વમાં વિશાળ આત્મિક નગ્નતિને વિસ્તરેલી આપણે જોઈ શકીશું. પરંતુ દૃશ્ય સૃષ્ટિપર પોતાની અખિલ સત્તાને ચલાવનારી સૃષ્ટિ તે અદૃશ્ય વિચારસૃષ્ટિ હોવાથી ન્યાં સૂધી એ મહાવિગ્રહનો અંત નથી આવ્યો ત્યાં સૂધી આપણે જે ઊચિત્તમ કલ્યાણકારક ઈશ્વરીય નિયમોને જાણીએ છીએ, તે નિયમો અનુસાર આપણાં જીવનોને વ્યવસ્થિત કરીને અને જે જડવાદી મનુષ્યો આ જડ વિગ્રહમાં જોડાયેલા છે તેમના પ્રતિ શુભ આકાંક્ષા તથા શાંતિને પ્રસારનારા સહાયક વિચારોને પ્રેરીને આત્મોન્નતિની પ્રગતિના કાર્યમાં આપણાથી આપી શકાય તેટલા પ્રમાણમાં આપણે યોગ્ય સહાયતા આપવી જ જોઈએ; કારણ કે, એ જ આપણો સત્ય ધર્મ છે.

આ લઘુ ગ્રંથની નવીન પ્રજાપ્રિય આવૃત્તિની ઉપર્યુક્ત શબ્દોમાં પ્રસ્તાવના લખીને, આ લઘુ ગ્રંથનો કેવળ ઐરશ્ચિટનમાં જ નહિ, કિંતુ આ વિશાળ વિશ્વના સર્વ વિભાગોમાં જે પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કરવામાં આવ્યો છે, તેમાટે મારી આંતરિક કૃતજ્ઞતાને પ્રદર્શિત કરવાના પ્રસંગને હું વ્યર્થ જવા દઈ શકતો નથી. આ ગ્રંથમાટે મને જે અસંખ્ય સહાનુભૂતિદર્શક પત્રો અત્યાર સૂધીમાં પ્રાપ્ત થયેલાં છે અને જે પત્રોનાં મારાથી તેમના હૃદયમાં લેખકોને બિન્ન બિન્ન ઉત્તરો લખી શકાયાં નથી, તે સર્વ ગુણગ્રાહક સગ્ગજનોનો આ સ્થળે હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

નિદાધ ૧૯૧૫.

રાદેશ વાલ્ડે ક્રાઇન

અનુક્રમણિકા

વિષય.	પૃષ્ઠ.
અનુવાદકની પ્રસ્તાવના. ...	૩
મૂળ ગ્રંથકારનો કિચિત્ પરિચય. ...	૧૧
મૂળ ગ્રંથકારની પ્રસ્તાવના. ...	૧૪
મારા વાંચકોને એક સંદેશ. ...	૧૬
અનુક્રમણિકા. ...	૨૧

અન્યથામાંના વિષય

	પૃષ્ઠ.
૧ ભૂમિકા ...	૧
૨ વિશ્વનું ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વ...	૩
૩ માનવ જીવનનું પરમ સત્ત્વ...	૭
૪ જીવનની પૂર્ણતા-શારીરિક આરોગ્ય અને શક્તિ...	૨૭
૫ પ્રેમનું રહસ્ય, બળ અને પરિણામ...	૭૩
૬ પ્રજ્ઞા અને આંતરિક પ્રકાશ...	૮૮
૭ સંપૂર્ણ શાન્તિનો સાક્ષાત્કાર...	૧૩૦
૮ સંપૂર્ણ શક્તિનો સાક્ષાત્કાર...	૧૪૮
૯ સર્વ પદાર્થોની વિપુલતા-સમૃદ્ધિશાળી થવાનો નિયમ ...	૧૮૩
૧૦ અવિષ્યવેત્તા, દૃષ્ટા, ઋષિ અને વિશ્વોદ્ધારક થવાના નિયમો	૨૦૬
૧૧ સર્વ ધર્મોનું મૂળતત્ત્વ-વિશ્વમાન્ય ધર્મ...	૨૧૬
૧૨ વિશાળ વૈભવની સઘઃપ્રાપ્તિ...	૨૩૭

ॐ तत् सत्

અનન્તાનુભૂતિ

કિંવા

અનન્ત જીવન

૧ ભૂમિકા

આ વિશ્વમાં મનુષ્ય એ પ્રકારનાં છે; એક આશાવાદી અને અન્ય નિરાશાવાદી. એમાંના આશાવાદી પણ સત્ય છે અને નિરાશાવાદી પણ સત્ય છે. જે કે એ હિલચાલમાં પ્રકાશ અને અંધકારમાંના અન્તર જોડેલા અંતર રહેલો છે, તો પણ બન્ને સત્ય તો છે જ. પ્રત્યેક પોતપોતાની દૃષ્ટિથી સત્ય છે અને એ દૃષ્ટિ જ પ્રત્યેકના જીવનની નિયામક છે. મનુષ્યનું જીવન શક્તિમાન છે કે શક્તિહીન છે, શાંતિમય છે કે શાંતિહીન છે, તેમજ વિજયી છે, કિંવા પરાજિત છે, એ સર્વ ઘટનાની આધારભૂત કેવળ એ જ દૃષ્ટિ છે.

આશાવાદીઓ તે શક્તિ ધરાવે છે કે, જેના યોગે તેઓ વસ્તુઓને તેમના સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં જોઈ શકે છે અને તેમના યોગ્ય સંબંધને જાણી શકે છે. નિરાશાવાદીઓ વસ્તુઓને સંકુચિત દૃષ્ટિથી એટલે કે કોઈ વિશેષ અપેક્ષાથી નિહાળે છે અને એ કારણથી વસ્તુઓના યોગ્ય સંબંધને સંપૂર્ણતાથી જાણી શકતા નથી. આશાવાદીની જ્ઞાતવ્યશક્તિ જ્ઞાનના પ્રકાશથી પ્રકાશિત રહે છે અને નિરાશાવાદીની જ્ઞાતવ્યશક્તિ અજ્ઞાનના આવરણથી આચ્છાદિત રહે છે. પ્રત્યેક જન પોતાના આંતરિક વિચારો

અનુસાર પોતાની સૃષ્ટિને નિર્માણ કર્યા કરે છે અને જેવા તેના વિચારો હોય છે, તેવી જ ધમારતને બનાવીને ઊભી કરી દે છે. આશાવાદી પોતાના જ્ઞાનના પ્રકાશથી તેમ જ પોતાની આંતરિક પ્રતિભાથી પોતામાટે સ્વર્ગ બનાવે છે અને જેટલા પરિમાણમાં તેઓ પોતામાટે સ્વર્ગની રચના કરે છે, તેટલા જ પરિમાણમાં સમસ્ત વિશ્વને માટે સ્વર્ગરચનાના કાર્યમાં સહાયક થાય છે. એથી વિરુદ્ધ નિરાશાવાદીઓ પોતાના સંકુચિત વિચારોના કારણથી પોતામાટે નરકને નિર્માણ કરે છે અને જેટલા પરિમાણમાં તેઓ પોતામાટે નરકને નિર્માણ કરે છે, તેટલા જ પરિમાણમાં સમસ્ત વિશ્વમાટે પણ નરકને નિર્માણ કરવાના કાર્યમાં સાહાય્ય-ભૂત થાય છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યમાં કાં તો આશાવાદના ગુણોની વિશેષતા હોય છે કે પછી નિરાશાવાદના ગુણોની અધિકતા હોય છે. એથી એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે, આપણે પ્રત્યેક વેળાએ પોતે જ પોતાના સ્વર્ગ કિંવા નરકને નિર્માણ કરતા રહીએ છીએ અને જેટલા પ્રમાણમાં આપણે પોતામાટે સ્વર્ગ કિંવા નરકને નિર્માણ કરીએ છીએ, તેટલા જ પ્રમાણમાં સમસ્ત વિશ્વમાટેના સ્વર્ગ કિંવા નરકને નિર્માણ કરવાના કાર્યમાં સહાયક થતા રહીએ છીએ.

અહીં સ્વર્ગ શબ્દમાં એકતા, એકવાક્યતા અને ઉદારતાનો સમાવેશ થાય છે અને નરક શબ્દથી ભેદભાવ, અયથાર્થતા તથા સંકીર્ણતા આદિનો ભાવાર્થ જણાય છે.

કોની સાથે એકતા કિંવા એકવાક્યતા થવાથી મનુષ્ય સ્વર્ગીય આનંદના ઉપભોગને મેળવી શકે છે અને કોની સાથે ભિન્નતા કિંવા ભેદભાવ રાખવાથી મનુષ્યને નારકીય દુઃખ ભોગવવું પડે છે, એ વિષયનો વિચાર કરવો, એ જ પ્રસ્તુત પુસ્તકનો મૂળ ઉદ્દેશ છે; કારણ કે, આ વિષયના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાથી મનુષ્ય સ્વર્ગ કિંવા નરકનાં દ્વારને ખોલવાની કૃત્યને પોતાના

હાથમાં લઈ શકે છે અને તેના યોગે કાં તો તે સ્વર્ગનાં દ્વાર ઉઘાડીને અનુપમ આનંદનો અનુભવ મેળવે છે અને કાં તો નરકનાં દ્વારને ખોલીને ઘોર દુઃખોના ચક્રાકાર વમળમાં જઈ પડે છે.

૨ વિશ્વનું ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વ

આ વિશ્વના સર્વ પદાર્થો જેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે અને થયા કરે છે, જે પ્રાણિમાત્રનો પ્રાણ છે અને જે આ વિશ્વના અનંત પદાર્થોના રૂપે પોતાને વ્યક્ત કરી રહ્યો છે તે અનંત-જીવન પરમાત્મા અને અસીમ ચેતનશક્તિ જ સર્વનો એક માત્ર આધાર છે. જ્યારે આ સંસારમાં વ્યક્તિગત જીવન અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તો તેનું એવું કોઈ અનંત મૂળ હોવું જ જોઈએ કે જેમાંથી એ જીવન પ્રકટ થયેલું હોય. જ્યારે આ જગતમાં પ્રેમનો ગુણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તો પછી પ્રેમનું અનંત મૂળ પણ અવશ્યમેવ હોવું જ જોઈએ. જ્યારે આ સૃષ્ટિમાં જ્ઞાનનો વિસ્તાર આપણા જોવામાં આવી શકે છે, તો તે જ્ઞાનનું કોઈ અનંત મૂળ પણ અવશ્ય હોવું જ જોઈએ કે જેને એ જ્ઞાનના જન્મદાતા તરીકે સ્વીકારી શકાય. એ જ પ્રમાણે આ નિયમ-બળ, શાંતિ અને જગતની જડ વસ્તુઓ સુદ્ધાને પણ એકસરખી રીતે લાગૂ પડી શકે છે. આટલા વિવેચનથી એ તો સર્વના સમજવામાં આવી જ ગયું હશે કે, સર્વની સાથે સર્વના મૂળ-રૂપ અનંત બળ અને જીવનવાન આત્મતત્ત્વ રહેલું છે. જે મહત્તી શક્તિઓ અને અચલ નિયમ આ વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા છે અને જે આપણી આસપાસ ચારેતરફ વિસ્તરેલાં છે, તે શક્તિઓ તથા નિયમોદ્વારા જ એ અનંત શક્તિમય જીવન પ્રકટ થાય છે, કાર્ય કરે છે અને વ્યવસ્થાની યોજના કરે છે.

આપણી સંસારયાત્રાનું પ્રત્યેક કાર્ય એ જ મહાન નિયમો તથા શક્તિઓને અનુસરીને થયા કરે છે. માર્ગના પાર્શ્વમાં ઊગતું પ્રત્યેક પુષ્પ એ જ નિયમોને અનુસરીને વૃદ્ધિગત થાય છે,

ખીલે છે અને કુમળાય છે. હિમનો કકડો એ જ નિયમ પ્રમાણે જન્મે છે, પડે છે અને જળરૂપ થઈ જાય છે; આબ્પરૂપ થાય છે, મેઘના રૂપને ધારે છે અને વળી પાછો હિમ (બર્ફ)ના રૂપમાં દેખાય છે. અર્થાત્ એ સર્વ ક્રિયાઓમાં પણ તે અચળ નિયમોનો હાથ રહેલો છે અને તેથી એક રીતે જોવામાં આવે, તો આ સંસારમાં નિયમ વિના અન્ય કંઈ પણ નથી. હવે જો આ કથન સત્ય હોય, તો એ નિયમોને બનાવનાર એમનાથી કોઈ મહત્તર શક્તિ કિંવા કોઈ મહત્તર તત્ત્વ હોવું જ જોઈએ, અને તે શક્તિને અથવા તે તત્ત્વને જ આપણે ‘ઈશ્વર’ સંજ્ઞાથી ઓળખીએ છીએ. પછી તમે તેને બલે વિશ્વંભર કહો, જગદીશ્વર કહો કે પરમાત્મા કહો, પણ જ્યાં સૂધી તે શક્તિ કિંવા એ તત્ત્વના સ્વરૂપના વિષયમાં તમારા અને અમારા મતની એકતા છે, ત્યાં સૂધી તેનાં ગમે તેટલાં ભિન્ન ભિન્ન નામો રાખવાથી કશીપણ હાનિ થવાનો સંભવ નથી.

એ અનંત શક્તિરૂપ પરમાત્મા સમસ્ત વિશ્વમાં વિસ્તરેલો છે. સર્વ એમાંથી જ ઉદ્ભવે છે, એમાં જ વસે છે અને એનાથી અતિરિક્ત કંઈપણ નથી. વસ્તુતઃ આપણે પરમાત્મામાં જ વસીએ છીએ, ફરીએ છીએ અને તેમાંથી જ આપણને આપણું જીવન પ્રાપ્ત થાય છે. તે આપણા જીવનનું જીવન છે. કિંબહુના, એમ જ કહેવું જોઈએ કે, તે જ આપણું જીવન છે. આપણને તે પરમાત્મ-જીવનમાંથી જ આપણું જીવન પ્રાપ્ત થયેલું છે અને એ જ પ્રમાણે નિરંતર પ્રાપ્ત થતું રહેવાનું. આપણું જીવન પરમાત્મ-જીવનના અંશરૂપ છે. આપણે વ્યક્તિરૂપ છીએ અને પરમાત્મા અનંત જીવન છે કે જેમાં આપણે સર્વ સમાઈ શકીએ છીએ. પરમાત્મજીવન અને આપણું વ્યક્તિગત જીવન મૂળ સ્વરૂપમાં એકસમાન છે; તેમના ગુણ તથા સ્વરૂપમાં ભેદ નથી અને જો કંઈ પણ ભેદ હોય તો તે કેવળ પરિમાણમાં જ રહેલો છે.

અનેક જ્ઞાની મહાત્માઓની એવી માન્યતા છે કે, આપણને આપણું જીવન પરમાત્મજીવનના દિવ્ય પ્રવાહદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલું છે; કેટલાક સત્પુરુષોનો એવો અભિપ્રાય છે કે, આપણા જીવનની પરમાત્મજીવન સાથે એકતા છે, એટલે કે, મનુષ્ય અને પરમાત્મા એક જ છે. હવે આપણે એ જોવું જોઈએ કે, એ ઉભયમાંથી કોની માન્યતા સત્ય છે. વિચારાન્તે જાણવામાં આવશે કે, ઉભયના અભિપ્રાય સત્ય છે; એટલું જ નહિ, પણ માત્ર એક જ વાર્તાને એ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન રીતિથી પ્રકટ કરે છે.

નિમ્ન લિખિત દષ્ટાંતથી એ કથનનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ થઈ જાય છે. ધારી દ્યો કે, પર્વતની દરીમાં એક ઝરણુ છે કે જે પાર્વતીય અખૂટ જલાશયમાંથી જલને પ્રાપ્ત કરે છે. હવે જો એ વાર્તા સત્ય છે કે, દરીમાંનો ઝરો પાર્વતીય અખૂટ જલાશયના પ્રવાહદ્વારા જલને પ્રાપ્ત કરે છે; તો તેની સાથે એ વાર્તા પણ સત્ય જ છે કે, એ દરીમાંના લઘુ ઝરણુનું જળ ગુણ અને ધર્મમાં પોતાના આદિ કારણ પાર્વતીય જલાશયના જલ જેવું જ હોવું જોઈએ અથવા છે; અને જો કાંઈ પણ ભેદ હોય તો તે કેવળ પરિમાણમાં જ હોવાનો. અર્થાત્ પાર્વતીય જલાશય એવાં અસંખ્ય ઝરણોને જળ આપી શકે છે અને તેમ છતાં પણ તેમાંના જળનો અંત આવતો નથી. માનવ જીવનનો પણ એવો જ પ્રકાર છે. અન્ય વિષયમાં મતભેદ હોવા છતાં પણ આ તત્ત્વનો તો સર્વને સ્વીકાર કરવો જ પડે છે કે, સકળ દશ્ય વિશ્વની સાથે અનંત જીવનરૂપ પરમાત્મા વર્તમાન છે કે જે સર્વના જીવનનું જીવન છે અને જેમાંથી સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. આપણ સર્વને આ વ્યક્તિગત જીવન તે જ દિવ્ય પ્રવાહદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલું છે; અને જો આ વાર્તા સત્ય હોય, તો આપણું વ્યક્તિગત જીવન અને પરમાત્મજીવન ગુણ તથા ધર્મમાં અવશ્ય એક સમાન જ હોવાં જોઈએ. જો અંતર હોય તો તે કેવળ પરિમા-

જીવમાં જ હોવો જોઈએ. જો આમ જ હોય તો પછી શું એ વાર્તા સિદ્ધ થઈ નથી શકતી કે, મનુષ્ય જેટલા પ્રમાણમાં એ પરમાત્મજીવન પ્રતિ દળે છે, તેટલા પ્રમાણમાં તે પરમાત્મજીવનના નિકટમાં જાય છે અને જેટલા પ્રમાણમાં તે પરમાત્મજીવનના વિશેષ નિકટમાં જાય આવે છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં તેનામાં પરમાત્માની શક્તિઓ વિશેષ પ્રકટ થવા માંડે છે? જ્યારે ઈશ્વરીય શક્તિઓ અસીમ અને અનંત છે, તો એનો અનુભવ કરવામાં મનુષ્યને જે વિઘ્ન જણાય છે, તે વિઘ્નનો ઉત્પાદક પણ તે પોતે જ છે; કારણ કે, તેને ઉપરિ કથિત સત્ત્વનું જ્ઞાન નથી.

હવે પ્રથમ માન્યતાનો વિચાર કરો. અર્થાત્ પરમાત્મા જો સર્વના પૃષ્ઠભાગે રહીને જીવનને પ્રેરનાર અનંત જીવનમય આત્મા હોય, કે જેમાંથી સર્વ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે; તો પછી આપણું વ્યક્તિગત જીવન અવશ્ય એ અનંત જીવનમાંથી દિવ્ય પ્રવાહદ્વારા નિરંતર વહન કર્યા કરતું હોવું જોઈએ. હવે જો આપણે દ્વિતીય માન્યતા પ્રમાણે વિચાર કરીએ અને એમ માનીએ કે, આપણો વ્યક્તિગત આત્મા એ પરમાત્માના અંશરૂપ છે, તો પછી આપણું વ્યક્તિગત રૂપમાં પ્રકટ થયેલું જીવન પોતાના મૂળ અનંત જીવન સમાન જ હોવાનું. જેવી રીતે સમુદ્રમાંથી કાઢેલો જલબિન્દુ સ્વરૂપ તથા લક્ષણમાં પોતાના મૂળરૂપ સમુદ્ર સમાન હોય છે, તેવી જ સ્થિતિ આપણા વ્યક્તિગત જીવન તથા અનન્ત જીવનની પણ સમજવી. આ સ્થાનમાં એક ભૂલ થવાનો સંભવ છે. યદ્યપિ પરમાત્મજીવન અને વ્યક્તિગત જીવન સ્વરૂપમાં એક સરખાં છે, તથાપિ અનન્ત જીવન વ્યક્તિગત જીવનથી એટલું બધું ઉત્કૃષ્ટ છે કે તેમાં સર્વનો સમાવેશ થઈ જાય છે; અર્થાત્ બીજા શબ્દોમાં કહીએ, તો સ્વરૂપના વિચારથી તો ઉભય એકરૂપ છે, પરંતુ શક્તિના વિકાસનો વિચાર કરીએ, તો ઉભયમાં અસીમ અન્તરાય દષ્ટિગોચર થાય છે.

૩ માનવજીવનનું પરમ સત્ત્વ

ગત પ્રકરણમાં વિશ્વના પરમ સત્યનું વિવેચન કરાયલું છે અને તે પરમ સત્ય એ છે કે, અનન્ત જીવન સર્વની પાછળ છે અને તેમાંથી જ સર્વ નીકળે છે. વિશ્વના એ પરમ સત્યને જાણ્યાપછી એ જાણવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા થાય છે કે, માનવ-જીવનનું પરમ સત્ત્વ શું છે ? પ્રત્યેક વિચારશીલ મનુષ્યને ગત પ્રકરણથી આ નવીન પ્રશ્નનું ઉત્તર પણ મળી જાય છે.

તે અનન્ત જીવનની સાથે જ્ઞાનપૂર્વક સંબંધ જોડવો અને તેના ઈશ્વરીય પ્રવાહ સમક્ષ પોતાના અંતઃકરણને પૂર્ણતાથી ખોલી દેવું, એ જ અમારા, તમારા અને પ્રત્યેક મનુષ્યના જીવનનું પરમ સત્ય કિંવા સત્ત્વ છે. માનવી જીવનનું ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વ એ જ છે: કારણ કે, એમાં અન્ય સર્વ વિપયોતો સમાવેશ થઈ જાય છે અને એના યોગે જ સર્વ વસ્તુઓ ફળીભૂત થાય છે. આપણે તે અનન્ત જીવનની સાથે જ્ઞાનપૂર્વક જેટલા ઐક્યને અનુભવીશું, જેટલા પ્રમાણમાં પોતાના અંતઃકરણને તે દિવ્ય પ્રવાહને ધારવા યોગ્ય બનાવીશું, તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણામાં ઈશ્વરીય શક્તિ-ઓનું પ્રાકટ્ય અને વિકસન થવાનું.

પરંતુ આનો અર્થ શો ? એનો અર્થ એટલો જ કે, જ્યારે આપણે આપણા સત્ય સ્વરૂપને ઓળખીશું અને જ્યારે આપણો ઈશ્વરીય શક્તિઓની તથા નિયમોની સાથે ઐક્યભાવ થઈ જશે; તે વેળાએ આપણામાં પણ તેવી જ ઈશ્વરીય પ્રેરણાઓ થવા માંડશે કે જેવી પ્રેરણાઓ સંસારના મહાપુરુષો, અતુલ પ્રતાપી સાધુઓ, ઉદ્ધારકો, તત્ત્વવેત્તાઓ તથા ધર્માચાર્યોના અંતઃકરણમાં થતી હતી; કારણ કે, આપણે આપણા સત્ય સ્વરૂપને જેટલા વિશેષ પ્રમાણમાં જાણીશું અને જેટલા વિશેષ પ્રમાણમાં એ અનન્ત જીવન સાથે આપણી એકતા થશે, તેટલા વિશેષ પ્રમાણમાં ઈશ્વરીય શક્તિઓ આપણામાં પ્રકટ થવા અને કાર્ય કરવા માંડશે.

આપણે આપણા પોતાના અજ્ઞાનના કારણથી એ ઈશ્વરીય પ્રવાહ કિંવા દિવ્ય શક્તિઓને આપણા અંતઃકરણમાં પ્રકટ થતી અટકાવીએ છીએ અને તેમનાથી પરાસ્પૃષ્ઠ રહીએ છીએ. બહુ કાળ પર્યન્ત તો આપણે જાણી જોઇને એ ઈશ્વરીય પ્રવાહ તથા દિવ્ય શક્તિઓના સંચારમાટે આપણા હૃદયમંદિરને બંધ કરી રાખીએ છીએ અને તેનું પરિણામ એ થાય છે કે, આપણે આપણને પોતાને જ, જે શક્તિઓના આપણે સ્વાભાવિક અને સત્ત્વ અધિકારી છીએ, તે શક્તિઓથી વિહીન કરી દઇએ છીએ; એથી વિપરીત, જ્યારે આપણે એ અનન્ત જીવનની સાથે એકતાને અનુભવવા માંડીએ છીએ, જ્યારે આપણે એ દિવ્ય પ્રવાહનો આપણા અંતઃકરણમાં સંચાર થવા દઇએ છીએ, ત્યારે આપણામાં ઉચ્ચતમ શક્તિઓ અને ઈશ્વરીય પ્રેરણાઓ પ્રકટ થવા માંડે છે અને તેમના યોગે આપણે દિવ્ય માનવ બની જઇએ છીએ.

દિવ્ય માનવ કેને કહી શકાય? દિવ્ય માનવ તેજ છે કે, જેનામાં મનુષ્યતા હોવા છતાં પણ ઈશ્વરીય શક્તિઓ પ્રકટ થતી રહે છે. આવા પ્રકારના મનુષ્યની સીમાને કાઈ પણ નિર્દિષ્ટ કરી શકતું નથી. આજે બહુજનસમાજની શક્તિ જે આટલી બધી મર્યાદિત અને સંકુચિત થયેલી છે, તેનું કારણ લોકોનું અજ્ઞાન જ છે. અજ્ઞાનના કારણથી જ માનવસમાજના વિકાસમાં અનેક પ્રકારનાં વિઘ્નો કિંવા પ્રત્યવાયો આવી પડે છે. અજ્ઞાનના કારણથી લોકો એ વાર્તાને ભૂલી ગયા છે કે, આપણે વિશાળ જીવનના સત્ત્વ અધિકારી છીએ; અને એથી જ તેઓ સંકુચિત હૃદયવાળા થઇને દુઃખમય, અશાંતિમય, રોગમય તથા સ્વાર્થમય જીવન વીતાડી રહ્યા છે. તેમણે આજ સૂધીમાં કદાપિ પોતાના સત્ત્વ સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો જ નથી.

માનવજાતિ આજ પર્યન્ત એ તત્ત્વને સમજી શકી નથી કે, આપણું સત્ત્વ સ્વરૂપ પરમાત્મજીવન સાથે એકતા ધરાવે છે.

માનવજાતિએ પોતાના અજ્ઞાનના કારણથી એ ઈશ્વરીય પ્રવાહ સમક્ષ પોતાના હૃદયને ખોલ્યું નથી અને તેથી તેમાંનો ઈશ્વરીય શક્તિઓના પ્રકટીભવનનો માર્ગ બંધ થઈ ગયો છે. જે આપણે આપણને પોતાને કેવળ મનુષ્ય માનીને જ બેસી રહીશું, તો આપણી શક્તિઓ કદાપિ સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં વિશેષ ઉત્તમ થવાની નથી. જ્યારે આપણે આપણને પોતાને દિવ્ય મનુષ્ય માનીશું અને તદનુસાર આચરણ રાખીશું, ત્યારે જ આપણને પણ દિવ્ય મનુષ્યો સમાન મહાશક્તિની પ્રાપ્તિ થશે. આપણે આપણા અંતઃકરણને એ ઈશ્વરીય પ્રવાહ સમક્ષ જેમ જેમ ખોલીશું, તેમ તેમ આપણે સામાન્ય મનુષ્યોની શ્રેણીમાંથી નીકળીને દિવ્ય મનુષ્યોની શ્રેણીમાં સંચરતા જઈશું.

એક મિત્રનું એક ઉપવન છે અને તે ઉપવનમાં એક સુંદર સરોજસરોવર છે. એ કૃત્રિમ સરોવર (હોજ)માંનું પાણી પાસેના એક પાર્વતીય જળાશયમાંથી આવે છે અને જલાયશયથી એ હોજ પર્યન્ત એક નાળું કરેલું છે કે જે દ્વારા આવશ્યકતા અનુસાર તેમાં પાણી લઈ શકાય છે. એ સ્થાન અત્યંત રમણીય છે. વસન્તઋતુના આનંદદાયક દિવસોમાં તો એ કૃત્રિમ સરોવર સ્ફટિક સમાન નિર્મળ જળથી આકંઠ ભરેલું જ રહે છે. એ નિર્મળ જળપર નાનારંગીય કમળો ખીલેલાં હોય છે; અને તેના તીર-પ્રાંતમાં નાના પ્રકારનાં સુગન્ધમય પુષ્પો જિગેલાં હોય છે. ત્યાં જલપાનમાટે અનેક જાતિનાં પક્ષીઓ આવે છે અને તે મિત્ર તે પક્ષીઓના મધુર ગાનના અપૂર્વ આનંદનો ઉપભોગ ભોગવ્યા કરે છે. પુષ્પોપર ભ્રમરોનો ગુંજનરવ તેના મનને સદૈવ મુગ્ધ કર્યા કરે છે. ઉદ્યાનમાં સર્વત્ર દષ્ટિપાત કરતાં અંજીર, દાડમ, નારંગી અને જામફળ આદિ નાના પ્રકારનાં ફળયુક્ત વૃક્ષો દષ્ટિને એક પ્રકારના અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ કરાવે છે. જલાશયના તીરપ્રાંતમાં શીતલ છાયાનો પણ વિસ્તાર થયેલો છે.

એ મિત્ર દિવ્ય મનુષ્ય છે અને તેથી સર્વ મનુષ્યોમાં એની પ્રેમમય દષ્ટિ રહ્યા કરે છે. આ કારણથી એ સ્થાનમાં “આ ખાનગી જમીન છે; આ રસ્તો રાહધારીનો નથી અને જે રજ વગર આવશે તેના પર કાયદા પ્રમાણે કામ ચલાવવામાં આવશે” એવા પ્રકારનો લેખ લખાયેલો નથી; કિન્તુ “ભલે પધાર્યા” એવું સન્માનસૂચક વાક્ય તે દિવ્ય સ્થાનના દ્વાર પર લખાવવામાં આવ્યું છે. એ કારણથી સર્વજનો એ મિત્રપર પોતાનો પ્રેમભાવ રાખે છે અને તે પણ વળી બહુ જ મોટા પ્રમાણમાં. એ મિત્રના હૃદયમાંથી પણ સર્વજનોમાટે નિરંતર પ્રેમનો પ્રવાહ વહન કર્યા કરે છે; કારણ કે, તે એ તત્ત્વને સારી રીતે જાણે છે કે, જેટલો આ સ્થાનપર મારો અધિકાર છે, તેટલો જ કિંબહુના તેથી પણ વિશેષ અધિકાર સર્વ જનોનો છે.

એ સ્થાનમાં અદ્વયવચસ્ક બાલકોનાં જુંડનાં જુંડ રમવા મિલવાને આવ્યા કરે છે. આ સ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યા પૂર્વે જે લોકો શ્રાન્ત અને મ્લાનવદન જોવામાં આવે છે, તે જ લોકો એ સ્થાનમાંથી પાછા નીકળતી વેળાએ તે મિત્રના સાન્નિધ્ય તથા સ્થાનના માહાત્મ્યથી આનંદમગ્ન અને પ્રસન્નવદન થયેલા દેખાય છે. લોકો એ મિત્રને સદા એ જ આશીર્વાદ આપ્યા કરે છે કે, ‘ઈશ્વર અમારા આ બન્ધુનું સર્વથા કલ્યાણ કરે!’ ધણાક લોકો તો એ સ્થાનને દિવ્યભૂમિ અથવા દિવ્ય ઉદ્યાનના નામથી પણ ઓળખે છે. અમારો મિત્ર એ સ્થાનને ‘આત્મોદ્યાન’ના અભિધાનથી ઓળખે છે અને એ સ્થાનમાં જ તે અનુપમ શાંતિને અનુભવે છે. એ દિવ્ય સ્થાનમાં વાયુસેવનમાટે આવનારા લોકોને તે શાંતચિત્ત, શીતલ અને અનેક પુષ્પોના પરિમલથી સુવાસિત થયેલા વાયુનું સેવન કરતો તથા ચન્દ્રમાની ચન્દ્રિકામાં ભ્રમણ કરતો દષ્ટિગોચર થાય છે. અમારો એ મિત્ર અત્યંત સરળ સ્વભાવનો છે. તેનું એવું કથન છે કે, એ દિવ્યસ્થાનમાં

મારામાંની વિજયશ્રીથી વિભૂષિત અનેક સંકલ્પો તથા પુરુષાર્થની પ્રેરણા તથા સ્ફૂર્તિ થયેલી છે.

એ સ્થાનનું વાયુમંડળ દયા, અનુકંપા, શુભ લાવના તથા આનંદવડે જ ભરેલું રહ્યા કરે છે. જેટલું એ સ્થાન મનુષ્યોને પ્રિય છે, તેટલું જ પશુઓને પણ પ્રિય લાગે છે. તે પશુઓનાં મુખમંડળોને જોતાં એવો જ ભાસ થયા કરે છે કે, જાણે તેઓ એ સ્થાનની પવિત્રતા તથા અનુપમતાને જોઈને પ્રસન્નતાથી હસતાં પોતાના મનોગત શુભ લાવોને પ્રકટ કરી રહ્યાં છે; અને તેથી તેમને જોનારના મનમાં પણ અપ્રતિમ આનંદની ઊર્મિ આવ્યા વિના રહી શકતી નથી. તે જલાશયનાં દ્વાર નિલ ખુલ્લાં જ રાખવામાં આવે છે કે, જેથી તે ક્ષેત્રમાં ચરનાર પશુઓને પરિપૂર્ણ પાણી મળી શકે અને બાકીનું પાણી પાસેનાં ક્ષેત્રોમાં ચાલ્યું જાય. હવે એક વર્ષને માટે આપણા એ મિત્રને કોઈ કાર્યમાટે ખીજે ગામ જવું પડ્યું; અને તે સમયે એ સ્થાન કોઈ ‘વ્યવહારકુશળ’ના નામથી ઓળખાતા એક મનુષ્યને લાડાથી આપવામાં આવ્યું. તેણે પાર્વતીય જલાશયમાંથી એ હોજમાં પાણી લાવનાર નાળાના મોઢાને બંધ કરી દીધું અને તેથી પર્વતપરથી વહી આવનાર સ્ફટિક સમાન સ્વચ્છ જળનું આવવું બંધ થઈ ગયું. આપણા મિત્રના તે દિવ્યસ્થાનના દ્વારપર લખાવેલા સન્માનસૂચક વાક્યને એ મનુષ્યે કાઢી નાખ્યું અને તેથી એ સ્થાનમાં રમવામાટે આવતાં આનંદી બાળકો તથા અન્ય સ્ત્રીપુરુષોનું આવવું જવું બંધ થયું. સર્વ વિષયોમાં પરિવર્તન દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યું. નવીન જીવનદાયક જલના અભાવથી એ હોજનાં સર્વ પુષ્પો સૂકી ગયાં અને જે મત્સ્યો તેના નિર્મળ જળમાં નિરંતર તર્યા કરતાં હતાં, તે સર્વનું મરણ થવાથી તે સ્થાન મહાદુર્ગન્ધમય થઈ ગયું. હોજના કાંઠાપરનાં ખીલતાં ફૂલો મુઝાંવા લાગ્યાં, ભ્રમરોનો ગુંજનરવ બંધ થયો અને જલપાન

તથા ક્રીડામાટે આવતાં પશુપક્ષીઓના માર્ગનો પણ અવરોધ થયો. એ હોજની પૂર્વસ્થિતિ અને વર્તમાન અવસ્થામાં જે પરિવર્તન થયું તેનું કારણ એ જ કે, જલાશયમાંથી એ હોજ સૂધી પાણીને લાવનાર નાળાનું મોટું બંધ કરી દેવામાં આવ્યું અને તેથી હોજમાં નવીન જીવન દેનાર જળનો ભરાવ થતો અટકી ગયો. એથી હોજની શોભા બહુ જ ઓછી થઈ ગઈ, આસપાસનાં એ હોજમાંથી જળને પ્રાપ્ત કરનારાં ક્ષેત્રો જલ-રહિત થઈ ગયાં અને તે ક્ષેત્રોમાં આવનારાં પશુપક્ષીઓને જે જળ મળતું હતું તે પણ અટકી ગયું. એ કારણથી ત્યાંના પશુ-પક્ષીઓના આવવા જવાનો વ્યવહાર પણ બંધ થઈ ગયો.

શું આ વિષયમાં માનવજીવનનું સાદૃશ્ય આપણા જીવનમાં નથી આવતું કે? જેટલા પરિમાણમાં આપણે આ અનન્ત જીવન સાથે ઐક્ય અને સંબંધ કરીશું, જેટલા પરિમાણમાં આપણે એ દિવ્ય પ્રવાહના સ્વીકારમાટે આપણા હૃદયનાં દ્વારોને ખોલીશું, જેટલા પરિમાણમાં સર્વશ્રેષ્ઠ, સર્વથી અધિક, શક્તિમાન અને સર્વોપરિ સુંદર તત્ત્વ સાથે એકરૂપ થઈશું, તેટલા પરિમાણમાં આપણી ચારે તરફ જીવનપ્રવાહ વહન કરવા માંડશે; કેવળ એટલું જ નહિ, પણ જેમની સાથે આપણો સંબંધ થશે, તે લોકોને પણ તેના સાક્ષાત્કારનો લાભ થઈ જશે. એ જ આપણા મિત્રનું સરોજ-મય સરોવર છે કે, જે આ સૃષ્ટિની સર્વ વસ્તુઓમાં પ્રેમ ધરાવે છે.

જે આપણે એ અનન્ત જીવન સાથે એકતા કરતાં અચ-કાષ્ટશું અને દિવ્ય જીવનના પ્રવાહ સમક્ષ હૃદયનાં દ્વારોને બંધ કરી રાખીશું; તો એવી સ્થિતિમાં આવી જઈશું કે, પછી આપણને સુંદર અને સામર્થ્યવાન કોઈ પણ તત્ત્વ મળી શકશે નહિ અને એવી દશામાં જે કોઈ પણ આપણા સમાગમમાં આવશે, તો તેને પણ કોઈ પ્રકારનો લાભ થઈ શકશે નહિ; કિન્તુ હાનિ જ થવાની. અર્થાત્ આ દશા, પેલો કમળમય હોજ જ્યારે એક

બાહ્યતા અધિકારમાં હતો, તે સમયની છે અને તે સર્વથા સાબ્ય છે.

હવે એ સરોજમય સરોવરમાં તથા તમારા અને અમારા જીવનમાં કેટલોક ભેદ રહેલો છે, અને તે એ કે, જે પાર્વતીય જ્ઞાણ એ સરોવરનું મૂળ છે તેમાંથી વહી આવતા જળને પોતાના ગર્ભમાં આવવા દેવામાટે મધ્યનાં દ્વારોને ખુલ્લાં કરી દેવાની શક્તિ એ સરોવરમાં પોતામાં નથી. એ કારણથી તે પોતે લાચાર છે અને તેનો બાહ્ય સાધનોપર જ સર્વ આધાર છે. પરંતુ તમારામાં અને અમારામાં એ મધ્યદ્વારોને ખોલી દેવાની સંપૂર્ણ શક્તિ રહેલી છે. પોતાની ઇચ્છા અનુસાર દિવ્ય જીવનપ્રવાહના આગમનમાટે પોતાનાં હૃદયદ્વારોને ઊઘાડવાં કિંવા બંધ કરી દેવાં, એ સર્વથા આપણા અધિકારનો વિષય છે. મનો-બળ અને વિચારબળથી એ શક્તિ આપણામાં વિકસિત થાય છે.

અનન્ત જીવનમાંથી આપણું આ આત્મજીવન પ્રકટ થએલું છે; અને તેથી અનન્ત જીવનસાથે આત્મજીવનનો ગાઢ સંબંધ છે. એ જ પ્રમાણે આ સ્થૂલ જીવનનો પોતાની આસપાસના જડ કિંવા દૃશ્ય જગત સાથે સંબંધ છે; કારણ કે, વિચાર તેમને એક બીજા સાથે જોડી દે છે. આત્મજીવન અને સ્થૂલ જીવનને એક બીજા સાથે જોડનાર મન અથવા વિચાર છે અને તે જ એ હિલચાલમાં રમ્યા કરે છે.

વિચાર પણ એક પ્રકારની શક્તિ છે અને એ તત્ત્વને હવે વિજ્ઞાને પણ સ્વીકારવા માંજું છે. વિચાર પણ આકાર, ગુણ તથા શક્તિને ધરાવે છે. વિચારોનું પણ એક ભિન્ન શાસ્ત્ર છે, કે જેના વિશે આજ કાલ મહત્ત્વ અનુસંધાન ચાલી રહ્યું છે. આપણી વિચારરૂપિણી શક્તિદ્વારા જ આપણામાં ઉત્પાદનશક્તિ પ્રકટ થાય છે; અને તે ઉત્પાદનશક્તિ નામ માત્રની નહિ, કિન્તુ સર્વથા વાસ્તવિક જ છે.

આપણી આસપાસ વિસ્તરેલી જડ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિચારોમાંથી જ થયેલી છે; જડ સૃષ્ટિને જે સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયેલું છે, તે કેવળ વિચારોનું જ પરિણામ કિંવા ફળ છે. પ્રત્યેક દુર્ગ, પ્રત્યેક મૂર્તિ, પ્રત્યેક ચિત્ર અને સંક્ષેપમાં કહીએ તો પ્રત્યેક જડ વસ્તુની ઉત્પત્તિ પ્રથમ તેના કર્તાના મનમાં વિચારરૂપે થયેલી છે અને ત્યાર પછી તેને બાહ્ય દૃશ્ય સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. આ સંસાર પણ સમસ્ત વિશ્વના આધાર અને આદિગ્રીજ પરમાત્માના વિચારોનું ફળ છે. હવે જેવી રીતે આપણે ભેદ રહ્યા છીએ, તેવી રીતે જો આ વાર્તા સત્ય છે અને આપણે અગાધ ચેતન સ્વરૂપ ઈશ્વરના અંશ છીએ એટલે કે, આપણું અને તેનું એક જ છે: તો જેટલા પ્રમાણમાં આપણે તેની સાથે એકતાનો અધિક અનુભવ કરીશું, તેટલા જ અધિક પ્રમાણમાં આપણામાં આત્મિક આંતરિક શક્તિદ્વારા ઉત્પાદનશક્તિનું પ્રકટ થવાનું.

પ્રત્યેક પદાર્થ દૃશ્ય જગત્માં પ્રકટ થવા પૂર્વે અદૃશ્ય જગત્માં પ્રકટ થાય છે. એટલામાટે અદૃશ્ય જગત્ સત્ય, કારણરૂપ અને સનાતન છે; અને દૃશ્ય જગત્ મિથ્યા, કાર્યરૂપ તથા અસનાતન છે.

શાબ્દિક શક્તિ અથવા યંત્રશક્તિ વૈજ્ઞાનિક રીતિથી સત્ય સિદ્ધ થયેલી છે. એ તો અમે પ્રથમ જ દર્શાવેલું છે કે, વિચારોના પ્રભાવથી જ આપણામાં ઉત્પાદનશક્તિ પ્રકટ થાય છે. આપણે જેને શબ્દ કહીએ છીએ, તે વિચારરૂપ શક્તિનું મનમાંથી બહાર નીકળતી વેળાએ ધારણ કરેલું ઇન્દ્રિયગોચર સ્વરૂપ છે. વિચારરૂપ શક્તિને એક કેન્દ્રમાં લાવીને તેને સુવ્યવસ્થિત કરવાનું કાર્ય શબ્દોદ્ભાવના જ થાય છે. વિચારરૂપ શક્તિને બહિર્ગત કરવામાટે શબ્દોની સર્વથી પ્રથમ આવશ્યકતા હોય છે, અર્થાત્ શબ્દો વિના વિચારોને વ્યક્ત કરી શકાતા નથી.

“હવામાં કિલ્લા બાંધવા” એ કહેવત આપણે લાંબા કાળથી સાંભળતા આવ્યા છીએ; અને જેને હવામાં કિલ્લા બાંધવાની

ટેવ પડી ગયેલી હોય છે, તેને લોકો સારી દૃષ્ટિથી જોતા નથી. પરંતુ એ વાર્તાને સ્મરણમાં રાખવી જોઈએ કે, પૃથ્વીપર કિલ્લો બાંધવા પહેલાં આકાશમાં કિલ્લો બાંધવો પડે છે; એટલે કે, કોઈ પણ વસ્તુને દૃશ્યરૂપમાં પ્રકટ કરવા પૂર્વે મનોરાજ્યમાં પ્રકટ કરવી પડે છે, -તેના વિષે મનસૂચો કરવો પડે છે. હવામાં કિલ્લો બાંધવો, એટલે કે મનસૂચો બાંધવો, એ કાંઈ અયોગ્ય નથી; પણ તેમાં શર્ત એટલી કે, તે મનસૂચા પ્રમાણે તે વસ્તુનું બાહ્ય સ્વરૂપ પ્રકટ કરી દેવું જોઈએ. મનોરાજ્ય-મનસૂચા-નો જન્મ અને લય મનમાં જ કરી દેવો અને તેને દૃશ્યરૂપ ન આપવું, એ સર્વથા અયોગ્ય છે.

આ વિષયમાં અહીં એ પણ જણાવી દેવાની આવશ્યકતા છે કે, મનુષ્યમાં પોતાની મનઃપ્રકૃતિ પ્રમાણે જ વિચારોને આકર્ષવાની શક્તિ રહેલી હોય છે. “સમાનશીલબ્યસનેષુ સહ્યમ”નો નિયમ જેવી રીતે વિશ્વના પદાર્થોને લાગૂ પડે છે, તે જ પ્રમાણે તે વિચારોના સંબંધમાં પણ લાગૂ પડે છે. આ નિયમનું કાર્ય નિરંતર થતું જ રહે છે. હવે એનું આપણને જ્ઞાન થાય કિંવા ન થાય, તે એક જૂદી વાત છે. આપણે માનવપ્રાણી વિચારરૂપ સૂક્ષ્મ મહાસાગરમાં રહેનાર છીએ. એમ જો કહેવામાં આવે તો તેથી અતિશયોક્તિ થવાનો સંભવ નથી. આપણામાંથી નીકળતી વિચારરૂપિણી અસંખ્ય લહરીઓ, એ મહાસાગરના પૃષ્ઠભાગપર ઇતસ્તતઃ અથડાતી રહે છે. હવે કોઈ જાણે કિંવા ન જાણે, પણ એ લહરીઓનું સર્વમાં અદ્ય કિંવા વિશેષ પરિણામ તો અવશ્ય થાય છે જ. કેટલાક લોકોની પ્રકૃતિ અતિશય કામળ હોય છે, એટલે કે, તેમનો પોતાના મનપર જોઈએ તેટલો અધિકાર (કાબૂ) હોતો નથી અને તેથી અન્ય જનોના ગમે તેવા વિચારો તેમના મનમાં પરિણામ કરી જાય છે. પરંતુ કેટલાક મનુષ્યો એવા દૃઢ મનના હોય છે કે, પોતાના મનમાં

બહારના કેવા પ્રકારના વિચારો પ્રવેશ કરે છે, એનું તેઓ બરાબર ધ્યાન રાખે છે; અર્થાત્ એવા દૃઢ મનના લોકો કેવળ ઉત્તમ વિચારોને જ પોતાના મનમાં આવવા દે છે અને અધમ વિચારોના આગમનમાટે પોતાના મનોદ્વારને નિરંતર બંધ અને બંધ જ રાખ્યા કરે છે.

અમારો એક મિત્ર, એક સુપ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્રનો તંત્રી એવો તો કામળપ્રકૃતિ પુરુષ છે કે, જો તે કોઈ જનસમુદાયમાં, સભામાં અથવા મેળામાં જાય અને ત્યાં લોકો સાથે તેનો વાર્તાલાપ ચાલે, તો તે લોકોની માનસિક દશા કિંવા શક્તિનું તેના હૃદયમાં તત્કાળ પરિણામ થઈ જાય છે. તેની એ માનસિક શક્તિની કામળતા કિંવા નિર્બળતાના કારણથી બાહ્ય વિચારોનું તેના મનમાં એટલું બધું પરિણામ થઈ જાય છે કે, કોઈ પણ જનસમુદાયમાં જઈ આવ્યા પછી ત્રણ ચાર દિવસ પર્યન્ત તે પોતાની મૂળ સ્થિતિમાં આવી શકતો નથી.

આટલી સીમા પર્યન્ત કામળપ્રકૃતિ થવાને બાજુક લોકો મહાદુર્ભાગ્યની વાર્તા માને છે, પરંતુ વાસ્તવિક તેમ નથી. આંતરિક આત્માની ઉચ્ચ પ્રેરણા અને બાહ્ય ઉચ્ચ તથા શુભ-શક્તિઓને સ્વીકારવા યોગ્ય અનુકૂલ પ્રકૃતિ હોય, તો તે લાભકારિણી છે. પરંતુ મનુષ્યનો પોતાના મનપર એટલો બધો અધિકાર હોય કે, જો તે કેવળ ઉચ્ચ પ્રેરણા અને ઉચ્ચ વિચારોનો જ સ્વીકાર કરે, તો તે સ્થિતિ પણ લાભકારિણી થઈ શકે છે. અને નહિ તો એવી પ્રકૃતિ ધરાવનાર મનુષ્ય બહુ જ દુઃખી થાય છે. જો મનુષ્ય ઇચ્છે, તો અવશ્ય એ શક્તિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

એ શક્તિને પ્રાપ્ત કરવામાટે મનુષ્ય જો મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરીને પોતાની મનોવૃત્તિઓને નિમ્ન લિપ્તિત વિચારોવાડે ઉત્સાહિત કરે, તો એ શક્તિ અવશ્ય તેને પ્રાપ્ત થાય છે. તે વિચારો આ પ્રમાણે;—“સર્વ ક્ષુદ્ર વિચારોના આગમનમાટે હું મારાં મનો-

દ્વારને બંધ કરું છું અને સર્વ પ્રકારના ઉચ્ચ વિચારોના પ્રવેશમાટે હું પોતાનાં મનોદ્વારને ખુલ્લાં રાખું છું !” આવા પ્રકારના અભ્યાસથી અદ્ય સમયમાં મનની એવા પ્રકારની જ ટેવ થઈ જાય છે. મનુષ્ય જો આરંભથી અંતર્યન્ત આવી વૃત્તિ બનાવવાના પ્રયત્નમાં મંજો રહે, તો તેને એટલી સીમા પર્યન્તની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે કે, તેના યોગે બહુ જ સત્વર તેનું અભીષ્ટ સિદ્ધ થઈ જાય છે. આવા પ્રકારના અભ્યાસથી મનુષ્ય દૃશ્ય અને અદૃશ્ય સંસારના નીચ તથા અનિષ્ટ વિચારોથી દૂર રહી શકે છે અને સર્વ પ્રકારની ઉચ્ચ તથા ઈષ્ટ પ્રેરણાઓ, તેમને આમંત્રણ મળવાથી, તેના હૃદયમાં આવીને વસવા માંડે છે.

અહીં એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, અને તે એ કે, અદૃશ્ય જગત્ શી વસ્તુ છે? એના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે, વિશ્વના જે ભાગમાં વિચાર, ઇચ્છાઓ અને પ્રેરણાઓ પ્રકટ થાય છે, તેને અદૃશ્ય જગત્ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એ વિચારોને—એ ઇચ્છાઓને સ્થૂલ જીવનના નિવાસી—જીવિત કહેવાતા મનુષ્યો પણ ઉત્પન્ન કરે છે અને મૃત્યુના કારણથી જેમનાં ભૌતિક શરીરો નષ્ટ થઈ ગયાં છે, તે બિન્ન પ્રકારના દેહધારી જીવો પણ ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

આ સ્થૂલ જીવનમાં જ મનુષ્યના વ્યક્તિગત જીવનનો આરંભ થાય છે. જેમ જેમ તેનું દિવ્ય જીવન અને તેની શક્તિઓ વ્યક્ત થતી જાય છે, તેમ તેમ તે સૂક્ષ્મ જીવનમાં ઉપર અને ઉપર ચઢતો જાય છે. જેવી રીતે પ્રત્યેક સ્થૂલ શરીરની સાથે અને ઉપર સૂક્ષ્મ શરીર રહેલું છે, તે જ પ્રમાણે પ્રત્યેક સ્થૂલ જીવનની સાથે અને ઉપર સૂક્ષ્મ જીવનની વ્યવસ્થા કરાયેલી છે. આ સ્થૂલ શરીર તો એવું જ દષ્ટિગોચર થાય છે કે, જાણે તે સૂક્ષ્મ શરીરનો આ સ્થૂલ જીવનમાં પડતો પ્રતિબિંબ જ હોયની ! સૂક્ષ્મ જીવનથી લાઇને જ્યાં તરતના મરી ગયેલા જીવો વસે છે, તે આત્મજીવન

પર્યન્ત, કે જેમનો વિચાર કરવો પણ કઠિન છે, અનેક જીવન અને અનેક સ્થિતિઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એ પ્રમાણે માનવ શરીરના બે વિભાગ કરી શકાય છે; એક સ્થૂલ અને બીજો સૂક્ષ્મ. સ્થૂલ શરીરના અંતર્ભાગમાં સૂક્ષ્મ શરીર તેવી રીતે રહે છે કે, જેવી રીતે ભૂસી અથવા છાલની અંદર અન્ન અથવા ફળની સ્થિતિ હોય છે. તેમજ જેવી રીતે અન્ન અથવા ફળ પાકી ગયા પછી ભૂસી અથવા છાલ નિરુપયોગી થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ શરીરની પૂર્ણતા થતાં સ્થૂલ શરીર સર્વથા નિરુપયોગી થઈ જાય છે. એ સૂક્ષ્મ શરીરના ભિન્નભિન્ન વિભાગો ભિન્નભિન્ન જીવનો સાથે સંબંધ ધરાવે છે; અને તેથી આત્મા પણ તે દ્વારા ભિન્ન-ભિન્ન જીવનો સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને એના યોગે તેની શક્તિઓ વ્યક્ત થતી જાય છે.

જીવન ગમે તે રૂપમાં પ્રકટ થયેલું હોય, પરંતુ તે સનાતન અને નિત્ય છે. બાહ્ય આકારના પરિવર્તનથી તેની અમરતામાં કાંઈ પણ પ્રકારનું પરિવર્તન થઈ શકતું નથી. જીવન વિશ્વનું એક નિત્ય તત્ત્વ છે. જે આકારો દ્વારા તે પ્રકટ થાય છે, તે આકારોના પરિવર્તનથી પણ તેનામાં કાંઈ પ્રકારનું પરિવર્તન થતું નથી. જીવ સ્થૂલ શરીરને લાગીને બહાર નીકળી જાય, એટલે તેથી કાંઈ એમ સિદ્ધ થતું નથી કે, તેનું પ્રથમ પ્રમાણે અસ્તિત્વ છે જ નહિ. સૂક્ષ્મ શરીરમાં તેના જીવનનો આરંભ કહી શકાતો નથી; કારણ કે, પ્રથમ તેના અંત થયો નહોતો. એમ અવશ્ય કહી શકાય કે, જ્યારથી તેણે તે રૂપને લાગી દીધું, ત્યારથી તે અન્ય રૂપમાં પ્રકટ થયો; કારણ કે, અખિલ જીવન સોપાનયુક્ત નિઃ-સરણી છે. જીવન ક્રમશઃ વિકાસને પામે છે—એક એક સોપાન-પર ઉઠ્યું ચઢે છે અને ધીમે ધીમે દિવ્યતાને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ એમ તો નથી જ થતું કે, તે નીચેની દશાઓને મૂકીને એકદમ ઉચ્ચ દશાઓને પહોંચી જાય; તલ સોપાનપરથી કૂદકો મારીને

એકદમ શિખરપરના સોપાનપર આવી જાય. સારાંશ કે, તે ઉચ્ચ દશાને ધીમે ધીમે જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

જેવી રીતે આ સ્થૂલ જીવનમાં મનુષ્યોનું જીવન છે, તે જ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ જીવનમાં પણ સૂક્ષ્મ આકારોમાં ભિન્નભિન્ન સ્થિતિઓમાં જીવોનું અસ્તિત્વ હોય છે. “સમાનશીલવ્યસનેષુ સહ્યમ” નો જે નિયમ છે, તે નિયમનું કાર્ય નિરંતર થતું જ રહે છે. આપણે પોતાના વિચારો પ્રમાણેના વિચારોને અદૃશ્ય જગત-માંથી નિરંતર પોતા તરફ આકર્ષતા રહીએ છીએ. બાહ્ય વિચારોનું પોતામાં પરિણામ થવા દેવું ઘણાકોને સ્પષ્ટ લાગતું નથી, પરંતુ કિંચિદ્ વિચાર કરવાથી એની શ્રેષ્ઠતા જાણવામાં આવી જાય છે. આપણે સર્વ એક બીજા સાથે સાંકળની કડીઓ પ્રમાણે સંધાયેલા છીએ. એ કારણથી આપણે જેવા વિચાર કરીશું, તેવા જ વિચારો આપણી તરફ આવવાના, એ નિશ્ચિત છે.

પરંતુ આપણે કેવા વિચાર કરવા જોઈએ અને બહારના કેવા વિચારોને સ્વીકારવા યોગ્ય થવું જોઈએ, એનો આધાર પોતા-પોતાની માન્યતા પર રહેલો છે. આપણે કોઈ પણ સંયોગને આધીન નથી; કારણ કે, કોઈ પણ સંયોગને આધીન થવું કિંવા ન થવું, એ પણ આપણા પોતાના હાથમાં જ છે.

ખારવો નૌકાના સુકાનને પોતાના હાથમાં રાખે છે અને કયા માર્ગે જવાનું છે, કયાં અટકવાનું છે અને નૌકાને કેવી રીતે ચલાવવાની છે, એ સર્વ બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને નૌકાને અબીજા સ્થાનમાં લઈ જાય છે. પરંતુ જો તે સુકાનને હાથમાંથી છોડી દે અને નૌકાને તે જ્યાં જાય ત્યાં જવા દે, તો નૌકા તોફાનના ઝપાટામાં ક્યાંની ક્યાં ચાલી જાય, એમાં લેશ માત્ર પણ સંદેહ નથી. અર્થાત્ આપણા મનની પણ એવી જ સ્થિતિ છે. જો આપણે આપણા મનના સુકાનને પોતાના હાથમાં રાખીએ, તો આપણા પોતાના વિચારો પ્રમાણેના વિચારોને સમસ્ત જગતના

મહાપુરુષો પાસેથી આકર્ષિત કરી શકીએ છીએ. આપણે ગમે ત્યાં હોઈએ અને ગમે તે કરતા હોઈએ, પરંતુ આ બળ આપણા હાથમાં છે અને એટલામાટે આપણે અત્યંત આનંદ માનવાનો છે.

કેટલાક દિવસ પૂર્વે હું મારા એક મિત્ર સાથે અશ્વારૂઢ થઈને ફરવા ગયો હતો; ત્યાં એ સંવાદ ચાલ્યો કે;—“આજકાલના લોકો જીવનના રહસ્યને જાણવાના અતિશય પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; અર્થાત્ અનંત જીવનસાથે આપણો શો સંબંધ છે, એ રહસ્યને જાણવામાટે તેઓ પોતાની અત્યંત ઉત્કંઠાને પ્રદર્શિત કરે છે. સર્વત્ર આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ઓગણીસમી સદીનાં ગયાં થોડાં વર્ષથી ઉત્કર્ષનાં ચિહ્નો દેખાવા માંડ્યાં છે; અને તેથી વીસમી સદીમાં તો આપણે એ ઉત્કર્ષને તેના વિશાળ રૂપમાં નિહાળી શકીશું.” એની વચ્ચે જ મેં મારા મિત્રને જણાવ્યું કે;—“મહાન દાર્શનિક એમર્સન કે જે પોતાના કાળમાં બહુ જ આગળ વધેલો હતો અને જેણે આત્મિક ઉન્નતિમાટે અત્યંત શ્રદ્ધાસહિત નિર્ભયતાથી દીર્ઘકાળ પર્યન્ત પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે જો આજે આ સ્થિતિને જોવામાટે જીવતો હોત, તો તેના હૃદયમાં કેટલો બધો આનંદ થાત વારુ!” એના ઉત્તરમાં મારા મિત્રે કહ્યું કે;—“પણ અત્યારે તે આ સ્થિતિને નથી જ જોતો, એમ આપણાથી કેમ કરીને કહી શકાય વારુ? અથવા તો આ કાર્યમાં તેનો હાથ મિલકુલ નથી, એમ પણ આપણાથી કેમ માની શકાય? કદાચિત્ અત્યારે આ કાર્યમાં તેનો પ્રથમ કરતાં પણ વધારે હાથ હોય, તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું છે ખરું કે?” આ વાત મારી બુદ્ધિમાં પણ ઊતરી અને તેથી એ વિધાનમાટે મેં મારા તે મિત્રનો અત્યંત ઉપકાર માન્યો. વસ્તુતઃ એ તો સત્ય જ છે કે, જેમણે આ વિશ્વમાં વસીને લોકોના કલ્યાણનાં કાર્યો કરેલાં છે, તેઓ સૂક્ષ્મ જીવનમાં પણ એ જ કાર્ય કર્યાં કરે છે.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (સાયન્સ) અત્યારે એ ઘટનાને સિદ્ધ કરી

રહ્યું છે કે, આપણી સ્થૂલ ધન્દ્રિયોના યોગે આપણને જેટલા પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, તેમના કરતાં અનન્તગણા પદાર્થો ધન્દ્રિયોને અગોચર છે. જે મહત્તી શક્તિના કારણથી આપણા હાથે મોટાં મોટાં કાર્યો થાય છે, તે શક્તિ આપણને અદૃશ્ય જગતમાં પ્રાપ્ત થાય છે; અને તેથી તેનું જ્ઞાન આપણને આ સ્થૂલ ધન્દ્રિયોદ્વારા થઈ શકતું નથી. હવે ગમે તો તેનું જ્ઞાન હોય કે ન હોય, તોપણ એ તો સર્વથા નિર્વિવાદ છે કે, દૃશ્ય વિશ્વ કાર્યરૂપ છે અને અદૃશ્ય વિશ્વ કારણરૂપ છે. વિચાર એક પ્રબળ શક્તિ છે અને આપણા સારા તેમજ નહારા વિચારોને તે શક્તિ પ્રાપ્ત થયેલી છે, કે જેના યોગે તેઓ પોતાના જેવા વિચારોને બાહ્ય જગતમાંથી આકર્ષિત કરી શકે છે. એથી એ વાર્તા સ્પષ્ટ થાય છે કે, પોતાના જીવનને ઉન્નતિના માર્ગે ચઢાવવું અથવા તો અવનતિના માર્ગમાં લઈ જવું, એનો સર્વ આધાર ફેવળ આપણા વિચારોપર જ રહેલો છે. એક અત્યંત દિવ્ય અને આન્તરિક દૃષ્ટિવાળા દાર્શનિકનું કથન છે કે;—“આધ્યાત્મિક તથા ભૌતિક પદાર્થોમાં એક જ નિયમ વર્તમાન છે. જેઓ નિરંતર ઉદાસીન રહ્યા કરે છે—નિરાશામાં જ નિમગ્ન રહ્યા કરે છે, તેઓ ઔદાસીન્ય-પરિપૂર્ણ અને નિરાશાભિભૂત તત્ત્વોને પોતા પ્રતિ આકર્ષિત કર્યા કરે છે અને વિજયમાં જેમની સર્વથા અશ્રદ્ધા હોય છે, તેઓ વિજયને કદાપિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી; તેઓ બીજાને ભાર-રૂપ જ જણાયા કરે છે. ઉત્સાહી, શ્રદ્ધાળુ અને આનંદમગ્ન પુરુષો નિરંતર વિજયનાં તત્ત્વોને પોતા પ્રતિ આકર્ષ્યા કરે છે. અમુક મનુષ્યનો સ્વભાવ આનંદમય છે કિંવા વિષાદમય છે, એ બેદને તેના ગૃહના આગળના કે પાછળના ખુલ્લા મેદાન (આંગણ) ને જોવાથી પણ જાણી શકાય છે. સ્ત્રીનાં વસ્ત્રોમાં દૃષ્ટિપાત કરવાથી તેની માનસિક સ્થિતિ જાણવામાં આવી જાય છે. ક્રૂઅડ સ્ત્રીના મનમાં નિરાશા, દુઃખ અને અવ્યવસ્થાની

પ્રધાનતા રહે છે. ફાટેલાં ચીથડાં અને મેલ શરીરપર પ્રકટ થવા પૂર્વે વિચારમાં અદૃશ્ય રૂપથી પ્રકટ થાય છે. જે વિચારને પ્રકટ કરવામાટે બહુ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તે વિચાર સ્પષ્ટતાથી પ્રકટ થઈ જાય છે. ત્રાંબાનો એક ટુકડો રસાયનિક પ્રયોગથી દૃષ્ટિગોચર ન થતા તામ્રકણુને આકર્ષી લે છે અને તેમને દૃશ્ય રૂપમાં પરિવર્તિત કરી દે છે. એ જ પ્રમાણે એક વિચાર બાહ્ય પરમાણુઓને આકર્ષિત કરીને તેમને દૃશ્ય રૂપમાં પ્રકટ કરી દે છે. જેનું મન નિરન્તર ઉત્સાહી, આશાયુક્ત, ધૈર્યશાલી અને દૃઢ હોય છે, તે એ જ ગુણોને અનુકૂલ તત્ત્વ તથા શક્તિઓને આકર્ષ્યાં કરે છે.

તમારા પ્રત્યેક વિચારનું તમારામાટે અક્ષરશઃ મૂલ્ય છે. તમારા શરીરનું બળ, તમારા મનની શક્તિ, તમારા કાર્યમાં યશ્ન અને તમારી સંગતિથી અન્યને મળનારો આનન્દ ઇત્યાદિ સર્વ વિષયોનો ફવળ વિચારપર જ આધાર રહેલો છે. જે દિશામાં તમે પોતાના મનને પ્રવૃત્ત કરો છો, તે દિશામાંથી તમારો આત્મા પોતાની માનસિક દશાને અનુકૂલ થતાં અદૃશ્ય તત્ત્વોને પોતા પ્રતિ આકર્ષિત કર્યાં કરે છે. જેવી રીતે આ રસાયનિક નિયમ છે, તે જ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક નિયમ પણ છે. જે પદાર્થોને આપણે આ સ્થૂલ નેત્રોવડે નિહાળી શકીએ છીએ, તે પદાર્થોમાં જ રસાયનશાસ્ત્ર બદ્ધ નથી; કિન્તુ જે પદાર્થોને આપણે આ સ્થૂલ નેત્રોવડે જોઈ શકીએ છીએ, તેમનાથી દશ હજાર ગણા એવા પદાર્થો પણ છે કે, જે આપણી સ્થૂલ દૃષ્ટિને ગોચર થતા નથી. મહાત્મા જેજ્ઞસ્ ક્રિષ્નની આરા છે કે;—“જેઓ તમારું અકલ્યાણ કરે, તેમનું પણ તમે કલ્યાણ કરો.” આ વાર્તા શાસ્ત્રીય નિયમ અનુસાર છે. શ્રી યુદ્ધદેવે પણ કહેલું છે કે;—

“ નહીં વેરેણ વેરાણી સમ્મન્તીથ કુદાચન ।

અવેરેણ ચ સમ્મન્ત એસ ધમ્મો સનાતનો ” ॥

અર્થાત્—“વૈરથી કદાપિ વૈરની શાંતિ થતી નથી; કિન્તુ કેવળ પ્રેમથી જ વૈરની શાંતિ થાય છે, એવો સનાતન નિયમ છે.” શુભ કાર્ય કરવું, તે પ્રાકૃતિક શુભ શક્તિને પોતા પ્રતિ આકર્ષવા સમાન છે. એથી વિરુદ્ધ અશુભ કાર્ય કરવાથી આપણે અશુભ તત્ત્વોને આપણા પ્રતિ આકર્ષીએ છીએ. જ્યારે આપણી આંખો ઊધડી જશે અને આપણને સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ જશે, ત્યારે આપણે પોતાના સંરક્ષણમાટે અશુભ વિચારને બંધ કરી દઈશું. જે લોકો અષ્ટૌપદર કેવળ દ્વેષ અને દ્વેષમાં જ નિમગ્ન રહ્યા કરે છે, તે લોકો દ્વેષથી જ મરી જાય છે, એ વાર્તા વૈજ્ઞાનિક નિયમથી સત્ય સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે.

આ વિષયમાં એક અનુભવી વૈજ્ઞાનિકનો અભિપ્રાય છે કે:—“આકર્ષણનો નિયમ પ્રત્યેક જીવનમાં એક સમાન વર્તમાન છે.” મનુષ્ય જેની ઇચ્છા કરે છે કિંવા જેનામાં વિશ્વાસ રાખે છે, તેને પોતા પ્રતિ આકર્ષિત કરતો રહે છે. જો તે એક વિષયની ઇચ્છા રાખે અને અન્ય વિષયમાં વિશ્વાસ રાખે, તો તેની દશા તે કુટુંબ સમાન થાય છે કે, જે કુટુંબનાં મનુષ્યો મતભેદના કારણથી પોતપોતામાં લડી ઝગડીને અંતે નષ્ટ બ્રષ્ટ થઈ જાય છે. એટલામાટે પ્રત્યેક મનુષ્યનું એ જ કર્તવ્ય છે કે, તેણે પોતાની ઇચ્છેલી વસ્તુમાં જ વિશ્વાસ રાખવો. જ્યાં સૂધી તમે આ વિચારમાં દૃઢ રહેશો, ત્યાં સૂધી જાણીને કે અજાણથી તમે પોતાના વિચારોને અનુકૂલ થાય, તેવાં તત્ત્વોને એક સરખી રીતે પોતાપ્રતિ આકર્ષતા રહેશો. વિચાર આપણો ખાસ વારસો છે. આપણે એને નિયંત્રિત કરી શકીએ છીએ અને કાયદાસર રાખી શકીએ છીએ. આ વિષયનો વિચાર કરીને આપણા વિચારોને આપણી ઇચ્છાને અનુકૂલ બનાવવા, એ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે.

મનની આકર્ષણશક્તિના વિષયમાં આપણે વિચાર કરી ચૂક્યા છીએ. જેમના વિચારો અત્યંત પ્રબળ ઇચ્છાવાળા હોય

છે અને તે ઇચ્છાની પૂર્ણતામાં જેમની અવિચલ આશા હોય છે, તેમની એ ઇચ્છાને જ 'શ્રદ્ધા' ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. જેટલા પરિમાણમાં એ ઇચ્છા અથવા શ્રદ્ધા કાર્ય કરશે અને જેટલા પ્રમાણમાં તેને આશારૂપ જળ મળ્યા કરશે, તેટલા પરિમાણમાં તે અભીષ્ટ પદાર્થોને આકર્ષિત કરશે અને તેમને અવશ્ય દશ્યરૂપમાં પ્રકટ કરી દેશે.

સંકલ્પશક્તિ એ પ્રકારની છે:- માનવી સંકલ્પશક્તિ અને દૈવી સંકલ્પશક્તિ. અમે ઉપર જણાવી આવ્યા છીએ કે, આપણી એક પ્રકૃતિ અસનાતન-અનિત્ય-છે અને બીજી પ્રકૃતિ ઈશ્વર-સદશ સનાતન અથવા નિત્ય છે. જે મનુષ્યોને પોતાની ઈશ્વર સદશ પ્રકૃતિનું જ્ઞાન નથી, જેમનું વિશ્વ કેવળ સીમાબદ્ધ ઇન્દ્રિયગોચર છે, ભૌતિક ઇન્દ્રિયો જેનો અનુભવ કરી શકે તેટલું જ જેમનું સુખ છે અને એવા સુખની પ્રાપ્તિ કરવી એ જ જેમનું અભીષ્ટ છે, તે મનુષ્યોના સંકલ્પને માનવી સંકલ્પ કહેવામાં આવે છે. એથી વિરુદ્ધ જેઓ પોતાની ઈશ્વર સદશ પ્રકૃતિનું જ્ઞાન ધરાવે છે, જેમને વિશ્વની મહત્તી શક્તિનો અનુભવ થઈ ગયો છે, જેમને પરમાત્મા સાથેની પોતાની એકતાની પૂર્ણ પ્રતીતિ છે-ક્રમવિકાસના કારણથી જેમની ઇન્દ્રિયોની શક્તિ બહુ પ્રબળ થઈ ગયેલી છે અને વિષયસુખ કરતાં જેમને અત્યુત્તમ સનાતન સુખની વિશેષ રુચિ છે, તે મનુષ્યોના સંકલ્પોને 'દૈવી સંકલ્પ'ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

માનવી સંકલ્પો મર્યાદિત છે,-તેમની ગતિ નિશ્ચિત છે; અને દૈવી સંકલ્પ અમર્યાદ તથા અસીમ છે; તેઓ સર્વતોગામી અને સર્વસાધક છે. અર્થાત્ એથી માનવી સંકલ્પોને જેટલા પ્રમાણમાં દૈવી સંકલ્પોનું સ્વરૂપ આપવામાં આવશે, તેટલા પ્રમાણમાં તેમનામાં સર્વતોગામિત્વ અને સર્વસાધકત્વ આદિ ગુણોનો આવિર્ભાવ થશે.

પ્રત્યેક જીવનની શક્તિ, કિંબદ્ધતા પ્રત્યેક જીવન, તે જેની સાથે સંબંધ રાખે છે, તદનુસાર જ થાય છે. પરમાત્મા વસ્તુતઃ વિશ્વ-વ્યાપક છે અને વિશ્વાતીત છે. તે પ્રથમ પ્રમાણે આજ પણ પ્રત્યેક મનુષ્યના જીવનમાં કાર્ય-રાજ્ય-કરી રહ્યો છે. આપણે તેને જેટલા પરિમાણમાં વિશ્વવ્યાપક તથા વિશ્વાતીત સમજીશું, તેટલા પરિમાણમાં આપણે તેના જીવન અને તેની શક્તિમાંથી ભાગ લેવાને શક્તિમાન થઈશું. આપણે પરમાત્માને જીવન તથા શક્તિનું મૂળ જાણીને જેટલા પ્રમાણમાં તેની સાથે પોતાના સંબંધને વધારીશું, તેટલા પ્રમાણમાં આપણે તેના જીવનના ભાગીદાર બનીશું અને તેના ગુણો આપણામાં પ્રકટ થવા માંડશે. જેમ જેમ આપણે એ વિશ્વવ્યાપક અને વિશ્વાતીત જીવનપ્રવાહના પ્રવેશમાટે આપણા હૃદયમંદિરનાં દ્વારોને ખોલતા જઈશું તેમ તેમ આપણે એક ખાડીરૂપ બનતા જઈશું અને તેથી આપણામાં અનંત જ્ઞાન તથા અનંત બળનો આવિર્ભાવ થતો જશે.

મનરૂપ સાધન દ્વારા જ આત્મિક અને સ્થૂણ જીવનનો સંબંધ થાય છે અને આત્મિક જીવન સ્થૂણ જીવન દ્વારા જ પ્રકટ થવા માંડે છે. મનને નિરંતર આત્મિક પ્રકાશની આવશ્યકતા રહ્યા કરે છે. જેટલા પરિમાણમાં આપણે મનરૂપ સાધન દ્વારા દૈવી તત્ત્વની સાથે ઐક્યનો અનુભવ કરીશું, તેટલા પરિમાણમાં એ પ્રકાશ આપણામાં સ્ફુરિત થવાનો; કારણ કે, પ્રત્યેક આત્મા એ દૈવી તત્ત્વનું બિન્નબિન્ન વ્યક્તિગતરૂપ છે. એનાથી આંતરિક પ્રતિભા વૃદ્ધિગત થાય છે. તે આત્મિક શક્તિ છે કે જેના યોગે મનુષ્ય પરમાત્મા સાથે સંબંધ કરી શકે છે અને તે વિષયના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જીવન અને પ્રકૃતિનાં રહસ્યો એ શક્તિ સમક્ષ પ્રકટ થઈ જાય છે. એવી એક આત્મિક બુદ્ધિ જ છે કે જેના યોગે દૈવી સ્વભાવનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થઈ જાય છે અને મનુષ્યને જાણે તે પોતે ઈશ્વરનો પુત્ર જ છે, એવો સાક્ષાત્કાર

થવા માંડે છે. એવી રીતે પ્રાપ્ત કરેલાં આધ્યાત્મિક શક્તિ અને આધ્યાત્મિક પ્રકાશ આંતરિક દૃષ્ટિથી ખીલે છે. એવા મનુષ્યનું લક્ષ જે વસ્તુમાં જાય છે, તે વસ્તુનાં સ્વભાવ, લક્ષણ અને ઉદ્દેશ આદિ તેને જ્ઞાનગમ્ય થઈ જાય છે. જેવી રીતે સ્થૂળ ઈન્દ્રિયો બહિર્મુખ રહે છે, તે જ પ્રમાણે આંતરિક પ્રતિભા અંતર્મુખ રહે છે. એ આંતરિક પ્રતિભામાં જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાનાં બાહ્ય સાધનો ઉપરાંત સત્યની પરીક્ષા કરવાની શક્તિ પણ રહેલી હોય છે. સર્વ પ્રકારનાં પ્રેરણાત્મક શિક્ષણ (Inspired teaching) અને આધ્યાત્મિક ઉદ્દગારો આત્માની અપૂર્વ શક્તિદ્વારા જ પ્રકટ થાય છે. એવી રીતે તે અનંત જ્ઞાનમય દિવ્ય શક્તિ સાથે પોતાનો સંબંધ બાંધી શકે છે, તેની પ્રેરણાને સ્વીકારી શકે છે અને પોતે જ્ઞાની અથવા દૃષ્ટા (Seer) બની શકે છે.

એ દશામાં મનુષ્યનું મન બંધનરહિત થઈ જાય છે અને નિષ્પક્ષપાતી થવાથી તે સત્યને સ્વીકારી શકે છે. તેને જ્ઞાન-પ્રાપ્તિનાં બાહ્ય સાધનોની આવશ્યકતા રહેતી નથી. તે સર્વ મનુષ્યોને દિવ્ય દૃષ્ટિથી નિહાળે છે અને સર્વજ્ઞતાના યોગે સર્વ કંઈ સ્પષ્ટતાથી તેના જેવા તથા જાણવામાં આવી જાય છે. આંતરિક પ્રતિભાના યોગે તેને ઈશ્વરીય યોજનાનું જ્ઞાન થઈ જાય છે અને તેથી તે તેની સાથે તન્મય થયા વિના રહી શકતો નથી.

કેટલાક લોકો એ આંતરિક પ્રતિભાને ‘આત્માનો શબ્દ’ કહે છે, કેટલાકો ‘ઈશ્વરીય ધ્વનિ’ના નામથી ઓળખે છે અને કેટલાકો એને ૫૪ ઇન્દ્રિયનું નામ પણ આપે છે; પરંતુ એ આંતરિક-આધ્યાત્મિક ઇન્દ્રિય છે. જેટલા પરિમાણમાં આપણને આપણા પોતાના મૂળ સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોય અને જેટલા પરિમાણમાં આપણે અનંત જીવનની સાથે એકતાનો અનુભવ કરીએ તથા દિવ્ય પ્રવાહ સમક્ષ પોતાના અંતઃકરણને ખોલીએ, તેટલા પરિમાણમાં જ એ આધ્યાત્મિક ધ્વનિ, એ ઈશ્વરીય નાદ

કિંવા આંતરિક પ્રતિભાનો શબ્દ આપણામાટે સ્પષ્ટ થવા માંડે છે. તેનું શ્રવણ કરીને જોટલા પ્રમાણમાં આપણે આપણું આચરણ તદ્દનુસાર બનાવીએ, તેટલા જ પ્રમાણમાં તે ધ્વનિ વળી વિશેષ સ્પષ્ટ થતો જાય છે અને અંતમાં તે આપણા જીવનનો માર્ગદર્શક દીપક બની જાય છે.

૪ જીવનની પૂર્ણતા

શારીરિક આરોગ્ય અને શક્તિ

ઈશ્વર અનંત જીવનનો પ્રાણ છે. હવે જો એ જીવનના આપણે ભાગીદાર હોઈએ અને જો આપણામાં એના દિવ્ય અંતઃપ્રવાહ સમક્ષ પોતાના અંતઃકરણના દ્વારને ખોલવાની સત્તા હોય, તો તે આપણી, જડજીવનસાથે સંબંધ ધરાવતી, તદ્વિષયક પ્રથમ ધારણા કરતાં પણ કાંઈક વિશેષતાના રૂપે વ્યક્ત થાય છે. અર્થાત્ આપણે માનવ પ્રાણીઓ એ અનંતના જ અંશ છીએ અને એ ઈશ્વરીય પ્રવાહ સમક્ષ પોતાના અંતઃકરણને ખોલવાની સંપૂર્ણ શક્તિ આપણામાં રહેલી છે. એ ઈશ્વરીય ચૈતન્યને સ્વ-ભાવતઃ કાંઈ પણ રોગની બાધા થઈ શકતી નથી; કારણ કે, ચૈતન્ય નિત્ય છે અને રોગ અનિત્ય છે. જો આપણે જાણી જોઈને કિંવા અજ્ઞાનથી એ ઈશ્વરીય નિયમનું ઉલ્લંઘન કરીએ, તો તેનો પ્રતિકૂળરૂપ દંડ આપણને મળી જાય છે અને એ જ આપણો રોગ છે. સારાંશ કે, ઈશ્વરીય ચૈતન્યને રોગની બાધા કદાપિ થતી નથી. જો એ ઈશ્વરીય ચૈતન્યનો આપણા શરીરમાં સંચાર થતો રહે, તો અવશ્ય આપણું શરીર આરોગ્યરૂપ મહા-સાગરમાં નિમજ્જન કરતું રહે છે. એ વાર્તાને ધ્યાનમાં રાખવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે કે, સૃષ્ટિમાં સમસ્ત જીવનની પ્રવૃત્તિ બહિર્મુખ છે એટલે કે જીવનપ્રવાહ નિરંતર અંદરથી બાહ્ય ભાગમાં જ આવ્યા કરે છે. એક સર્વમાન્ય અને અબાધ્ય

નિયમ એ છે કે, જેવું અંદર તેવું જ બહાર હોવું જોઈએ અને જેવું કારણ હોય તેવું જ કાર્ય પણ થવાનું. અર્થાત્ જેવું મન હોય તેવું જ શરીર પણ હોવાનું; કારણ કે, મન કારણ છે અને શરીર તેનું કાર્ય છે; એટલે કે, આપણું શરીર આપણા મનની ભિન્ન ભિન્ન દશાઓ અને આપણા ભિન્ન ભિન્ન વિચારો તથા ભિન્ન ભિન્ન મનોવિકારોપર જ સર્વથા આધાર રાખે છે.

મનનો શરીરપર કેટલો પ્રભાવ થાય છે અને શરીરમાં મનનું શું શું પરિણામ થાય છે, એ નિમ્ન લિખિત દષ્ટાંતોથી સ્પષ્ટ રીતે જાણવામાં આવી શકશે. ધારો કે, અમુક એક મનુષ્ય મહા આનંદમાં પોતાનો સમય વીતાડી રહ્યો છે, અને સાંસારિક દૃષ્ટિથી તે સર્વ પ્રકારે સુખી છે. તે મનુષ્ય એક દિવસ આનંદ-મગ્ન થઈને બેઠો હતો, એવામાં તેણે એકાએક પોતાના એકનાં એક પ્રિય પુત્રના મરણના દુઃખદાયક સમાચાર સાંભળ્યા અને તેથી તેનો તે આનંદ તત્કાળ શોક તથા મહાધોર વેદનાના રૂપમાં બદલાઈ ગયો. તેની મુખકાંતિનો નાશ થયો અને તેના વદનમંડળમાં ચિંતા તથા ધોર દુઃખનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં. તેના સમસ્ત શરીરમાં કંપનો આવિર્ભાવ થયો અને અંતે તે મૂર્ચ્છિત તથા નિશ્ચેષ્ટ થઈને પૃથ્વીપર પછડાઈ પડ્યો. તેની એ સ્થિતિથી એ તો સ્પષ્ટ જાણવામાં આવી શકે છે કે, પ્રથમ એ મનુષ્યના મનમાં દુઃખનો આઘાત થયો અને ત્યાર પછી મનદ્વારા જ તેનું શરીર એ દુઃખમય દશાને પ્રાપ્ત થઈ ગયું.

એક બીજો મનુષ્ય મહા આનંદથી ભોજન કરતો બેઠો હતો, એટલામાં એવા સમાચાર આવ્યા કે, જે શાહુકારને ત્યાં તેણે પોતાની સર્વ સંપત્તિ અનામત તરીકે રાખી હતી તે શાહુકારે દીવાળું ફૂંક્યું. એ સમાચાર સાંભળતાં જ જે ભોજનમાં તે અમૃતના સ્વાદને અનુભવી રહ્યો હતો, તે ભોજન તેના માટે

વિષતુલ્ય થઈ પશું અને તેની હુધાનો પણ નાશ થઈ ગયો. તેના શરીરમાં એ વિપરીત પરિણામ મનદારા જ થયું.

મેં એક એવા યુવકને જોયો છે કે, ચાલતાં ફરતાં જેના પગ લથડી જતા હતા અને જ્યાં જરાક ખાડા વગેરે જેવું આવતું ત્યાં તત્કાળ તે પડી જતો હતો. હવે તેની આવી સ્થિતિ શા કારણથી થઈ હતી વારુ? અર્થાત્ એના કારણને શોધતાં એમ જાણવામાં આવ્યું કે, (તેની મુખમુદ્રા અને અન્ય સ્થિતિને ધ્યાનથી જોતાં જણાયું કે,) તેનું જોડું જન્મથી જ સાધારણ બાળકો કરતાં પણ બહુ ન્હાનું હતું અને તેથી તેનું મન અત્યંત દુર્બળ થઈ ગયું હતું. એથી પણ એજ સિદ્ધ થાય છે કે, માનસિક દુર્બળતા જ શારીરિક દુર્બળતાનું મૂળ કારણ છે. જો મન સખળ હોય છે, તો ચરણ લથડવાને બદલે દૃઢતાથી જમી જાય છે; અને મન દુર્બળ તથા અદૃઢ હોય છે, તો પગોનું લથડવું આદિ સદાને માટે કાયમ જ રહે છે.

કોઈ મનુષ્યપર કોઈવાર આકસ્મિક આપત્તિ આવી પડતાં લયથી વ્યાકુળ થઈને તે થરથર કંપવા મંડી જાય છે અને નિશ્ચેષ્ટ થઈ જાય છે. એથી પણ શું એ જાણી નથી શકાતું કે, શરીર સંપૂર્ણ રીતે મનોવિકારને જ આધીન છે? અનિવાર્ય ક્રોધથી અસ્ત મનુષ્ય ક્રોધની શાંતિ થવા પછી મસ્તકમાં વેદના થવાની ખૂમ શા કારણથી મારે છે વારુ? તેનું અંગ શામાટે દુઃખવા માંડે છે? એનું કારણ માત્ર એ જ છે કે, દેહ મનનો દાસ છે; એટલે કે, શરીરની ઉત્તમ કિંવા અધમ દશાનો આધાર કેવળ મનની ઉત્તમ કિંવા અધમ દશાપર જ રહેલો છે.

હું મારા એક મિત્ર સાથે એકવાર ચીડિયા સ્વભાવના વિષયમાં વાર્તાલાપ કરી રહ્યો હતો. મારા મિત્રે કહ્યું કે, ‘મારા પિતાનો સ્વભાવ બહુ જ ચીડિયો છે.’ એના ઉત્તરમાં મેં તત્કાળ જણાવ્યું કે, ‘જો એમ જ હોય, તો તમારા પિતાની પ્રકૃતિ નીરોગી નહિ

હોય; અને તેઓ સશક્ત, ઉત્સાહી તથા પ્રયુક્તિ પણ હશે નહિ.’ જેવી રીતે કાંઈ યોગ્ય વૈધરાજ પોતાની પાસે આવેલા રાગીના રાગની પરીક્ષા કરે છે અને તે રાગી તથા રાગના કાર્યકારણ-ભાવનું સ્પષ્ટ વર્ણન કરીને રાગીને આશ્ચર્યમાં નાખી દે છે; તે જ પ્રમાણે મારો મિત્ર મારા મુખથી પોતાના પિતાની પૂર્વ સ્થિતિ અને શારીરિક રાગની વાર્તા સાંભળીને કહેવા લાગ્યો કે;—‘મારા પિતાને તો તમે કાંઈ વાર જોયા પણ નથી, તોપણ તમે તેમની પૂર્વ સ્થિતિ અને તેમના રાગનું યથાર્થ વર્ણન કરી સંભળાવ્યું, એથી મારા મનમાં અત્યંત આશ્ચર્ય થાય છે.’ એના ઉત્તરમાં મેં જણાવ્યું કે;—‘આમાં આશ્ચર્યચકિત થવા જેવું કાંઈ પણ નથી. તમે પોતે જ હમણાં બોલી ગયા કે, મારા પિતાશ્રી બહુ જ ચીડિયા સ્વભાવના મનુષ્ય છે; એટલે કે, કારણને તમે પોતે જ બતાવી દીધું અને તેથી તેનું કાર્ય પોતાની મેળે જ મારા જણવામાં આવી ગયું. તમારા પિતાની સ્થિતિના વર્ણનમાં મેં કેવળ કારણનાં મુખ્ય પરિણામો જ દર્શાવ્યાં છે; એથી વિશેષ કાંઈ પણ કહ્યું નથી.’

ભય અને ચિન્તાનું શરીરમાં એટલું બધું અનિષ્ટ પરિણામ થાય છે કે, નાડીઓમાં વહન કરતી જીવનશક્તિ પણ તેના યોગે મંદ અને ગતિહીન થઈ જાય છે; પરંતુ આશા તથા શાંતિનું એથી સર્વથા વિપરીત પરિણામ થાય છે; એટલે કે, તેના યોગે નાડીઓમાં વહન કરતી જીવનશક્તિ એટલા બધા બળથી પ્રવાહિત થાય છે કે, રોગ નિકટમાં જ આવી શકતો નથી.

કેટલાક સમય પૂર્વે એક સ્ત્રી મારા એક મિત્રને પોતાની શારીરિક ભયંકર વેદના વિશેની વાત કહેતી હતી, પણ મારો મિત્ર એ વાત સારી રીતે જાણતો હતો કે, તે સ્ત્રી અને તેની ભગિની વચ્ચે કાંઈક અણબનાવ ચાલતો હતો. તેની વેદનાનો સમસ્ત વૃત્તાંત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને મારા મિત્રે તેના મુખ-

મંડળનું એક ધ્યાનથી અવલોકન કર્યું અને સાર પછી બહુ જ કરુણાદર્શક તથા નિશ્ચયાત્મક સ્વરથી કહ્યું કે;—“તમે તમારી ભગિનીને તેના અપરાધની ક્ષમા આપો.” તે સ્ત્રીએ આશ્ચર્યપૂર્ણ દષ્ટિથી જણાવ્યું કે;—“હું તેને ક્ષમા આપી શકતી નથી!” એટલે મારા મિત્રે કહ્યું કે;—“જો તમારાથી ક્ષમા નહિ જ આપી શકાય, તો સાક્ષાત્ ધન્વન્તરિ મહારાજ પણ તમારા રોગનું નિવારણ કરી શકવાના નથી!” કેટલાક દિવસ પછી પાછી તે સ્ત્રી મારા મિત્રને મળી અને કહેવા લાગી કે;—“મેં આપના ઉપદેશને માન્ય કરી મારી બહેન સાથે મુલાકાત કરીને તેને તેના અપરાધની ક્ષમા આપી દીધી છે. હવે અમારો પરસ્પર પ્રેમસંબંધ સંધાર્ધ ગયો છે. પણ મને કહેતાં આશ્ચર્ય થાય છે કે, જો દિવસે મેં તેને ક્ષમા આપી તે દિવસથી મારી વેદના ધીમે ધીમે ઓછી થતી ગઈ અને અસારે મારી વેદનાનો સર્વથા લોપ થઈ ગયો છે. અસારે અમો બન્ને બહેનોનો એટલો બધો પ્રેમ થઈ ગયો છે કે, થોડા વખતને માટે પણ અમો એક બીજાથી જૂદાં રહી શકતાં નથી.”

એક દૂધ પીતા બાળકની માતા કેટલાક સમય પર્યન્ત ક્રોધના કારણથી પોતાની સર્વ શુદ્ધિ બુદ્ધિને ભૂલી ગઈ હતી. એ તીવ્ર અને પ્રચંડ મનોવિકારના યોગે તેનું દુગ્ધ એટલું બધું ઝેરી થઈ ગયું કે, તે દુગ્ધના પાનથી તેનું બાળક એક કલાકમાં જ રામશરણ થઈ ગયું. માતાના મનોવિકારનું બાળકના શરીરમાં મહાવિપરીત પરિણામ થવાનાં અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે.

એક વૈજ્ઞાનિકે નિમ્ન લિખિત સિદ્ધાંતને અનેકવારના પ્રયોગો પછી સિદ્ધ કરેલો છે:—પ્રચંડ ક્રોધ, દીર્ઘ દ્વેષ અને અનિવાર્ય કામ આદિ મનોવિકારોથી ગ્રસ્ત થએલા કેટલાક મનુષ્યોને ઉજ્જ કરેલા એક ચોરડામાં બેસાડવામાં આવ્યા અને જ્યારે તે સર્વ સ્વેદથી તરબોળ થઈ ગયા ત્યારે તેમના સ્વેદને રાસાયનિક પ્રયો-

ગથી તપાસીને કયો મનુષ્ય કયા મનોવિકારથી ઘેરાયલો હતો એ ભેદને જાણી લેવામાં આવ્યો. એ જ વાર્તા તેમની લાગની પરીક્ષાથી પણ સિદ્ધ થઈ હતી.

એક અમેરિકન લેખક અને ઉચ્ચ ઉપાધિવર ડૉક્ટર કે જેણે શરીરને રચનારી અને શરીરને નષ્ટ કરનારી શક્તિઓનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરેલો છે, તે જણાવે છે કે:—“મન શરીરનો સ્વાભાવિક સંરક્ષક છે... ... કોઈ પણ વિચાર, કોઈ પણ ભયંકર રોગ કિંવા દુર્વ્યસનની કલ્પના મનમાં આવતાંની સાથે જ તત્કાલ તેનું માનસિક ચિત્ર બની જાય છે અને ત્યાર પછી તે જ રોગ તથા દુર્વ્યસન આદિ રૂપોને ધારણ કરીને આપણા શરીરમાં તદ્દનુસાર પરિણામ નિપજાવે છે. કોઈથી આપણી લાગમાં એટલો બધો તકાવત પડી જાય છે કે, તે જીવનવિધાતક વિષના સ્વ-રૂપને ધારણ કરી લે છે. આકસ્મિક પ્રમળ મનોવિકારો હૃદયને એટલી સીમા પર્યન્ત નિર્બળ કરી નાખે છે કે, તેથી ઉન્માદ રોગનો ઉદ્ભવ થતાં અંતે મનુષ્ય મૃત્યુનો ભક્ષ થઈ જાય છે. રાસાયનિક પ્રયોગદ્વારા એ પણ વૈજ્ઞાનિકોના જાણવામાં આવી ગયું છે કે, ધડકતા હૃદયવાળા ભયંકર અપરાધ કરનારા પાપીના પ્રસ્વેદમાં અને એક નિરપરાધી મનુષ્યના સ્વાભાવિક સ્વેદમાં પૃથક્કરણ કરતાં બહુ જ મોટો અંતરાય રહેલો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. રાસાયનિક પૃથક્કરણના યોગે કોઈવાર અપરાધીની મનઃસ્થિતિની પણ નિશ્ચયાત્મક પરીક્ષા કરી શકાય છે. એક અપરાધીના સ્વેદનો સેલેનિક્ એસિડ (Selenic acid) સાથે સંયોગ થતાં તે મિશ્રણમાં ખુલ્લો ગુલાબી રંગ નીકળી આવે છે. એ તો એક સર્વવિશ્રુત વાર્તા છે કે, ભયરૂપ રાક્ષસે અસાર સૂધીમાં સહસ્રાવધિ મનુષ્યોનો ભક્ષ કરી લીધો છે અને એથી વિરુદ્ધ સાહસરૂપ દેવતાએ સહસ્રાવાધ મનુષ્યોના પ્રાણ બચાવ્યા છે. અર્થાત્ ભય તે પ્રાણનાશક હલાહલ અને સાહસ તે પ્રાણદાયક અમૃત છે.

“માતાના હૃદયમાંનો ક્રોધ દુગ્ધપાન કરતા બાળકના શરીરમાં વિષનું પરિણામ નિપજાવે છે. સુવિખ્યાત અશ્વપાલક કિંવા અશ્વસાધક (Horse-tamer) રેરે મહાશયે એકવાર જાણાવ્યું હતું કે, માત્ર એક જ ક્રોધયુક્ત શબ્દથી ક્રોધવાર અશ્વના હૃદયમાં પણ એટલું બધું અનિષ્ટ પરિણામ થાય છે કે, તેના યોગે તેની નાડીની ગતિ એક મિનિટમાં ચાલતી હોય તેના કરતાં દશગણી વધારે ચાલવા માંડે છે. આ ઉદાહરણથી તુલનાત્મક વિચાર એ કરવાનો છે કે, જ્યારે અશ્વના-એક પશુના-હૃદયમાં ક્રોધયુક્ત શબ્દનું આવું ભયંકર પરિણામ થાય છે, તો ક્રોધયુક્ત શબ્દોનું મનુષ્યના અને વિશેષતઃ બાળકના હૃદયમાં કેટલી સીમા પર્યન્ત અનિષ્ટ પરિણામ થતું હોતું નેહએ. એનો તો વારંવાર અનુભવ કરવામાં આવ્યો છે કે, પ્રયંજ માનસિક વિકારના યોગે તત્કાળ વમન થઈ જાય છે. પ્રયંજ ક્રોધ કિંવા ભયના પરિણામે પાંડુ-રોગ થવાના બનાવો પણ જોવામાં આવ્યા છે. ભયંકર ક્રોધના પરિણામે મૃગીરોગ થવાનાં તેમ જ કેટલાકોના અકાળ કાળવશ થવાનાં ઉદાહરણો પણ મળી આવે છે. એક જ રાતની ઘોર માનસિક વ્યથાના કારણથી જીવનનો નાશ થએલો અનેક વાર જોવામાં આવ્યો છે. દુઃખ, દીર્ઘદ્વેષ અને નિરંતર ચિંતાના યોગે કેટલાક લોકો ગાંડા બની ગયા છે. રોગવિષયક વિચારો એટલે કે અસ્વસ્થ મનોવૃત્તિ જ રોગોનું જન્મસ્થાન છે; અને અપરાધ કિંવા પાપ પણ મનના અશુદ્ધ થએલા વાતાવરણમાં જ જન્મ પામે છે અને વૃદ્ધિગત થાય છે.”

આ સર્વ પ્રમાણોથી જે મહત્ સત્ય આપણા જાણવામાં આવે છે તે એ કે, નાના પ્રકારની માનસિક દશાઓ અને લિજ્જ લિજ્જ મનોવિકારોનું શરીરમાં અવશ્ય પરિણામ થાય છે. એનું વિવેચન આવી રીતે થઈ શકે એમ છે:-ધારી દ્યો કે, ક્રોધ એક મનુષ્ય અત્યંત ક્રોધથી ગ્રસ્ત થએલો છે; અને એ મનો-

વિકારના કારણથી તેના શરીરમાં ભયંકર તૂફાન થવા માંજું છે. એટલે એ તૂફાનનું પરિણામ એ જ થાય છે કે, શરીરના પોષક, સંવર્ધક અને આરોગ્યદાયક સ્વેદ, રસ તથા ધાતુ આદિ સંપૂર્ણ વિકૃત થઇને હાનિકારક તથા વિષયુક્ત બની જાય છે; અને તેથી તેમનાથી શરીરપોષણ તથા શરીરસંવર્ધન તેમ જ આરોગ્યદાન આદિ કાર્યો થઈ શકતાં નથી, એટલું જ નહિ, પણ તેઓ વિરુદ્ધ પક્ષે શરીરનાશનાં જ સખળ કારણ થઈ પડે છે. વારંવાર ક્રોધનો આવિર્ભાવ થવાથી શરીરના રસ, ધાતુ અને સ્વેદ આદિ વિકૃત થઇને હાનિકારક તથા વિષમય બની જાય છે. એ હાનિકારક વિષનો શરીરમાં સંચાર થવાથી રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે રોગો પછીથી સ્થાયી થઈ જાય છે. ત્યારે હવે ક્રોધથી પ્રતિકૂલ પ્રીતિ કિંવા પ્રેમનું શરીરમાં કેવું પરિણામ થાય છે? અન્યમાં સ્નેહભાવ રાખવો, તેમનું કલ્યાણ ઇચ્છવું, તેમનામાં પ્રેમ રાખવો, અને તેમની ઉન્નતિની વાસના રાખવી ઇત્યાદિ સાત્ત્વિક મનોવૃત્તિઓ શરીરના રસ તથા ધાતુઓને ઉત્તેજિત કરીને સંશોધિત કરે છે, અર્થાત્ તેમને બળવાન બનાવીને નિર્મળ કરી દે છે. એ કારણથી તેઓ શરીરપોષણ અને શરીરસંવર્ધન આદિ પોતાનાં કાર્યોને બહુ જ સારી રીતે કરી શકે છે. એથી શરીરની સર્વ રક્તવાહિનીઓ પ્રકૃષ્ટિત થાય છે અને તેથી શરીરમાં અભિસરણ કરતાં રક્ત, ધાતુ અથવા શરીરસંવર્ધક શક્તિની ગતિ એટલી બધી તીવ્ર થઈ જાય છે કે, તે વિરુદ્ધ પરિણામકારક રોગોના બીજનો નાશ કરીને શરીરને નીરોગી તથા સુદૃઢ બનાવી દે છે.

વૈદ્યરાજ (ડૉક્ટર) રોગીને ઘેર જાય છે, અને જો તે તે વેળાએ રોગીને કશી ઔષધિ ન આપે, તોપણ રોગીને આશ્વાસન તો અવશ્ય આપે છે અને તે આશ્વાસનથી રોગીના હૃદયમાં કાંઈક શાંતિનો સ્પર્શ થતો દેખાય છે. એનું કારણ એ છે કે, વૈદ્યરાજનું પ્રસન્ન મુખમંડળ, આનંદમય સ્વભાવ અને મધુર વાર્તા-

લાપ આદિ રોગીના હૃદયમાં આરોગ્યની વૃદ્ધિ વર્ષાવે છે, અને જાણે વૈદ્યરાજે પોતાની આનંદપૂર્ણવૃત્તિ તથા આલ્હાદમયવૃત્તિથી પોતાની આશા, નિર્ભયતા અને ધીરતારૂપ ઔષધિ તે રોગીને પીવડાવી દીધી હોયતી, તદ્વત્ તેના યોગે રોગીના મનની અવસ્થા સુધરતી જાય છે અને ધીમે ધીમે તેના રોગનો લોપ થતાં તે આરોગ્યનો ભોક્તા થવા માંડે છે. અર્થાત્ જે વાર્તાના શ્રવણથી આશાનો ઉદ્ભવ થતાં મન જેટલા પ્રમાણમાં દૃઢ, ઉત્સાહી અને આનંદમગ્ન થાય છે તેમ જ ધૈર્યશાલી તથા નિશ્ચિન્ત થાય છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં તે વાર્તાઓ શરીરને પણ લાભ પહોંચાડનારી થઈ પડે છે. દૃઢ આશા અને અચલ દૃઢતા (હિમત)ને જો ‘સંજીવની’ નામક ઔષધિ કહેવામાં આવે, તો તેથી કશી પણ અત્યુક્તિ થવાનો સંભવ નથી; કારણ કે એમનો મનમાં અને મનદ્વારા શરીરમાં થનારો પ્રભાવ ચમત્કારિક છે;—

“જે મધુર મોહક વસ્તુઓ ઉત્સાહ મનને આપતી;
તે વસ્તુઓ આ દેહનાં પણ સર્વ સંકટ કાપતી.
એથી સદા મર્ત્યો ધરે આશા હૃદયમાં ભાવથી;
આત્મા તથા જડ દેહની સંજીવની આશા કથી!”

આપણે કેટલીક વાર કાંઈ રોગી મનુષ્યને બીજા મનુષ્યને ઉદ્દેશીને એમ બોલતો સાંભળીએ છીએ કે:—“જ્યારે તમે આવો છો, ત્યારે નિરંતર મને કાંઈક આરામ જેવું જણાય છે.” આ કથનમાં એક અતિ મહત્ત્વનું વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વ સમાયલું છે. ‘પ્રજ્ઞ મનુષ્યની રસના તેજ આરોગ્ય છે.’ અર્થાત્ મહાત્માઓનાં દર્શન અને શબ્દો પણ આરોગ્યદાયક હોય છે. એક મનુષ્યના મનથી બીજા મનુષ્યના મનમાં ઉત્તમ કિંવા અધમ વિચારો જે દ્વારા પ્રકટ કરાય છે, તે પ્રેરણાશક્તિનો અભ્યાસ આજકાલ મહા-મનોરંજક અને આશ્ચર્યકારક થઈ પડ્યો છે. એદ્વારા અત્યંત આશ્ચર્યજનક અને મહાપ્રબળ શક્તિઓને ઉપયોગમાં લાવવામાં

આવે છે. શરીરવ્યવસ્થેદન વિદ્યામાં પ્રવીણ અને અતિ વિખ્યાત એક વૈજ્ઞાનિકે પોતાની પ્રયોગશાળામાં કરેલા પ્રયોગોથી એ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે, મનુષ્યના સમસ્ત શરીરમાંનાં અસ્થિ, માંસ અને સ્નાયુ આદિનું સર્વથા પરિવર્તન થઈને તેમનું રૂપાંતર થતાં પૂરા એક વર્ષનો સમય પણ લાગતો નથી. માનવ શરીરના કેટલાક ભાગો તો દશથી પંદર દિવસ અથવા તો એક કે બે માસ જેટલા અલ્પ કાલાવધિમાં જ મિલકુલ બદલાઈ જાય છે; અર્થાત્ તેમના જીર્ણ સ્વરૂપનો લય થાય છે અને સર્વથા તેમનું નવીન સ્વરૂપ બંધાય છે; તેમની સર્વથા નવીન રચના જ થઈ જાય છે.

એક મિત્રે મને પૂછ્યું કે;—“શું શરીરને વળગેલા સર્વ રોગોનું કેવળ આંતરિક શક્તિદ્વારા સંપૂર્ણતાથી નિવારણ થઈ શકે છે?” એના ઉત્તરમાં મેં જણાવ્યું કે;—“જી હા, આંતરિક શક્તિદ્વારા સર્વ રોગોનું સંપૂર્ણ નિવારણ થઈ શકે છે. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે રોગોના નિવારણનો સર્વોત્તમ અને સ્વાભાવિક નિયમ એ જ છે. વનસ્પતિ, રસાયન અને શસ્ત્રપ્રયોગ આદિ બાહ્ય ઉપચારોથી રોગને મટાડવાની પદ્ધતિ કેવળ કૃત્રિમ અને અસ્વાભાવિક છે. પરંતુ આંતરિક જીવનશક્તિદ્વારા રોગને મટાડવાની પદ્ધતિ સત્ય શાસ્ત્રીય અને સ્વાભાવિક છે.

એક જગદ્વિખ્યાત શસ્ત્રચિકિત્સક લિપગ્વર્યનું કથન છે કે, આપણા રક્ત ધાતુનું સંવર્ધન અને પોષણ કરનાર આપણા જીવનનું જે આદિતત્ત્વ છે, તે મહાશક્તિના શોધ અને અધ્યયનપ્રતિ આયુર્વેદજ્ઞોએ લેશ માત્ર પણ ધ્યાન આપ્યું નથી. તેમની સમસ્ત વેળા, સમસ્ત વિદ્વત્તા અને સમસ્ત કલ્પનાનો જડ પદાર્થોનાં શરીરમાં શાંશાં પરિણામો થાય છે, એ વિષયના શોધમાં જ વ્યય થઈ ગયો છે; અને તેનું પરિણામ એ થયું છે કે, આયુર્વેદવિશ્વારોહોની આજ સૂધીમાં જેટલી ઉન્નતિ થવી જોઈએ,

તેટલી ઉત્તરિ થઈ શકી નથી અને માનસશાસ્ત્ર સમાન આયુર્વેદની અતિ મહત્ત્વની અને અસાવશ્યકીય શાખા આરંભિક કિંવા અપરિપક્વ દશામાં જ પડી રહી છે. પરંતુ હવે ઓગણીસમી સદીની જ્યોતિનો વિસ્તાર થએલો છે અને માનવજાતિ પ્રકૃતિની ગુપ્ત શક્તિઓના શોધમાં પ્રવૃત્ત થએલી દેખાય છે અર્થાત્ હવે ચિકિત્સાશાસ્ત્રને અને માનસશાસ્ત્રને એકબીજા સાથે મેળવીને ચિકિત્સાશાસ્ત્રના ક્ષેત્રને વધાર્યા વિના કામ ચાલી શકે તેમ નથી. માનસિક શક્તિની સહાયતાથી અદ્ય સમયમાંજ અનેક રોગોનું સંપૂર્ણ રીતે નિવારણ થઈ ગયાનાં આપણને અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે. એમાંના કેટલાક રોગો તો એવા હોય છે કે, જેમને ઔષધિ, રસાયન તથા શસ્ત્રપ્રયોગ આદિ બાહ્ય ઉપચારથી રોગોને મટાડવાની વર્તમાન પદ્ધતિનું અનુસરણ કરનારા વૈદ્યોએ સર્વથા અસાધ્ય તરીકે વ્યક્ત કરેલા છે; છતાં માનસશાસ્ત્રે એ રોગોને પણ સુસાધ્ય કરી બતાવ્યા છે. માનસિક શક્તિના યોગે રોગ-નિવારણની પદ્ધતિ કાંઈ નવીન નથી. સર્વકાળના ધર્મગ્રંથોમાં એ પદ્ધતિથી રોગને દૂર કરવાના વિધિ સર્વત્ર લખાયેલા આપણા જોવામાં આવી શકે છે. હવે જ્યારે મનોબળથી રોગનિવારણની શક્તિ આપણામાં પ્રથમ હતી; તો તેનો આજે અભાવ કેમ થયો વારુ? સત્ત્વ વાર્તા તો એ છે કે, અત્યારે પણ અવશ્ય તે શક્તિ આપણામાં વિદ્યમાન છે. અર્થાત્ પ્રાચીન કાળમાં લોકો જે મહત્ત્વશક્તિ અને મહાન્ નિયમનું અનુસરણ કરતા હતા, તેનું આપણે જેટલા પ્રમાણમાં અધિક અનુસરણ કરીશું, તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણને તે શક્તિ વધારે અને વધારે પ્રાપ્ત થતી જશે.

એ પદ્ધતિ પ્રમાણે એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્યને રોગથી મુક્ત કરી શકે છે; પરંતુ તેમાં એ નિયમની આવશ્યકતા છે કે, જેનો ઉપચાર ચાલતો હોય, તે રોગીનો રોગનિવારકમાં અંતઃકરણ-પૂર્વક વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. રોગીનો જો વિશ્વાસ ન હોય, તો

વૈદનો અત્યંત પરિશ્રમ છતાં પણ રોગ મટી શકતો નથી. ધણાક રોગીઓ આરોગ્યને મેળવવાની લાલસાથી એક સાધુ પાસે જતા હતા, એટલે સાધુ તેમને પ્રથમ એ જ પ્રશ્ન પૂછતો હતો કે, ‘તમારા રોગનું મારા હાથે જ નિવારણ થશે એવો તમારા હૃદયમાં દઢ વિશ્વાસ છે?’ આ પ્રશ્નથી તે સાધુ તે રોગીઓની શક્તિને જાગ્રત અને પ્રોત્સાહિત કરતો હતો. અમે એ તો ઉપર જણાવી ચૂક્યા છીએ કે, ઉક્ત વિધિ અનુસાર રોગીએ પોતે જ વૈદ બનીને પોતાની ચિકિત્સા કરવાની છે. પરંતુ જો રોગી સર્વથા અશક્ત હોય, જેના સ્નાયુઓ સર્વથા થાકીને મૃતપ્રાય થઈ ગએલા હોય, અને રોગના કારણથી જેનું મગજ બગડીને કાર્યમાટે અયોગ્ય થઈ ગએલું હોય, તેને કેટલાક સમય પર્યન્ત નિરુપાયવશ થઈને બીજાની સહાયતાપર આધાર રાખવાની આવશ્યકતા છે. છતાં એવા રોગીએ એટલું તો અવશ્ય સ્મરણમાં રાખવું જ જોઈએ કે, રોગનિવૃત્તિની જેટલી શક્તિ તેના પોતામાં રહેલી હોય છે, તેટલી શક્તિ બીજા કોઈમાં પણ નથી. રોગની નિવૃત્તિમાટે પોતાની પૂર્ણ માનસિક શક્તિનો બની શકે તેટલી ઉતાવળથી પ્રયોગ કરી નાખવો, એ પ્રત્યેક રોગીનો પરમ ધર્મ છે.

કેટલાક પ્રસંગે રોગીના યત્ન વિના પણ વૈદ તેના રોગનું થોડા કે વધારે પ્રમાણમાં નિવારણ કરી શકે છે, પરંતુ જો રોગનું નિર્મૂલન કરીને સ્થાયિ આરોગ્યને મેળવવાની જ ઇચ્છા હોય, તો એ કાર્ય રોગીએ પોતે જ કરવું જોઈએ. આવા અવસરમાં આંતરિક શક્તિના રહસ્યને સ્પષ્ટતાથી સમજાવનાર કોઈ ગુરુ જો તેને મળી જાય, તો વધારે સારું; પણ ત્યાર પછી પણ રોગને સર્વથા નિર્મૂળ કરવામાટે તો તેના પોતાના પ્રયત્નની જ આવશ્યકતા છે. સર્વ રોગો અને તે રોગોની વ્યથાઓ ઈશ્વરીય નિયમના ભંગનું જ પરિણામ છે; હવે આપણે તે નિયમનો જાણીને ભંગ કર્યો હોય કે અજાણે ભંગ કર્યો હોય, પણ નિયમભંગનું પરિ-

જીવનમાં તો અવશ્ય જાણવું જ. જ્યાં સુધી પાપપ્રવૃત્તિ અચળ હોય છે, ત્યાં સુધી વ્યાધિ તથા કલેશ પણ અવિચળ હોય છે, એ પણ ઈશ્વરીય નિયમ છે.

ઈશ્વરીય નિયમનો ભંગ ધાર્મિકતાથી કરાયો હોય કે વ્યાવહારિકતાથી કરાયો હોય, પરંતુ તે પાપ તો છે જ. જે સમયમાં મનુષ્ય ઈશ્વરીય નિયમનો અનુયાયી બની જાય છે અને તદનુસાર આચરણ કરવા માંડે છે, તે સમયમાં તેના વ્યાધિ વ્યાધિનો લોપ થાય છે, અને પૂર્વનાં પાપ કિંવા નિયમભંગનું અંતરમાં કાંઈક પરિણામ અવશિષ્ટ હોય, તોપણ મૂળ કારણનું નિવારણ થવાથી તે પાપના સંપર્કની વૃદ્ધિ થઈ શકતી નથી. અને જ્યારે સ્વલ્પ શક્તિઓ પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે, તે વેળાએ પૂર્વ અપરાધનું અવશિષ્ટ પરિણામ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. મનુષ્યે એ તત્ત્વને અંતઃકરણમાં સારી રીતે સમજીને ઠસાવી દેવાની આવશ્યકતા છે કે, “હું અને જે અનંત ચૈતન્ય સમસ્ત બ્રાહ્મી માત્રનું જીવન છે તે વાસ્તવિકતાથી એક જ છીએ!” આવો વિશ્વાસ અને નિશ્ચય થઈ જવાથી આપણે આપણા જીવન-વિષયક નિયમોનું પરિપૂર્ણતાથી પાલન કરી શકીએ છીએ. જ્યાં આપણે તે નિયમોના સંપૂર્ણ અનુયાયી બની ગયા, એટલે જીવન-શક્તિ આપણા શરીરમાં એટલી પ્રબળતાથી વહન કરવા માંડે છે કે, આપણા શરીરમાંના સકળ રોગો તેના પ્રવાહમાં વહી જાય છે અને આપણું શરીર સુદૃઢ તથા નીરોગી બની જાય છે.

જ્યારે મનુષ્ય પરમાત્માસાથેની પોતાની એકતાનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, પોતાને દિવ્ય મનુષ્ય માને છે, પોતાને કેવળ વ્યાધિઓના સ્થાનભૂત જડશરીરધારી તરીકે માનતો અટકી જાય છે, પોતાને સર્વથા ચૈતન્ય શરીર માની લે છે, અને જે ગૃહમાં આપણે વસીએ છીએ તે ગૃહના રચનાર આપણે હોવાથી આપણે જ તેના સ્વામી છીએ, એવું તેને સંપૂર્ણ જ્ઞાન થઈ જાય

છે, એટલે પછી ત્રિકાળમાં પણ તે ગૃહને પોતાના સ્વામી તરીકે સ્વીકારતો નથી અને જડ તત્ત્વોથી કિંવા શ્રેષ્ઠ પદાર્થોની શક્તિથી લેશ માત્ર પણ ભયભીત થતો નથી. તે અજ્ઞાન અવસ્થામાં શરીરને એ તત્ત્વોના દાસ તરીકે સમજતો હોવાથી શરીરની હાનિ કરી નાખે છે; પણ તેવી દશા ઉપર્યુક્ત જ્ઞાનનો પ્રકાશ આવ્યા પછી અવશિષ્ટ રહેતી નથી; કારણ કે, જ્યારે તે, તે તત્ત્વોથી ભયભીત થવાને બદલે તેમનાપરના પોતાના આધિપત્યને ચલાવે છે એટલે તે તેમનામાં પ્રેમ રાખવા માંડે છે; અને જેનામાં આપણો પ્રેમ હોય છે, તેનાથી ડરવાની આપણા મનમાં લેશમાત્ર પણ આશંકા રહેતી નથી, એ તો સર્વના અનુભવની ઘટના છે, એટલે એના અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા નથી.

આ સંસારમાં એવાં સહસ્રાવધિ સ્ત્રીપુરુષ છે કે, જેઓ દુર્બળતા તથા વ્યાધિગ્રસ્તતામાં જ પોતાના આયુષ્યને વીતાડ્યા કરે છે; પરંતુ તેઓ જે સર્વશક્તિમાન પરમાત્માદ્વારા પોતાના રોગનિવારણનું કાર્ય કરે, તો અવશ્ય અત્યંત સખળ અને નીરોગી થઈ શકે એમ છે. એવા લોકોને અમે પોકાર કરીને કહીએ છીએ કે, હે બાંધવો! તમે પોતે પોતાને ઈશ્વરીય પ્રવાહથી વિમુખ ન કરો. પોતાના અંતઃકરણને ઈશ્વરીય પ્રવાહસમક્ષ ખેલીને તેનું આવાહન કરો કે જેથી તે દૈવી ચૈતન્ય તમારા શરીરની એક એક શિરામાં અત્યંત બળથી પ્રવાહિત થાય અને તેના પ્રવાહમાં તમારા સર્વ રોગો તણાઈ જતાં તમારાં શરીર સ્વચ્છ તથા નિરામય થઈ જાય. એક મહાત્માએ કહેલું છે કે, બ્રહ્મજ્ઞાનથી બે પ્રકારના લાભ થાય છે, એટલે કે, એક તો એથી શરીર નીરોગી થાય છે અને દ્વિતીય એથી અક્ષય જીવનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

એક નાળું છે અને તેમાં ઘણા દિવસથી મલિન જળનો

પ્રવાહ વહન કર્યા કરે છે. એથી એ નાળાના કિનારાપર તથા તળિયામાં ગંદી વસ્તુઓ એકઠી થએલી છે અને જ્યાં સૂધી મલિન જળનું વહન થયા કરે છે ત્યાં સૂધી એ ગંદી ચીજો એકઠી થતી જ રહેવાની. આ સ્થિતિનું પરિવર્તન કરી નાખો. એ નાળાના મુખને સ્વચ્છ તથા પારદર્શક જળના મૃદુતાથી વહન કરતા પ્રવાહ સાથે મેળવી દો, એટલે અલ્પ સમયમાં જ તેમાં એકઠી થએલી ગંદકી એકદમ ખેંચાઈ જશે અને નાળું સર્વથા સ્વચ્છ તથા મલહીન થઈ જશે. ત્યાર પછી તે મલિનતાને બદલે સૌન્દર્યના આદર્શને રજૂ કરશે અને મનોહર દેખાશે. એટલું જ નહિ, પણ અભારે તેમાંનું જે જળ અસ્પર્શ્ય જણાય છે, તે જ જળ મૂલ્યવાન જણાશે અને જેઓ તેનો ઉપયોગ કરશે, તેમને તે નવીન ઉત્સાહ, આરોગ્ય અને બળ આપનાર થઈ પડશે.

એજ પ્રમાણે આપણામાં ઈશ્વરીય શક્તિ ગુપ્ત નિવાસ કરી રહી છે અને નિઃસીમ જીવનરૂપ પરમાત્માસાથે આપણી એકતા છે, ઇલાહિ વિષયોને જ્યારે તમે બરાબર જાણી લેશો, ત્યારે તમારા શરીરનાં આધિવ્યાધિ, અસ્વસ્થતા તથા અશક્તતા આદિનો સંપૂર્ણ નાશ થતાં તેમના સ્થાનમાં આરોગ્ય, સ્વસ્થતા અને સખળતા ઇલાહિનો તમારા શરીરમાં અખંડ નિવાસ થઈ જશે. તમે પોતે જેટલા પ્રમાણમાં આરોગ્યસંપન્ન, સ્વસ્થ અને સુદૃઢ રહેશો, તેટલાજ પ્રમાણમાં પોતાની સાથે સંબંધમાં આવનાર સર્વ જનોને તમે આરોગ્ય, સ્વસ્થતા અને બળ આદિ આપી શકશો; કારણ કે, જેવી રીતે સ્પર્શથી રોગનો ઉદ્ભવ થાય છે, તે જ પ્રમાણે આરોગ્યતા પણ સ્પર્શથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

ધણક લોકો મને એમ પૂછે છે કે:—“આ સર્વ તત્ત્વો સત્ય છે, પરંતુ અમારા શરીરમાં સંચરેલા રોગોનું વ્યાવહારિક રીતે એમનાથી કેવી રીતે નિવારણ થઈ શકે વારુ?” એવા લોકોને મારું એ જ ઉત્તર છે કે, એ સર્વ તત્ત્વોને સમજાવી દેવા એ

અમારું કાર્ય છે; પરંતુ એ તત્ત્વને પોતાના નિલના આચરણમાં કેવી રીતે, ક્યાં અને કયે વખતે યોજવાં, એ કાર્ય તમારું છે; કારણ કે, એ તત્ત્વને એક મનુષ્યમાટે યોજવાનું કાર્ય બીજા મનુષ્યથી કરી શકાય તેમ નથી.

પ્રથમ એ કહેવાની આવશ્યકતા છે કે, પૂર્ણ આરોગ્યતાના વિચારને પોતાના શરીરમાં પ્રવિષ્ટ કરવાથી શરીરની આરોગ્ય-દાયિની શક્તિને ઉત્તેજન મળે છે અને તેનું પરિણામ પૂર્ણ આરોગ્યની પ્રાપ્તિ કરનાર જ હોય છે, એ જો કે યથાર્થ છે; તો પણ આરોગ્યના વિષયમાં દૃઢ ભાવ રાખવા કરતાં પણ નિરામય ધૃશ્વરીય ચૈતન્યસાથેની આપણી એકતાની પ્રતીતિવડે બહુજ શીઘ્ર આરોગ્યની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. એનું કારણ સ્પષ્ટ જ છે; તે અનન્ત ચૈતન્યને રોગનો સ્પર્શ માત્ર પણ થઈ શકતો નથી, એટલે પછી તેની રુગણાવસ્થાનો તો સંભવ જ ક્યાંથી હોઈ શકે વારુ? તે રોગાતીત ચૈતન્ય અને તમારા શરીરમાંનું ચૈતન્ય એક જ છે. આ કથનમાં વિશ્વાસ રાખીને જો તમે તે નિરામય ચૈતન્યના પ્રવાહને પોતાના શરીરમાં બેધડક પ્રવેશ કરવા દેશો, તો તેથી તમારા સર્વ આધિવ્યાધિઓનો સર્વથા નાશ થઈ જશે અને તમે પોતાને આરોગ્યાચલના ઉચ્ચ શિખરપર વિહરતા જોઈ શકશો.

જીવનના એ અનન્ત ચૈતન્યસાથેના ઐક્યની જેમને પ્રતીતિ થઈ છે, તેમના રોગોનો સ્થાયિભાવથી લોપ થઈ ગયો છે. હવે એમાં સમયનો ન્યૂન કિંવા અધિક વ્યય થાય, એનો એ પ્રતી-તિની દૃઢતા કિંવા શિથિલતાપર જ આધાર રહેલો છે. હવે અહીં એ તત્ત્વને અવશ્ય સ્મરણમાં રાખવું કે, એ ઐક્યપ્રતીતિ કિંવા રોગનિવારણની ઇચ્છામાં ભય, સંશય કિંવા ગભરાટનો લેશ માત્ર પણ પ્રવેશ થવો ન જોઈએ; કિન્તુ દૃઢ વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાનું બળપૂર્વક અવલંબન થવું જોઈએ, એટલે તેથી શાંતિ, સ્વસ્થતા તથા ધૈર્યની અવશ્ય પ્રાપ્તિ થવાની જ.

નિમ્ન લિખિત ભાવનાથી ધણુકોને પોતાના રોગનિવારણના કાર્યમાં બહુ સહાયતા મળવાનો સંભવ છે અને ધણુકો તે એથી સંપૂર્ણ રીતે નીરોગી થઈ જવાના, એમાં પણ સંશય નથી. પણ એ ભાવનાને ધાર્યા પૂર્વે મનને શાંત કરવું જોઈએ, અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિને સર્વ જીવોમાં પ્રેમ રાખનારી કરી દેવી જોઈએ અને ત્યાર પછી નિમ્ન વિચારોનું મનન કરવું જોઈએ:-

સર્વ જીવોના આધાર પરમાત્માસાથે મારી એકતા છે અને તેજ મારા જીવનનું જીવન હોવાથી હું પણ ચૈતન્યસ્વરૂપ જ છું. મારી પ્રકૃતિ તે દિવ્ય પ્રકૃતિ છે. તેના સત્ સ્વરૂપને રોગનો સ્પર્શ થવો અશક્ય છે, પરંતુ મારા આ અનિત્ય જડ શરીરમાં રોગનો સંચાર થઈ ગયો છે. અગાધ ચૈતન્યના પ્રવાહનો મારા શરીરમાં પ્રવેશ થાય, એવી ઇચ્છાથી હું મારા શરીરનાં સર્વ દ્વારોને તે પ્રવાહ સમક્ષ ખુલ્લાં કરું છું. તે પ્રવાહ જેટલા બળથી શરીરમાં પ્રવેશ કરશે, તેટલી જ શીઘ્રતાથી રોગનું નિવારણ થઈ જશે. ઉક્ત વચન કેવળ જિજ્ઞાસાથી જ વધવાનાં નથી; કિન્તુ પોતાની બુદ્ધિ તથા શ્રદ્ધાને પણ તદ્દનુરૂપ બનાવી દેવાની તેટલી જ આવશ્યકતા છે. જ્યાં તમારા અંતરાત્માને આ વિષયનો વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો, એટલે તત્કાળ તમારા શરીરમાં પ્રકૃતિ તથા સ્ફૂર્તિનો નિવાસ થવા માંડશે; તમારા રોગના નિવારણનો આરંભ થશે; કેવળ એટલું જ નહિ, પણ તે રોગો સ્થાયિતાથી તમારા શરીરમાંથી તમને આરોગ્ય આપીને બહાર નીકળી જશે. પરંતુ એમાં તમારો વિશ્વાસ અચળ હોવો જોઈએ, અને એની બરાબર સાવધતા રાખજે કે તમારા એ વિશ્વાસમાં કોઈ પણ પ્રકારની ચળવિચળતા ન થઈ જાય. કેટલાક લોકોની એવી માન્યતા હોય છે કે, આપણે જે વસ્તુને ઇચ્છીએ છીએ તે વસ્તુ આપણને મળી શકતી નથી અને આપણું ધારેલું કાર્ય થતું નથી; અર્થાત્ એ

કારણથી તેમનો શુભમાં નહિ, કિન્તુ અશુભમાં જ વિશ્વાસ હોય છે; અને એ જ કારણથી તેઓ નિરંતર વ્યાધિગ્રસ્ત રહ્યા કરે છે. અમારા ઉપર્યુક્ત કથન અનુસાર જેના મનની પૂર્ણ દૃઢતા થશે, તેને એટલી શીઘ્રતાથી આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થઈ જશે, કે એનું તેને પોતાને જ આશ્ચર્ય થવા માંડશે. છતાં એમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નથી. કારણ કે, રોગનું નિવારણ કરનારી શક્તિ જ દૈવી શક્તિ છે.

શરીરના કોઈ વિશિષ્ટ ભાગમાં કોઈ રોગ હોય તો ઉક્ત ભાવના સમસ્ત શરીરમાટે કરવા ઉપરાંત તે વિશિષ્ટ ભાગ-માટે વિશિષ્ટરૂપથી એ જ ભાવનાને હૃદયમાં લાવવી જોઈએ. તે વિશિષ્ટ ભાગમાટે પણ તમે એ જ પ્રકારની ભાવના કરો. એમ કરવાથી શરીરના તે વિશિષ્ટ ભાગની જીવનશક્તિને બળ તથા પ્રવૃત્તતા પ્રાપ્ત થશે અને તેના યોગે રોગનો લોપ થવા માંડશે. પરંતુ એટલું સ્મરણમાં રાખજો કે, જો તમે ઈશ્વરના અક્ષય નિયમને જાણુવા છતાં તદનુસાર આચરણ નહિ રાખો, તો તેથી અવશ્ય વળી પાછા રોગના પંજમાં સપડાઈ જશો. નિયમનું ઉલ્લંઘન તે જ રોગનું મૂળ કારણ છે. જ્યારે કાર્યનો નાશ કરવાનો હોય, ત્યારે તેના કારણનો જ નાશ કરી દેવો, એ વધારે સારું છે. અર્થાત્ નિયમનો ભંગ કરવો ન જોઈએ અને જો નિયમનો ભંગ ન કરાય તો રોગના સંગનો પણ સંભવ નથી.

આપણે જે ભાવના અને ઐક્યપ્રતીતિનો વિચાર કર્યો, તે દ્વારા રોગી શરીરે નીરોગી થઈ જાય છે અને નીરોગી શરીરને એના યોગે અધિક ઉત્સાહ, અધિક શક્તિ તથા અધિક પ્રવૃત્તતાની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ઔષધિ અને શસ્ત્રપ્રયોગ આદિ બાહ્ય ઉપચારો પાસેથી કશી પણ સહાયતા લીધા વિના સર્વ કાળમાં અને સર્વ દેશમાં અનેક રોગીઓના રોગોનું કેવળ મનઃશક્તિના યોગે નિવારણ

થવાનાં અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે. રાગનિવારણની એ પદ્ધતિને ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાં અને ભિન્ન ભિન્ન કાળમાં ભિન્ન ભિન્ન નામો અપાયલાં છે; તોપણ એ પદ્ધતિનું મૂળતત્ત્વ તો એક જ છે.

ન્યારે પૂર્વકાળના લોકોમાં એ પદ્ધતિથી રોગોને મટાડવાની શક્તિ હતી, તો તે જ શક્તિ તેમના વંશજ આપણામાં શમાટે ન હોવી જોઈએ વારુ? સૃષ્ટિનો જેવો નિયમ પૂર્વે હતો, તેવા જ તે અત્યારે પણ છે; તેમાં કશો પણ ફેરફાર થયો નથી. પરંતુ અત્યારના કાળમાં એ નિયમનું રહસ્ય બહુ જ થોડા લોકોના સમજવામાં આવી શકે છે; અને વર્તમાનકાળમાં આપણામાં એ શક્તિનો જે અભાવ દેખાય છે તેનું કારણ એ જ છે. પરંતુ અત્યારના કાળમાં પણ જે લોકો એ શક્તિના મર્મને ખરાબર સમજી શકે છે, તેમને તો એ શક્તિ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે જ.

આજ સૂધીમાં જે જે લોકોને એ શક્તિ પ્રાપ્ત થએલી છે, તેમણે એ શક્તિને એના મર્મને ખરાબર જાણીને જ પ્રાપ્ત કરેલી છે. વળી પોતાની મેળવેલી એ વિદ્યા તેમણે ખીજાઓને આપી રાખી છે. તેમની સત્તા ફટલી હતી અને તેમનો અતુલ પ્રતાપ ફટલો હતો, એ તેમના ઉચ્ચારેલા પ્રત્યેક શબ્દ અને તેમના કરેલા એક એક કાર્યથી આપણા જાણુવામાં આવી જાય છે. અનેક રોગ અને તેમના યોગે ભોગવાતી સમસ્ત યાતનાઓના મૂળ કારણરૂપ મનની વિકૃત દશા કિંવા દુષ્ટ મનોવિકારો જ છે, એ તત્ત્વ હવે અત્યારે આપણા ધ્યાનમાં આવવા લાગ્યું છે અને હવે એમાં આપણો વધારે અને વધારે વિશ્વાસ બંધાતો જાય છે.

અમુક કાર્યમાં આપણી સત્તા ચાલવી જ જોઈએ અને તેથી ત્રિકાળમાં પણ આપણી હાનિ ન થવી જોઈએ, એવો જ્યાં આપણો દૃઢ વિશ્વાસાત્મક નિશ્ચય થઈ ગયો, એટલે ખરેખર તે

કાર્યમાં આપણી સત્તા ચાલવાની જ અને તેથી આપણી કશી હાનિ પણ થવાની નહિ, એ નિશ્ચયપૂર્વક જાણી લેવું.

આપણે જ્યારે આપણા શરીરમાં કાંઈ પણ રોગના નિવાસભાટે સ્થાનને નિર્માણ કરીએ છીએ, ત્યારે જ તે રોગ આવીને આપણા શરીરમાં પોતાનો અધિકાર ચલાવવા માંડે છે. આપણે જેને લેશ માત્ર પણ ઇચ્છતા નથી તે દુર્દશા આવીને આપણને પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું કારણ એ છે કે, તેને અનુકૂલ થનારી સ્થિતિને ઉત્પન્ન કરીને આપણે જ તેને બોલાવીએ છીએ.

જ્યારે આપણે કાંઈ સારી દશા અથવા માડી દશામાં આવી પડીએ, ત્યારે તેના કારણને બહાર ન શોધતાં આપણા પોતાના અંતરમાં જ તેના શોધ ચલાવવો એ વધારે સારું છે. કારણ કે, એથી તે કારણનો પત્તો તરત મળી જાય છે અને તેથી આપણે તે કારણનું નિવારણ કરવાને સત્ત્વર સમર્થ થઈએ છીએ. આપણને આપણી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણેની જ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય અને સુદશા તથા દુર્દશાપર આપણો પોતાનો પૂર્ણ અધિકાર રહે, એ આપણા સ્વાભાવિક અધિકારોને આપણે આપણી પોતાની અજ્ઞાનશીલતાથી જ ખોઈ દઈએ છીએ અને સામા આપણે પોતે જ પોતાની સ્થિતિના દાસાનુદાસ બની જઈએ છીએ.

આપણે અત્યંત વેગથી ચાલતા વાયુથી ડરીએ છીએ; કારણ કે, આપણા મનમાં એવી ભીતિ રહ્યા કરે છે કે, એના યોગે આપણને ક્ષેષ્મ કિંવા જ્વરની બાધા થઈ જશે. પરંતુ એ બય શામાટે હોવો જોઈએ? કારણ કે, એ વાયુ તો આપણું જીવન છે અને આપણા અશુદ્ધ રક્તને શુદ્ધ કરનાર પણ એ જ છે, એટલે વાયુથી આપણા શરીરને અપાય થઈ જ કેમ શકે વારુ? આપણે પોતે જ આગળ વધીને વાયુને આપણી જેટલી હાનિ કરવા દઈશું, તેટલા પ્રમાણમાં જ તે હાનિ કરવાનો. ઉપાદાન

કારણ અને નિમિત્ત કારણનો ભેદ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. વાયુનો આપણા શરીરપર આઘાત થઈ જાય અને તેના યોગે આપણને શ્લેષ્મ કિંવા જ્વરની બાધા થઈ જાય, તો તેથી એમ જ સમજવું જોઈએ કે, વાયુનો આઘાત શ્લેષ્મ કિંવા જ્વરનું ઉપાદાન કારણ નથી; તે વધારેમાં વધારે કદાચિત્ માત્ર નિમિત્ત કારણ હોઈ શકે.

હવે ધારો કે, પ્રચંડ વાયુ ચાલી રહ્યો છે અને તે સ્થાનમાં જે મનુષ્યો બેઠા છે. તેમાંના એકને વાયુના આઘાતથી વેદના થાય છે અને બીજાને વાયુના આઘાતથી વેદનાને બદલે અલૌકિક આનંદનો જ અનુભવ થયા કરે છે. અર્થાત્ પ્રથમ મનુષ્ય પોતાની દશાનો દાસ છે અને તેથી તેના મનમાં નિરંતર એ જ ભય થયા કરે છે કે, આ વાયુની ગતિથી અવશ્ય કંઈ પણ હાનિ થવાની જ. આવા પ્રકારના ભયને ધારીને તે ભયના પ્રવેશ-માટે પોતાના મનોમંદિરના દ્વારને ખોલી દે છે અને તેમ કરીને ભયનું આવાહન કરે છે. બીજા મનુષ્યની એવી માન્યતા છે કે, જે સ્થિતિ મને પ્રાપ્ત થએલી છે તેપર મારો સંપૂર્ણ અધિકાર છે; હું મારી પરિસ્થિતિનો સ્વામી છું અને તેથી વાયુના આઘાતથી મારી કશી પણ હાનિ થવાની નથી. અર્થાત્ તે વાયુ સાથે પોતાની અનુકૂલતાને વ્યક્ત કરે છે અને તેથી વાયુ તેના મિત્ર બની જતાં દુઃખ દેવાને બદલે તેને અગાધ સુખનો જ સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. વાયુના એ ઝપાટા માર્ફત તેને બહારથી આવતી સ્વચ્છ અને તાજી હવા મળે છે અને તેની સાથે વિશેષ શીતલ તથા પ્રચંડ વાયુની ગતિને સહન કરવાની શક્તિ પણ તેને પ્રાપ્ત થતી જાય છે. જો વાયુ જ શ્લેષ્મ કિંવા જ્વરનો હેતુ હોય, તો તે કારણનું કાર્ય ઉભયમાં એકસરખું જ થવું જોઈએ; પરંતુ તેમ થતું નથી અને તેથી વાયુને જ પ્રથમ મનુષ્યના રોગનો હેતુ કદાપિ માની શકાય નહિ. તે બન્ને પોતાના

મનની જેવી સ્થિતિને નિર્માણ કરે છે, તદનુસાર એકને વાયુના યોગે રોગ થાય છે અને બીજાને તેજ વાયુના યોગે આરોગ્યનો અનુભવ થતો દેખાય છે. જે જનો સર્વ દોષનો ભારો બિચારા વાયુના શિરપર જ ચઢાવી દે છે, એ તેમની કેટલી બધી અજ્ઞાનશીલતા છે, એનો વિચાર સુઘ જનોએ પોતે જ કરી લેવાનો છે. એવા લોકો પોતાની નિર્બળતાને જોઈ શક્તા નથી અને તેથી પોતાના દોષનો બીજામાં જ આરોપ કરી દે છે. તેઓ પરિસ્થિતિના સ્વામી થવાને બદલે સેવક થઈ રહે છે અને તેથી જ તેમના હાથે આવા પ્રમાદો થયા કરે છે. આ કેવી અને કેટલી ભયંકર દશા છે, એનો તમે જ વિચાર કરી જુઓ. મનુષ્ય ઈશ્વરનો પ્રતિબિંબ છે અને તેથી ઈશ્વરીય ચૈતન્ય કિંવા અનંત શક્તિની તેને પ્રાપ્તિ થએલી છે. એ કારણથી તે સંસારના સર્વ પદાર્થો તથા સર્વ નિયમોનો સ્વામી છે. આમ હોવા છતાં પણ તે આરોગ્યદાયક શુદ્ધ વાયુના સ્પર્શથી ગભરાઈ જાય અને તેથી થએલી શરદીના યોગે મૃત્યુ થવા સૂધીનો ભય રાખે, એ મનુષ્યમાટે અત્યંત શોચનીય તથા લજ્જાસ્પદ કૃતિ જ કહી શકાય. વાયુના ઝપાટાથી પોતાને હાનિ ન થવા દેવાનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઉપાય એ છે કે, પોતાની આંતરિક દશાની સુધારણા કરવી. મનને જો નીરોગ રાખવામાં આવે, તો પછી વાયુના આઘાતથી ભયભીત થવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. એનું અવશ્ય સ્મરણ રાખજે કે, વાયુમાં આપણો લાભ કિંવા આપણી હાનિ કરવાની લેશ માત્ર પણ શક્તિ નથી. અર્થાત્ જ્યારે આપણે પોતે જ તેને આપણો લાભ કિંવા આપણી હાનિ કરવાની શક્તિ આપીએ છીએ, ત્યારે જ તેને તે શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલામાટે આપણું એ જ કર્તવ્ય છે કે, વાયુને આપણે તેવી શક્તિ જ આપવી જોઈએ કે, જે આપણને અનુકૂલ, સુખદાયિની અને

આરોગ્યદાયક થવાનો સંભવ હોય. એ પ્રમાણેની મનની સંપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ કરીને વાયુના ઝપાટામાં કેટલીક વાર સૂધી બેસવાની ટેવ પાડવી જોઈએ; કિન્તુ એ ટેવને એકદમ ન વધારતાં ધીમે ધીમે વધારવાની છે, એનું વિસ્મરણ થવું ન જોઈએ. પરંતુ જેમની પ્રકૃતિ અત્યંત નિર્બળ અને કામળ હોય છે, તેઓ જો થોડીક-વાર પણ હવામાં બેસે તોપણ તેથી તેમના મસ્તકમાં દુઃખાવો થઈ આવે છે; અર્થાત્ તેવા મનુષ્યોએ અમારા ઉપર્યુક્ત વિધાનને વ્યવહારમાં યોજતાં કાંઈક અધિક સાવધતા રાખવાની અગત્ય છે. સંસારમાં આજ સૂધીમાં જેટલા મહાપુરુષો કિંવા મહાત્માઓ થઈ ગયા છે, તે સર્વજનોએ સૃષ્ટિના સર્વ નિયમોમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી એટલે કે, સૃષ્ટિના નિયમો તેમની આજ્ઞાને આધીન હતા. એનું કારણ શું? તેઓ પણ મનુષ્ય હતા અને આપણે પણ મનુષ્યો જ છીએ; એટલે જ કાંઈ પણ તેમણે કર્યું હતું તે જ આજે નહિ તો કાલે આપણે પણ તેમની પેઠે નિયમને અનુસરીને કરી શકીશું. હવે જો આ વાર્તા સત્ય હોય, તો પછી સૃષ્ટિ પદાર્થ કિંવા શક્તિ સમક્ષ આપણે આપણાં મસ્તકોને શામાટે નમાવીએ વારુ? આપણે તે શક્તિના આજ્ઞાંકિત સેવક શામાટે થઈએ? આપણામાટે એ જ ઉચિત છે કે, આપણે પોતાના સત્ય સ્વરૂપના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી લઈએ કે જેથી આપણને મહાત્માઓ સમાન સત્તાની પ્રાપ્તિ થાય અને સૃષ્ટિના નિયમો આપણી આજ્ઞાને આધીન રહીને ચાલે. પ્રત્યેક મનુષ્યનું જીવન કારણ અને તેના કાર્યની શ્રેણીરૂપ છે. અર્થાત્ કારણ વિના કાર્ય કિંવા વ્યવહારમાં જેને પ્રારબ્ધ કહેવામાં આવે છે, તેનો સંભવ જ નથી. જ્યારે પણ આપણને અચાનક કોઈ સંકટ પ્રાપ્ત થાય છે એટલે આપણે કહેવા માંડીએ છીએ કે;—“શું કરીએ? અમારાં ભાગ્ય જ એવાં છે!” પરંતુ ખરી રીતે આમ બોલવું તે એક મોટામાં મોટી ભૂલ છે. આપણા

શિરપર આવેલી વિપત્તિઓનું મૂળ કારણ આપણા અંતરમાં જ રહેલું છે. એટલામાટે આપણું સત્ય કર્તવ્ય એ છે કે, આપણા પોતાના અંતરમાંથી એ અનિષ્ટ કારણનું નિવારણ કરવું અને તેથી વિપરીત ધૃષ્ટ કારણોને પોતાના અંતઃકરણમાં સ્થાન આપવું કે જેના યોગે આપણા દુર્ભાગ્યના સ્થાનમાં આપણા સદ્ભાગ્યનો ઉદય થવા માંડે અને પોકાર કરવાનો પ્રસંગ જ પ્રાપ્ત ન થાય. એ જ નિયમ શરીરની, મનની અને સમસ્ત માનવ જીવનની સ્થિતિને લાગૂ પડે છે. જે જે નહારી સ્થિતિઓ આપણને પ્રાપ્ત થએલી છે, તે દુઃસ્થિતિને ખેંચી લાવનારા આપણે પોતે જ છીએ. હવે એ દુઃસ્થિતિને આપણે જાણી જોઈને લાગ્યા હોઈએ કિંવા અજ્ઞાનથી, તે એક જૂદી વાત છે; છતાં એ તો સત્ય જ છે કે, આપણા પોતાના આવાહન વિના તો એવી અયોગ્ય સ્થિતિ આપણને કદાપિ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી જ. અમારું આ કથન જો કે ધણાકોને અમાન્ય કરવા યોગ્ય જણાશે, પરંતુ જો તેઓ વિચારશક્તિનો સ્વસ્થ તથા શાંત ચિત્તથી વિચાર કરશે, તો તેમને એ કથનની સખળતા તથા શ્રેષ્ઠતાનું પોતાની મેળે જ જ્ઞાન થઈ જશે. જ્યારે તેમને વિચારશક્તિની સૂક્ષ્મતાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થઈ જશે, તે વેળાએ નિશ્ચયપૂર્વક તેમનો અમારા આ કથનમાં દૃઢ વિશ્વાસ બંધાઈ જશે.

જે સ્થિતિ આપણને પ્રાપ્ત થએલી છે, તેને સુખમય કિંવા દુઃખમય માનવી એ સર્વથા આપણા જ હાથમાં છે, અને એનું અમે ઉપર દિગ્દર્શન કરાવી ચૂક્યા છીએ. જે લોકોની એવી પરમ આકાંક્ષા હોય છે કે, સંસારની કોઈ પણ ઘટનાથી આપણને દુઃખ થવું ન જોઈએ, તેમના માટે એ આવશ્યકીય છે કે, તેમણે પોતાના મૂળ ખીજને દૃઢતાથી પરિપકવ કરી લેવું. જો ધારીએ તો આપણે સમસ્ત જગત્પર આપણી સત્તા ચલાવી શકીએ એમ છે, એવી દૃઢતા અવશ્ય તેમણે પોતાના મનમાં

કરી દેવી જોઈએ; કારણ કે, આપણી જીનિયાદ જેટલા પ્રમાણમાં દૃઢ અને સખળ હશે, તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણું શરીર તથા મનની પણ દૃઢતા થશે; તે અનંત શક્તિમય ઈશ્વરસાથે આપણે જેટલી વિશેષ એકતા કરીશું, તેટલી જ આપણી જડ પણ વિશેષ બળવતી થવાની. પરંતુ એની સાથે એ નિયમનું પણ સ્મરણ રાખવું કે, જો આપણો મૂળ પાયો જ ડગમગતો હશે, તો સંસારની તુચ્છ ઘટના પણ આપણને નીચું જોવાડાવશે, વેદના આપણે અને આપણી ગમે તે પ્રકારે હાનિ કરવામાં કશી પણ કચાશ રાખશે નહિ અને તે સર્વ વેદનાઓને આપણે જરા પણ હું કે તું ક્યાં વિના મૂક મુખે સહન કરવી પડશે. જો કે જગતની સર્વ ઘટનાઓ ઓછા કે વધતા પ્રમાણમાં કલ્યાણકારિણી તો છે જ, તોપણ આપણે તેમનામાં દોષનો વ્યર્થ આરોપ કરીએ છીએ અને આપણું એ કૃત્ય સર્વથા અયોગ્ય તથા અનુચિત છે.

જેનું મન દ્વેષરહિત તથા નિર્દોષ હોય છે, તેને સમસ્ત જગત્ નિર્દોષ જ દેખાય છે; પરંતુ જેનું મન દુર્બળ થઈ ગયેલું હોય છે તેને સર્વત્ર દુર્બળતા અને દુર્બળતા જ વિસ્તરેલી દેખાયા કરે છે. “મારું ભાગ્ય ફૂટી ગયું છે, આ નહારું છે, તે ખરાબ છે અને ઈશ્વરે સૃષ્ટિની રચના જેવી જોઈએ તેવી કરી નથી,” ઇલાદિ પ્રકારનાં નિરાશાયુક્ત વચનો તે પોતાના મુખથી નિરંતર ઉચ્ચાર્યા કરે છે. જે આવાં વચનો ઉચ્ચારતો હોય તેનું મન અત્યંત દુર્બળ થઈ ગયેલું છે, એમ જ તમારે સમજી લેવું. તેના આવી રીતે પોતાના ભાગ્યને અભિશાપ આપવાથી અને ભાગ્યને નિંદવાથી તેની માનસિક દુર્બળતા કિંવા મનોવ્યથા સ્પષ્ટતાથી પ્રકટ થઈ જાય છે. એથી વિરુદ્ધ જેના મનમાં દુર્બળતારૂપ રાક્ષસીનો લેશ માત્ર પણ નિવાસ હોતો નથી અને જેના મનમાં બાહ્ય સુંદર તથા પરિપૂર્ણ સૃષ્ટિનો યથાર્થ પ્રતિબિંબ પડ્યા કરે છે, તેના માટે આ સંસારમાં નામ માત્રને પણ અસંતોષ નથી. મનની દુર્બળ-

તાથી હતાશ મનુષ્ય અને એ મનુષ્યની સ્થિતિમાં અવની અને આકાશ જેટલો અંતરાય રહેલો હોય છે. એટલામાટે હે ખાંધવો! તમે પોતાના મનની દુર્બળતાને કાઢી નાખો, એટલે ત્યાર પછી જે સંસાર અત્યારે તમને સર્વથા દુઃખથી ભરેલો દેખાય છે, તેજ સંસાર પરિપૂર્ણ અને સર્વથા નિર્દોષ દૃષ્ટિગોચર થવા માંડશે. જે સુંદરતાનો તમને સ્વપ્નામાં પણ અનુભવ નહિ થયો હોય, તે સુંદરતાનો તમને સાક્ષાત્કાર થવા લાગશે અને ત્યારપછી કવિનાં કથેલાં સ્વર્ગ, નંદનવન અને દિવ્ય લોક અન્યત્ર ક્યાંય નહિ, પણ આ સંસારમાં જ છે, એ પોતાની મેળે જ તમારા જાણવામાં આવી જશે. “જ્યાં ન પહોંચે રવિ, ત્યાં પહોંચે કવિ” એ વાક્યનો અર્થ પણ એ જ છે કે, સાધારણ મનુષ્યને સૂર્યના પ્રકાશની જે વસ્તુ દેખાતી નથી, તે વસ્તુને આ જગતમાં કવિઓ નિહાળી શકે છે; કારણ કે, કવિનું મન સ્વયંપ્રકાશિત હોય છે. કવિનું તેજ તે સૂર્યને તેજ આપનાર પરમાત્માનું તેજ છે. એ કારણથી સત્ય કવિ સમક્ષ કિંવા સત્ય મહાત્મા સમક્ષ સૂર્યના પ્રકાશની કિંમહુના સૂર્યની પોતાની પણ શી ગળુના હોઈ શકે વારુ? સત્ય કવિઓમાંના અતિ વિખ્યાત કવિ શેક્સ્પીયરના એક નાટકમાં એક પાત્ર કહે છે કે:-“મિત્ર બ્રૂટસ! આપણે જે ખીજના હાથનાં રમકડાં કિંવા દાસ બની રહીએ છીએ, તે દોષ આપણા અહોનો નથી, કિંતુ આપણો પોતાનો જ દોષ છે !” અને શેક્સ્પીયરનો પોતાનો જીવનક્રમ તેના એ વચન પ્રમાણેનો જ હતો. વળી પાછો અત્યારે આપણે જે વિષયનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ, તે સાથે એકમત થતો તે એક મહત્ત્વ સહન વ્યક્ત કરતો જણાવે છે કે;-“સંશયો મહાવિશ્વાસઘાતક છે કે જે, જે ઉત્તમતાપર આપણા વિજયનો સંપૂર્ણ સંભવ હોય છે, તે

* “The fault, dear Brutus, is not in our stars, but in ourselves, that we are underlings.” *Shakespeare.*

વિજયને, પ્રયત્નમાં ભયને ઉપજાવીને, મળતો અટકાવી દે છે.”* સારાંશ કે, આપણા સંશયો જ આપણા વિધાતક શત્રુ થઈ પડે છે. જે કાર્ય કરતાં હૃદયમાં સંશય કિંવા શંકાનો સંચાર થઈ જાય છે, એટલે પછી તે કાર્ય કરવાની હિંમત થતી જ નથી.

“ભયમાં જ અક્ષરાક્ષસનો નિવાસ છે,” એ લોકાકિતિ સર્વથા સત્ય છે. જે તમે રોગથી ડરશો, તો અવશ્ય રોગના ભોગ થવાના જ; જે તમે દરિદ્રતાથી ડરશો, તો દરિદ્રતા હાથ ધાઈને તમારી પૂઠે પડવાની; જે તમે મૃત્યુથી ભયભીત થશો, તો જાણી લેવું કે યમદૂતના આગમનમાં હવે વધારે વિલંબ નથી. એટલામાટે જ અમે કહીએ છીએ, કે જે તમારા હૃદયમાં કલ્યાણની આકાંક્ષા હોય, તો ડાઈને પણ ભય ન રાખો અને નિર્ભય થઈ જાઓ. નિર્ભય થવાનો ઉત્તમ ઉપાય આત્મજ્ઞાન છે; એટલે કે, હું કાણ છું, મારું સસ સ્વરૂપ શું છે અને મારી શક્તિનો વિસ્તાર કેટલો છે, એ રહસ્યને જાણી લેવું તે જ સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપાય છે. સંસ્કૃત કવિઓએ ચિંતાને ચિંતા કરતાં પણ વિશેષ ભયંકર વ્યક્ત કરેલી છે; કારણ કે, ચિંતા તો મૃત મનુષ્યને જ આળે છે, પરંતુ ચિંતા જીવિત મનુષ્યને દિવસ અને રાત આળી આળીને ભરમીભૂત કર્યા કરે છે.

ભય અને શ્રદ્ધા એક સ્થાનમાં જ વસે છે, અને એકમાંથી અન્યનો ઉદ્ભવ થાય છે. અમુક મનુષ્યના હૃદયમાં ભયનું કેટલું પરિણામ થએલું છે, તે મને ખતાવો એટલે પછી તેનામાં શ્રદ્ધાનો

*

“Our doubts are traits,

And make us lose the good we oft might win

By fearing to attempt.”

Shakespeare.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે પણ એવો જ અભિપ્રાય દર્શાવેલો છે કે;— “સંશયાત્મા વિનશ્યતિ” અર્થાત્ “સંશયી મનુષ્યનો અવશ્ય વિનાશ થાય છે.”

કેટલા પ્રમાણમાં અભાવ રહેલો છે, એ હું તમને મારી મેળે જ જણાવી દઇશ. કોપ અથવા ચીડિયાપણા સમાન ભય પણ એક અત્યંત વ્યયકારક અતિથિ છે: એ અતિથિઓ એટલાબધા વ્યય કરાવનાર છે કે, તેમનો સત્કાર કોઈથી પણ કરી શકાતો નથી. અને તેમનો સત્કાર કરનાર યજમાનનું દીવાળું જ ફૂંકાઈ જાય છે. અર્થાત્ એ દુષ્ટ ભયનો પોતાના મનમાં પ્રવેશ ન થવા દેવો, એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું પરમ કર્તવ્ય છે. ભયને હૃદયમાં સ્થાન આપવાથી એમ જ જાણવું કે આપણે સર્વ પ્રકારનાં અનિષ્ટોને આપણી પાસે આવવાનું આમંત્રણ આપીએ છીએ, અર્થાત્ જો એ ભયને બદલે ધૈર્ય તથા દૃઢતાનો આપણા મનમાં વાસ થાય, તો તેમના યોગે આપણને આપણી ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવામાં લેશ માત્ર પણ વિલંબ થતો નથી.

એક દિવસ પૂર્વ દેશના એક પ્રવાસીએ માર્ગમાં અચાનક મળી ગએલા પ્લેગમહાશયને પૂછ્યું કે;—“મહાશય! અસારે આપ ક્યાં પધારો છો વારુ?” એના ઉત્તરમાં પ્લેગમહાશયે જણાવ્યું કે;—“પાંચ હજાર મનુષ્યોના પ્રાણ હરવામાટે અસારે હું બગદાદ શહરપ્રતિ પ્રયાણ કરું છું.” કેટલાક દિવસ પછી પાછો તે પ્રવાસીનો પ્લેગસાથે મેળાપ થતાં તે પ્રવાસીએ પૂછ્યું કે;—“પ્લેગમહાશય! તમે તો તે દિવસે પાંચ હજાર મનુષ્યોના પ્રાણ હરવાને બગદાદ જવાનું કહેતા હતા, પણ ત્યાં ગયા પછી તો તમે પાંચ હજારને બદલે પચાસ હજાર પ્રાણીનો ધાણ કાઢી નાખ્યો એનું શું કારણ વારુ?” એના ઉત્તરમાં પ્લેગમહાશય બોલ્યા કે;—“મેં તો ફક્ત પાંચ હજારના જ પ્રાણ લીધા છે કે જે મેં તમને જણાવ્યું હતું; અને બાકીના પિસ્તાળીસ હજાર જીવો તો ભયના પરિણામે જ મૃત્યુના મુખમાં જઈ પડ્યા હતા, એટલે તેમના નાશનો હેતુ હું નથી !”

ભય શરીરમાના પ્રત્યેક સ્નાયુને શક્તિહીન કરી નાખે છે.

ભય રક્તના અભિસરણમાં પણ અનિષ્ટ પરિણામ નિપજાવે છે તેમજ જીવનની સર્વ ઇષ્ટ શક્તિઓને પણ મંદ કરી નાખે છે. ભય શરીરને એટલા બધા પ્રમાણમાં જડ, ગતિહીન અને સત્તાહીન બનાવી નાખે છે કે તેનામાં ચલનવલનની શક્તિ પણ રહેતી નથી.

જે અનિષ્ટ વસ્તુનો આપણે ભય રાખીએ છીએ, તે અનિષ્ટ વસ્તુને આપણા ભયના યોગે આપણે કેવળ આપણા-પ્રતિ આકર્ષીએ છીએ, એટલું જ નહિ, પણ બીજાઓપ્રતિ પણ તેને ખેંચી લાવવાના કાર્યમાં આપણે પૂરેપૂરા સહાયક થઈએ છીએ. આપણી વિચારશક્તિ જેટલી પ્રબળ હોય છે અને આપણી આસપાસના લોકોની વિચારશક્તિ જેટલી નિર્બળ હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં આપણા વિચારોનું તેમની કામળ પ્રકૃતિમાં પરિણામ થાય છે અને આપણા વિચારોની અનિષ્ટતાનો તેમનામાં સંચાર થઈ જાય છે. આમાં વળી આશ્ચર્ય એ રહેલું હોય છે કે, વિચારના પરિણામના એ વ્યવહારથી આપણે અને તેઓ ઉભય અજ્ઞાન-અંધારામાં-જ રહીએ છીએ અને આપણી જાણ બહાર એ પરિણામ થયા જ કરે છે. સારાંશ કે, ભયપૂર્ણ વિચારોથી આપણે આપણું પોતાનું અનિષ્ટ કરવા ઉપરાંત આપણા ઇષ્ટ મિત્રોનું અશુભ કરવાના કલંકને પણ પોતાના જાલપ્રદેશમાં ધારણ કરીએ છીએ.

યોગ્ય વયના મનુષ્યના મનમાં જાણ વિચારોનું જેટલું પરિણામ થાય છે, તેના કરતાં અલ્પવયસ્ક બાળકોના કામળ અંતઃકરણમાં જાણ વિચારોનું વિશેષ પરિણામ થાય છે; કારણ કે, લઘુ બાળકો જાણ પદાર્થોના પ્રતિબિંબને પોતાના મનમાં તત્કાળ ધારણ કરી લે છે અને પછીથી જેમ જેમ તેઓ વયમાં આગળ વધતા જાય છે, તેમ તેમ તેમનામાંનું જાણ વિચારોનું પરિણામ પણ વધારે અને વધારે પ્રબળ થતું જાય છે. આપણી માનસિક સ્થિતિનું આપણા ઇષ્ટ જનો અને આપણાં સંતાનોના

અંતઃકરણમાં ધટ્ટ કિંવા અનિષ્ટ પરિણામ થાય છે, એ તત્ત્વને સારી રીતે જાણી લઇને પોતાના મનોભાવોને નિરંતર ઉચ્ચ દશામાં રાખવા, એ આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. વિશેષતઃ ગર્ભ-વતી સ્ત્રીઓએ તો ભય, ચિન્તા અને ક્રોધ આદિ અનિષ્ટ મનો-વિકારોનો પોતાના મનને સ્પર્શ માત્ર પણ થવાં દેવો ન જોઇએ; કારણ કે, એ મનોવિકારોનું ગર્ભસ્થ અર્ભકના શરીરમાં બહુ જ ભયંકર પરિણામ થાય છે. અર્થાત્ પોતાનાં સંતાનોમાં એ મનો-વિકારોનું અનિષ્ટ પરિણામ ન થાય, એમાટે માતાપિતાએ સંપૂર્ણ સાવધતા રાખવાની છે. કેટલીકવાર એવી ઘટનાઓ પણ જોવામાં આવ્યા કરે છે કે, બાળકોવિશેની આવશ્યકતા કરતાં અધિક ચિંતા રાખવાથી ચિન્તામય વિચારો અજ્ઞાતભાવથી બાળકોના મનમાં પ્રવેશ કરી જાય છે. એવા પ્રકારની આવશ્યકતા કરતાં અધિક ચિન્તા રાખનાર માતાપિતા બાળકોમાટે નામ માત્રની પણ ચિન્તા ન રાખનારાં માતાપિતાની પંક્તિમાં આવી જાય છે. અમારાં સંતાનોની શી સ્થિતિ થશે? આવા પ્રકારના ભયયુક્ત વિચારોને પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપીને તે માતાપિતા ન આવનારાં સંકટોને બળાત્કારે પોતાનાં સંતાનોના શિરપર ખેંચી લાવે છે. આવાં અનેક ઉદાહરણો આપણને મળી શકે છે. બહુધા માતાપિતાના મનમાં આવો ભય કાઠ પણ પ્રકારના કારણ વિનાજ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અથવા તો પુત્ર મૂર્ખ કિંવા બુદ્ધિહીન હોય તો કદાચિત્ તેના વિશે આવો ભય થાય છે; અર્થાત્ જો પુત્ર મૂર્ખ કિંવા રોગિષ્ઠ હોય, તોપણ હૃદયમાં ભયને સ્થાન ન આપીને માતાપિતાએ સદા સર્વદા એજ ભાવના મનમાં રાખવી જોઈએ કે, એ બાળક બુદ્ધિમાન થશે, કદાપિ રોગિષ્ઠ રહેવાનો નથી અને એના આરોગ્ય તથા બળની નિરંતર વૃદ્ધિ થતી રહેશે. આવી ભાવનાથી બાળકને અવશ્ય બુદ્ધિ, આરોગ્ય તથા બળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અમારા એક પરિચિત નવયુવકને અફીણ ખાવાનું દુર્વ્યસન ચોટી ગયું હતું અને તે યુવકમાં અંતઃકરણ પૂર્વક સ્નેહભાવ રાખનાર તેની માતા અને દાદી વિદ્યમાન હતાં. એ બન્ને અબળાઓને તે યુવકને લાગેલું એ વ્યસન મહાભયંકર દેખાતું હતું અને તેથી તેમની નિત્ય એ જ ભાવના રહ્યા કરતી હતી કે, તેનું એ દુર્વ્યસન કોઈ પણ પ્રકારે છૂટી જાય તો સારું. તે યુવકે જ્યારે જોયું કે, મારા આ વ્યસનથી મારી માતા તથા દાદીનાં મન બહુ જ દુઃખાય છે, એટલે તેણે એ વ્યસનને લાગી દેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ તે યુવક પોતે અત્યંત નિર્બળ પ્રકૃતિનો હતો, અને તે એટલે સૂધી કે, અન્યજનોના વિચારોનું તેના મનમાં બહુ જ ઊતાવળથી પરિણામ થઈ જતું હતું. તે યુવકે દુર્વ્યસનને લાગવાનો પોતાનો નિશ્ચય માતા તથા દાદીને જણાવ્યો અને તે સાંભળીને તે બન્ને અબળાઓ તેના નિશ્ચયને દઢાવવાને બદલે તેને નિરુત્સાહ કરવા લાગી. અર્થાત્ અમુક મનુષ્યને અમુક પ્રકારનું વ્યસન હતું અને તેને ત્યાગવાના તેણે અનેક પ્રયત્ન કર્યા પરંતુ વ્યસનને તે ત્યાગી શક્યો નહિ અને અંતે તે દુર્વ્યસનના કારણથી જ તેનું અકાળ મૃત્યુ થઈ ગયું. આવા પ્રકારના ઉત્સાહઘાતક, ભયકારક અને ચિન્તાવર્ધક વિચારોની લહરીઓને તેઓ તે યુવકના મનઃસમુદ્રમાં ઉપજાવવા લાગી. એનું પરિણામ એ થયું કે, તે યુવકને પોતાનો નિશ્ચય ડગમગતો દેખાવા લાગ્યો. તેણે પ્રથમ જે ધીરતા ધારી હતી તે ધીમે ધીમે નષ્ટ થવા લાગી અને છેવટે તે એવા નિશ્ચયપર આવી ગયો કે, બ્રાણુ જતાં પણ આ દુર્વ્યસનથી મુક્ત થઈ શકાય, એ કેવળ કઠિન જ નહિ, કિંતુ સર્વથા અશક્ય અને અસંભવનીય જ છે. હે સુરજનો! આ ઉદાહરણથી તમે પોતે જ વિચાર કરી શકશો કે, તે બન્ને અબળાઓની માનસિક દુર્બળતાનું તે યુવકને માટે કેવું અને કેટલું હાનિકારક પરિણામ થયું. જો કે એ બન્ને સ્ત્રીઓ તે યુવ-

ક્રમાં હૃદયનો સ્નેહ રાખતી હતી અને પ્રત્યેક પ્રકારે તેના કલ્યાણને ઇચ્છતી હતી, પરંતુ તે બિચારીઓને વિચારશક્તિની પ્રબળતાનું લેશ માત્ર પણ જ્ઞાન ન હોવાથી તેમણે આશાન્વિત અને સાહસમય વિચારોથી તે યુવકના નિશ્ચયને દઢાવવાને બદલે પોતાના નિરાશાજનક વિચારોના યોગે તેના ધૈર્યનો સર્વથા ધાતજ કરી નાખ્યો. દુર્વ્યસનના યોગે તેનું મન પ્રથમથી નિર્બળ તો થયેલું હતુંજ, એટલે એ બન્ને અબળાઓના દુર્બળ વિચારોએ તેના નિર્બળ મનને વધારે નિર્બળ બનાવી દીધું. આવી પરિસ્થિતિમાં તે યુવક પોતાના દુર્વ્યસનરૂપ શત્રુપર વિજય મેળવવાની આશા કેવી રીતે રાખી શકે વારુ? ભય અને ચિન્તા આદિ દુષ્ટ મનોવિકારો નાના મોટા સર્વને એકસરખી રીતે હાનિકારક થઈ પડે છે. એટલામાટે પ્રત્યેક મનુષ્યનો એ ધર્મજ છે કે, તેણે ભય અને ચિન્તાનો પોતાના મનમાં લેશ માત્ર પણ પ્રવેશ થવા ન દેવો. ભયથી જીવનશક્તિની ગતિ અત્યંત મંદ થઈ જાય છે. ભયકારક વિચારો-ચિંતાવર્ધક ભાવના-થી શરીર માટીમાં મળી જાય છે. એ ઉપરાંત વળી શરીરને ધૂળમાં મેળવનાર કામ, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ આદિ પણ છે. એ ભિન્ન ભિન્ન મનોવિકારોના યોગે ભિન્ન ભિન્ન રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે. જે મનુષ્ય સદાચારી એટલે કે, સૃષ્ટિના સર્વ શ્રેષ્ઠ નિયમોને અનુસરનાર હોય છે, તેના મનમાં નિરંતર આનંદ, સમૃદ્ધિ અને આરોગ્યનો જ નિવાસ રહ્યા કરે છે. એ કારણથી જ એક પ્રાચીન હિંદુ તત્ત્વવેત્તાએ કહેલું છે કે;—“સદાચારથી જીવનની પ્રાપ્તિ થાય છે અને દુરાચાર મૃત્યુને ખેંચી લાવે છે! આપણા જીવનરૂપ મંદિરને સુંદર તથા ભવ્ય બનાવવું અથવા તો તેને બગાડીને ધૂળમાં મેળવી દેવું, એ આપણા પોતાના અધિકારની જ કૃતિ છે.” એક દિવસ એવો આવશે કે, જ્યારે સર્વ લોકો આ સત્ય નિયમને સારી રીતે સમજશે; પણ અભારે અજ્ઞાનશીલતા

લોકાના પિંડને છોડતી નથી એટલે તેઓ આ સત્યને અનુભવતા નથી અને ઉપર્યુક્ત દુષ્ટ મનોવિકારોના સંપર્કથી અનેક મનુષ્યો અકાળે કરાલ કાળના જાળમાં સપડાઈને મૃત્યુવશ થતા નિસ જોવામાં આવ્યા કરે છે. ઈશ્વર નિર્મિત આત્માનું સુંદર અને ભવ્ય નિવાસસ્થાન શરીર છે અને તે શરીરોદ્ધાન ફળદ્રુપ તથા સુશોભિત થવાને બદલે અફસોસ કે અજ્ઞાનરૂપ બેપરવાઈથી ઉજ્જડ અને છિન્નવિચ્છિન્ન થઈ રહ્યું છે.

વિચારશક્તિનાં કાર્યોનો જોણે મનન પૂર્વક અભ્યાસ કરેલો હોય છે, તે મનુષ્ય પ્રત્યેક મનુષ્યનાં ધ્વનિ, ગતિ અને મુખમંડળમાંના ભાવને જોઈને તેના મનની સ્થિતિને યથાર્થરૂપમાં વ્યક્ત કરી શકે છે અથવા તો જો તેને કાંઈના મનની સ્થિતિ બરાબર જણાવવામાં આવે, તો તેના આધારે તે મનુષ્યનાં ધ્વનિ, ગતિ અને મુખમંડળમાંના ભાવોના વર્ણન સાથે તે એ પણ જણાવી દે છે કે, તેના શરીરમાં અમુક રોગનો સંપર્ક થયેલો છે. સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરને ત્રણ અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમાંની પ્રથમ શરીરનો ઉદ્ભવ થાય ત્યાંથી તે યૌવનપ્રાપ્તિ પર્યન્તની છે, બીજી અવસ્થા યૌવનકાળથી તે શરીર ક્ષીણબળ થતાં સૂધીની છે અને ત્રીજી અવસ્થા શરીરને અશક્તતા પ્રાપ્ત થાય ત્યાંથી લઈને મૃત્યુની પ્રાપ્તિ પર્યન્તની છે. અમે એક અલિસ મનુષ્યના મુખથી સાંભળ્યું છે કે, પશુશરીરની પરિણતિમાં જેટલો સમય લાગે છે અને જેટલા દિવસ પર્યન્ત પશુઓ જીવે છે, તેના પ્રમાણમાં જો મનુષ્યની ત્રણ અવસ્થાઓ—યૌવન, પ્રૌઢતા અને મૃત્યુ—નો વિચાર કરવામાં આવે, તો મનુષ્યનું સ્વાભાવિક આયુષ્ય એક સો ને વીસ વર્ષનું હોવું જોઈએ. પરંતુ આજકાલ તો એજ સ્થિતિ આપણા જોવામાં આવે છે કે, ધણાખરા મનુષ્યો બહુ જ શીઘ્ર વૃદ્ધ થઈ જાય છે, દુર્બળ—અશક્ત—થઈ જાય છે અને અકાળે કાળના પંજામાં સપડાઈને આ સંસારને સદાને માટે ત્યાગી જાય

છે. એવી રીતે આપણા આયુષ્યની ન્યૂનતા થવાથી આપણુ સર્વને એવો જ વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો છે કે, આપણું સ્વાભાવિક આયુષ્ય માત્ર એટલું જ છે. એનું પરિણામ એ થાય છે કે, કોઈ મનુષ્યને વૃદ્ધાવસ્થામાં આવેલો જોઈને આપણા મનમાં એવો વિચાર આવે છે કે, આપણે પણ આવી જ દશાને પ્રાપ્ત થવાના. બસ થઈ ચૂક્યું-મનમાં એજ વિચારને નિરંતર ઘોળતા રહીને આપણે આપણી પાસે વૃદ્ધાવસ્થાને તેના આગમનના સમયથી બહુ જ જોડી બોલાવી લઈએ છીએ. વસ્તુતઃ શરીરને સખળ, પ્રફુલ્લિત અથવા સશક્ત બનાવનારી મનઃશક્તિ બહુ જ પ્રખળ અને સૂક્ષ્મ હોય છે. જો આપણે તે શક્તિના પૂર્ણ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી લઈએ અને તેનાં કાર્યોને સમજવા લાગીએ તો પછી આપણા એક સો ને વીસ વર્ષના જીવનમાં કોઈથી કશી પણ બાધા કરી શકાય તેમ નથી.

એક સ્ત્રી અમારા પરિચયની છે અને તેનું વય અત્યારે પૂરા એંસી વર્ષનું થઈ ગયું છે. હવે વર્ષના હિસાબથી જો કોઈ તેને પૂર્ણ વૃદ્ધા ધારી લે, તો તે એક મોટામાં મોટી ભૂલ જ કરે છે. એ સ્ત્રીને વૃદ્ધા સ્ત્રી કહેવી તે પ્રકાશને અંધકારના નામથી ઓળખવા બરાબર છે, એમ જ કહી શકાય; કારણ કે, તેના શરીરમાં આજે પણ પચીસ વર્ષના વયના નવયુવક સમાન પરાક્રમ, ઓજસ્વિતા, ઉત્સાહ અને ચપળતા આદિ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. કુમારિકા અવસ્થાથી જ તેનો એવો સુસ્વભાવ થઈ ગયો છે કે, તેને દુષ્ટતા ક્યાંય પણ દેખાતી નથી. અર્થાત્ તેને સમસ્ત સંસાર દોષહીન, સર્વ મનુષ્યો નિર્દોષ અને સંસાર-માંની સર્વ ઘટનાઓ સુંદર તથા સારી જ દેખાયા કરે છે. બાળક, યુવા અને વૃદ્ધ સર્વને મોહમુગ્ધ કરનાર તેનો આનંદમય શાંત અને પ્રેમમય સ્વભાવ જોવો કુમારિકા અવસ્થામાં હતો તેવો જ તે આજે પણ છે. તેણે પોતાનાં તે આનંદ, શાંતિ અને પ્રેમનો

આજ સૂધીમાં લક્ષ્યાવધિ મનુષ્યોમાં વિસ્તાર કરેલો છે અને હવે પછી પણ વર્ષો પર્યન્ત તેની એવીજ દશા અવિચળ રહેવાની, એમાં તિલ માત્ર પણ સંશય નથી.

તે અખળાના નિર્ભળ હૃદયમાં ભયકારક, ખીજને સતાવનાર અને દ્વેષમય તથા લોભ આદિ વિકારોનો કદાપિ સંચાર થયો નથી. અર્થાત્ તેના મનને વિકારોનો સ્વપ્નમાં પણ સ્પર્શ થયો નથી, અને એજ કારણથી આજ સૂધી પણ તેનું શરીર સર્વ પ્રકારના વિકારોથી મુક્ત રહી શક્યું છે. ખીજાં મનુષ્યો જેવી રીતે નાના પ્રકારના વ્યાધિઓથી પીડિત હોય છે અને અનેક જાતના મનોવિકારોથી ગ્રસ્ત હોય છે, તેવી દશા તે અખળાની આજ સૂધીમાં કદાપિ થઈ નથી અને હવે પછી કદાપિ થવાની પણ નથી. રોગોના ભારને ઉપાડનારાઓની એવી માન્યતા હોય છે કે, જેવી રીતે પરમ પિતા પરમાત્માએ આપણને વિવેક, બુદ્ધિ અને આરોગ્ય આદિ આપેલાં છે, તેજ પ્રમાણે આપણને રોગ પણ તેણેજ આપેલા છે. પરંતુ એમ માનવામાં એ લોકો મહાભયંકર પ્રમાદ કરે છે અને તેનું જીવતું જાગતું ઉદાહરણ તે ઉપર્યુક્ત મહિલા છે. પોતાનાં વીતેલાં એંસી વર્ષના કાલાવધિમાં તે મહિલાને સંસારયાત્રા કરતાં અનેક પ્રકારની સારી નદારી સ્થિતિઓનો અનુભવ થયેલો છે. જો તે દુષ્ટ મનોવિકારોથી શરીરની કેટલી બધી હાનિ થાય છે, એ તત્ત્વથી અનભિજ્ઞ હોત અને પોતાના મનમાં તેણે દુષ્ટ મનોવિકારોનો વાસ થવા દીધો હોત, તો અમે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકીએ છીએ કે તેના શરીરની અત્યાર પૂર્વે ક્યારનીયે મહાદુર્દશા થઈ ગઈ હોત, અને આજે જે પરાક્રમ, જે ઉત્સાહ અને જે ચપળતા તેનામાં દેખાય છે તેનું તેના શરીરમાં નામ નિશાન પણ હોત નહિ. પરંતુ તેને એ તત્ત્વનો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, ‘હું મારા મનની સ્વામિની છું અને મારા મનોરૂપ રાજ્યમાં મારો પૂર્ણ અધિકાર છે. આ

કારણથી હું મારા એ મનોરાજ્યમાં જોને આવવા દઉં તે જ આવી શકવાનો અને મારી આજ્ઞા વિના એમાં આવવાનો કોઈનો પણ અધિકાર નથી.' તે વળી એ પણ સારી રીતે જાણે છે કે, પોતાના મનોરાજ્યમાં સારી કિંવા નહારી પરિસ્થિતિને ઉત્પન્ન કરવી એ પ્રત્યેક મનુષ્યના પોતાના જ અધિકારનો વિષય છે. આવી ભાવનાના યોગે તે અબજો જ્યારે ક્યાંય પણ જાય છે અને જ્યારે કાંઈ પણ કાર્ય કરતી હોય છે, તે પ્રત્યેક વેળાએ તેનાં હસિત વદન, આનંદમય વૃત્તિ અને આરોગ્યપ્રદ વાર્તાલાપના યોગે તેના સમાગમાં આવનાર પ્રત્યેક જનના મનમાં સત્પ્રેરણા અને અલૌકિક આનંદનો સંચાર થયા વિના રહેતો નથી. 'શરીરને સુસંપન્ન અને વૈભવશાળી બનાવનાર કેવળ મન જ છે,' એ શેક્સ્પીયરનું વચન અક્ષરશઃ સત્ય છે; અને એની પૂર્ણ સત્યતા ઉક્ત અબજોના ઉદાહરણથી વળી વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે.

કેટલાક દિવસની વાતપર મેં તે મહિલાને ક્યાંક જતી જોઈ તો ત્યાં માર્ગમાં રમનારાં સર્વ બાળકો તેનાં પરિચિત હતાં એમ જણાયું. તે સર્વ બાળકોની તે અબજોમાં એકસરખી પ્રીતિ હતી, અને તેથી તેને જોતાં જ સર્વ બાળકો તેની તરફ દોડી આવતાં હતાં. તે અબજો સર્વને પ્રેમનો પરિચય કરાવતી હતી-કોઈને મીઠા શબ્દો સંભળાવતી હતી, કોઈની પીઠપર હાથ ફેરવતી હતી અને કોઈને કોઈ રમકડું તો કોઈને કાંઈ ખાવાનું આપતી હતી; અર્થાત્ એવી રીતે તેની અને તે બાળકોની એક-જીવતા થઈ ગઈ હતી. તે એ બાળકોને પોતાનાં સંતાન સમાન સમજતી હતી અને એ બાળકો તેને પોતાની માતા કરતાં પણ વધારે માનતાં હતાં. તે કેવળ બાળકો સાથે જ આવો પ્રેમવર્ધક વ્યવહાર કરતી નહોતી, કિંતુ પ્રૌઢ, વૃદ્ધ, દીન, ધનવાન અને સ્ત્રી કિંવા પુરુષ જે કોઈ પણ તેના સમાગમમાં આવે, તે સર્વની સાથે તેનું આવા પ્રકારનું જ વર્તન જોવામાં આવતું હતું. કોઈને પૈસા ટકા આપીને,

કાંઈને પ્રેમમય શબ્દો સંભળાવીને તો કાંઈને ધૈર્યના દાનથી તે પોતાના આરોગ્યમય જીવન-સૌભાગ્યરૂપ આનંદ-ના પ્રવાહને નિરંતર તેમના પ્રતિ વહાવ્યા કરતી હતી. તેજ સમયે તેજ માર્ગમાં જતી એક બીજી વૃદ્ધ અબળા પણ મારા જોવામાં આવી, અને તે ઉક્ત આનંદમય, ઉત્સાહપૂર્ણ અને આરોગ્યદાયક વૃત્તિ-વાળી વૃદ્ધ અબળા કરતાં વયમાં પંદર વર્ષ ન્હાની હતી; તોપણ તે પૂર્ણ વૃદ્ધ દેખાતી હતી. તેની કટિ વાંકી વળી ગઈ હતી અને તેના સર્વ સાંધા જકડાઈ ગયા હતા. તે નિસ્તેજ, મલિન-મુખ તથા દુઃખી દેખાતી હતી અને તેના મુખમાંથી સર્વ દાંતોને દેશવટો મળી ચૂક્યો હતો. તેની એ સ્થિતિથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું કે, તે પોતાનાં દુઃખોનું વિસ્મરણ કરવા ઇચ્છતી નહોતી. તેને સંસાર શૂન્ય સમાન દેખાતો હતો અને સુખની પ્રતિમા તો તેનાં નેત્રો સમક્ષ હતીજ નહિ. તેનો એવો દૃઢ વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો હતો કે, આ સંસારમાં ઈશ્વરે માનવપ્રાણી-માટે સુખ તો નામ માત્રને માટે પણ રાખ્યું નથી. તેનો ઈશ્વરની દયાળુતા તથા શ્રેષ્ઠતામાં લેશ માત્ર પણ વિશ્વાસ નહોતો. તેના મસ્તિષ્કમાં દુઃખ, વિપત્તિ અને કષ્ટ આદિના વિચારો ફૂટીફૂટીને બરેલા હતા; અને તેથી તેના મસ્તિષ્કમાં સુવિચારોનો લવલેશ પણ હતો નહિ. આનંદપૂર્ણ, ઉત્સાહમય તથા ધૈર્યશાલિની વૃત્તિનો તો તેનામાં સંપૂર્ણ અભાવ જ હતો. એવી રોગથી પીડાતું માણસ જેવી રીતે પોતાની પાસે બેસનાર અન્ય માણસોમાં પોતાના રોગને ફેલાવે છે, તેજ પ્રમાણે તે સ્ત્રી પણ જે મનુષ્યોના પરિચયમાં આવતી હતી તેમના હૃદયમાં નિરંતર પોતાની ખિન્ન વૃત્તિની પ્રેરણા કર્યા કરતી હતી. જે ઉતરતી અવસ્થામાં પણ પૂર્ણ યૌવનના સુખને અનુભવવાની તમારી ઇચ્છા હોય અને જે તમે નિરંતર ઉત્સાહપૂર્ણ તથા આનંદમય રહેવા ઇચ્છતા હો, તો તમારામાટે એજ યોગ્ય છે કે, તમારે પોતાના

વિચારોને આનંદ તથા યૌવનને અનુકૂળ થતા બનાવી દેવા જોઈએ. મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધનો નિરંતર એ જ ઉપદેશ હતો કે;—“જેવું તમારા વિચારોનું સ્વરૂપ હશે, તેવા જ સ્વરૂપના તમે પોતે બની જશો.” મિસ્ટર રસ્કિને પણ એમ જ કહેલું છે કે;—“પોતાના મનમાં આનંદમય વિચારોની લહરીઓને ઉછાળતા રહો એટલે તેમાં તમારી વિપત્તિ અને વ્યથાઓ આદિ સર્વ અનિષ્ટતાઓ એકદમ તણાઈ જશે.”

જો તમે પોતાનાં યૌવનસ્કુરણ, બળ તથા સૌન્દર્ય આદિને નિરંતર અખંડ અને અવિચળ રાખવા ઇચ્છતા હો, તો એ વિશેના વિચારોને જ મનમાં લાવ્યા કરો. અપવિત્ર વિચારોને પોતાના મનમાં સ્થાન આપશો નહિ. એથી તમારા મનમાં નિરંતર વસી રહેલાં સૌન્દર્ય, સ્ફૂર્તિ અને બળ આદિ તમારા શરીરમાં પ્રકટ થવા માંડશે. યૌવનવિષયક વિચારોને જેટલા પ્રમાણમાં તમે પોતાના મનમાં ધારણ કરશો, તેટલા જ પ્રમાણમાં યૌવન તમારા શરીરમાં વ્યક્ત થવા માંડશે. આમ થતાં તમારા જાણુવામાં આવી જશે કે, તમારું શરીર પણ તમારા મનને સહાયતા પહોંચાડે છે અને તે સહાયતા તેટલા જ પ્રમાણમાં હોય છે કે, જેટલા પ્રમાણમાં મન શરીરને સહાયતા પહોંચાડે છે.

જે જે વિચારો તથા મનોવિકારોને તમે પોતાના મનમાં લાવો છો, તેનુસાર તમારા શરીરની સ્થિતિ થાય છે અને જેવા વિચાર તમે પોતાના મનમાં કરો છો તેવા જ વિચારો બાહ્ય ભાગમાંથી પણ તમારા પ્રતિ ખેંચાઈ આવે છે. એથી તમારા શરીરમાં તમારા માનસિક વિચારોની સાથે તે જ પ્રમાણેના બાહ્ય વિચારો પણ પોતાનો પ્રભાવ નાખ્યા કરે છે. જો તમારા વિચાર આનંદમય, ઉત્સાહપૂર્ણ અને આશાજનક હોય છે, તો તેવા જ વિચારોના પ્રવાહ બાહ્ય ભાગમાંથી પણ તમારા પ્રતિ આકર્ષાઈ આવે છે. જો તમારા વિચાર ઉદાસીન, લયપૂર્ણ અને ઉત્સાહહીન હોય છે,

તો તે વિચારો તેવા જ વિચારોના પ્રવાહને બહારથી પોતા તરફ આકર્ષે છે. મનમાં દુષ્ટ વિચારોના આગમનથી અને તેમના બાહ્ય વિચારો સાથેના મિશ્રણથી જે ભયંકર પરિણામ થાય છે, તેની કલ્પના તમને ન હોવાથી તમે થાપ ખાઈ જાઓ છો. એવી દશામાં તમારે પાછા હટવાની અને પોતામાં બાહ્યકાળના સ્વભાવને-તેના કેટલાક અંશને-લાવવાની આવશ્યકતા છે કે, જેના યોગે મનમાં ચિંતાહીન અને આનંદમય વિચારોનો આવિર્ભાવ થઈ શકે. જ્યારે બ્રહ્માંડ બાળકો મળીને રમ્યા કરે છે, તે વેળાએ તેમનામાં કેવળ રમત વિશેના જ વિચારો આવ્યા કરે છે. પણ જો કોઈ બાળકને એકલું મૂકી દેવામાં આવે અને બીજાં બાળકો તેની પાસે ન હોય, તો તે એકલું બાળક ઉદાસ અને સુસ્ત થઈ જાય છે અને પોતાના ખેલવા દૂદવાના ધંધાને એકદમ બંધ કરી દે છે. જાણે તે બાળકને તેના વિચારોની ધારાથી ભિન્ન કરી દેવામાં આવ્યું હોયની તેવો જ ભાસ થાય છે અને એ વેળાએ તે પોતાની મૂળ અવસ્થામાં હોતું નથી. એ જ અવસ્થા તમારી પણ થઈ ગયેલી છે. ધીમે ધીમે તમારા તે આનંદનો પ્રવાહ આવતો અટકી ગયો છે, તમે અસારે અત્યંત ગંભીર અથવા ઉદાસીન થઈ ગયા છો. અથવા તો જીવનના મોટા મોટા વિષયોમાં દૂબી ગયા છો. એટલે તમારા માટે પુનઃ પોતાના હૃદયમાં બાહ્યકાળના આનંદના પ્રવાહને ખેંચી લાવવાની આવશ્યકતા છે. તમે અસારે પણ બાહ્યચેષ્ટા કિંવા મસ્તી તોફાન કર્યા વિના જ આનંદમય અને મસ્ત બની શકો એમ છે. હાસ્ય વિનોદની સ્થિતિથી તમે પોતાના કાર્યને વધારે સારી રીતે કરી શકશો અને જો તમે અખંડ ઉદાસીનતા તથા ગંભીરતાને જ ધારી રાખશો, તો તેથી હાનિ ભોગવશો; કારણ કે, જે લોકો દીર્ઘકાળ પર્યન્ત ઉદાસીનતા કિંવા ગંભીરતામાં જ રહે છે, તેમના માટે પછીથી સ્મિત કિંવા મંદ હાસ્ય પણ સર્વથા કષ્ટસાધ્ય તથા અશક્ય સમાન થઈ પડે છે.

અઢાર અથવા વીસ વર્ષના વયમાં તમે પોતાના આત્મકા-
ળના આનંદી સ્વભાવને ત્યાગવાનો અને અધિક ગંભીરતાને ધાર-
વાનો આરંભ કર્યો હતો. તમે ત્યાર પછી કોઈ વ્યવસાયમાં પડી
ગયા અને તે વ્યવસાયની કઠિનતા, ચિન્તા તથા જવાબદારીમાં
ફસાઈ પડ્યા. તમે એવા કાર્યભારમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા કે જેના
મેળે તમને બહુ જ કઠિનતા અથવા કષ્ટ વેઠવું પડ્યું અથવા તો
તમે કોઈ એવા કાર્યમાં લાગી ગયા કે, જેના કારણથી તમને
ખેલવા ફૂંદવાનો અવકાશ જ મળી ન શક્યો. એ પછી જ્યારે
તમે પોતાથી મોટી ઉંમરના લોકોના સમાગમમાં આવ્યા એટલે
તમારામાં તેમના જૂના વિચારો આવી ભરાયા, તમે તેમની પેઠે
વ્યાવહારિકતાથી વિચાર આદિ કરવા લાગ્યા અને તેમના પ્રમા-
દોને પણ ચૂંકે ચાં કર્યા વિના સર્વથા સત્ય માનવા લાગ્યા. એનું
પરિણામ એ થયું કે, તમારા અંતરમાં ચિંતાયુક્ત વિચારોની
ધારા આવવા લાગી અને તમારા જાણવામાં ન આવી શકે
તેવી રીતે તમે તે ધારામાં વહેવા લાગ્યા—અર્થાત્ તમે પણ પ્રમા-
દોને આધીન થઈ ગયા. એ વિચારોનો તમારા રક્ત તથા માંસમાં
પ્રવેશ થઈ ગયો. જે વિચારોની ધારા તમારા મસ્તિષ્કમાંથી
તમારા શરીરમાં આવતી રહે છે, તે વિચારોની ધારાથી જ તમારા
શરીરનું પ્રકાશ્ય કિંવા દૃશ્યરૂપ બનેલું છે. એ જ દશામાં વર્ષોનાં
વર્ષો વીતી ગયાં અને હવે તમે જોઈ શકો છો કે, તમારી ચાલ
ઢાલમાં પ્રથમ જેવી સ્ફૂર્તિ તથા ચતુરતા નથી રહી, તમારી ગતિ
મંદ થઈ ગઈ છે અને તમે મહાબળાત્કારે જ ચાલી કે ફરી
શકો છો. જેવી રીતે ચૌદ કે પંદર વર્ષના વયમાં તમે સહજ
સ્વભાવે વૃક્ષપર ચઢી શકતા હતા, તે પ્રમાણે હવે અત્યારે તમા-
રાથી વૃક્ષપર ચઢી શકાતું નથી. એ તમારા મસ્તિષ્કમાંના ઉપ-
યુક્ત વિચારોનું જ પરિણામ છે અને તેના પ્રભાવથી જ તમારી
ચાલ ઢાલમાંની તીવ્રતા તથા સ્ફૂર્તિનો નાશ થઈ ગયો છે.

હવે તો ધીમે ધીમે જ તમારી દશા સુધરી શકશે અને તે પણ સારે જ સુધરી શકવાનો સંભવ છે કે, જે તમે ઉત્તમ વિચારોની પ્રખળ ધારાને પોતાના મસ્તિષ્કમાં સંપૂર્ણ રીતે આવવા દો અને સર્વશક્તિમાન પરમાત્માને નિરંતર એ જ પ્રાર્થના કરતા રહો કે જેથી તે તમને સન્માર્ગ બતાવે અને અસ્વસ્થ વિચારોના અધિકારથી મુક્ત કરીને તમારા મસ્તિષ્કને સ્વસ્થતાદાયક તથા પવિત્ર વિચારોથી છલકાવી નાખે.

પશુઓ પ્રમાણે આપણી જાતિના લોકોનાં શરીર દુર્બળ તથા અવનત થઈ ગયાં છે; પણ એ સ્થિતિ અવિચલ રહેવાની નથી. આત્મવિદ્યાની ઉન્નતિથી એ અવનતિનું કારણ જાણવામાં આવી જશે અને આપણે એક શ્રેષ્ઠ નિયમ વા શક્તિદ્વારા આપણી માનસિક દશાને કેવી રીતે સુધારી શકીએ અને સદા પોતાના શરીરનું નવીન બંધારણ કરીને તેમાં નવીન બળને કેવા પ્રકારે ઉત્પન્ન કરી શકીએ એમ છીએ, એનું રહસ્ય પણ આપણા જાણવામાં આવી જશે. અર્થાત્ એ જ્ઞાનના યોગે જેનાથી આપણાં શરીર દુર્બળ થઈને અંતે નષ્ટ થઈ જવાનો સંભવ છે, તે નિયમ કિંવા શક્તિને વિવેકહીનતાથી પ્રથમ પ્રમાણે આપણે કદાપિ વ્યવહારમાં યોજીશું નહિ અને એમ થશે તે સમયે જ આપણી સત્ય ઉન્નતિ થએલી દેખાશે.

સર્વાંગપૂર્ણ સ્વસ્થતા તે જ જીવનની સાધારણ અને સ્વાભાવિક દશા છે અને જે દશા એથી વિરુદ્ધ છે તે અસાધારણ અને અસ્વાભાવિક છે. એ અસાધારણ અને અસ્વાભાવિક દશાનો સાધારણતઃ પ્રતિકૂળતાના કારણથી જ ઉદ્ભવ થાય છે. અનંત જીવનમાં દુઃખ, પીડા, અને રોગ છે જ નહિ; એ સર્વને મનુષ્યે પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલાં છે. જીવનના નિયમોથી વિરુદ્ધ વર્તવાથી જ એ રોગ આદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. આપણે એ કષ્ટોના નિલના પરિચયથી એવા તો ટેવાઈ ગયા છીએ કે જે

ધીમે ધીમે એમને સ્વાભાવિક ન સમજ્યે, તોપણ સાધારણ તરીકે તો અવશ્ય માનવા માંડીએ છીએ-એમ વિચારવા માંડીએ છીએ કે, આમ તો થવુંજ જોઈએ અને તેમ થયાજ કરે છે.

એક સમય એવો પણ આવશે કે, જ્યારે વૈદ્ય શરીરની ચિકિત્સા કરવાને બદલે મસ્તિષ્કની ચિકિત્સાની જ ચેષ્ટા કરવા માંડશે અને તે ચિકિત્સાના યોગે શરીર નીરોગી થઈ જશે. અથવા તો એમ કહો કે, શિક્ષક જ સત્ત્વ વૈદ્ય થશે અને તેનું કાર્ય એટલુંજ નહિ રહે કે રોગ અથવા પીડા થયા પછી જ ઉપચારથી લોકોને આરોગ્ય આપે, કિન્તુ તેમને પ્રથમથી જ એવા નીરોગી રાખશે કે, તેમના શરીરમાં રોગ કિંવા પીડાનો સ્વપ્નમાં પણ ઉદ્ભવ થઈ શકશે નહિ. એ પછી વળી એવો સમય આવશે કે, જ્યારે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતે જ વૈદ્ય થશે અને પોતાનો ઉપચાર પોતે જ કરી લેશે. આપણે જીવનના શ્રેષ્ઠ નિયમોનું જેટલા અધિક પ્રમાણમાં પાલન કરીશું, તેમ જ આત્મા તથા મસ્તિષ્કની શક્તિઓ સાથે જેટલી અભિજ્ઞતા મેળવીશું, તેટલા જ વિશેષ પ્રમાણમાં આપણે શરીરપ્રતિ ન્યૂન ધ્યાન આપીશું, એટલે કે, શરીરની સાધારણ સંભાળ રાખીશું, પરંતુ તેની ચિંતા બહુ જ ઓછી રાખીશું.

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે, આજે જ સહસ્રાવધિ શરીરોની સ્થિતિ સુધરી જાય અથવા તો તે શરીરોના સ્વામીઓ પોતાના શરીર વિશેની વિશેષ ચિન્તાને કિંવા વિશેષ ધ્યાનને લાગી દે. એ તો એક નિયમ જ છે કે, જે લોકો પોતાના શરીરનો બહુ જ ઓછો વિચાર રાખે છે, તેમની સ્વસ્થતા બહુ જ સારી રહે છે. કેટલાક લોકો સીમાથી ઉપરાંત શરીરની ચિન્તા અને ભીતિમાં પડી જાય છે અને તે કારણથી જ તેઓ સદાસર્વદા માંદા અને માંદા જ રહ્યા કરે છે.

શરીરને ખાદ્ય વસ્તુઓ, વ્યાયામ, તાજી હવા અને તડકા

ધ્યાદિ જે વસ્તુઓની આવશ્યકતા છે તે વસ્તુઓ તેને યોગ્ય પ્રમાણમાં આપતા રહો તથા શરીરને સ્વચ્છ રાખતા રહો અને સ્વાસ્થ્ય શરીરનો બની શકે તેટલો ઓછો વિચાર રાખો. પોતાના વિચાર તથા વાર્તાલાપમાં શરીરના નિષિદ્ધ વિષયોપર ભાર ન આપો અને રોગ તથા કષ્ટ આદિની ચર્ચા ન કરો. નિષિદ્ધ વિષયોની ચર્ચા કરવાથી તમે પોતે જ પોતાને હાનિ પહોંચાડો છો અને જે લોકો તમારી વાતને ધ્યાનથી સાંભળે છે તેમને પણ હાનિ પહોંચાડો છો. એટલામાટે એવા જ વિષયોની ચર્ચા કરો કે, જેમના શ્રવણથી લોકોની સ્થિતિમાં પણ સુધારો થઈ જાય. આ પ્રમાણે વર્તવાથી જ તમે તેમનામાં સ્વાસ્થ્ય તથા બળને ઉત્પન્ન કરી દેશો, તો તેમના યોગે અવશ્ય તેમના દૈર્ઘ્ય તથા રોગ આદિનો લોપ થઈ જશે.

નિષિદ્ધ વિષયોપર ભાર આપીને યોલવાનું મહાભયાનક પરિણામ થાય છે. એ સિદ્ધાન્ત અન્ય વિષયોના સંબંધમાં જેટલો સત્ય છે તેટલો જ શરીરના વિષયમાં પણ સત્ય છે. એક મનુષ્ય કે જેણે એક ઉત્કૃષ્ટ વૈદ્ય થવા ઉપરાંત મનુષ્યની આંતરિક શક્તિઓના બળનું પણ ધ્યાનપૂર્વક અધ્યયન તથા મનન કરેલું છે, તેનાં નિમ્ન લિખિત વાક્યો એ વિષયમાં અત્યંત અમૂલ્ય છે:-
“જેવી રીતે અપૂર્ણ દશાનો અતિશય વિચાર કરવાથી આપણે પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી અને યેસુરાં તાન સાંભળવાથી સ્વરયુક્ત કંઠના આસ્વાદને મેળવી શકતા નથી; તે જ પ્રમાણે નિરંતર રોગ અને માંદગીના જ વિચારો કરવાથી આપણે સ્વસ્થતાને પણ પ્રાપ્ત કરી નથી જ શકતા. એટલામાટે આપણે આપણા મસ્તિષ્કમાં સદાસર્વદા સ્વસ્થતા અને આનંદના ઉચ્ચ-તર વિચારોને જ રાખવા જોઈએ..... પોતાની સ્વસ્થતાના વિષયમાં જેને તમે ન ધ્યેયતા હો તેવી કોઈ પણ વાર્તા પોતાના મુખથી ઉચ્ચારશો નહિ. પોતાની માંદગીપર ભાર ન આપો

અને તેનાં લક્ષણોનો એકાગ્રતાથી વિચાર ન કરો. તમે પોતે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર નથી કિંવા પોતે પોતાના સ્વામી નથી, એ પ્રમાણેની માન્યતાને ત્રિકાળે પણ હૃદયમાં સ્થાન આપશો નહિ. દૃઢતાથી પોતાના શારીરિક રોગોપર પોતાની પ્રભુતાને પ્રકટ કરો અને પોતાને કોઈ પણ હીન બળના દાસ તરીકે ન માનો... હું બાળકોને આરંભથી જ એ શીખવવા ઇચ્છું છું કે, તમે ઉત્તમ તથા સ્વસ્થતાદાયક વિચારોને લાવવાની ટેવ પાડીને, ઉચ્ચ વિચારોને ઉત્પન્ન કરીને તથા પવિત્ર જીવન વીતાડીને પોતાના તથા રોગના મધ્યમાં એક બંધ બાંધી દો કે જેથી રોગથી તમારા નિકટમાં આવી જ ન શકાય. હું એ શિક્ષણ આપવા ઇચ્છું છું કે, તમે મૃત્યુના સર્વ વિચાર, રુચ્છતાનાં સર્વ ચિત્રો તથા ધૃણા, ધર્ષા, પ્રતિહિંસા, દ્વેષ અને ધમંડ આદિ અનુચિત વિકારોને, જેવી રીતે તમે ભુંડાઈ કરવાની ઇચ્છાઓને પોતાના ચિત્તમાંથી કાઢી નાખવા ઇચ્છો છો, તે જ પ્રમાણે પોતાના મનમાંથી હાંકીને બહાર કાઢી મૂકો. હું તેમને શીખવીશ કે, ખરાબ ખોરાક, ખરાબ પાણી અને ખરાબ હવાથી લોહી ખરાબ થાય છે; ખરાબ લોહીથી શરીરમાંની શિરાઓ બગડે છે અને એવી રીતે માંસના બગડવાથી આચરણ પણ બગડી જાય છે. જેવી રીતે પવિત્ર જીવનમાટે પવિત્ર વિચારોની આવશ્યકતા છે, તે જ પ્રમાણે શરીરની સ્વસ્થતામાટે સ્વસ્થતાદાયક વિચારોની પણ અત્યંત આવશ્યકતા છે. દૃઢ આત્મવિશ્વાસની ઉન્નતિની ચેષ્ટા કરવી જોઈએ અને સર્વ પ્રકારે જીવનના શત્રુઓ સાથે લડવામાટે કટિબદ્ધ રહેવું જોઈએ. રુચ્છ મનુષ્યોમાટે એ જ ઉચિત છે કે, તેમણે આશા તથા વિશ્વાસને રાખવાં અને ચિત્તને સદા પ્રસન્ન રાખવું. આપણા વિચારો જ ઉન્નતિની સીમાને નિયત કરે છે. કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાના વિશ્વાસ કરતાં અધિક પ્રમાણમાં સફળતા કિંવા સ્વસ્થતાને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

સાધારણતઃ જે આધાઓ આપણા સમક્ષ આવે છે, તે સર્વ આપણી પોતાની જ ઉત્પન્ન કરેલી હોય છે.

“આ વિશ્વનો એવો નિયમ જ છે કે, જેવું ખીજ વાવવામાં આવે તેવું જ વૃક્ષ તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઘૂણામાંથી ઘૂણા, ધર્ષામાંથી ધર્ષા, દ્વેષમાંથી દ્વેષ, ધમંડમાંથી ધમંડ અને પ્રતિહિંસામાંથી પ્રતિહિંસાનો જ ઉદ્ભવ થાય છે. પ્રત્યેક અનિષ્ટ વિચારમાંથી અનિષ્ટ વિચારની જ ઉત્પત્તિ થાય છે અને એ જ પરંપરા ચાલતી રહેવાથી સંસાર એનાથી જ ભરાઈ જાય છે. સત્ય વૈદ્યો તથા સત્ય માતાપિતા ભવિષ્યમાં પોતાનાં સંતાનોનાં શરીરમાં ઔષધિઓ દૂસવાને બદલે તેમનાં મસ્તિષ્કાને ઉત્તમ વિચારથી ભરી દેશે. ભાવિ માતાઓ પોતાનાં બાળકોને એ તત્ત્વનું શિક્ષણ આપશે કે, ક્રોધ, દ્વેષ તથા ઘૂણાના જ્વરને આ સંસારના સર્વ રોગોના ઔષધરૂપ પ્રેમ-ઔષધથી મટાડી દો. ભવિષ્યકાળના વૈદ્યો લોકોને એવા આશયનું શિક્ષણ આપશે કે, ચિત્તમાં પ્રસન્નતાને ધારો, શુભ ઇચ્છા રાખો અને સત્કર્મ કરતા રહો. સ્વસ્થતાને અખંડ રાખવાનાં અને ચિત્તને પુષ્ટ કરવાનાં એ જ માત્ર રામબાણ ઔષધો છે. ચિત્તનો આનંદ ઔષધિ કરતાં પણ વિશેષ લાભકારક થઈ પડે છે.”

તમારા મસ્તિષ્કની સ્વસ્થતા તથા સખળતા પ્રમાણે જ તમારા શરીરની સ્વસ્થતાનો પણ તમારો પોતાનો જે વસ્તુ સાથે સંબંધ હોય તેનાપર જ આધાર રહેલો હોય છે. અમે એ સારી રીતે જાણી લીધું છે કે, તે અનંત જીવનમાં અને સમસ્ત જીવનના આધાર તે પરમાત્મામાં કેઈ પણ પ્રકારના દૌર્બલ્ય કિંવા રોગનો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. એટલામાટે તમે તે અનંત જીવન સાથે પોતાની એકતાનો સારી રીતે અનુભવ કરો, તે એકતાને પોતાના અંતરમાં સ્વતંત્રતા તથા અધિકતાથી આવવા દો અને સારપછી તમને અવશ્ય સંપૂર્ણ તથા નવીન

શારીરિક સ્વસ્થતા તથા બળની પ્રાપ્તિ થવાની જ. અર્થાત્ અનંત જીવનની અનુભૂતિ થયા પછી—

“માનો નિરંતર વસ્તુ શુભ જે અશુભને તે જીતશે;
જ્યાં રોગ છે તે સ્થાનમાં આરોગ્યનાં પગલાં થશે;
રે હોય જેવી ભાવના તેવાં મનુષ્યો થાય છે;
લાવો પવિત્ર વિચાર ઉત્પત્તિ નિકટમાં દેખાય છે!”

એ સર્વનો સાર માત્ર આ એક જ વાક્યમાં આવી જાય છે કે;—“પરમાત્મા સર્વાંગસુંદર છે અને તેવા જ તમે પણ છો.” તમારે પોતાના વાસ્તવિક આત્મજ્ઞાનને જાગ્રત કરવાનું છે. જ્યારે તમને એ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ જશે, ત્યારે તમે જોઈ શકશો કે, તમારામાં તે શક્તિ રહેલી છે કે જેના યોગે તમે પોતાના શરીરના બાહ્ય ભાવને પોતાની ઇચ્છા અનુસાર બનાવી શકો છો. તમારે અનન્ત (પરમાત્મા) સાથેના પોતાના ઐક્ય-ભાવને ઓળખી તથા સમજી લેવાનો છે. અર્થાત્ જ્યારે, પરમાત્માની ઇચ્છા તે જ આપણી ઇચ્છા છે, આપણી ઇચ્છા તે જ પરમાત્માની ઇચ્છા છે અને પરમાત્મામાં અસંભવિત કંઈ પણ નથી ઇલાહિ ભાવોને જાણીને તેમાં જ અખંડ જીવન વીતાડવા-માટે વિભિન્નતાના વિચારને તમે એકદમ દૂર કરી દેશો, એટલે તમારાં શારીરિક રોગ તથા દુર્બળતાનો લોપ થશે, એટલું જ નહિ, પણ સર્વ પ્રકારનાં વિદ્વંસ તથા બાધાઓનો પણ તેની સાથે જ સદાને માટે અંત આવી જશે.

એટલામાટે “હે મનુષ્ય ! પરમાત્મામાં લીન થઈને આનંદને પ્રાપ્ત કરી લે, એટલે તે તારા હૃદયના સર્વ મનોરથોને સિદ્ધ કરશે.” એમ થયા પછી તમારા હૃદયમાંથી—તમારા અંતરમાંથી નિરંતર એ જ ધ્વનિ નીકળતો રહેશે કે;—“મને સર્વ સુખોની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી છે અને હું આનંદમાં છું !” ભવિષ્યમાં ઉત્તમ વસ્તુઓ અને ઉત્તમ દ્રશ્યો પ્રાપ્ત થશે, એ વિચારને પોતાના

મનમાંથી કાઢી નાખો. આ ક્ષણે જ વાસ્તવિક જીવનમાં આવી જાઓ અને તે વસ્તુઓ તથા તે દશ્યોપર પોતાના અધિકારને સ્થાપી દો. એ નિરંતર સ્મરણમાં રાખો કે, તમારા જેવા મનુષ્યોને માટે સાધારણ અને તુચ્છ વસ્તુઓ નહિ, કિંતુ ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુઓ જ યોગ્ય થઈ શકે છે.

“જે હોટ લઇએ આપણે છે ભેગ તેમાં રાખનો;
દારૂ વળી જળભેગવાળો લાવીએ જ દરાખનો;
આપો મને સદૃવસ્તુ જે સ્વરંજતગિરિમાં હૃદયે;
વિસ્તીર્ણ જેના પર્ણકિસલયગુચ્છ રહેતા દૈભવે;
આકર્ષતી નિજ શક્તિથી શાશ્વત અનંત તુષારને;
યાતું નિરંતર સાત્ય વસ્તુ એજ રે આપો મને!”

૫ પ્રેમનું રહસ્ય, બળ અને પરિણામ

આ અનંત પ્રેમનો આત્મા છે. જ્યારે આપણને તે સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મા સાથેની આપણી એકતાનું પૂર્ણ જ્ઞાન થઈ જશે, ત્યારે આપણા અંતઃકરણમાં પ્રેમ સ્ફુરિત થશે-આપણું અંતઃકરણ પ્રેમથી એટલું બધું છલકાઈ જશે કે, આપણે સમસ્ત વિશ્વને પ્રેમમય જ જોવા માંડીશું. આપણે સર્વ માનવ પ્રાણી તે જ અનંત ચૈતન્ય-ઈશ્વર-ના અંશભૂત છીએ, એવું જ્ઞાન જ્યારે આપણને થઈ જશે, ત્યારે પછી કોઈ પણ પ્રાણીને હાનિ પહોંચાડવાના કુવિચારનો આપણા મનમાં સંચાર થશે નહિ; કારણ કે, એ રહસ્ય આપણા જાણવામાં આવી જશે કે, શરીરના કોઈ પણ એક અવયવને હાનિ પહોંચાડવાથી બીજા અવયવોને પણ અવશ્ય હાનિ થાય છે જ.

જ્યારે આપણામાં સર્વ જીવોની એકતાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન આવી જશે, એક જ અનંતમાંથી આપણી ઉત્પત્તિ છે અને એક જ જીવ સર્વ માનવ પ્રાણીમાં વિદ્યમાન છે, એ જ્યારે આપણા

જાણવામાં આવશે; ત્યારે આપણા મનની દ્વેષબુદ્ધિનો નાશ થઈ જશે; કામ, ક્રોધ, માન, મોહ અને લોભ આદિ આપણા અંતઃકરણમાંથી નીકળી જશે અને આપણા અંતઃકરણમાં સર્વ માનવ પ્રાણી વિષયક પ્રેમ ઉદ્ભાસિત થશે; કિંબહુના એમ જ કહેવું જોઈએ કે, આપણા અંતઃકરણમાં પ્રેમ પોતાનું અવિચળ સામ્રાજ્ય જમાવી લેશે. ત્યાર પછી આપણે જે કોઈ પણ સ્થાનમાં જઈશું અને જેમની સાથે આપણો સંબંધ થશે, તે સર્વમાં આપણને ઈશ્વરનો જ સાક્ષાત્કાર થવા માંડશે. આપણને સર્વત્ર શુભ અને શુભ જ દેખાશે અને તેથી આપણને અકથ્ય લાલની પ્રાપ્તિ થશે. એવી એક કિંવદંતી છે કે:—“જે તત્વારને ધારણ કરે છે તેનો તત્વારથી જ નાશ થાય છે;” એમાં એક મહદ્ વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વ સમાયલું છે; અને તે એ કે, જ્યારે આપણે ક્રોધના અનિષ્ટને ઇચ્છીએ છીએ, તો જે મનુષ્યના અનિષ્ટને આપણે ઇચ્છીએ છીએ, તે મનુષ્યમાં તે અનિષ્ટ વિચારનો પ્રભાવ અવશ્ય પડે છે જ, આપણા મોકલેલા વિચારો તે મનુષ્યના મનમાં પોતાના સજાતીય વિચારોને ઉત્પન્ન કરે છે અને આપણા તે જ વિચારો તે મનુષ્યના અનિષ્ટ વિચારોને સાથે લઈને પાછા આપણી પાસે આવી લાગે છે. એથી એ તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, બીજામાટે ક્રોધ, દ્વેષ તથા મત્સર આદિ વિચારો કિંવા મનોવિકારોને પોતાના મનમાં લાવવાથી બમણી હાનિ થાય છે. અર્થાત્ આપણા અનિષ્ટ ચિંતનનું જેનું આપણે અનિષ્ટ ઇચ્છીએ છીએ તે મનુષ્યમાં જેટલું પરિણામ થાય છે, તેથી બમણું અનિષ્ટ પરિણામ આપણા પોતાના મનમાં થાય છે, એ તત્ત્વનું કદાપિ વિસ્મરણ થવા દેશો નહિ.

જ્યારે આપણે એ તત્ત્વને સારી રીતે સમજી જઈશું કે, કેવળ સ્વાર્થ જ સર્વ અપરાધો-પાપો-નું મૂળ છે અને અજ્ઞાન સ્વાર્થનું મૂળ છે, તે વેળાએ અન્યનું અકલ્યાણ કરીને આપણે

પોતાના કલ્યાણને ધ્વંષીશું નહિ. સ્વાર્થશીલ મનુષ્ય જ્ઞાનહીન હોય છે અને સત્ય બુદ્ધિમાન મનુષ્ય કદાપિ સ્વાર્થપરાયણ હોતો નથી, કિંતુ તે દૂરદર્શી હોય છે અને સારી રીતે સમજે છે કે, આપણે પ્રત્યેક જન માનવજાતિરૂપ વિરાટ શરીરના ભિન્ન ભિન્ન સૂક્ષ્મ પરમાણુ છીએ અને તેથી અન્ય વ્યક્તિરૂપ પરમાણુનું અકલ્યાણ કરીને પોતાનું કલ્યાણ કરી લેવું, તે લાભકારક નહિ, કિંતુ સર્વ પ્રકારે હાનિકારક જ છે; અને તેથી સંસારના કલ્યાણમાં જ તે પોતાનું પણ કલ્યાણ માને છે.

જ્યારે આપણે સત્ય મહાત્મા બની જઈશું—અનંતની એકતાને અનુભવતા થઈશું, તે વેળાએ પરમાત્મા આપણા હૃદયમાં વસવા માંડશે. ત્યાર પછી જે જે લોકોની સાથે આપણો સંબંધ થતો જશે, તેમને આપણે પોતા સમાન બનાવવા મંડી જઈશું. તેમના અંતઃકરણના દૈવી ગુણોને પ્રોત્સાહિત કરવા લાગીશું. અને જે આપણા અંતઃકરણમાં પૈશાચિક ગુણોનો નિવાસ હશે, તે જે જે લોકોની સાથે આપણો સંબંધ થશે તે સર્વના અંતઃકરણમાં આપણે તેવા જ અનિષ્ટ ગુણોની પ્રેરણા કરનાર થવાના અને તેમને આપણા જેવા જ મલિન બનાવવાના કલંકને પોતાના બાલપ્રદેશમાં ધારણ કરવાના, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશયનું સ્થાન નથી. આ વિષયનો વિવેક કરીને સર્વ જનોએ મહાત્મા થવાના પ્રયત્નમાં લીન થવું, એ જ સર્વ માનવોનો મોક્ષદાયક ધર્મ છે.

આપણે ઘણાક લોકોને એમ બોલતા સાંભળીએ છીએ કે:—“અમે અમુક મનુષ્યમાં કર્શી પણ ઉત્તમતાને જોઈ શકતા નથી;” પણ એમ બોલનારને અમે દૂરદર્શી માનતા નથી. આવા પ્રકારના ઉદ્દમાર કાઢનારને અમે જણાવીએ છીએ કે, કિંચિદ્ દીર્ઘદૃષ્ટિથી જોશો તો તમને પ્રત્યેક માનવ પ્રાણીમાં ઈશ્વરત્વ દૃષ્ટિગોચર થશે. પરંતુ એની સાથે એ પણ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે, પ્રત્યેક સ્થાનમાં ઈશ્વરત્વને અવલોકવામાટે આપણા

પોતામાં પણ ઈશ્વરત્વ હોવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. મહાત્મા જોજસૂ કાષ્ટ સમગ્ર માનવપ્રાણીઓમાં સર્વોત્કૃષ્ટ ગુણો-અલ્પ-કેવલ સત્ય-નો સાક્ષાત્કાર કરતા હતા; અને એનું કારણ એ જ હતું કે, તેમણે પોતાના અંતઃકરણમાં ઈશ્વરીય ગુણોને જાગ્રત કર્યા હતા. તે મહાત્માને પાપી-ચાંડાલો-સાથે ભોજન લેવામાં પણ સંકાય થતો નહોતો. મહાત્માની બુદ્ધિમાં ઉચ્ચ જાતિના લોકો તથા નીચ જાતિના ચાંડાલો એકસરખા જ છે; કારણ કે, તેઓ એ તત્ત્વને સારી રીતે જાણે છે કે, ચાંડાલના હૃદયમાં વાસ કરનાર પરમાત્મા તથા ઉચ્ચ જાતિના મનુષ્યના હૃદયમાં વસતો પરમાત્મા એક જ છે; અને તેથી મહાત્માના મનમાં એ બન્નેના વિષયમાં બંધુત્વનો એકસરખો જ ભાવ રહ્યા કરે છે.

અમુક મનુષ્ય અમુક અમુક પ્રમાદો કરશે કિંવા તે દુરાચારી થશે ઇત્યાદિ પ્રકારના વિચાર આપણા મનમાં ઉદ્ભાસિત થવા માંડે, તો આપણે એમ જ જાણવું જોઈએ કે, આપણે પોતે જ તે મનુષ્યના મનમાં દુષ્ટ વિચારોની પ્રેરણા કરીએ છીએ અને આપણી કરેલી પ્રેરણાના યોગે જ તે અમુક પ્રમાદો તથા દુરાચારોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને તેથી એ પાપના ઉત્તરદાતા આપણે પોતે જ થઈએ છીએ. એ જ પ્રમાણે જો અન્ય મનુષ્ય વિશે આપણે સત્ય અને શુદ્ધતાના વિચારો લાવવા માંડીએ, તો તેથી આપણે તે મનુષ્યને સત્યાચરણ તથા શુદ્ધાચરણમાં પ્રવૃત્ત થવાની પ્રેરણા કરીએ છીએ અને તેનાં આચરણોને સુધારવાના કાર્યમાં આપણે તેના મહાન્ સહાયક થઈએ છીએ. જે જે લોકો સાથે સમાગમમાં આવવાનો આપણને અવસર મળે, તે સર્વપ્રતિ જો આપણે પ્રેમભાવને જ પ્રકટ કરીએ, તો તેમના હૃદયમાં પણ પ્રેમનો આવિર્ભાવ થવાનો અને તેનું પરિણામ આપણામાટે પણ અવશ્ય લાભકારક જ થવાનું. જો

સંસારના સ્નેહને મેળવવાની તમારી આકાંક્ષા હોય, તો પ્રથમ તમે પોતે સંસારમાં સ્નેહ રાખતાં શીખો.

આપણે આપણા પ્રેમને સંસારપ્રતિ જેટલા પ્રમાણમાં પ્રદર્શિત કરીશું, એટલે સંસાર પણ તેટલા પ્રમાણમાં જ આપણા-પ્રતિ પ્રેમભાવ દર્શાવશે. વિચાર પણ એક પ્રકારની શક્તિ છે. પ્રત્યેક વિચાર પોતાના સંબંધીય વિચારને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેટલામાટે વિચારશક્તિનું આપણા કાર્યમાં-આપણા સમગ્ર આયુઃક્રમમાં-બહુ જ મહત્ પરિણામ થાય છે. આ નિયમને ધ્યાનમાં રાખીને-કે, ઈશ્વરે વિચારોમાં અદ્ભુત શક્તિ રાખેલી છે-આપણે આપણા અંતઃકરણના કોઈ ખૂણામાં પણ દુષ્ટ વિચારને સ્થાન આપવાનું નથી. સર્વથી ઉત્તમ તો એજ છે કે, પ્રત્યેક મનુષ્યે અન્ય મનુષ્યમાટે પોતાના મનમાં પ્રેમમય વિચારને જ સ્થાન આપવું.

“છે વિલક્ષણ ને વક્તામય વિશ્વપતિની પદ્ધતિ;
શબ્દાકૃતિ ને ભાગ્યના નિર્માણની જે છે કૃતિ;
તે કાર્યમાં છે મુખ્ય આવશ્યક વિભાગ વિચારનો;
સુંદર વિચારો ધારણે નિષ્કર્ષ છે જે સારનો !”

અમારા એક મિત્રનો નિત્ય નિયમ પ્રત્યેકે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય અને અનુકરણીય છે. તે પોતાના મનની એવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ રાખતો હતો કે, સર્વ જીવોપ્રતિ તેના પ્રેમનો પ્રવાહ નિરંતર અખંડ વહા કરતો હતો; અને તે સર્વદા કહ્યા કરતો હતો કે:-“પ્રિયજનો! મારો તમારામાં અસીમ અનુરાગ છે.” જ્યારે એ તત્ત્વ આપણા જાણવામાં આવી જશે કે, પ્રત્યેક વિચાર પાછો આવવા અથવા નષ્ટ થવા પૂર્વે અન્ય જનોના મનમાં અવશ્ય પોતાનું પરિણામ નિપજાવે છે; ત્યારે જ આપણે જાણી શકીશું કે, અમારો તે મિત્ર પોતાના આશીર્વાદથી કેવળ અન્ય જનોને જ લાભ પહોંચાડતો નહોતો-એટલે કે, પોતાના

સંબંધમાં આવનારાઓને જ લાભ પહોંચાડતો નહોતો; કિન્તુ સમસ્ત વિશ્વને લાભ પહોંચાડતો હતો. હવે એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે, એ પ્રેમદાનના બદલામાં અમારા તે મિત્રપ્રતિ પણ સંસાર તરફથી પ્રેમની અસંખ્ય લહરીઓ અખંડ-તાથી અષ્ટૌપ્રહર આવ્યા કરતી હતી.

પશુપક્ષીઓમાં પણ એ શક્તિઓનું યથાર્થ પરિણામ થાય છે. કેટલાક પશુઓ તો મનુષ્ય કરતાં પણ બહુ જ સત્વર પ્રેમ-બદ્ધ થઈ જાય છે. તેઓ આપણા વિચારોને-આપણી માનસિક દશાઓને તત્કાળ જાણી લે છે અને તેથી જ્યારે પણ આપણે કોઈ પશુને નિહાળીએ ત્યારે તેનાપ્રતિ પ્રેમભાવને વહાવીને તેનું અત્યંત કલ્યાણ કરી શકીએ એમ છે. આપણા આવાહનથી-આપણા પ્રેમમય શબ્દોથી તેમના મનમાં ગહન પરિણામ થાય છે. તેઓ પોતાની એષ્ટાઓથી આપણા પ્રેમમય શબ્દોનાં ઉત્તર આપવા માંડી જાય છે. આ જગત્માં જો આપણે સંપૂર્ણ પ્રાણી-ઓમાં ઈશ્વરનો જ સાક્ષાત્કાર કરવા માંડીએ, તો શું આ જ જગત્ આપણામાટે સ્વર્ગતુલ્ય ન થઈ જાય કે? એવા જગત્-માં વસવાનો અનુભવ પ્રાપ્ત થઈ જવા પછી કોને વિલક્ષણ સુખ તથા અપ્રતિમ આનંદ પ્રાપ્ત ન થાય વારુ? એ અધિકારને તમે અને અમે સહજમાં પ્રાપ્ત કરી શકીએ એમ છે. અમે ઉપર કહી આવ્યા છીએ કે, જેમને પરમાત્માની ઐક્યપ્રતીતિ થયેલી છે, તેમને પ્રત્યેક પ્રાણીમાં ઈશ્વરનું દર્શન થવા માંડે છે. જ્યારે આપણને તે સર્વશક્તિમાન પ્રેમસાગર પરમાત્માની ઐક્યપ્રતી-તિનું જ્ઞાન થઈ જાય છે, ત્યારે આપણું અંતઃકરણ પ્રેમથી છલા-છલ ભરાઈ જાય છે અને આપણને એવો અનુભવ થવા માંડે છે કે, જાણે પ્રેમનો પ્રવાહ આપણા અંતઃકરણમાંથી બહાર છલ-કાઈ રહ્યો છે. આવી સ્થિતિ થયા પછી જે કોઈ પણ આપણા નિકટમાં આવે છે, જે કોઈની સાથે પણ આપણે સંબંધ થાય

છે; તેનામાં પણ સત્ય જીવન તથા સત્ય ઉત્સાહની સ્ફૂર્તિ થવા માંડે છે. સર્વ પ્રાણીઓપ્રતિ જે આપણો પ્રેમપ્રવાહ નિરંતર વહન કરતો રહે, તો તે સર્વ પ્રાણીઓના પ્રેમપ્રવાહસાથે મળી જઈને પ્રોત્સાહિત થતો પાછો આવીને આપણા અંતઃકરણમાં મહાબળથી પ્રવાહિત થવા માંડે છે. જેના હૃદયમાં જેટલી દયા અને જેટલો પ્રેમ હોય છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં તેનો ઈશ્વર સાથે સંબંધ હોય છે—તેટલા જ પ્રમાણમાં તે દેવલોકની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે; તેટલા જ પ્રમાણમાં તે સ્વર્ગીય સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશ કરી શકે છે; કારણ કે, ઈશ્વર દયામય તથા પ્રેમાત્મા છે. અર્થાત્ જે પ્રેમલોક તે જ દેવલોક છે, એ તત્ત્વને પ્રત્યેક મનુષ્ય સ્વીકારી શકે એમ છે. પ્રેમ વિના દેવલોક જેવું કંઈ છે જ નહિ.

એક પ્રકારે જેવામાં આવે, તો સંસારમાં જે કંઈ છે તે પ્રેમ જ છે અથવા તો એમ જ કહેવું જોઈએ કે, કેવળ પ્રેમ જ જીવનનું રહસ્ય છે. પ્રેમનો પ્રવાહ એટલો પ્રચંડ છે કે, તે સમસ્ત સંસારને વિચલિત કરી શકે છે. સર્વના માટે પ્રેમમય વિચાર કરો કે જેના યોગે સર્વ દિશામાંથી પ્રેમ આકર્ષિત થતો તમારા-પ્રતિ ચાલ્યો આવે—અર્થાત્ પ્રેમના બદલામાં તમારાથી પ્રેમને મેળવી શકાય.

જ્યારે આપણે વિચારશક્તિને બહાર કાઢીએ છીએ, ત્યારે તે શક્તિ પોતાની સંજ્ઞાતીય શક્તિ સાથે મળીને પ્રોત્સાહિત થતી પાછી આપણી પાસે આવે છે. એ નિયમ અપરિવર્તનીય, અચલ અને અક્ષય છે. એથી ભિન્ન જે જે વિચારોને આપણે આપણા મનમાં લાવીએ છીએ, તે સર્વનું આપણા શરીરમાં પ્રત્યક્ષ પરિણામ થાય છે. પ્રેમ અને તત્સમાન મનોવૃત્તિઓ હિતકારક તથા સ્વાભાવિક છે; કારણ કે, ઈશ્વર પોતે જ પ્રેમરૂપ છે. એ મનોવૃત્તિ ઈશ્વરીય નિયમને અનુકૂળ છે. એ મનોવૃત્તિથી આપણને બળ તથા આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, આપણી સુંદરતા વૃદ્ધિગત

થાય છે, આપણો સ્વર મધુર થાય છે અને એ સર્વથી અધિક આપણે એટલા બધા મોહક બનીએ છીએ કે સંસાર આપણી આજ્ઞાને વશ થઈ જાય છે. જે આપણે સર્વ ભૂતોપર પ્રેમની વૃષ્ટિ વર્ષાવવા માંડીએ, તો તેઓ પણ પરિવર્તનરૂપમાં આપણા-પર પ્રેમની વૃષ્ટિ વર્ષાવે છે અને તેના યોગે આપણને વિશેષ પરાક્રમ તથા વિશેષ ઉત્સાહની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેવળ એક પ્રેમજ સત્ય પદાર્થ છે અને દ્વેષ કરતાં પ્રેમ અધિકતર પ્રબળ છે. પ્રેમથી દ્વેષપર વિજય મેળવી શકાય છે.

જે તમે દ્વેષના બદલામાં દ્વેષ જ કરતા રહો, તો તો એમ જ કહેવું જોઈએ કે, તમે તે દ્વેષને અધિક ઉત્તેજિત કરો છો; એટલે કે, તમે પ્રબલિત આત્મમાં ધૃત હોમો છો. દ્વેષથી કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ થતો નથી, કિન્તુ કેવળ હાનિ અને હાનિ જ થાય છે. જે તમે દ્વેષના બદલામાં પ્રેમ કરશો, તો તમારામાં દ્વેષનું લેશ માત્ર પણ પરિણામ થવાનું નથી અથવા તો એમ જ કહેવું જોઈએ કે, તે દ્વેષ તમારા નિકટમાં પણ આવી શકે તેમ નથી. આવી રીતે વર્તવાથી એક દિવસ તમે પોતાના કટ્ટા શત્રુને પણ પોતાનો પરમમિત્ર બનાવી શકો તેમ છે. જે તમે દ્વેષના બદલામાં દ્વેષ જ કરતા રહેશો, તો તેથી પોતાને જ નીચ દશામાં નાખી દેશો; પરંતુ જે દ્વેષના બદલામાં પ્રેમ જ કરતા રહેશો, તો તમે પોતાને જ ઉન્નત દશામાં પહોંચાડશો, એટલું જ નહિ, પણ જે મનુષ્ય તમારો દ્વેષ કરતો હશે અને તમારા અ-કલ્યાણને ઇચ્છતો હશે, તે મનુષ્યને પણ પોતાની સાથે ઉન્નતિના શિખરપર ચઢાવવાના કાર્યમાં તમે પૂર્ણ સમર્થ થશો.

એક ધરાની સાધુએ કહેલું છે કે;—“જે તમારી સાથે કોઈ અવિવેકથી વર્તે, તો પણ તમે તેની સાથે વિવેક તથા સજ્જનતાથી વર્તો. મૃદુ હસ્ત મોટા હાથીને પણ વશ કરીને ચલાવી શકે છે. શત્રુને તેની કાંઠનતાનું ઉત્તર મૃદુતા તથા નમ્રતાથી જ

આપો. શાંતિથી પ્રતિકૂળ વર્તન તે એક પ્રકારનું પાપ છે.” મહાત્મા બુદ્ધ કહે છે કે:—“જે કોઈ પણ મૂર્ખતાથી મારું અ-કલ્યાણ કરે, તો તેનો બદલો હું મારા આંતરિક પ્રેમથી વાળી આપીશ. જેટલા પ્રમાણમાં તે મારા અનિષ્ટને ઇચ્છશે, તેટલા જ પ્રમાણમાં હું તેના કલ્યાણને ઇચ્છીશ !” એક ચીની મહાત્મા કહે છે કે, “બુદ્ધિમાન મનુષ્ય અપકારનો બદલો નિરંતર ઉપ-કારથી જ વાળી આપે છે !” એક હિન્દુ મહાત્માનો એવો ઉપ-દેશ છે કે:—“અપકારના બદલામાં ઉપકાર કરો, ક્રોધને પ્રેમથી પરાજિત કરો; કારણ કે, દ્વેષથી દ્વેષનો નાશ થતો નથી, કિંતુ પ્રેમથી જ દ્વેષનો અંત આણી શકાય છે.”

સત્ય બુદ્ધિમાન પુરુષ કિંવા સત્ય બુદ્ધિમતી સ્ત્રી ક્રોધને પોતાના શત્રુ તરીકે ઓળખતાં જ નથી. આપણે ધણીકવાર કેટલાક મનુષ્યોના એવા ઉદ્ગાર નીકળતા સાંભળીએ છીએ કે:— “ચિંતા નહિ; હું તેની પાસેથી પણ મારા વૈરનો બદલો લઈશ !” ત્યારે ખરખર તમે તેની પાસેથી વૈરનો બદલો લેશો? કેવા પ્રકારે લેશો? જે પ્રકારમાંથી એક પ્રકારે તમે પોતાના વૈરનો બદલો તેની પાસેથી લઈ શકો એમ છે. તેમાંનો એક પ્રકાર એવો છે કે, જેવો આઘાત તેણે કર્યો હોય અથવા કરતો હોય, તેવો જ આઘાત તમે પણ તેને કરો; અર્થાત્ તમે પણ તેના જેવા જ બની જાઓ. પણ એનું પરિણામ એ આવશે કે, તમારે પણ તેના જેવા નીચ થવું પડશે અને એ નીચતાના પરિણામે ઉભયને મહા-ભયંકર હાનિ ભોગવવી પડશે. પરંતુ જો તમે પોતાના અંતઃકરણમાં ઉદારતાને સ્થાન આપીને દ્વેષના બદલામાં પ્રેમના પ્રવાહને વહેવડાવશો, અસદ્વર્તનના બદલામાં દયાળુતા દર્શાવશો; તો તેથી કેવળ પોતાનું કલ્યાણ કરશો, એટલું જ નહિ, પણ તે અન્ય મનુષ્યના કલ્યાણને પણ તમે સિદ્ધ કરી શકશો; કારણ કે, એમ તો કદાપિ થઈ શકે તેમ છે જ નહિ કે, તમે બીજાઓને સહાયતા આપતા જ

રહો, અને તેથી તમને કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ ન જ મળે. જે તમે બીજાને સહાયતા કરવાના કાર્યમાં પોતાના પોતાપણાને સર્વથા ભૂલી જશો, તો એ પ્રકારની સેવાથી તમને પ્રચંડ લાભ થવાનો સંભવ છે. પરંતુ જ્યારે તમે દુષ્ટની સાથે દુષ્ટતાથી વર્તો છો, તો તેથી એ જ નિશ્ચય થાય છે કે, તમારા હૃદયમાં પણ અશુભ સ્થિતિ વર્તમાન છે કે જે ઈર્ષ્યા, દ્વેષ તથા અશુભ વર્તનને તમારા પ્રતિ આકર્ષી લાવે છે અને તમારી યોગ્યતા એવી જ હોવાથી તમને એ વિશે કોઈ પણ પ્રકારના એકદને પ્રદર્શિત કરવાનો લેશ માત્ર પણ અધિકાર નથી. પરંતુ જે તમે અપકારના બદલામાં ઉપકાર કરશો, દ્વેષનો બદલો પ્રેમથી વાળી આપશો, તો તેથી તમારું અનિષ્ટ નષ્ટ થઈ જશે અને તમે વિશ્વવિજેતા થશો; એટલું જ નહિ, પણ એ પ્રકારે વર્તવાથી તમે તે મનુષ્યને પણ તે વસ્તુ આપી શકશો, કે જે વસ્તુની સ્પષ્ટતાથી તે મનુષ્યને અત્યંત આવશ્યકતા છે.

એવી રીતે તમે તેના ઉદ્ધારક થશો અને તે અન્ય પ્રમાદી મનુષ્યોનો ઉદ્ધારક થશો, કે જે પુરુષ અને સ્ત્રી એવા જ પ્રમાદમાં સપડાયેલાં છે અને ચિંતા તથા શોકના સાગરમાં ડૂબી ગયેલાં છે. આપણે આપણા નિત્યના જીવનમાં નમ્રતા, અનુકંપા તથા દયા આદિને ધારણ કરવાની અધિક આવશ્યકતા છે. જ્યારે આપણું આચરણ એ પ્રમાણેનું થઈ જશે, ત્યારે આપણે કોઈને દોષ પણ દેવાના નથી અને કોઈને દૂષિત ઠરાવવાના પણ નથી; કિન્તુ કોઈને દોષ દેવા તથા દૂષિત ઠરાવવાને બદલે આપણે બીજાઓમાટે અનુકંપા દર્શાવીશું-અન્યના દુઃખ અને શોકમાં ભાગ લઈશું, સંસારના દુર્ગમ તથા અટપટા માર્ગમાં એકબીજાનો હાથ ઝાલીને એક બીજાના સહાયક બનીશું-પ્રત્યેક મનુષ્ય સાથે પ્રેમપૂર્ણ આચરણ કરીશું, એકબીજાને પ્રેમપૂર્ણ અને શુભ દષ્ટિથી નિહાળીશું, પરસ્પર મધુર વાર્તાલાપ કરીશું અને પ્રત્યેક સ્થિતિમાં એક બીજાના સહાયક થઈ રહીશું.

ન્યારે આપણને એ તત્ત્વનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે કે, સર્વ દુરાચાર,—સર્વ પ્રમાદ—સર્વ પ્રકારનાં પાપ અને તેમના યોગે ઉદ્ભવતાં સર્વ દુઃખોનું મૂળ કારણ કેવળ અજ્ઞાન જ છે; એટલે પછી જ્યાં કોઈ પણ મનુષ્યમાં કોઈ પણ રૂપમાં આપણે એમના ઉદ્ભાવને જોઈએ કે તેની સાથે જ આપણા શુદ્ધ તથા નિર્મળ હૃદયમાં તે મનુષ્ય વિશે દયા તથા અનુકંપા પ્રકટ થવા માંડે છે. પછી દયા પ્રેમમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે અને તેના પરિણામે આપણે તેની સેવા કરવા માંડીએ છીએ. એ જ ઈશ્વરીય માર્ગ છે. એવી રીતે આપણે એક નિર્બળ મનુષ્યને—પડવાની તૈયારીપર આવી રહેલા મનુષ્યને—જ્યાં સૂધી તે પોતાના પગોપર ઉભો રહી શકે અને પોતાનો સ્વામી પોતે જ થઈ શકે, ત્યાં સૂધી તેનો હાથ ઝાકીને તેને જોઈતી સર્વ સહાયતા આપી શકીએ છીએ. એટલું જ નહિ, પણ તેનું સમસ્ત જીવન અંતરમાંથી નીકળીને બહાર પ્રકટ થાય છે અને તેથી તે જ મનુષ્ય પૂર્ણ રૂપથી પોતે પોતાનો સ્વામી થઈ શકે છે. જેને પોતાના અંતરમાં આત્મજ્ઞાન થઈ જાય છે, તે અવશ્ય એ નિયમોને જાણવા માંડે છે. અન્ય મનુષ્યમાં એ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાના કાર્યમાં વિજયી થવાનો એ જ એક માત્ર ઉપાય છે કે, પોતે પોતાના આચરણથી, પોતાના જીવનમાંથી જ આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ કરવો.

કેવળ જિહ્વાથી જ પ્રેમની વ્યાખ્યા ન કરો; કિન્તુ પોતાના આચરણને—પોતાના વર્તનને—જ પ્રેમમય બનાવી નાખો. અન્ય જનોને પ્રેમમય જીવન વીતાડવાનો ઉપદેશ આપવાને બદલે તમે પોતે જ પોતાના જીવનને પ્રેમમાં વ્યતીત કરવા લાગી જાઓ. આપણે જેવું વાવીશું તેવું જ લણીશું; જે જાતિનું બીજ વાવવામાં આવે છે, તે જ જાતિનું ફળ ઉત્પન્ન થાય છે, એ સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે. આપણે અન્યની કેવળ શારીરિક હાનિ કરવાથી જ અન્યને મારીએ છીએ એમ નથી, કિન્તુ આપણે આપણા દુષ્ટ

વિચારોથી પોતાની હલ્યા પણ કરીએ છીએ. અર્થાત એનું પણ અવશ્ય સ્મરણ રાખવું કે, એમ કરવાથી આપણે પરહલ્યા કરવા સાથે આત્મહલ્યા પણ કરી લઇએ છીએ. અનેક મનુષ્યો દુષ્ટ વિચારોના કારણથી રોગના ભોગ થઈ ચૂક્યા છે અને ફેટલાકો તો એ દુષ્ટ વિચારોના પ્રતાપે જ મૃત્યુના લક્ષ પણ થઈ ગયા છે. હૃદયમાં દ્વેષને સ્થાન આપીને આપણે સંસારને નરકના આકારમાં ફેરવી નાખીએ છીએ અને એથી વિરુદ્ધ હૃદયમાં પ્રેમનો અવિચલ નિવાસ થવા દેવાથી આપણે સંસારમાં સકળ સૌન્દર્ય તથા વિલાસસાધનસંપન્ન સ્વર્ગની રચના કરીએ છીએ. સારાંશ કે, સંસારમાં દ્વેષજીવિ રાખો અને તે તમને નરક સમાન દેખાવા માંડશે; અને સંસારમાં પ્રેમભાવ રાખો, કે તત્કાળ તે સંસારમાં જ તમને સ્વર્ગનો સાક્ષાત્કાર થવા માંડશે.

પ્રેમહીન જીવન તે જીવન નહિ, કિન્તુ જીવિત મૃત્યુ જ છે. જે જીવન પ્રેમમય વિચારોમાં વ્યતીત થાય છે, તે પરિપૂર્ણ, સમૃદ્ધિયુક્ત તથા શક્તિશાલિ જીવન છે. એવા જીવનનો પ્રભાવ નિઃસીમ થઈ જાય છે. મનુષ્યનું હૃદય જેટલા વિશેષ પ્રમાણમાં ઉદારતાયુક્ત હોય છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં તે મનુષ્ય વિશેષ પ્રેમશીલ હોય છે. એથી વિપરીત જે મનુષ્યનું હૃદય જેટલા પ્રમાણમાં સંકીર્ણ તથા સંકુચિત હોય છે, તે મનુષ્ય તેટલા જ પ્રમાણમાં સીમાબદ્ધ હોય છે અને તેને ભેદભાવ જ વિશેષ રચિત થઈ પડે છે. ઉદારહૃદય પુરુષમાટે કોઈ પણ પ્રકારનો સીમાબંધ હોતો નથી, તે સમસ્ત સંસારમાં સ્નેહભાવ રાખે છે અને સમસ્ત સંસારના જીવનમાં સંમિશ્રિત થાય છે. એવો મનુષ્ય ગૃહમાં બેઠો બેઠો પણ સમસ્ત સંસારને પોતાપ્રતિ આકર્ષી શકે છે.

જે જેટલા પ્રમાણમાં આંધક અનુરાગ દર્શાવે છે, તે તેટલા જ પ્રમાણમાં ઈશ્વર સમક્ષ જાય છે; કારણ કે, ઈશ્વર પ્રેમનો

સાગર છે. જ્યારે આપણને આપણી એ અનંત જીવન સાથેની એકતાનું જ્ઞાન થઈ જાય છે, ત્યારે ઈશ્વરીય તથા વિશ્વવ્યાપક પ્રેમ આપણામાં એટલી સીમા પર્યન્ત ઉભરાઈ જાય છે કે, તેથી આપણું જીવન છલાછલ ભરાઈ જતાં જીવનને અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાર પછી તે સંસારના સમસ્ત જીવોને આનંદસુધાથી આકંઠ ભરી નાખે છે.

જ્યારે આપણે અનંત જીવન સાથેની આપણી એકતાને જાણી લઈએ છીએ, એટલે પછી આપણા બાંધવો સાથેના આપણા સ્વ સંબંધને પણ આપણે જોખળી શકીએ છીએ. આપણે તે મહાન નિયમ સાથે એકતાના સંબંધમાં આવીએ છીએ; એટલે કે, અન્ય જનોની સેવા કરતાં આપણે સ્વાર્થને ભૂલી જઈએ છીએ અને મમતાને ત્યાગી દઈએ છીએ; અને આપણને એ વિષયનું જ્ઞાન થઈ જાય છે કે, સંસારમાંના સર્વ જીવોનું જીવન એક છે અને આપણે સર્વ એક જ વિરાટ કુટુંબનાં મનુષ્યો છીએ. ત્યાર પછી આપણે એ જાણવા માંડીએ છીએ કે, આપણે અન્યમાટે જે કાર્ય કરીશું અથવા અન્યને જે લાભ પહોંચાડીશું, તે કાર્ય આપણામાટે જ કરવાના છીએ અને તેમને થતો લાભ આપણને પણ થવાનો છે. અર્થાત્ એની સાથે એ તત્ત્વ પણ આપણા જાણવામાં આવી જાય છે કે, જે હાનિ ખીજને પહોંચાડવી તે હાનિ પોતાને જ પહોંચાડવા સમાન છે. એમ તો કદાપિ બની શકે જ નહિ કે, આપણે અન્યની હાનિ કરતા રહીએ અને આપણને તો લાભ જ મળતો રહે. આપણે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, જે મનુષ્ય કેવળ પોતામાટે જ જીવે છે, તે સંકુચિત તથા નીચ જીવનને વ્યતીત કરે છે; કારણ કે, તે અન્યના જીવનમાં લેશ માત્ર પણ સંમિલિત થતો નથી અને તેથી તેનાથી ખીજને કશો પણ લાભ મળી શકતો નથી.

પરંતુ જે મનુષ્ય અન્યની સેવા કરતાં પોતાના જીવનને ભૂલી જાય છે, તેના જીવનની હજારગણી જ નહિ, પણ લાખગણી વૃદ્ધિ થાય છે. તે સૌન્દર્ય તથા શક્તિના પ્રભાવથી સુસંપન્ન થઈ જાય છે અને આ વિગત કુટુંબના પ્રત્યેક કૌટુંબિકને જે આનન્દ, જળ અને અન્ય મૂલ્યવતી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વ તે મનુષ્યને પણ મળે છે; કારણ કે, તે પોતે પણ તેમના જીવન સાથે સંયુક્ત અને ગુંથાયેલા જ હોય છે.

હવે અમે અહીં સત્ય સેવાના સંબંધમાં જે શબ્દ બોલવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ. પીટર અને જૉન્ એક દિવસ ચર્ચમાં જતા હતા એટલે ચર્ચના દ્વારમાં પ્રવેશ કરતાં તેમને એક ગરીબ લંગડો માણસ મળ્યો અને તેણે તેમની પાસેથી દાનની યાચના કરી. તેની એ યાચના સાંભળીને પીટરના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, જો એની આજની આવશ્યકતાને મટાડી દેવામાં આવશે, તો આવતી કાલે પાછી એની આની આ જ અવસ્થા રહેવાની; અર્થાત્ એટલામાટે કાંઈ એવો ઉપાય યોજવો જોઈએ કે જેના યોગે એની સર્વ આવશ્યકતાઓ પૂરી થઈ જાય. આવી હાવનાથી પીટરે તેની સત્ય સેવા કરી-માનવજાતિમાટે અનુકરણીય થઈ પડનારું કાર્ય કર્યું. તેણે તેને કહ્યું કે;—“મારી પાસે સુવર્ણ કે રૌપ્યક તો નથી જ; પણ મારી પાસે અત્યારે જે કાંઈ ઉપસ્થિત છે તે હું તને આપું છું.” એમ કહીને તેણે તે ગરીબના લંગડાપણાનો લોપ કરીને તેને સાજો કરી દીધો; અર્થાત્ તેને એવી અવસ્થામાં લાવી મૂક્યો કે, પોતાની આજીવિકાનાં સાધનો તે પોતે જ મેળવી શકે અને ખીજની સહાયતાપર તેને જરા પણ આધાર રાખવો ન પડે. જે સેવા મનુષ્યને સ્વતંત્ર તથા સ્વાશ્રિત બનાવી શકે છે, તે જ સત્ય સેવા છે. અર્થાત્ દીનજનોને એથી અન્ય જાતની સહાયતા આપવાથી આપણે

મનુષ્યોને આલસ્યના ભંડાર તથા ભૂમિના ભાર બનાવવામાં જ કારણીભૂત થઈએ છીએ.*

મનુષ્યને, આત્મજ્ઞાનના દાનથી એટલે કે તેને તેની પોતાની આંતરિક શક્તિઓની અનુભૂતિ કરાવી દેવી એ કૃતિથી, આપણે મોટામાં મોટી સહાયતા આપી શકીએ છીએ; એવી સહાયતા અન્ય કોઈ પણ પ્રકારે આપી શકાતી નથી. આપણું સર્વથી પ્રથમ અને મહત્ત્વનું કર્તવ્ય એ જ છે કે, પ્રત્યેક મનુષ્યને વિવેક

* આપણા ભારતવર્ષમાં તો આજકાલ દાન, ધર્મ, પરોપકાર કિંવા દીન જનોની સેવાનો એ જ એક સર્વમાન્ય માર્ગ થઈ પડ્યો છે કે, જે ભાગ્યશાળી પુરુષ પાસે ધનનો અતિથય સંચય થઈ જાય છે કિંવા જે વિધવા ધનસંપત્તિ અને નિઃસંતાન હોય છે, તે પુણ્યાર્થે કિંવા પરોપકારાર્થે દેવમંદિર, ધર્મશાળા, સદાશ્રમ કિંવા અન્નચ્છત્ર બંધાવે છે અને એથી જ પોતાના ઐહિક તેમ જ પારલૌકિક કલ્યાણને સિદ્ધ અને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલું માની લે છે. લોકોની એ જ ભાવના કિંવા અંધપરંપરાના પરિણામે આજે બહુધા સર્વ તીર્થસ્થાનોમાં તેમ જ અન્ય પણ અનેક ગ્રામ તથા નગરોમાં અનેક સદાશ્રમ તેમ જ અન્નચ્છત્રો ધમધોકાર ચાલતાં આપણા જોવામાં આવી શકે છે. પરંતુ એનું પરિણામ એ થયું છે કે, જ્યાં સાધુ થયા કે આજીવિકાનાં સાધનોને પ્રાપ્ત કરવાની ખટપટથી છૂટ્યા; કારણ કે, સાધુભાટે તે જ્યાં જાય ત્યાં ખાનપાનનાં અને નિવાસનાં સાધનો તૈયાર હોવાનાં જ; આવી ભાવનાથી આલસ્યના ભંડાર અને કુંભકર્ણના અવતાર અનેક દૃષ્ટપુષ્ટ મનુષ્યો પણ વૈરાગ્ય વિના જ કેવળ હરામનું ખાઈને જીવવાના ઉદ્દેશથી સાધુ થઈ જાય છે અને ‘નવરો ખેડો નખખોદ વાળે’ એ કહેવત પ્રમાણે હરામના માલ મલીદા ઉડાવી સમસ્ત દેશમાં હરાયા દોરની પેઠે સ્ત્રીઓ તથા બાળકોના લશ્કર સાથે ફરતા રખડતા અનેક પ્રકારના અપરાધ અને અનીતિનો વિસ્તાર કર્યા કરે છે. કોઈના વિકાર તો તેમનામાં એટલી સીમાપર્યંત વસેલો હોય છે કે, કોઈ નજીવા કારણથી કોઈનું ખૂત કરી નાખતાં પણ તેઓ આગળ પાછળનો વિચાર રાખતા નથી. સાધુઓના હાથે ખૂત થવાનાં અનેક ઉદાહરણો મળી આવ્યાં છે અને એવા અનેક સાધુઓ ન્યાયના પ્રતાપે ફાંસીને લાકડે પણ લટકી ગયા છે.

પૂર્વક ઈશ્વરીય-અનંતની-એકતાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન કરાવવું કે જેના યોગે તે ઈશ્વર સમક્ષ પોતાના અંતઃકરણને ખોલતાં શીખે અને તેના પોતાના અંતરમાં જે શક્તિઓ ગુપ્ત રહેલી છે તેમની પાસેથી યોગ્ય તથા અનુકૂલ કાર્યો કરાવી શકે.

સારાંશ કે, પરોપકાર કિંવા દાનની આપણી અંધ પદ્ધતિના પ્રતાપે આજકાલ આર્યાવર્તમાં “કામકા ન કાજકા, દુશ્મન અનાજકા” એવા-સાધુ નહિ, પણ-ભીખારીઓની સંખ્યા એટલી બધી વધી ગઈ છે કે, એક કવિની “ચોથે ભાગે ભારતવાસી ભીખ માગવા લાગ્યા છે” એ ઉક્તિ અક્ષરેઅક્ષર સત્ય થયેલી જણાય છે. પરોપકારની આપણી એ અંધ પદ્ધતિ અને સાધુઓની નિશ્ચિન્તતા તથા ઉન્મત્તતાને અનુલક્ષીને એક કવિએ નીચેના ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે અને તે સર્વાંશે સત્ય છે;—

છાંપય

“વગર મેહનતે ખાય, પારકા માગી મેવા;
વગર મેહનતે ખાય, હરાયા સાંઠો જેવા;
જીવે પારકું ખાઈ, ડીલનો ડોળ વધારે;
મનમાં દાનત જુરી, હાથમાં માળા ધારે;
એ માલ પારકો ખાઈને, નિજ મનમાં હરખાય છે,
લોક મૂર્ખ બની એમને, મક્કોદો ઝોંશે જાય છે.”

એ ઉપરાંત ભોખ ભક્તનાં “જોઈ લેજો જગતના ખાવા, ધર્યાં ભેખ ધૂતીને ખાવા” ઇલાદિ વચનો પ્રસિદ્ધ હોવાથી વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી.

૬ પ્રજ્ઞા અને આંતરિક પ્રકાશ

આ (પરમાત્મા) અનન્ત પ્રજ્ઞા અથવા જ્ઞાનનો આત્મા કિંવા સાર હોવાથી જેટલા પ્રમાણમાં આપણે તેની સાથે સંલગ્નતા કરીએ, તેટલા જ પ્રમાણમાં ઉચ્ચતમ પ્રજ્ઞા આપણામાં

અને આપણા દ્વારા વ્યક્ત થવા માંડે છે. આ માર્ગમાં ચાલવાથી આપણે વિશ્વના અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરી શકીએ છીએ અને માનવજાતિની અધિક સંખ્યાથી—તે રહસ્યો જે કે તેમનામાં અજ્ઞાત નથી, પણ તેમનાથી—અજ્ઞાત છે તે રહસ્યોની પ્રાપ્તિ કરી શકીએ છીએ.

ઉચ્ચતમ પ્રતિભા તથા અંતર્દષ્ટિની પ્રાપ્તિમાટે જે કે આપણે આપણા માર્ગદર્શક પવિત્ર આત્મામાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખવાની છે, પરંતુ તે શ્રદ્ધા કોઈ અન્ય દ્વારા નહિ, કિન્તુ પોતે જ સ્વતંત્રતાથી રાખવાની આવશ્યકતા છે. જ્ઞાન તથા પ્રજ્ઞાને મેળવવામાટે આપણે કોઈ અન્ય વ્યક્તિ પાસે શાને જવું જોઈએ વારુ? ઈશ્વર સમક્ષ વ્યક્તિઓની કશી પણ મહત્તા છે જ નહિ. આ વસ્તુઓ આપણે અન્યના હસ્તથી સ્પર્શાયલી શામાટે મેળવવી જોઈએ? આપણને આવી રીતે આપણી પોતાની નૈસર્ગિક શક્તિઓને મૂઢ કરી નાખવાની શી આવશ્યકતા છે વારુ? આપણે પોતે જ અનન્ત મૂળ પ્રતિ સીધા શામાટે ન જવું? “જે કોઈ પણ મનુષ્યમાં પ્રજ્ઞાનો અભાવ હોય, તો તેણે તે પ્રજ્ઞા ઈશ્વર પાસેથી માગી લેવી!” “તેમના બોલાવ્યા પૂર્વે જ હું ઉત્તર આપીશ, અને હજી તો તેઓ બરાબર બોલી પણ નહિ રહ્યા હોય તે પૂર્વે જ હું તેમનું બોલવું સાંભળી લઈશ.” આ પરમેશ્વરના ઉદ્દગાર છે.

એવી રીતે આપણે જ્યારે પોતે જ સ્વાવલંબનથી સીધા તે અનન્ત પ્રવાહોદ્ગમસ્થાનમાં જઈ પહોંચીએ છીએ, એટલે પછી આપણે અમુક વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ કિંવા ગ્રંથો એટલે કે ધર્મગુરુ, ધર્મસંસ્થાઓ અને ધર્મગ્રંથ આદિના દાસાનુદાસ રહેતા નથી. એ ધર્મગુરુ, ધર્મસંસ્થા તથા ધર્મગ્રંથ આદિ સહાયક સાધનોના સત્યવિષયક ઉપદેશોના શ્રવણમાટે તો આપણે આપણાં કર્ણોને નિરંતર ખુલ્લાં જ રાખવાં; છતાં એમને નિરંતર સહાયક

સાધનો તરીકે જ સ્વીકારવાં, એમને પ્રજ્ઞાના મૂળ તરીકે તો કદાપિ ન જ સ્વીકારવાં. આપણે એ સાધનાને કદાપિ સ્વામી તરીકે ઓળખવાં નહિ, કિન્તુ કેવળ શિક્ષક તરીકે જ ઓળખવાં. કવીશ્વર આહિર્નિગ્ના કથન પ્રમાણે જ આપણે તે મહત્ સત્યને ઓળખવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે:—

“માનો ગમે તે પણ રહેલું સત્ય છે અંતરમહી;
નહિ નીકળ્યું કે બાહ્ય વસ્તુમાંથી નીકળશે નહીં;
છે એક આંતર કેન્દ્ર એવું નિત્ય આપણુ સર્વમાં;
સંપૂર્ણતામય જ્યાં વસે છે સત્ય તે નિજ પર્વમાં!”*

“તારા પોતાના આત્માપ્રતિ સત્ય રહે!” એના કરતાં અધિક મહત્ત્વશીલ અને અધિક ગહન આંતરિક અર્થને ધરાવનારી અન્ય કોઈ પણ આજ્ઞા આ સમસ્ત સંસારમાં છે જ નહિ. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ, તો તમારા પોતાના આત્માપ્રતિ સત્ય રહો; કારણ કે, પરમેશ્વર તમારી સાથે તમારા આત્માદ્વારા જ વાર્તાલાપ કરે છે. એ જ આંતરિક માર્ગનો દર્શક છે અને આ સંસારમાં આવનાર અગ્રેયેક મનુષ્યને પ્રકાશિત કરનાર એ જ પ્રકાશ છે. એ જ સદસદિયારશક્તિ કિંવા સંજ્ઞાન છે. એ જ સહજવ્યોધ છે. એ જ આત્માનો નાદ છે અને પરમાત્માનો શબ્દ છે. “તારી પાછળથી તું એક એવા આશયનો નાદ સાંભળીશ કે, સત્ય માર્ગ આ છે અને એટલામાટે એ સત્ય માર્ગમાં સંચર!”

એલીજાહ† જ્યારે પર્વતમાં હતો ત્યારે નાનાવિધ શારીરિક

-
- * “Truth is within ourselves: it takes no rise
From outward things, whatever you may believe.
There is an inmost centre in us all,
Where truth abides in fullness.” *Browning.*

† એલીજાહ (Elijah) નામનો અત્યંત પવિત્ર શક્તિઓની

ક્ષાભો તથા સંકટના સાક્ષાત્કારો પછી તેણે 'શાંત, મંદ નાદ'—
તેના પોતાના આત્માનો નાદ—સાંભળ્યો હતો કે જે નાદદ્વારા
અનંત પરમાત્મા બોલતો હતો. અર્થાત્ જે આપણે પણ એ
સહજવબોધના નાદને અનુસરીશું, તો તે આપણી સાથે
અધિક સ્પષ્ટતા તથા સરળતાથી બોલવા માંડશે અને તે એટલી
સીમા પર્યન્ત કે ધીમે ધીમે તે પોતાની માર્ગદર્શકતામાં અનન્ય-
સંબદ્ધ અને અભ્રાંત અથવા અમોઘ થઈ જશે. આપણો જે
મોટામાં મોટો પ્રમાદ છે તે એજ છે કે, આપણા પોતાના
આત્મામાંથી નીકળતા એ નાદને આપણે સાંભળતા નથી અને
અનુસરતા નથી અને તેથી આપણે પોતાના આંતરિક ભાગમાં
જ વિભક્ત થએલા ગૃહ સમાન અવસ્થામાં આવી પડીએ છીએ.
આપણે આ માર્ગમાં અને તે માર્ગમાં ખેંચાયા કરીએ છીએ,
પરંતુ કોઈ પણ માર્ગનો આપણે નિશ્ચય કરી શકતા નથી. મારો
એક મિત્ર છે અને તે એ આંતરિક નાદનું એવું તો ધ્યાનપૂર્વક
શ્રવણ કર્યા કરે છે; બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એ તેના અંત-
ર્જ્ઞાન અનુસાર તે એવી તો ત્વરા, સ્ફૂર્તિ તથા સંપૂર્ણતાથી નિરં-
તર કર્મ કર્યા કરે છે અને એના પરિણામે તે અંતર્જ્ઞાનવડે તેનું
જીવન એવું તો માર્ગનિર્દિષ્ટ થયું છે કે, તે પ્રત્યેક વસ્તુ તેના
યોગ્ય પ્રસંગ અને તેની યોગ્ય રીતિથી જ કરે છે, તેના હસ્તે
કોઈ પણ અપ્રાસંગિક કિંવા અયોગ્ય કાર્ય થતું જ નથી. અમુક
કાર્ય ક્યારે કરવું અને કવી રીતે કરવું, એ તે સદા સર્વદા સારી
રીતે જાણે છે અને તેથી તે વિભક્ત ગૃહ સમાન અવસ્થાને કદાપિ
પ્રાપ્ત થતો નથી; અર્થાત્ તેનું અંતઃકરણ સંશયપટાવૃત્ત રહેતું નથી.

અદ્ભુતતાને ધરાવનારો એક મહાત્મા હતો કે જેને ઈશ્વરે ઇસ્રાયેલના
દુષ્ટ રાજા અહાબ (Ahab) સમક્ષ પોતાના ચયગંબર તરીકે મોકલ્યો
હતો, એ પ્રમાણે એનો વૃત્તાંત 'બાઇબલ'માં આપવામાં આવ્યો છે.
એને એક મહાન્ યોગીશ્વર તરીકે માનવામાં આવે છે. અહીં આપણા
કોઈ પણ ઋષિ કે યોગીનો સ્વીકાર કરી શકાય તેમ છે.

અહીં કદાચિત્ કોઈ એવો પ્રશ્ન કરશે કે: “સદા સર્વદા આપણી અંતઃપ્રેરણા-આત્મનાદ-અનુસાર વર્તવું એ આપણા-માટે ભયંકર થઈ પડે તેમ નથી કે શું? કારણ કે, ધારો કે કોઈવાર આપણા મનમાં કોઈ અન્યને હાનિ પહોંચાડવાની સ્ફૂર્તિ થઈ આવે, તો તે વેળાયે શું કરવું? તદનુસાર વર્તવું ખરું કે?” આનું ઉત્તર એ જ છે કે, આવા વિચારથી ભયભીત થવાનું કોઈ પણ કારણ નથી; કારણ કે, આત્માનો નાદ અથવા ઈશ્વરનો શબ્દ કે જે આત્મદ્વારા વ્યક્ત થાય છે, તે કોઈને પણ અન્ય કોઈની હાનિ કરવાના માર્ગમાં પ્રેરે તેમ છે જ નહિ તેમ જ જે કાર્ય યોગ્યતા, સત્ય તથા ન્યાયની ઉચ્ચતમ પંક્તિનું ન હોય તેવા કાર્યમાં તે તમને અગ્રેસર કરે એ શંકા જ નિરાધાર છે. એટલામાટે જો કોઈ પણ વેળાયે તમારામાં આવા પ્રકારની ભાવનાનો ઉદ્ભવ થાય, તો તે આંતરિક સંજ્ઞાન નહિ, કિન્તુ તમારી કોઈ નીચ વૃત્તિનું જ તમારા અંતઃકરણમાં થતું પરિણામ છે, એમ જ તમારે નિશ્ચયપૂર્વક સમજવાનું છે.

શુદ્ધિનો જો કે સર્વથા લાગ કરી દેવાનો નથી, છતાં તેને નિરંતર એ ઉચ્ચતર આત્મિક દૃષ્ટિથી પ્રકાશિત તો કરવી જ જોઈએ અને તે એટલે સુધી કે એવી રીતે પ્રકાશિત કરાયેલી શુદ્ધિ ધીમે ધીમે પ્રકાશ તથા સત્તાની પ્રતિનિધિ જ બની જાય. જ્યારે એક મનુષ્ય સંપૂર્ણ તદાકાર થઈ જાય છે, ત્યારે જ તેનો સર્વ જ્ઞાન તથા પ્રજ્ઞાના પ્રદેશમાં પ્રવેશ થાય છે; અને તદાકાર થવાનો અર્થ એટલો જ છે કે, સર્વના પૃષ્ઠભાગમાં રહેલી અનંત શક્તિ કિંવા અનંત સત્તાથી બાહ્ય અન્ય કોઈ પણ શક્તિ કિંવા સત્તાને ઓળખવી નહિ. જ્યારે એક મનુષ્ય આ મહત્ સત્યને ઓળખી લે છે અને પોતે એ અનંત પ્રજ્ઞા કિંવા જ્ઞાનના આત્મામાં તદાકાર થઈ જાય છે, ત્યારે જ તેનો સત્ય શિક્ષણના માર્ગમાં સંચાર થાય છે અને જે રહસ્યો પૂર્વે તેનાથી અજ્ઞાત

હતાં તે રહસ્યો પોતાની મેળે જ તેના સમક્ષ જ્ઞાત થવા માંડે છે. ખરેખર અનંત સત્તાવડે જે આવૃત્ત છે, તેનો વિસ્તાર કરવો એટલે કે, આપણા અંતરમાંથી જ જ્ઞાનના વિસ્તારનો આરંભ કરવો, એજ સમસ્ત સત્ય શિક્ષણનો મૂળ પાયો હોવો જોઈએ.

જે આપણે આ અનંત આત્માના નાદનું શ્રવણ કરીશું, તો જેટલી ઉત્તમ અને જ્ઞાતવ્ય વસ્તુઓ છે, તે સર્વ વસ્તુઓ આપણા સમક્ષ આવીને ઉભી રહેશે. આવી રીતે જ આપણે દૃષ્ટા થઈએ છીએ અને સર્વ વસ્તુઓના અંતરમાં દૃષ્ટિપાત કરવાની શક્તિને મેળવીએ છીએ. આકાશમાં નવીન નક્ષત્રો તેમ જ આ વિશ્વમાં નિર્સર્ગના નવીન નિયમો કિંવા નિર્સર્ગની નવીન શક્તિઓ ઉત્પન્ન થતી નથી; પરંતુ જે આપણે એ અનંત પ્રજ્ઞાના આત્મા સાથે તદાકાર થઈ જઈએ, તો જે શક્તિઓ અત્યાર સૂધી આપણાથી અજ્ઞાત હતી, તે શક્તિઓને આપણે અનાવૃત્ત કરી શકીએ છીએ અને જાણી શકીએ છીએ અને આવી રીતે તે શક્તિઓ આપણને સર્વથા નવીન જ જણાય છે. આવી રીતે જ્યારે આપણે સત્યના જ્ઞાનના અધિકારી થઈએ છીએ, તે વેળાએ પછી પ્રતિક્ષણે પરિવર્તનને પ્રાપ્ત થનારી વસ્તુઓની આપણને આવશ્યકતા રહેતી નથી. અર્થાત્ સત્ય જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર્યા પછી આપણે આપણા પોતાના આંતરિક શાંતિમય સ્થાનમાં પ્રવેશ કરી શકીએ છીએ; આપણે બારીને ઉઘાડીને બાહ્ય ભાગમાં દૃષ્ટિપાત કરી શકીએ છીએ અને આપણી ઇચ્છા પ્રમાણેની વસ્તુઓને એકત્ર કરી શકીએ છીએ. “ઈશ્વરવિષયક જ્ઞાન તે પ્રજ્ઞા છે.” આંતરિક જ્ઞાનથી જ પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રજ્ઞા જ્ઞાનનો અતિક્રમ કરી જાય છે. મહત્ જ્ઞાન, અનેક પદાર્થોનું જ્ઞાન કેવળ એક ધારણુક્ષમ સ્મરણુશક્તિના ગુણથી મેળવી શકાય છે અને એ ધારણુક્ષમ સ્મરણુશક્તિનો શિક્ષણ અથવા અધ્યાપનના યોગે આવિર્ભાવ થાય છે; પરંતુ પ્રજ્ઞા જ્ઞાનનો અતિ-

ક્રમ કરીને આગળ વધી જાય છે; કારણ કે, તે જ્ઞાનમાં એ ગહનતર પ્રજ્ઞાનો કેવળ એક ઘટક જ હોય છે અને પ્રજ્ઞા તો એવા અનંત ઘટકોનો એક અનંત ભંડાર જ છે.

જે કોઈની પણ એ પ્રજ્ઞાના મહારાજ્યમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા હોય, તેણે પ્રથમ તો સમસ્ત બૌદ્ધિક ગર્વથી મુક્ત થવું જોઈએ. તેણે એક બાળક સમાન અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી લેવી જોઈએ. પ્રથમથી બાંધી લીધેલા વિચારો, માન્યતાઓ તથા અભિપ્રાયો સત્ય પ્રજ્ઞાના માર્ગમાં પ્રત્યવાયરૂપ થઈ પડે છે. અહંમન્યતાયુક્ત વિચારો પરિણામે અત્યંત આત્મવિઘાતક થઈ પડે છે અને તેઓ સત્યના પ્રવેશદ્વારને બંધ કરી દે છે.

આપણી આસપાસ ધાર્મિક, વૈજ્ઞાનિક, રાજકીય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં પડેલા અનેક જનો આપણા જોવામાં આવે છે કે જેઓ પોતાના બૌદ્ધિક ગર્વ દ્વારા તેમનાં અહંભાવના તથા સ્વીકૃત અભિપ્રાયના આવરણમાં એટલાબધા લપેટાઈ ગયા છે કે તે કારણથી ત્યારપછીનાં અને અધિક વિશાળ આવિષ્કૃત સત્યના પ્રવેશમાટે તેમના અંતઃકરણમાં સ્થાન જ મળી શકતું નથી; અને તેથી તેઓ વૃદ્ધિ તથા વિકાસને બદલે ક્ષીણતા તથા સંકોચને જ પામતા જાય છે અને તેમાં પણ સત્યની પ્રાપ્તિમાટે તો સર્વથા અયોગ્ય જ થતા જાય છે. કર્તૃત્વશીલતાથી વિશ્વની પ્રગતિમાં સહાયક થવાને બદલે માર્ગમાંના તે મૃત કાષ્ઠખંડ સમાન બની રહે છે કે જે કાષ્ઠખંડ પ્રગતિરથના ચક્રોનો અવરોધ કરનારા હોય છે. પરંતુ તેઓ આવા થવા છતાં પણ પ્રગતિના રથને આગળ વધતો કદાપિ અટકાવી શકતા નથી; કારણ કે, જ્યારે પરમાત્માનો સત્યરૂપ પરમવિજયશાળી રથ દઢતાથી આગળ વધવા માંડે છે, તે વેળાએ નિરંતર એ અવરોધક કાષ્ઠખંડો તે રથચક્રતળે ચગદાઈને પાછળ જ રહી જાય છે.

જે વેળાએ સ્ટીમ એન્જિનને-બાષ્પયંત્રને-અસ્તિત્વમાં લાવવામાટેના હજી પ્રયોગો જ ચાલતા હતા અને સ્ટીમ એન્જિન અઘાપિ સંપૂર્ણતાથી વ્યાવહારિક ઉપયોગમાં આવી શક્યું નહોતું, તે વેળાએ એક સુવિખ્યાત અંગ્રેજ ગૃહસ્થ મહાશયે-કે જેઓ તે સમયના વૈજ્ઞાનિક પુરુષોમાંના એક વિખ્યાત પુરુષ મનાતા હતા-એક સુવિસ્તૃત લઘુપુસ્તક લખ્યું હતું અને તેમાં એમ સિદ્ધ કરી બતાવવાનો યત્ન કર્યો હતો કે, એ સ્ટીમ એન્જિનને સમુદ્રયાત્રામાટે નૌકાને ચલાવવાના કાર્યમાં તો કદાપિ યોગ્ય શકારો જ નહિ; કારણ કે, વિશાળ મહાસાગરને ઓળંગવા-માટે જેટલા કાયલાની આવશ્યકતા છે, તેટલો કાયલો કોઈ પણ એક નૌકા પોતાના ઉદરમાં ઊપાડી શકે, એ સર્વથા અશક્ય તથા અસંભવનીય છે. હવે તે મહાશયનું આવું વિધાન હોવા છતાં અત્યંત રસિક તથા આશ્ચર્યકારક ઘટના તો એ જ હતી કે, જે બાષ્પનૌકાએ-સ્ટીમરે-સર્વથી પ્રથમ ઈંગ્લેંડથી અમેરિકાની યાત્રા કરી હતી, તેમાં ભરવામાં આવેલા માલ સાથે તે વૈજ્ઞાનિક પુરુષના એ બહુ જ વિચારપૂર્વક લખાયેલા લઘુ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ પણ હતી. એ લઘુ પુસ્તકની તે વેળાએ તો માત્ર એક જ આવૃત્તિ પ્રકટ થઈ હતી; પરંતુ અભારે હવે કદાચિત્ તેની અનેક આવૃત્તિઓ વેચાઈ ગય તો કાણુ જાણુ !

આ જો કે ખરેખર એક મનોરંજક ઘટના છે; છતાં અધિક આશ્ચર્યકારક તો તે મનુષ્ય છે, કે જે જાણી જોઈને-બુદ્ધિ-પૂર્વક-સત્યના પ્રવેશમાટે પોતાના હૃદયનાં દ્વારોને બંધ કરી રાખે છે; કારણ કે, તે સત્ય રુઢિપ્રણાલિકા, જીર્ણશાસ્ત્ર મતાનુસારિતા અથવા પૂર્વસ્વીકૃત માર્ગદ્વારા આવતું નથી; અથવા તો કારણ કે, તે સત્ય અમુક રુઢ વિચારો તથા માન્યતાઓ સાથે અનુકૂળતા ધરાવતું નથી, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ કેટલીકવાર તે સત્ય અમુક રુઢ તથા સ્વીકૃત વિચારો તથા માન્યતાઓથી

સર્વથા પ્રતિકૂળ પણ હોય છે. પરંતુ સત્યને સ્વીકારવાનો સલ માર્ગ તો એ જ છે કે:—

“અખંડ આત્મસદનમાં તાપો ગવાક્ષિની સંખ્યા સુવિશાળ;
આવી દિવ્યતા સકળ વિશ્વની શોભાવે તેને સહુ કાળ;
અસંખ્યે સ્થાનોમાંથી આવે જે કિરણો અતિ ભવ્યાકાર;
સ્વીકૃત એક જ ધર્મકાયથી થાય નહીં તેનો સ્વીકાર.
મૂઠશ્રદ્ધાના પટ ચીરો આત્મસદનનાં ખોલો દ્વાર;
તેમાં સર્વ દિશાથી થાવા છો પ્રકાશનો શુભ સંચાર;
આકાશસ્થિત નક્ષત્રોનું મહા અલૌકિક જે સંગીત;
તેમ જ નિસર્ગદેવીનું જે ગીત મનોહર મધુર અલીત;—
એ સાંભળવાનું શ્રવણેને શિક્ષણ આપો ધારી પ્રેમ;
એથી થારો સદા તમારું આ સંસારે કુશળક્ષેમ;
હોય સૂર્ય ન્યાં સન્મુખ ત્યાં જ્યમ વળે સૂર્યમુખિ પુષ્પ સદાય;
તેમ તમારું હૃદય સત્ય ને શુભ સન્મુખ નિશ્ચિત દોરાય.
પોતાનું જે શાંતિમુકુટમંડિત છે ઉચ્ચ વિહારસ્થાન;
અશાંતિનું કે વૈરભાવનું થવું નથી ન્યાં કે સન્માન;
અદૃશ્ય હસ્તો સહસ્રાવધિ પ્રબળ ઉતરશે તમોસમક્ષ;
થશે સહાયક સદા તમારા ઊર્ધ્વગમનમાં દેવો દક્ષ.
સર્વ શક્તિઓ નિસર્ગની તે શક્તિ તમારી દૃઢ કરનાર;
થાઓ નહિ ભયલીત અર્ધ સત્યોને ત્યાગી છો આ વાર;
પૂર્ણ સત્યનો વિના વિલંબે કરો આ ક્ષણે અંગીકાર;
નય પરાજયનો ભય એથી થાય વિશ્વમાં જ્યજ્યકાર!”*

* “Let there be many windows in your soul,
That all the glory of the universe
May beautify it. Not the narrow pane
Of one poor creed can catch the radiant rays
That shine from countless sources. Tear away
The blinds of Superstitions let the light

સત્યના આગમન અથવા આવિર્ભાવના સંબંધમાં એક મહાન નિયમ છે અને તે એ કે, જ્યારે પણ કોઈ એક પુરુષ કિંવા પ્રમદા બૌદ્ધિક ગર્વ, પૂર્વસ્વીકૃત વિચાર કિંવા દુરાગ્રહને વશ થઈને સત્યના પ્રવેશમાટે પોતાના અંતઃકરણરૂપ આગારનાં દ્વારોને બંધ કરી દે છે અથવા તો અન્ય કોઈ પણ કારણથી તે સત્યને સ્વીકારવાને તત્પર નથી હોતાં; તો તેવા પ્રસંગે તે નિયમ ગર્જના કરીને કહે છે કે; “તેવા પુરુષ કિંવા પ્રમદાના અંતઃકરણમાં કોઈ પણ સ્થાનમાંથી સત્યનું તેના સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં કદાપિ આગમન થવાનું નથી.” અને એથી વિરુદ્ધ જ્યારે પણ કોઈ પુરુષ અથવા પ્રમદા કોઈ પણ સ્થાનમાંથી આવતા સત્યના પ્રવેશમાટે પોતાનાં અંતઃકરણનાં દ્વારોને ખુલ્લાં મૂકી દે છે; તે વેળાએ તે સત્યના આગમનનો નિયમ પૂર્વ પ્રમાણે જ ગર્જના કરીને કહે છે કે: “તેમના અંતઃકરણમાં સત્યનું સર્વ સ્થાનોમાંથી

Pour through fair windows, broad as truth itself
And high as heaven..... Tune your ear
To all the worldless music of the stars
And to the voice of nature, and your heart
Shall turn to truth and goodness as the plant
Turns to the sun. A thousand unseen hands
Reach down to help you to their peace-crowned
heights,

And all the forces of the firmament
Shall fortify your strength. Be not afraid
To thrust aside half-truths and grasp the whole.”

આ કાવ્યનો ઉપર જે પદ્યાનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે તે મુક્ત અનુવાદ—Free translation—છે, એ અહીં ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવાનું છે અને તેટલામાટે તેની સાથે આ મૂળ અંગ્રેજી કાવ્ય પણ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે જેથી ઉભયની તુલના કરી શકાય.

અને સર્વ વિભાગોમાંથી આગમન થશે.” આ પદ્ધતિને સ્વીકારવાથી જ નર કિંવા નારી મુક્ત નર તથા મુક્તા નારી થઈ શકે છે; કારણ કે, આપણને મુક્ત કરનાર કેવળ એક સત્ય જ છે. એ પદ્ધતિને ન સ્વીકારનાર પુરુષ અને સ્ત્રીઓ નિરંતર બંધનમાં ને બંધનમાં જ રહ્યાં કરે છે; કારણ કે, સત્યને તેમનું આમંત્રણ હોતું નથી અને જ્યાં સત્યના સંપૂર્ણ તથા અબાધ્ય સત્કારનો સંભવ નથી હોતો, ત્યાં સત્ય કદાપિ પ્રવેશ કરતું જ નથી.

અને જ્યાં સત્યના પ્રવેશનો અવરોધ કરાયેલો હોય છે, ત્યાં જે આશીર્વાદ કિંવા સુખલાભોને સત્ય પોતાની સાથે લાવે છે તે આશીર્વાદ કિંવા સુખલાભો પણ નિવાસ કરીને રહી શકતા નથી. એથી વિરુદ્ધ જ્યારે સત્યના પ્રવેશનો અવરોધ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે સત્ય ક્ષીણતા, રોગ, અને મરણ આદિ સહિત એક દૂતને મોકલી આપે છે. એ ક્ષીણતા, રોગ તથા મરણમાં ભૌતિક, આત્મિક તથા બૌદ્ધિક એ ત્રણે પ્રકારનાં ક્ષીણતા, રોગ તથા મરણનો સમાવેશ થયેલો હોય છે. તેમ જ જે મનુષ્ય સત્યને મુક્ત તથા સ્વતંત્ર લાવથી શોધતા અન્ય મનુષ્યને તેના એ શુભ પ્રયત્નથી બ્રષ્ટ કરે છે અથવા તો અન્ય મનુષ્યને બદલે સત્યના અર્થપ્રકાશક કિંવા બોધક તરીકે, તે મનુષ્યને જ્યાં તે પોતેજ પોતાનો બોધક થઈ શકે તે સ્થાનમાં લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે કેવળ પોતેજ ગુરુપદવીપર નિયુક્ત રહેવાના ઉદ્દેશથી, પોતેજ વચ્ચે આવીને ઊભો રહે છે, તે મનુષ્યનો એક ચોર કિંવા હુંટાક કરતાં પણ અધિક ત્વરાથી લાગ કરવાની આવશ્યકતા છે. તે જે હાનિ કરે છે, તે અતિશય ભયંકર હોય છે; કારણ કે, તેના હસ્તમાં જે મનુષ્ય સપડાયેલો હોય છે તેના જીવનની જ તે પ્રલક્ષ તથા નિઃસંદેહ હાનિ કરી નાખે છે.

કોઈ પણ મનુષ્યને-તે મનુષ્ય ગમે તે હોય અને ગમે તેવો હોય-કોઈએ ઈશ્વરના અમર્યાદ અને અસીમ સત્યના સંર-

ક્ષક, પ્રતિબંધક તથા પ્રવર્તક તરીકે નીચે છે ખરો કે? અર્થાત્ સત્યનો એવો એકહથ્થુ ધ્વજરો કાઢને મળેલો છે ખરો કે? અનેક જનો આ સંસારમાં સત્યના શિક્ષક તરીકે ઓળખાય છે; પરંતુ સત્યનો જે યથાર્થ શિક્ષક હોય છે તે ‘અમુક સત્યનો સર્વ જનોએ અવશ્ય સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ,’ એમ અધિકારપૂર્વક કદાપિ પ્રતિપાદન કરતો નથી. ખરેખરો શિક્ષક તો તે જ છે કે, જેના પ્રયત્નો અન્યને તેના પોતાના વિશેના સત્ય-જ્ઞાન તેમ જ તેની આંતરિક શક્તિઓના સહજવ્યોધના પ્રદેશમાં લાવી મૂકવામાટેના જ હોય છે. આવા શિક્ષકથી ભિન્ન અન્ય સર્વ શિક્ષકો, સાધારણ રીતે કહીએ, તો સ્વાર્થ, અહંભાવના અને ઐહિક લાલના લોભથી જ પ્રેરાયલા હોય છે; વળી જે મનુષ્ય એમ દર્શાવે છે કે, ‘હું સંપૂર્ણ સત્યનો અધિકારી સ્વામી છું અને જે સત્ય મારી પાસે છે તેવિના બીજું કંઈ સત્ય છે જ નહિ;’ તે મનુષ્ય એક ધર્માન્ધ, મૂર્ખ તથા પ્રપંચી મનુષ્ય છે, એમ જ સમજવાનું છે.

પૌરસ્ત્ય વાસ્તવ્યમાં એક દેડકાની કલ્પિત કથા આપેલી છે. તે કથા એવી રીતે છે કે, એક દૂવામાં એક દેડકો વસતો હતો અને પોતાના તે લઘુ દૂપમાંથી તે કદાપિ બહાર નીકળ્યો નહોતો. એકવાર એક સમુદ્રનિવાસી દેડકો તે દેડકાના દૂવામાં આવ્યો અને તેને ઉદ્દેશીને તે દૂવામાંનો દેડકો પૂછવા લાગ્યો કે: “તમે કાણ છો અને ક્યાંના નિવાસી છો?” એટલે એના ઉત્તરમાં તે સમુદ્રનિવાસી દેડકાએ જણાવ્યું કે: “હું અમુક દેડકો છું અને મારું નિવાસસ્થાન સમુદ્રમાં છે.” દૂવામાંનો દેડકો આશ્ચર્ય દર્શાવતો બોલ્યો કે: “સમુદ્ર? સમુદ્ર શો પદાર્થ છે અને તે ક્યાં આવેલો છે?” સમુદ્રમાંના દેડકાએ એના ઉત્તર તરીકે કહેવા માંડ્યું કે: “જળનો જે એક અત્યંત વિશાળ સમુદાય છે, તે સમુદ્ર કહેવાય છે અને તે સમુદ્ર અથવા મહાસાગર અહીંથી

બહુ દૂર નથી.” તેનું આ ઉત્તર સાંભળીને કૂવામાંના દેડકાએ પૂછ્યું કે: “ત્યારે તમારો તે સમુદ્ર કેટલોક મોટો છે વારુ?” સમુદ્રમાંના દેડકાએ કહ્યું કે: “ઓ હો, મારો તે સમુદ્ર ધણો જ મોટો અને વિશાળ છે.” આવું ઉત્તર મળવાથી કૂવામાંના દેડકાએ પાસે જ પડેલા એક ન્હાનકડા પથરને બતાવીને પૂછ્યું કે: “તમારો સમુદ્ર આના જેવડો છે કે કેમ?” સમુદ્રવાસી દેડકાએ કહ્યું કે: “એના કરતાં તો ધણો જ મોટો!” કૂવામાંના દેડકા વધારે આશ્ચર્યચકિત થયો અને જે પડથાળપર તે બંને બેઠા હતા તે પડથાળને બતાવીને તેણે કહ્યું કે: “ત્યારે તમારો સમુદ્ર આના જેવડો છે વારુ?” વળી સમુદ્રવાસી દેડકાએ ઉત્તર આપ્યું કે: “નાના, આના કરતાં તો તે ક્યાંય મોટો છે!” કૂવામાંના દેડકાને હવે કોઈ મોટી વસ્તુ ન દેખાયાથી તેણે હારીને પૂછ્યું કે: “ત્યારે તે કેવડોક મોટો હશે તે જણાવશો?” એટલે અંતિમ ઉત્તર આપતાં સમુદ્રવાસી દેડકાએ જણાવ્યું કે: “જે સમુદ્રમાં હું વસું છું, તે સમુદ્ર તમારા આ આખા કૂવા કરતાં પણ એટલો બધો મોટો છે કે આના જેવા તો લક્ષાવધિ અને કોટ્યવધિ કૂવા તેમાંથી બની જાય તેમ છે!” હવે કૂવામાંના દેડકાથી ધૈર્ય રાખી શકાયું નહિ અને તેથી સમુદ્રવાસી દેડકાને તે તિરસ્કારપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે: “અશક્ય, સર્વથા અસંભવનીય! તું એક ઠગારો અને અસત્યવાદી છે. ચાલ, મારા કૂવામાંથી ઝટ ચાલતો થઈ જા; અહીંથી તારું કાળું કરી જા. મારે તારા જેવા અસત્યવાદી દેડકાઓ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ રાખવો નથી!”

“તમે સત્યને જાણશો એટલે સત્ય તમને તત્કાળ મુક્ત બનાવી દેશે!” એવું શાસ્ત્રોએ વચન આપેલું છે. જે તમે સત્યના આગમનમાટે તમારા અંતઃકરણનાં દ્વારોને બંધ રાખશો અને કેવળ પોતાની ભ્રમણામાં જ લગ્યા પડ્યા રહેશો, તો તે તમારી ભ્રમણાઓ તમને સર્વથા મૂઠ તથા અવિચારશીલ બનાવી દેશે.

આ વિધાન બૌદ્ધિક ગર્વને ધારણ કરનારાં અસંખ્ય મનુષ્યોના સંબંધમાં લાગૂ પડી શકે છે. અવરુદ્ધ માનસિક વિકાસને જ વિમૂઢતાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ગમે તે કારણથી સત્યના આગમનમાટે અંતઃકરણનાં દ્વારોને બંધ કરી રાખવાથી અને તેમ કરીને માનસિક વિકાસનો અવરોધ કરવાથી જે વિમૂઢતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિમૂઢતાના નામથી જોડે ઓળખાતું નથી, છતાં તે વિમૂઢતાનું એક સ્વરૂપ તો છે જ. વળી ખીજી રીતે અમુક એક વિશિષ્ટ પુરુષ, અમુક એક વિશિષ્ટ ગ્રંથ અથવા અમુક એક વિશિષ્ટ સંસ્થા પાસેથી આવેલી હોવાથી અમુક વાર્તા સત્ય હોવી જ જોઈએ, એમ જે સાધક બાધકતાના વિચારવિના કેવળ અતિશ્રદ્ધાથી જ સ્વીકારી લેવું, એથી પણ બુદ્ધિનો વિકાસ થતો અટકી જાય છે. નિરંતર આંતરિક પ્રકાશને વધારવાને બદલે એક મનુષ્ય કેવળ બાહ્ય વસ્તુને જ વળગી રહે છે, તેમની અવસ્થા પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણેની જ થાય છે એટલે કે તેમના બૌદ્ધિક વિકાસનો પણ સર્વથા અવરોધ થઈ જાય છે.

એટલામાટે વીર અને પ્રગલ્ભ પુરુષ વૉલ્ટ વિહુર્મેનના સહચર થવાથી આપણે સર્વ એમ કહેવાને સમર્થ થઈશું કે:—

“આ વેળાથી સર્વ કાલ્પનિક બંધન મર્યાદાથી હું;
નિજને મુક્ત થયેલો પૂરેપૂરો, માનો, માનું છું;
હું મારો પોતાનો સ્વામી થઈને ઇચ્છું ત્યાં વિચરું;
હવે દાસ્ય હું કોઈનું પણ કદાપિ નહિ તે નહિજ કરું;
અન્ય જનોનું કથન સાંભળી વિચાર તેનો કરીશ હું;
અટકી, શોધી, સ્વીકારીને ધ્યાન અચલ દૃઢ ધરીશ હું;
મૃદુ પણ દૃઢ સંકલ્પશક્તિથી આગળ વધતો રહીશ હું;
જે બંધન રાખે સીમામાં તેને ન હવે સહીશ હું;

તોડી ફોડી બંધશૃંગલા સ્વતંત્ર થઈને સંસારે;
યથેચ્છ વિચરણુ સર્વ સ્થળમાં સદૈવ કરવું છે મારે!”*

એ એક અત્યંત આનંદનો વિષય છે કે, પરમાત્માના નિરવધિ કિંવા અમર્યાદ સત્યનાં દાર સર્વને માટે સદૈવ ખુલાં છે અને ત્યાં ભિન્નતા કિંવા ભેદનો નિવાસ છે જ નહિ. અર્થાત્ જેટલા પ્રમાણમાં એક મનુષ્ય એ સત્યની ઇચ્છા રાખે છે અને જેટલા પ્રમાણમાં એ સત્યના પ્રવેશમાટે પોતાના અંતઃકરણનાં દારને ખુલાં રાખે છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં તે સત્ય તેને પોતાનું વિહારસ્થાન બનાવી દે છે.

હવે જે પ્રજ્ઞા આપણા નિત્યના જીવનમાં આપણી માર્ગ-દર્શિકા રહ્યા કરે છે તે પ્રજ્ઞાના આગમનના નિયમને જાણ્યા પછી અને દક્ષતાથી તેનો ઉપયોગ કરવાને સમર્થ થયા પછી એવી કોઈ યથાર્થ તથા શુભ વસ્તુ રહેતી જ નથી કે જે આપણાથી અજ્ઞાત અને અજ્ઞેય રહી શકે. આપણને એ જાણી લેવા ઘોંડે, સર્વ વસ્તુઓ, જ્યાં તેમને આપણે આત્મસાત્ કરી લીધી, એટલે પછી, આપણી પોતાની જ છે.

“છે નિયમ પરિવર્તન વિનાનો હું નિરંતર માનતો;
જે નિયમથી નહિ કોઈ આત્મા બ્રહ્મ વિમુખ કદા થતો;

* “From this hour I ardain myself loos'd of
limits and imaginary lines.

Going where I list, my own master total and
absolute,

Listening to others, considering well what they say
Pausing, searching, receiving, contemplating,
Gently, but with undeniable with divesting my-
self of the holds that would hold me.’

WALT WHITMAN.

તે આપણામાંથી વસે, તે વસ્તુ આપે સર્વદા;
જે હોય યોગ્ય તથૈવ જે વળી હોય આવશ્યક યદા.”*

ધારો કે કોઈવાર કદાચિત્ એવા પ્રસંગો આવી જાય કે જ્યારે કયા માર્ગને સ્વીકારવો અને શું કરવું, એનું નિરાકરણ આપણાથી ન કરી શકાય, તો તે વેળાએ દોષ આપણો પોતાના જ હોય છે. હવે જ્યારે દોષનું કારણ આપણા પોતામાં જ રહેલું હોય, તો એ પણ સમજી લેવાનું છે કે, એ અસ્વાભાવિક કિંવા અનૈસર્ગિક અવસ્થાને સુધારવાનો ઉપાય પણ આપણા પોતામાં જ રહેલો હોવો જોઈએ. જે આપણા અંતરમાં રહેલી શક્તિઓ તથા આપણા આંતરિક પ્રકાશનું આપણને નિરંતર જ્ઞાન અને જ્ઞાન રહ્યા કરતું હોય, તો પછી એવી અનૈસર્ગિક અવસ્થામાં આવી પડવાનો સંભવ જ રહેતો નથી. આત્મજ્યોતિ તો નિરંતર પ્રકાશેલી જ રહે છે અને તેથી આપણે જે કાંઈ કરવાનું છે તે માત્ર એટલું જ કે, તે આત્મપ્રકાશ અને આપણા વચ્ચે આ કિંવા તે કોઈ પણ પ્રત્યવાયકારક પદાર્થને આવવા ન દેવો. “તારામાં જ જીવનનો પ્રવાહ રહેલો છે; તારા પ્રકાશમાં જ અમે પ્રકાશને અવલોકીશું!”

એક આત્મપ્રકાશમંડિત પુરુષ કે જેના જેવો આત્મપ્રકાશ-મંડિત અન્ય કોઈ પુરુષ મારા જેવા કે જાણવામાં આવ્યો નથી અને જે પુરુષ એ આત્મપ્રકાશના પરિણામે અમુક પ્રકારનો પ્રસંગ આવતાં હવે શું કરવું અને શું ન કરવું એવા પ્રકારના સંશયમાં કદાપિ આવી પડતો નથી, તે મહાપુરુષના શબ્દો આપણને સાંભળવા ઘો. તે કહે છે કે, “જ્યારે પણ તમે એવા પ્રકારના સંશયમાં આવી

* “I hold it as a changeless law,

From which no soul can sway or swerve,
We have that in us which will draw,
Whate'er we need or most deserve.”

પડો કે હવે કયો માર્ગ લેવો અને કયો માર્ગ ન લેવો; તે વેળાએ માર્ગદર્શનનાં સર્વ બાહ્ય સાધનાને તપાસી જોયા પછી, તમારાં આંતરિક નેત્રોને નિહાળવા ઘો, તમારાં આંતરિક શ્રવણોને સાંભળવા ઘો તથા સ્પર્શ, સ્વાભાવિક અને સુંદર પદ્ધતિ કિંવા વિધિને કોઈ પણ પ્રકારના પ્રશ્ન કિંવા સંશયના અવરોધ વિના આગળ અને આગળ વધવા ઘો.....'સર્વ સંકટસમયમાં તેમ જ અનભ્યસ્ત તથા અપરિચિત વ્યગ્રતા કિંવા ચિત્તવિક્ષેપના પ્રસંગે ક્રિશ્ચિયન્ ધર્મશાસ્ત્રમાંથી મળી આવતા આવશ્યકીય અનેક આદેશો પ્રમાણેના જ એક ધ્વજિત આદેશને અનુસરવાની આવશ્યકતા છે. એ આદેશોને નિત્ય અસંખ્ય જનો વાંચ્યા કરે છે, પરંતુ મહાખેદનો વિષય છે કે, એના અર્થને બહુ જ અલ્પ-સંખ્ય મનુષ્યો સમજી શકે છે. એ આદેશ એવો છે કે: “તમારા આંતરિક કક્ષમાં ચાલ્યા જાઓ અને દ્વારને બંધ કરી દેશો!” શું ત્યારે આનો અક્ષરશઃ એવો અર્થ થાય છે કે, આપણે ખાનગી ઓરડામાં જઈને દ્વારને અંદરથી ચાવી ચઢાવી દેવી? જો આ વાક્યનો એવો જ અર્થ થતો હોય, તો એ આજ્ઞાનું જળ કિંવા સ્થળમાં કદાપિ પરિપાલન થવાનો સંભવ જ નથી તેમ જ ક્રાઈસ્ટનો નગરમાંના નિવાસાલયોમાંના બંધ ઓરડા કરતાં તડાગ તથા અરણ્યોમાં જ અધિક પ્રેમ હોતો; અત્યારે પણ તેના ઉપદેશોનો એટલો બધો સર્વત્ર સંચાર થએલો છે કે આ ભૂમિતલમાં એવું એક પણ સ્થાન મળવું અશક્ય છે કે જ્યાં વસવાથી આપણે તેના એ ઉપદેશોને સર્વથા ન જ સાંભળી કે અનુસરી શકીએ.*

* અર્થાત્ એનો વ્યાવહારિક અર્થ એવો થાય છે કે, તમે તમારા આત્મામાં પ્રવેશ કરો અને આત્મચિંતનમાં નિમગ્ન થાઓ. આત્મચિંતનથી ચિત્તવિક્ષેપનું નિવારણ થતાં પરમશાંતિની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવો યોગ-શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે અને એ અનુભવસિદ્ધ વાર્તા છે.

આત્મપ્રકાશમંડિત પુરુષોમાંના ભાગ્યે જ આપણા જીવોમાં આવ્યો હશે તેવો એક પુરુષ હતો અને નગરમાંના એક કાર્યાલયમાં જ્યાં તેનું ટેબલૂ ગોઠવેલું હતું ત્યાં અન્ય પણ કેટલાક સદ્ગૃહસ્થો વ્યવસાય કરતા હતા અને નિરંતર વારંવાર ઉચ્ચ સ્વરથી બોલતા કરતા હતા. પરંતુ પોતાની આસપાસના એ નાનાવિધ ધ્વનિઓથી તેની મનઃશાંતિનો લેશ માત્ર પણ ભંગ થતો ન હતો અને તે આત્મનિષ્ઠ તથા આત્મસ્થિત પુરુષ ચિત્તવિક્ષેપના કાઈ પણ પ્રસંગે પોતાની આસપાસ નિર્જનતા કિંવા એકાંતવાસના પટને ખેંચી લેતો હતો અને તે પણ એટલાબધા સંપૂર્ણ પ્રમાણમાં કે તેના યોગે તે પોતાના આત્મિક વાતાવરણમાં એવો તો પરિપૂર્ણ પૂરાર્ધ જતો હતો અને સમસ્ત કાલાહલથી એટલો વિયુક્ત થઈ જતો હતો કે, જાણે તે કાઈ એક પ્રાચીન અરણ્યમાં પોતે એકલો જ બેઠા હોયની! એવો જ તેને અનુભવ થતો હતો. પોતાની વેદનાને એક સ્પષ્ટ પ્રશ્નના સ્વરૂપમાં મૌનયુક્ત પોતાના અંતઃકરણમાં ધારીને જ્યાંસૂધી તે પ્રશ્નનું યથાર્થ ઉત્તર ન મળે અથવા અંતરમાંથી જ યોગ્ય નિરાકરણ ન થાય, ત્યાંસૂધી તે નિષ્ક્રિય દશામાં જ બેસી રહેતો હતો. આનું પરિણામ એ હતું કે, તેના પોતાના અનેક વર્ષોના અનુભવમાં તેણે એક પણ એવો પ્રસંગ જોયો નહોતો કે જ્યારે તેને નિરાશ થવાની કિંવા અવળે માર્ગે ચઢી જવાની વેળા પ્રાપ્ત થઈ હોય. અંતર્દર્શન તે આપણી નિલની ક્ષુધાને સંતુષ્ટ કરવામાટેનો નિત્યનો આહાર છે; અર્થાત્ એ આંતરિક સત્યના દર્શનથી જ અંતઃકરણની જ્ઞાનક્ષુધાનું નિવારણ થાય છે; તે આહાર પ્રતિદિવસ અમૃતભોજન ભેદના પ્રમાણે આવે છે અને તે યથોચિત ભોજન કેવળ તે દિવસની આવશ્યકતા પૂરતું જ હોય છે. પરંતુ એ ભોજનને તત્કાળ આરોગી જવાની આવશ્યકતા છે; કારણ કે, એમાં વેળાનો હેપ કરવાથી અંધકાર અથવા અજ્ઞાનનો આવિ-

ભાવ થાય છે અને તેથી જેમ જેમ આપણે એ અંતર્દર્શનરૂપ ભોજનને આરોગ્યવામાં અધિકાધિક વિલંબ કરીએ છીએ, તેમ તેમ આપણે પાર્થિવ ઇચ્છાની ભ્રાંતિઓમાંથી ઉત્પન્ન થતી પરસ્પર વિરોધિની નૈતિક કલ્પનાના પરિચ્છેદવડે અંતર્દર્શનને આવૃત્ત કરી નાખવામાટે અધિકાધિક પ્રમાણમાં પ્રમાદપૂર્ણ સંસ્કારોને આવાહન કરીએ છીએ, એમજ આપણે નિશ્ચય પૂર્વક સમજવાનું છે.

“વિશ્વવ્યાપક નિયમવડે માત્ર એક જ આદેશ કરાયેલો છે અને તે આદેશનું આપણે પાલન કરવું જ જોઈએ. કેવળ સત્યને જાણવામાટેની એક માત્ર ઇચ્છા વિના અન્ય સર્વ વાસનાઓને સર્વથા ત્યાગી દો અને જ્યાં તમને નિઃસંશય સત્યનો સાક્ષાત્કાર થાય એટલે તત્કાળ તદનુસાર ચાલવાનો યત્ન કરો. સત્યના જિજ્ઞાસુએ એ સત્યના સ્નેહ વિના અન્ય કોઈ પણ આસક્તિને કદાપિ પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપવાનું નથી. આ આદેશનું પાલન કરો અને એનું કદાપિ વિસ્મરણ થવા ન દો કે વિશ્વાસ અને વાસના વર તથા વધૂ હોવાથી સદાસર્વદા અવિભાજ્ય છે. આ પ્રમાણે વર્તવાથી તમે તમારા અતઃપૂર્વ અંધકારાવૃત્ત માર્ગને સ્વર્ગીય પ્રકાશવડે પ્રકાશિત થયેલો જોઈ શકશો; કારણ કે, આંતરિક સ્વર્ગસાથે સર્વ બાહ્ય સ્વર્ગો સંપૂર્ણ સહયોગિતાને ધરાવનારાં છે.” ‘એકાંત’માં જવું, એટલોજ આનો આશય છે. સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવો અને આ વિશ્વમાં અવતરતા પ્રત્યેક મનુષ્યને જે પ્રકાશ પ્રકાશિત કરે છે તે પ્રકાશ અનુસાર ચાલવું, એટલોજ એનો ભાવાર્થ છે. તાત્પર્ય કે, તમારા પોતાના આત્માના નાદનું શ્રવણ કરો અને તે નાદ અનુસાર જ ચાલતા રહો, એમાં જ તમારું શાશ્વત કલ્યાણ છે.

આત્મા પવિત્ર હોવાથી જો તેને આપણે અનંત આત્મા પ્રતિ નિઃસંદેહ અને વિમળ થવા દઈએ, તો તે આત્મા સર્વ વસ્તુઓને આપણા સમક્ષ વ્યક્ત કરે છે. મનુષ્ય એ દિવ્ય પ્રકાશથી દૂર

થાય છે એટલે સર્વ વસ્તુઓ તેનાથી ગુપ્ત થઈ જાય છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે આત્માથી તે વસ્તુઓ ગુપ્ત હોતી નથી. જ્યારે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે ત્યારે તે આધિભૌતિક જ્ઞાન તથા બુદ્ધિની સર્વ મર્યાદાઓનો અતિક્રમ કરી જાય છે. જેટલા પ્રમાણમાં આપણે એ ભૌતિક જ્ઞાનવડે મંડાયેલી મર્યાદાથી મુક્ત થવાને સમર્થ થઈએ છીએ અને જેટલા પ્રમાણમાં સત્ય જીવનની અનંત જીવન સાથેની એકતાનો સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ, તેટલા પ્રમાણમાં આપણે તે સ્થાનમાં પહોંચવાનો આરંભ કરીએ છીએ કે જ્યાં નિરંતર આત્મનાદ થયા કરે છે અને જ્યાં કદાપિ એ આત્મનાદનો અવરોધ થતો નથી. જો આપણે એ આત્મનાદને અનુસરીએ, તો તેના પરિણામે આપણને નિરંતર ત્યાં પવિત્ર પ્રકાશ તથા પરિચાલન-ઉપદેશ-ની પ્રાપ્તિ થયા કરે છે. આ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને આ જ્ઞાનના સાક્ષાત્કારથી મરણ પછીનું સ્વર્ગીય જીવન ભોગવાય છે એમ નથી, કિન્તુ એ જ્ઞાનસાક્ષાત્કારના યોગે આ સ્થાનમાં અત્યારે, આજે અને પ્રતિદિવસ આપણે અનંત જીવન અથવા સ્વર્ગીય જીવનને ભોગવવાને સમર્થ તથા શક્તિમાન થઈએ છીએ.

કોઈ પણ માનવ આત્મા એ સ્થિતિથી વિહીન નથી. જ્યારે આપણે આપણા વદનને સત્ત્વ દિશામાં વાળીએ છીએ, તે વેળાએ જેવી રીતે કુસુમ વિકસે છે અને વાયુ વાય છે, તેવી જ રીતે નૈસર્ગિકતાથી એ સ્થિતિનો આવિર્ભાવ થવા માંડે છે. એ વસ્તુને ધન આપીને કિંવા મૂલ્ય આપીને ખરીદી શકાતી નથી. એ એક એવી વસ્તુ છે કે, જેને ધનાઢય અને દરિદ્ર, રાજા અને કૃષિકાર, સ્વામી અને સેવક તેમ જ વિશ્વનાં સર્વ મનુષ્યો એક સરખી રીતે—કોઈ પણ પ્રકારના ભેદ વિના—કેવળ સાક્ષાત્કાર અને સાક્ષાત્કારવડે જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સર્વ મનુષ્યો એ વસ્તુના સમાન દાયાદ (હકદાર વારસ) છે; અને એટલામાટે

જે એક કૃષિકાર અથવા ગ્રામ્યજન એ સ્થિતિનો પ્રથમ સાક્ષાત્કાર કરી લે છે, તો તે તેના રાજના જીવન કરતાં પણ સુંદર તથા સત્તાધીશ જીવનનો ઉપભોગ કરી શકે છે. જે એક સેવક એ વસ્તુનો પ્રથમ સાક્ષાત્કાર કરે છે, તો તે પોતાના સ્વામીના જીવન કરતાં અતિશય ઉત્તમ જીવનનો ભોક્તા થઈ જાય છે. અર્થાત્ અહીં રાખનારની તલ્વાર નહિ, પણ મારે તેની તલ્વાર છે.

જે તમને, જેને કેવળ આ વિશ્વ નહિ, કિન્તુ કોઈ પણ વિશ્વ એક હિમ્મતમ, સંપૂર્ણતમ અને વિશાળતમ જીવન તરીકે જાણી શકે છે, તે જીવનની ઉપલબ્ધિ થઈ જાય, તો પછી અનંત જીવનથી તમારા જીવનની ભિન્નતા વિશેના જ્ઞાનને તત્કાળ ત્યાગી દો. તમારી અનંત સાથેની એકતાના ભાવને જ વળગી રહો. જેટલા પ્રમાણમાં તમે એ ભાવને વળગી રહેશો, તેટલા પ્રમાણમાં તે અનંત જીવનનો તમને વધારે અને વધારે સાક્ષાત્કાર થતો રહેશે અને જ્યારે તમારું જીવન સાક્ષાત્કારમય થઈ જશે ત્યારે તમે જાણુશો કે, કોઈ પણ શુભ વસ્તુ તમારાથી અજ્ઞાત રહે તેમ નથી; કારણ કે, એમાં સર્વ વસ્તુઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. કોઈ પણ પ્રકારના ભય કિંવા અવરોધ વિના આજે તમારે જે કાંઈ પણ કરવાનું હોય તે આજે જ કરી નાખશો અને આવતી કાલ આવશે ત્યારે આવતી કાલના કર્તવ્યની પૂર્તિમાટે તત્પર રહેશો, એવા પ્રકારની સ્થિતિ એ સાક્ષાત્કારથી તમને પ્રાપ્ત થશે; કારણ કે, એ અનંત જીવનના સાક્ષાત્કારથી એ તો તમે સારી રીતે જાણી જશો કે, આવતી કાલનાં માનસિક, આત્મિક તથા ભૌતિક જીવનનાં નિર્વાહસાધનોને આવતી કાલ લેતી આવશે; એટલે કે, આવતી કાલ આવતાં સૂધી આવતી કાલનાં સાધનોની આવશ્યકતા ન હોવાથી તે વિશેની આજે કાંઈ પણ ચિન્તા રાખવાની નથી.

જે કોઈ પણ મનુષ્ય ઉપર્યુક્ત સિદ્ધાંતમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ

તથા શ્રદ્ધા રાખે, તો એ સિદ્ધાંત કદાપિ તેને ત્યાગતો નથી. એ સિદ્ધાન્તનાં જે કેટલીકવાર અનિશ્ચિત તથા અસંતોષકારક પરિણામો આવે છે, તે કેવળ એ સિદ્ધાન્તમાંના અર્ધદગ્ધ અને ડગમગતા વિશ્વાસનું જ ફળ હોય છે. પરમાત્મા કરતાં દઢતર તથા અધિક નિશ્ચયપૂર્ણ અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ છે જ નહિ; અને તેટલામાટે જે કોઈ પણ પોતાનો સર્વસ્વ ભાર તેના શિરપર જ નાખી દે છે, તેને પરમાત્મા કદાપિ ત્યાગતો નથી તે નથી જ. અર્થાત્ એથી એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે, મનુષ્ય કોઈ પણ સ્થિતિમાં હોય—એટલે કે, જાગરણમાં, નિદ્રાધીન અવસ્થામાં, કાર્ય કરતી વેળાયે, અવકાશના સમયમાં તેમ જ દિવસે કે રાત્રે,—તોય તેણે સદાસર્વકાળ સાક્ષાત્કારમાં જ જીવન ગાળવું, એજ જીવનનું રહસ્ય છે. આપણે જાગ્રત હોઈએ છીએ તે વેળા કરતાં આપણે નિદ્રિત હોઈએ છીએ તે વેળાયે એ અનંત જીવનનો સાક્ષાત્કાર કાંઈ ન્યૂન પ્રમાણમાં કરી શકાતો નથી. આ કથનની પુષ્ટિમાટે નિદ્રિત અવસ્થામાં પણ સૂચન તથા પ્રકાશને કેવી રીતે મેળવી શકાય છે, એ વિશેની કેટલીક સત્ય ઘટનાઓનો આપણે વિચાર કરીશું.

નિદ્રિત અવસ્થામાં કેવળ આ ભૌતિક શરીર જ વિશ્રાંતિ લે છે અને શાંત તથા નિશ્ચેષ્ટ સ્થિતિમાં પડેલું હોય છે; પરંતુ આત્મજીવન તો પોતાની સર્વ કર્તૃત્વશક્તિઓવડે કાર્ય કરતું જ હોય છે. નિદ્રા તે શરીરના આરોગ્યમાટેનું, પુનઃ રચનાનું કિંવા જાગ્રદવસ્થામાં શરીરની સતત જે ક્ષીણતા થયા કરે છે તે ક્ષીણતાના સ્થાનમાં નવીન તત્ત્વને ભરવામાટેનું નિર્સર્ગદેવીએ આપેલું એક પ્રકારનું ખાસ કિંવા ઔષધ છે. ક્ષીણતાના સ્થાનમાં નવીન પોષક તત્ત્વને ભરી દેવામાટે જે સંપૂર્ણ પ્રમાણમાં શરીરને નિદ્રા-વિશ્રાંતિ ન આપવામાં આવે, તો તેથી ધીમે ધીમે શરીર શાણિ-તહીન તથા નિર્જળ થતું જાય છે અને જ્યારે શરીર એવી

સ્થિતિમાં હોય છે, તે વેળાએ કાંઈ પણ રોગ અથવા વ્યાધિના તત્કાળ તેમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે. આ કારણથી જે મનુષ્યોને સંપૂર્ણ નિદ્રા નથી આવતી તે મનુષ્યોને, તેઓ જે વેળાએ અનિદ્રાથી થાકી ગયેલા તથા વ્યાકુળ થયેલા હોય છે, તે વેળાએ શૈલ (શરદી)ની બાધા તત્કાળ થઈ જાય છે; કારણ કે, એ વેળાએ શરીર જેવી સ્થિતિમાં હોય છે તે સ્થિતિમાં, શરીરની નિલની સમધારણ સ્થિતિ કરતાં, બાહ્ય વિકૃતિઓ શરીરમાં અધિક બળયુક્ત પરિણામ નિપજવી શકે છે; અને જ્યારે એ બાહ્ય વિકૃતિઓ એવું પરિણામ નિપજવે છે ત્યારે નિરંતર તેઓ નિર્બળ વિભાગોમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરે છે.

આપણે સાધારણતઃ જે ઉદ્દેશોમાટે આપણાં શરીરોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ, તેમના કરતાં ઉચ્ચતર ઉદ્દેશોની સિદ્ધિ-માટે આ શરીરો આપણને અપાયલાં છે. જ્યાં દેહ પોતાના સ્વામીનો પણ સ્વામી બનેલો હોય છે, ત્યાં તો વળી આ સ્થિતિ વિશિષ્ટ પ્રમાણમાં સત્ય સિદ્ધ થયેલી દેખાય છે. પરંતુ જેટલા પ્રમાણમાં આપણે મન તથા આત્માની ઉચ્ચતર શક્તિઓનો સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ, તેટલા પ્રમાણમાં તે મન તથા આત્માની ઉચ્ચતર શક્તિઓના શરીરમાં થતા પરિણામના યોગે અથવા શરીરમાં પડતા પ્રભાવના યોગે શરીર ન્યૂન જડ તથા ભારી થતું જાય છે, એટલે કે, બંધારણ તથા સ્વરૂપમાં સૂક્ષ્મતાને સ્વીકારતું જાય છે. અને ત્યાર પછી મનને પોતામાં જ વિલાસ-રાજ્ય મળવાથી તેમ જ અન્ય સર્વ ઉચ્ચતર વસ્તુઓમાં વિહરવાનો અવસર મળવાથી ખાનપાન તેમ જ વિહાર વિલાસમાંની તેની અતિશય આસક્તિ સ્વાભાવિક રીતે અને પોતાની મેળે જ ન્યૂન થવા માંડે છે. મનને આવી ઉચ્ચતર અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં પશુઓનાં માંસ તથા મદિરા આદિ જડ, ભારી અને હલકા પ્રકારનાં ખાનપાન કે જેઓ શરીરને તથા બુદ્ધિને બલિષ્ઠ, સ્વચ્છ,

પુષ્ટ, સ્થિર અને નીરોગી કરવાને બદલે કેવળ શરીર તથા વિકારોને જ ઉત્તેજિત કરે છે, તેવાં ખાનપાનમાટેની તેની આસક્તિનો પણ લય થવા માંડે છે. જેટલા પ્રમાણમાં શરીર તેના બંધારણ તથા સ્વરૂપમાં અધિક સૂક્ષ્મ તથા ન્યૂન જડ થાય છે, તેટલા પ્રમાણમાં શરીરની ક્ષીણતા પણ ઓછી થાય છે અને જે થોડી ઘણી ક્ષીણતા થાય છે તે તત્કાળ ભરી શકાય છે અને તેથી શરીર અધિક નિયમિત તથા સમતોલ અવસ્થામાં રહી શકે છે. જ્યારે શરીર આવી ઉત્તમ અવસ્થામાં આવે છે, ત્યારે પછી સ્વાભાવિક જ તેને નિદ્રા પણ બહુ ઓછી જ જોઈએ છે; અને એ ઓછી નિદ્રા જડ શરીર કરતાં અજડતાવાળા શરીરને બહુ જ સારો લાભ પહોંચાડી શકે છે.

આવી રીતે શરીર જેમ જેમ સૂક્ષ્મતર અને અન્ય શબ્દમાં કહીએ તો શુદ્ધપરમાણુમંડિત થતું જાય છે અને જેમ જેમ તેની ઉત્ક્રાંતિનો વિધિ ઉન્નત થતો જાય છે; તેમ તેમ તે ઉચ્ચતર દર્શનોના સાક્ષાત્કારના કાર્યમાં મન તથા આત્માને સહાયતા કરે છે; અર્થાત્ જેવી રીતે મન શરીરને સહાયતા આપે છે તેવી જ રીતે આ પ્રકારે શરીર મનને સહાયતા આપે છે. જ્યારે કવીશ્વર આઉર્નિંગે નિમ્ન પંક્તિઓ લખી હતી, તે વેળાયે નિઃસંશય તેના મનમાં આ સત્ય વાત્તા રમી રહેલી હતી. તે કહે છે કે:-

“ઐશ્વર્ય વસ્તુઓ સકળ, વિશ્વની, જે તે સર્વ ન ખીમની;
સદા આપણી અને આપણી ઐશ્વર્ય વસ્તુઓ દ્યો માની;
આત્મસહાયક દેહ જેટલો થઈ શકે છે અત્યારે;
તેથી વિશેષ દેહસહાયક નથી થતો આત્મા ભારે.”*

* “Let us cry ‘All good things are ours, nor
soul helps flesh, more now,
Than flesh helps soul.’”

BROWNING

આ કથનથી એટલું તો અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે કે, શરીરમાં થતી ક્ષીણતાની ગત્તાને પૂરી નાખવામાટે અને શરીરને વિશ્રામ આપવામાટે નિદ્રાની અતિશય આવશ્યકતા છે. પરંતુ આત્માને એવા વિશ્રામની આવશ્યકતા નથી અને તેથી દેહ જ્યારે નિદ્રાધીન થઇને વિશ્રામ લેતો હોય છે, તે વેળાએ પણ આત્મા તો દેહની જાગૃત્વસ્થામાં જોવા કર્મશીલ હોય છે, તેવો અને તેટલો જ કર્મમગ્ન રહ્યા કરે છે.

આત્માની કર્તવ્યશીલતાના ગહન જ્ઞાનને ધરાવનારા જે કેટલાક પુરુષો છે તેઓ કહે છે કે, જ્યારે આપણે નિદ્રાધીન થઇએ છીએ ત્યારે આપણે પ્રવાસ કરીએ છીએ. કેટલાક એવા પુરુષો પણ છે કે, જેઓ, તેમણે નિદ્રિત અવસ્થામાં જે જે દૃશ્યોને જોયાં હોય, જે જે જ્ઞાન મેળવ્યું હોય અને જે જે ઘટનાઓને અનુભવી હોય, તે સર્વ દૃશ્ય, જ્ઞાન તથા ઘટનાઓને જાગૃત્વસ્થામાં પણ પોતાના સ્થૂલ મસ્તિષ્કમાં લાવવાનું સંપૂર્ણ સામર્થ્ય ધરાવે છે.

લોકોનો વિશેષ ભાગ આમ કરવાને સમર્થ હોતો નથી અને તેથી તેમના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા કેટલાક જ્ઞાનને તેઓ ઝાઝા નાખે છે. આ વિષયના જ્ઞાતાઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે, એના નિયમને આપણે જેટલા પ્રમાણમાં જાણી શકીએ, તેટલા પ્રમાણમાં એ નિદ્રિત અવસ્થામાં મેળવેલા અનુભવોને જાગૃત્વસ્થામાં પણ સ્થૂલ મસ્તિષ્કમાં લાવવાનું સામર્થ્ય આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્યારે, અનન્ત આત્મા સાથે આપણો સંબંધ કરાવી આપનાર આત્મા નિરંતર કર્તવ્યશીલ જ હોય છે અને તે એટલે સૂધી કે, જ્યારે દેહ નિદ્રાધીન થયેલો હોય છે તે વેળાએ પણ આત્મા કર્તવ્યશીલ થતો નથી, તો પછી એમ શ્રામાટે ન બની શકે કે મનુષ્યની નિદ્રિત અવસ્થામાં મન આત્માપાસેથી સતત

પ્રકાશને મેળવ્યા કરે અને તે જે કાંઈ મેળવે તેને મનુષ્યની જગદવસ્થામાં વ્યક્ત સ્વરૂપમાં લાવી મૂકે ? ખરેખર આમ બની શકે તેમ છે અને કેટલાકોવડે આ કાર્ય લાભદાયક સીમાપર્યન્ત કરાયલું છે. અનેક વાર આત્માપાસેથી ઉચ્ચતમ પ્રેરણાઓ આવી રીતે જ આવે છે અને એમાં અસ્વાભાવિક જેવું કાંઈ પણ નથી; કારણ કે, નિદ્રાના સમયમાં બાહ્ય વિશ્વ સાથેના સંબંધનો અવરોધ થતો હોવાથી જડ વિશ્વના વ્યવહારોનો તેમાં પ્રવેશ થતો નથી અને તેથી આંતરિક વિશ્વની પ્રેરણાના ઉદ્ભવનો એ વેળાએ અધિક સંભવ હોય છે. હું એવાં અનેક મનુષ્યોને ઓળખું છું કે, જેઓ આવી રીતે નિદ્રામાં બહુ જ કાર્ય કરી શકે છે અને પોતાના ઇષ્ટ વિષયવિષયક બહુ પ્રકાશને મેળવી શકે છે. એ તો આપણામાંના ઘણાક જનો સારી રીતે જાણે છે કે, જે રાત્રે સૂવા જતી વેળાએ આપણે આપણા મનને અમુક વેળાએ જાગવાની આજ્ઞા કરી દઈએ છીએ એટલે કે અમુક વેળાએ જાગવાનો સંકલ્પ કરીને સૂઈએ છીએ, તો બરાબર તે ધારેલી વેળાએ જ આપણે નિદ્રામાંથી જાગી ઉઠીએ છીએ. વળી વારંવાર કેટલાંક કઠિન પ્રમેયો કે જેમનું જગદવસ્થામાં નિરાકરણ નથી થઈ શકતું, તેમનું નિદ્રાના કાળમાં સરળતાથી નિરાકરણ થઈ જાય છે, એવો આપણામાંના અનેકોને અનુભવ મળ્યા કરે છે.

મારી એક મૈત્રિણી કે જે એક સુવિખ્યાત વર્તમાનપત્ર-લેખિકા હતી તેણે પોતામાટે એક સ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ વિસ્તૃત વર્તમાનપત્રલેખ આવી રીતે તૈયાર કર્યો હતો. તે વારંવાર આ સાધનને પોતાની સહાયતામાટે બોલાવે છે. વર્તમાનપત્રના વ્યવસ્થાકારક સંપાદકે તેને સંખ્યાકાળે બોલાવીને પ્રભાત સૂધીમાં એક વિશિષ્ટ લેખ લખવામાટેની આજ્ઞા આપી દીધી. એ લેખ એવા પ્રકારનો હતો કે તે લખતાં સાધારણ કરતાં વધારે સંભાળ રાખવાની હતી, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેમાં

કેટલીક સલ ધટનાઓના જ્ઞાનની પણ આવશ્યકતા હતી. તે એક એવો વિષય હતો કે તે લેખિકા તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારી કાંઈ પણ વાર્તાને ભાગ્યે જ જાણતી હતી અને તે વિશેના જ્ઞાનને મેળવવાના પ્રયત્નનું, સમય બહુ અલ્પ હોવાથી, કાંઈ પણ યોગ્ય પરિણામ થવાનો સંભવ નહોતો. આવી સ્થિતિમાં તે લેખ લખવાને બેઠી, પરંતુ એ વેળાએ તેની પોતાની શક્તિઓ જાણે તેના તિરસ્કાર કરતી હોયની! એવો જ તેને ભાસ થવા લાગ્યો અને તેથી તેની લેખિની આગળ ચાલી શકી નહિ. અંતે અતિશય નિરાશ થઈને તેણે શય્યામાં પડવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ શય્યામાં પડ્યા પૂર્વે તેણે સમસ્ત વિષયને એવી રીતે પોતાના મનમાં ઠસાવી દીધો કે જેથી તે નિદ્રિત અવસ્થામાં સારા પ્રમાણમાં જોઈતી સહાયતા મેળવી શકે. તે નિદ્રાને આધીન થઈ ગઈ અને પ્રભાતપર્યન્ત ગાઢ નિદ્રામાં જ પડી રહી. જ્યારે પ્રભાતમાં તે જાગ્રત થઈ ત્યારે તેના મનમાં જે પ્રથમ વિચાર ઉદ્ભવ્યો તે આગલા દિવસની સંધ્યાએ મૂકી દીધેલા કાર્યનો જ વિચાર હતો. તે કેટલીક મિનિટ પર્યન્ત શાંતિથી જ શય્યામાં પડી રહી અને તે એવી રીતે શય્યામાં પડેલી હતી તેવામાં તે લેખ સંપૂર્ણ લખાયેલો જાણે તેના મન સમક્ષ આવીને ઉભો હોયની! એમ તેને દેખાયું. તે લેખને પ્રથમ તે આદિથી અંતપર્યંત વાંચી ગઈ, ત્યાર પછી તે શય્યામાંથી ઉઠી અને વસ્ત્રો બદલ્યા વિના જ લેખિનીને હસ્તમાં ધારણ કરીને તે સમસ્ત લેખને પોતાના કારા કાગળપર ઉતારી લીધો. તે લેખ અક્ષરેઅક્ષર ઉતારી લીધેલો હતો; માત્ર તેમાંના અક્ષરો જ તેના પોતાના હતા એટલે કે તે કેવળ લિપિલેખિકા જ હતી.

મનનો એવો એક ધર્મ જ છે કે જ્યારે તે એકાગ્રતાથી અમુક એક વિષયમાં તત્લીન થઈ જાય છે, તે વેળાએ જ્યાં સૂધી કાંઈ અન્ય વિચારનો વિષય આવીને તેને અન્ય દિશામાં

ન વાળે ત્યાં સૂધી તેની તેના તે જ વિષયના વિચારમાં અખંડ તદ્દલીનતા રહ્યા કરે છે. અને નિદ્રામાં તો પૂર્વે જાણ્યા પ્રમાણે કેવળ શરીર જ નિષ્ક્રિય થઈને શાંતિમાં પડી રહેતું હોવાથી અને મન તથા આત્મા તો તે સમયમાં પણ કર્તવ્યનિયુક્ત હોવાથી શર્યામાં પડતી વેળાએ જો મનને વિચારની અમુક એક વિશિષ્ટ દિશામાં વાળી દેવામાં આવે, તો તે શરીરની નિદ્રાના સમયમાં પણ તે નિર્દિષ્ટ વિષયનો વિચાર કર્યા કરે છે અને પોતાની તે કર્તવ્યશીલતાનાં પરિણામેને મનુષ્યની જાગ્રદવસ્થામાં તત્કાળ તેના સમક્ષ લાવીને રજૂ કરી દે છે. કેટલાકો સત્વર જ આવા પ્રકારનાં પરિણામેને મેળવવા સમર્થ થાય છે અને કેટલાકોને એવાં પરિણામેને મેળવવાના કાર્યમાં દીર્ઘ કાળનો ભોગ આપવો પડે છે. શાંત અને અખંડ પ્રયત્નવડે એ પરિણામેને મેળવવાના સામર્થ્યની અવશ્ય વૃદ્ધિ થતી રહે છે.

મન નિરંતર ક્રિયાશીલ રહેતું હોવાથી મનઃશક્તિને આકર્ષવાના નિયમના ગુણવડે આપણે નિદ્રિત અવસ્થામાં પણ નિદ્રાધીન થવા પૂર્વે જે વિચારોમાં નિમગ્ન થયા હોઈએ છીએ તે વિચારોના પ્રભાવોને આકર્ષ્યાં કરીએ છીએ. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી આપણે નિદ્રાધીન થવા પૂર્વે જેવા વિચારોને આપણા હૃદયમાં સ્થાન આપીએ છીએ તેવા જ પ્રકારના પ્રભાવોના સંબંધમાં આવીએ છીએ અને તે જ પ્રમાણે યોગ્ય વિચારોના પરિણામે નિદ્રાધીન અવસ્થામાં પણ આપણે કેટલાક લાભને મેળવી શકીએ છીએ. આપણી આંતરિક શક્તિઓ અનેક પ્રકારે આપણી જાગ્રદવસ્થા કરતાં નિદ્રિત અવસ્થામાં જ વિશેષ મુક્ત તથા વિશેષ ગ્રાહક હોય છે. આ કારણથી જાગ્રદવસ્થા કરતાં પણ જ્યારે આપણો નિદ્રાધીન થવાનો સમય થાય તે વેળાએ આપણા વિચારો કેવા પ્રકારના છે, એ વિશે ખાસ સંભાળ રાખવાની આવશ્યકતા છે; કારણ કે, એ વેળાએ

આપણા વિચારની આગ્રાથી જે વસ્તુને આપણે આકર્ષીએ છીએ, તેજ વસ્તુની આપણને પ્રાપ્તિ થાય છે. અર્થાત્ અમુક પ્રકારની વસ્તુને મેળવવાનો અધિકાર સર્વથા આપણા પોતાના હસ્તમાં જ રહેલો છે.

અને એ જ કારણથી—ગ્રાહકતાનો એ અધિકતર અંશ નિદ્રિત અવસ્થામાં જ કર્તવ્યશીલ હોવાથી—જ્યારે જાગૃત્વસ્થામાં આપણી શારીરિક ઇન્દ્રિયો આપણી આસપાસ વિસ્તરેલા જડ જગત સાથે સંપૂર્ણ સંબંધમાં હોય છે, તેના કરતાં તે જ્યારે નિદ્રિત અવસ્થામાં હોય છે, અને જડ જગત સાથેના તેમના સંબંધ અથવા વ્યવહાર અટકી ગયેલો હોય છે, તે વેળાએ ઉપર્યુક્ત નિયમને જાણવાથી અને તેના યોગ્ય ઉપયોગ કરવાથી આપણે અમુક પ્રકારના લાભને અધિક ત્વરાથી પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. ધણાકેને આ નિયમના સ્વભાવને અનુસર્યા પછી કેટલાક કાળે એની વ્યાવહારિકતા જાણવામાં આવી શકે તેમ છે; જ્યારે અમુક વિશિષ્ટ પ્રકાશ અથવા જ્ઞાનની આવશ્યકતા હોય અને તે પ્રકાશ અથવા જ્ઞાન તમારામાટે વસ્તુતઃ અતિશય ઉપયોગી છે અને તેટલામાટે તમારે તેની પ્રાપ્તિ કરવી જ જોઈએ, એવી તમારી દૃઢ માન્યતા હોય; ઉદાહરણ તરીકે, ધારો કે અમુક એક પ્રસંગ એવો આવી પજો છે કે, એ વેળાએ કયો માર્ગ લેવો અને કયો ન લેવો, એનો તમારાથી નિશ્ચય કરી શકાતો નથી અને તેથી એ વિશેનો નિશ્ચય કરાવી શકે એવા પ્રકાશની તમને આવશ્યકતા છે; તો એવા પ્રસંગે રાત્રે શય્યાશાયી થવા પૂર્વે પ્રથમ તમારા મનને શાંત સ્થિતિમાં લાવો અને ત્યાર પછી સર્વનું કલ્યાણ ઇચ્છીને નિદ્રાધીન થાઓ. આમ કરવાથી તમે પોતાને અવિરુદ્ધ અવસ્થામાં લાવી શકશો અને એના પરિણામે તમે બાહ્ય પ્રદેશમાંથી એવી જ શાંતિમયી સ્થિતિઓને પોતાપ્રતિ આકર્ષી શકશો.

એવી રીતે શાંતિના સામ્રાજ્યમાં વિશ્રામ ક્યાં પછી સ્થિ-
રતા તથા શાંતિથી તમારી ગાઢ અભિલાષાને આવશ્યકીય પ્રકાશ
અથવા જ્ઞાનને આકર્ષી લાવવામાટે પ્રેષા-મોકલો; તમારા
અંતઃકરણમાંથી સર્વ ભય તથા પ્રલવાયોને એવા રૂપમાં બહાર
કાઢી નાખો કે તેમનો તેમાં પુનઃ પ્રવેશ થઈ જ ન શકે; કારણ કે,
“શાંતિ તથા શ્રદ્ધામાં જ તમારા બળનો સમાવેશ થયેલો છે.”
મનને પોતાની ધારણા પ્રમાણેની સ્થિતિમાં લાવો અને દૃઢતાથી
એવી ધારણા તથા શ્રદ્ધા રાખો કે જેના યોગે જ્યારે તમે જાગૃત
થાઓ તે વેળાએ ધૃષ્ટિ પરિણામો પોતાની મેળે જ તમારા
સમક્ષ આવીને ઊભાં રહે. ત્યાર પછી જાગૃત થતી વેળાએ બાહ્ય
વિશ્વમાંથી અન્ય કોઈ પણ વિચારો આવીને તમારા ધ્યાનને
તક્ષીન કરે, તે પૂર્વે અલ્પ સમય પર્યન્ત તે અંતર્જ્ઞાનને તથા
અંતરાત્માના પ્રભાવને સ્વીકારવામાટે થોભી જાઓ. જ્યારે તે
અંતર્જ્ઞાન અથવા આંતરિક પ્રકાશ આવી જાય અને પોતાને
સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત કરે એટલે પછી નિમેષ માત્રના પણ વિલંબ
વિના તદ્દનુસાર વર્તવાને તત્પર થાઓ. તમે આ પ્રમાણે જેટલા
પ્રમાણમાં વર્તશો, તેટલા જ પ્રમાણમાં તમારામાં એ કાર્ય કર-
વાની શક્તિનો બળપૂર્વક પ્રાદુર્ભાવ થતો રહેશે.

કિંવા જો કોઈ નિઃસ્વાર્થ હેતુમાટે પોતાની શક્તિઓને
વધારવાની તથા વિકસાવવાની અથવા તો શારીરિક બળ તથા
આરોગ્યને વધારવાની તમારી ઇચ્છા હોય, તો મનને તદ્દનુરૂપ
સ્થિતિમાં જ રાખો એટલે મનનું તે સ્વરૂપ તત્કાળ તમારી
વિશિષ્ટ આવશ્યકતા તથા વાસનાની સિદ્ધિનો માર્ગ તમને
બતાવી દેશે. આ પદ્ધતિને સ્વીકારવાથી જે વિશિષ્ટ શક્તિઓ
આવા પ્રકારનાં પરિણામોને લાવી આપનારી છે, તે શક્તિઓ
સાથે તમારો સંબંધ તમે બાંધી શકશો, તે શક્તિઓને તમારા
પોતામાં તમે કાર્યવાહિની કરી શકશો અને તેના પરિણામે

તમારા ઇચ્છિત પ્રકાશને તત્કાળ મેળવી શકશો. તમારી ઇચ્છા કિંવા ભાવનાઓને ઉચ્ચ સ્વરથી વ્યક્ત કરતાં જરા પણ ભયભીત થશો નહિ. ઇચ્છા કિંવા ભાવનાના એવા ઉચ્ચ સ્વ-રાત્મક વ્યક્તીકરણથી જે આન્દોલનજનક શક્તિઓ બાહ્ય ભાગમાં ગમન કરે છે, કોઈક સ્થાનમાં જઈને ત્યાં પોતાના પ્રભાવને પાડે છે, અને કર્તવ્યશીલ બનીને તથા અન્ય શક્તિઓ સાથે મળી જઈને તમારી ઇચ્છા કિંવા ભાવનાઓને ફળીભૂત કરે છે; તે આન્દોલનજનક શક્તિઓને તમે ગતિમાં મૂકા છો. જે કોઈ પણ ઉચ્ચતર નિયમો તથા શક્તિઓ સાથે સાનુકૂલ-તાથી રહે છે તેનાથી કોઈ પણ શુભ વસ્તુ દૂર કિંવા વિરક્ત રહેતી નથી. જે નર કિંવા નારી પોતામાં સ્વાભાવિક રહેલી શક્તિઓને સારી રીતે જાણે છે અને તેમના દક્ષતાથી ઉપયોગ કરે છે, તેની સર્વ ઇચ્છાઓ કિંવા ભાવનાઓ કદાપિ ફળીભૂત થયા વિના રહેતી જ નથી.

નિદ્રાધીન થતી વેળાએ જે તમે પ્રેમ, શુભવાસના, શાંતિ તથા અવિરુદ્ધતાના વિચારોને સર્વત્ર પ્રેરીને જ નિદ્રાધીન થાઓ, તો તમારી નિદ્રા અધિક શાંત, અધિક આનંદમયી તથા અધિક બલવર્ધિની થવાથી તેના યોગે તમારી શારીરિક, માનસિક તથા આત્મિક શક્તિઓની પણ વૃદ્ધિ થયા કરે, એ સ્વાભાવિક જ છે.* આવી રીતે વર્તવાથી તમે વિશ્વમાંની શાંતિ તથા સમ-

* આપણી સંસ્કૃત ભાષામાં પણ એવી જ રીતે નિશાના સમયમાં નિદ્રાધીન થવા પૂર્વે પ્રેમ, શુભ વાસના, શાંતિ તથા અવિરુદ્ધતાના વિચારોને પ્રેરવામાટે જે એક શ્લોકનો ઉચ્ચાર કરાય છે, તે શ્લોક આ પ્રમાણે છે:-

“સર્વેઽન્ન સુખિનઃ સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ ।

સર્વે ભદ્રાણિ પદ્યન્તુ મા કશ્ચિદ્દુઃખમાપ્નુયાત્” ॥

એનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે: “સર્વ જનો સુખી થાઓ, નિરા-

ભાવનાને પ્રસારનારી શક્તિઓ સાથે પોતાના દૃઢ સંબંધને સાંધા છો, એ તમારે નિશ્ચયપૂર્વક માની લેવાનું છે.

સમસ્ત માનવજાતિના કલ્યાણમાટેના પોતાના પ્રયત્નોથી વિશ્વવિખ્યાત થયેલા મારા એક મિત્રે મને કહેલું છે કે; “અનેક વાર એવું બને છે કે, મધ્યરાત્રિના સમયમાં અચાનક હું નિદ્રામાંથી જાગી ઉઠું છું અને તે વેળાએ મારી કાર્યસંબંધિની એક વિશિષ્ટ યોજનાનો પ્રેરણાના ઉલ્લાસ પ્રમાણે મારા મનમાં આવિર્ભાવ થાય છે. હું શાંતિથી શય્યામાં પડ્યો રહું છું અને તે અંતઃપ્રેરણાના આગમનમાટે મારા અંતઃકરણનાં દ્વારોને મુક્ત રાખું છું એટલે તે કાર્યની વિજયકારિણી પદ્ધતિઓ સ્પષ્ટતાથી મારા સમક્ષ પ્રકટ કિંવા વ્યક્ત થાય છે. આ રીતિથી અન્યથા જે યોજનાઓ વિચારમાં કિંવા કલ્પનામાં પણ આવવી અશક્ય હોય છે અને જે યોજનાઓ સમસ્ત વિશ્વને અત્યંત આશ્ચર્યકારક જણાય છે, તેવી અનેક યોજનાઓમાં મારો પ્રવેશ થઈ શક્યો છે અને તે યોજનાઓને હું વિજયની ચરમ સીમાએ પહોંચાડી શક્યો છું. મારો એ મિત્ર ધારણક્ષમ ગઠનવાન મનુષ્ય છે, તેનું જીવન ઉચ્ચતર નિયમો સાથે અનુરૂપતા ધરાવનારું છે અને જે કાર્યને તેણે પોતાનું જીવન સમર્પી દીધું છે તે કાર્યમાં તે સર્વસ્વ-ભાવે તલ્લીન રહેનારો છે. એ સર્વ પ્રેરણાઓ કયા મૂળસ્થાનમાંથી આવે છે અને કેવી રીતે આવે છે, એના રહસ્યને તે સંપૂર્ણતાથી જાણી શકતો નથી. ખરેખર એમ જ છે; કારણ કે

મય (નીરોગી) થાઓ, કલ્યાણને અનુભવો અને કોઈ પણ જન દુઃખ-બાગી ન થાઓ!” માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આપણાં સંસ્કૃત નાટકોમાં નાટકની સમાપ્તિની વેળાએ જે ‘ભરતવાક્ય’ વદાવવાની પદ્ધતિ છે, તે ‘ભરતવાક્ય’માં પણ આવા પ્રકારના વિચારોનો જ બહુધા સમાવેશ થયેલો હોય છે. અર્થાત્ જે કે ભારતીયોમાટે આ નિયમ નવીન તો નથી જ, તોપણ એ નિયમના પરિપૂર્ણ પાલનની અતિશય આવશ્યકતા છે.

તેના આ સિદ્ધાન્તનો જો કે પ્રત્યેક મનુષ્યને અનુભવ, અદ્ય-સ્વદ્ય પ્રમાણમાં પણ થાય છે, પરંતુ એના રહસ્યને કોઈ પણ જાણતું નથી. પરંતુ એ રહસ્યને વિશેષ નહિ તો એટલા પ્રમાણમાં જાણવાની તો આપણને આવશ્યકતા છે જ કે, જે કોઈ પણ પોતાના જીવનના ઉચ્ચતર નિયમો અનુસાર પોતાના જીવનને ગાળે છે અને તે નિયમોના પ્રવેશમાટે જે પોતાના અંતઃકરણને મુક્ત રાખે છે, તે મનુષ્યને અવશ્ય આવી પ્રેરણાઓની પ્રાપ્તિ થાય છે અને થાય છે જ.

દિવ્ય દર્શન તથા દિવ્ય પ્રેરણાઓમાટે આપણે જેટલા પ્રમાણમાં યોગ્ય પરિસ્થિતિને નિર્માણ કરી રાખીએ છીએ, તેટલા પ્રમાણમાં આપણને દિવ્ય દર્શન તથા દિવ્ય પ્રેરણાઓની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ વિષયનો જેણે અત્યંત ગહન અભ્યાસ કરેલો છે, તેવો એક પુરુષ કહે છે કે: “જે વેળાએ શરીર નિદ્રાવશ થયેલું હોય, તે વેળાએ આધ્યાત્મિક શિક્ષણને મેળવવું એ એક સંપૂર્ણ નિયમિત તથા નિયમબદ્ધ અનુભવસિદ્ધ વાર્તા છે. જો આપણે બાહ્ય સ્થિતિમાં ન્યૂન તથા આંતરિક સ્થિતિમાં તેટલા જ પ્રમાણમાં અધિક ધ્યાન પરાવીએ અને બાહ્ય સ્થિતિમાં ધ્યાન પરાવવાની સત્ય માની લીધેલી છતાં અસત્ય આવશ્યકતાને વિસરી જઈએ, તો આપણા સર્વના જીવનમાં એ અનુભવનો યથાર્થ તથા સંતોષકારક સાક્ષાત્કાર થવાનો સંભવ છે.....અત્યારે આપણે જે સ્થિતિમાં છીએ અને ભવિષ્યમાં જે સ્થિતિ આપણને પ્રાપ્ત થવાની છે, તે સ્થિતિની પ્રાપ્તિ કરાવનારા આપણા વિચારો જ છે અને આપણા એ વિચારો અનેકવાર દિવસ કરતાં રાત્રિની વેળાએ જ અધિક વ્યવસાયમય હોય છે; કારણ કે, જ્યારે બાહ્ય જગતમાં આપણે નિદ્રાવશ થયેલા હોઈએ છીએ, તે વેળાએ અંતર્જગતમાં આપણે અખંડ જગતા હોઈએ છીએ; અને તે અદૃષ્ટ આંતરિક વિશ્વ એક એવું વાસ્તવિક સ્થાન છે કે જેની સ્થિતિઓ સર્વથા માન-

સિક તથા નૈતિક ઉન્નતિવડે જ નિયમિત થએલી હોય છે. જ્યારે આપણે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોદ્વારા જ્ઞાન નથી મેળવતા, તે વેળાએ આપણે દિવ્ય દર્શનનાં આંતરિક સાધનોદ્વારા જ્ઞાન મેળવીએ છીએ અને જ્યારે આ સભ્ય વસ્તુનું મૂલ્ય સર્વનાં જાણવામાં આવી જશે, તે વેળાએ એ એક વિશ્વવ્યાપક નિયમ જ થઈ જશે કે, સર્વ મનુષ્યો, પોતાના લાભના જે કોઈ પણ વિશિષ્ટ વિષય-વિશે અમુક પ્રકારની સૂચના મેળવવા ઇચ્છતા હશે, તેઓ પોતાના તે વિશિષ્ટ વિષયનું ચિંતન કરતા કરતા જ નિદ્રાધીન થશે. ફેરો* (Pharaoh) ની જાતિના મનુષ્ય સ્વપ્નદર્શન કરે છે તેમ જ તેના રસોઇયો તથા રોટી બનાવનાર પણ નિદ્રામાં સ્વપ્નદર્શન થાય છે; પરંતુ જે જોસેફ (Joseph) જેવા પુરુષો છે, તેઓ

* ફેરો (Pharaoh) એ પ્રાચીન ઇજિપ્ત (મિસર)ના રાજ્ય કર્તા પુરુષોની માનદર્શક પદવી છે; પ્રાચીન મિસરના રાજાઓ ફેરો નામથી જ ઓળખાતા હતા. આ ગ્રંથકારની માન્યતા પ્રમાણે તેઓ અંતર્જ્ઞાનને સ્વીકારવાની યોગ્યતા ધરાવતા નહોતા એમ જ જણાય છે.

† જોસેફ (Joseph) નામક એક ક્રિશ્ચિયન ધર્માનુયાયી મહાત્મા પુરુષ થઈ ગયો છે અને પવિત્રતા તથા વિશુદ્ધતાના વિષયમાં તે સર્વોત્કૃષ્ટ મનાય છે. એ મહાત્મા જોસેફનું જીવનચરિત્ર 'Bible Dictionary' ('બાઇબલ ડિક્શનરી') માં આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે:—
“જોસેફ જકબ્ તથા રૂથેલનો પુત્ર હતો અને મોસેપોટમિયામાં વિશ્વાત્પત્તિ પછીના ૨૦૫૬ મા વર્ષમાં તેનો જન્મ થયો હતો. જોસેફ અને તેનો સહોદર બેન્જામિન એ બે તેમના પિતાને વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રાપ્ત થયેલા પુત્રો હતા અને વૃદ્ધ પિતાનો જોસેફમાં જે અત્યંત પ્રેમ હતો તે પિતૃપ્રેમના કારણથી જ જોસેફના શિરપર સંકટોની વૃદ્ધિ વર્ષો હતી, એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. જ્યારે જોસેફ સત્તર વર્ષના વયનો હતો તે વેળાએ તેણે તેના બંધુઓને કોપનું કાંઈ કારણ આપવાથી તેના બંધુઓએ તેને ઇસ્માઇલી જાતિના વ્યાપારીઓના એક સમુદાયના હસ્તમાં વેચી નાખ્યા અને તે વ્યાપારીઓએ તેને મિસર (ઇજિપ્ત) માં લઈ જઈને

સત્ય ક્ષમતાપત્ર પુરુષ અને સત્યદષ્ટા હોવાથી નિદ્રામાં સ્વપ્ન-દર્શન કરે છે અને તે સ્વપ્નના અર્થ કિંવા રહસ્યને પણ સારી રીતે સમજીને તે અર્થ કિંવા રહસ્યનો પ્રકાશ પણ કરી શકે છે.

ત્યાંના રાજા ફેરોના એક પૉટિકર નામક સૈન્યાધિકારીને ત્યાં વેચી નાખવાથી તે પૉટિકરના અધિકારમાં ગયો. જોસેફની અસાધારણ બુદ્ધિમત્તા, દક્ષતા તથા ચારિત્ર્યની પવિત્રતાને જોઈને તેમ જ જોસેફના આવ્યા પછી પોતાના કુટુંબની ઉત્તતિ થયેલી નિહાળીને પૉટિકરે જોસેફને પોતાનો અત્યંત વિશ્વાસપાત્ર અને સન્માન્ય સેવક બનાવી દીધો અને તેને અંતઃપુરમાં જવાની સ્વતંત્રતા પણ આપી દીધી. એ પછી બનાવ એવો બન્યો કે, પૉટિકરની પત્નીએ તેનાપર એક અતિશય અધમ દોષનો આરોપ કર્યો અને એ અસત્ય આરોપના પરિણામે તે બિચારાને કારાગૃહવાસી થવું પડ્યું. કારાગૃહમાં પણ જે મનુષ્યો તેની આસપાસ વસતા હતા તે સર્વ મનુષ્યોનાં અંતઃકરણોને તેણે પોતાના પવિત્ર તથા મળતાવડા સ્વભાવથી જીતી લીધાં અને તેથી તે સર્વ તેનામાં અતિશય વિશ્વાસ રાખવા લાગ્યા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેને અન્ય કેદીઓની સંભાળ રાખવાનું જોખમભરેલું કામ સોંપવામાં આવ્યું. એ વેળાયે જોસેફની સાથે કેદખાનામાં જે બીજા કેદલાક કેદીઓ હતા તેમનામાં મિસરના તે સમયના ફેરો (રાજા)નો રસોઘરો તથા રોટી બનાવનાર જે મનુષ્યો પણ હતા. તેમને તેમણે ફેરો વિરુદ્ધ કરેલા કોઈ અપરાધમાટે કારાગૃહવાસની શિક્ષા અપાયેલી હતી. એ ઉભય મનુષ્યોમાંના પ્રત્યેકને અક્રેક અદ્ભુત સ્વપ્ન લાઘ્યું. એ સ્વપ્નની જોસેફે એવી વ્યાખ્યા કરી સંભળાવી કે, રસોઘરાને રાજગૃહમાં પુનઃ તેની પૂર્વ પદવી પ્રાપ્ત થશે અને રોટી બનાવનારને ફાંસીને લાકડે લટકાવીને મારી નાખવામાં આવશે. તે બંનેના સંબંધમાં આ બિવિધ અક્ષરે અક્ષર સત્ય સિદ્ધ થયું. આ ઘટનાને જે વર્ષનો અવધિ થયા પછી મિસરના ફેરોને એક અર્થાન્વિત સ્વપ્ન આવ્યું અને મિસરના બુદ્ધિમાન પુરુષો તથા જાદૂગરો પાસેથી એ સ્વપ્નના અર્થને જાણવાની વ્યર્થ ચેષ્ટા કર્યા પછી તેને નિરાશ થયેલો જોઈને પૂર્વ પદવીને પ્રાપ્ત થયેલા રાજાના રસોઘરાએ રાજાને જોસેફના જ્ઞાનની વાર્તા જણાવી અને કારાગૃહમાં તેના તથા રોટી બનાવનારના સ્વપ્નનો તેણે જે અર્થ કરી સંભળાવ્યો.

પરંતુ ફેરોમાં પોતાના જોએલાં સ્વપ્નેને સમજી શકવાની કે બીજાને સમજાવવાની શક્તિનો શા કારણથી અભાવ હતો?

હતો તે ઘટનાનું વર્ણન કરી સંભળાવ્યું. આ વૃત્તાંત સાંભળીને ફેરોએ જોસેફને તત્કાળ પોતા સમક્ષ બોલાવી મંગાવ્યો અને ફેરોના મુખથી સ્વપ્નની ઘટનાને જાણી લઇને જોસેફે જણાવ્યું કે:—“આપનું સ્વપ્ન એવા અર્થને સૂચવે છે કે, અત્યારનાં ધાન્યની વિપુલતાવાળાં વર્ષો પછી તરત જ સાત વર્ષપર્યન્તનો ભયંકર દુષ્કાળ આવવાનો છે અને એટલામાટે મારો આપને એ ઉપદેશ છે કે, એવા એક યોગ્ય પુરુષની નીમણૂક કરો કે જે ધાન્યની વિપુલતાનાં વર્ષોમાં પ્રતિવર્ષ જમીનની વાર્ષિક ઉપજમાંથી પાંચમો ભાગ દુષ્કાળનાં વર્ષોમાટે અમાનત રાખતો રહે.” ફેરોએ તેના એ ઉપદેશને સ્વીકારી લીધો અને એ મહત્વમય તથા જવાબદારીભરેલા પદપર જોસેફને પોતાને જ નિયુક્ત કર્યો. અર્થાત્ એવી રીતે ત્રીસ વર્ષના વયમાં જોસેફ એવી પદવીપર ચઢી ગયો કે જે પદવી કેવળ ફેરોથી જ ઉતરતી ગણાતી હતી. જોસેફે મિસરના એક ધર્મશુરુ અથવા રાજવંશીય પુરુષની એક દુહિતા સાથે લગ્નસંબંધ કર્યો, એ લગ્નસંબંધથી તેને બે પુત્રરત્નોની પ્રાપ્તિ થઈ અને તેમનાં નામો અનુક્રમે મનાસે તથા ઇફ્રાઇમ રાખવામાં આવ્યાં. બ્યારે સમવર્ષીય દુષ્કાળનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો, તે વેળાએ મિસરની આસપાસના પ્રદેશોમાં કે જ્યાં દુષ્કાળદુઃખનિવારણની કોઈ પણ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી નહોતી ત્યાં દુષ્કાળની બાધાથી લોકો બહુ જ પીડાવા લાગ્યાં. એ દુષ્કાળપીડિત પ્રાંતોમાં કેનાન નામક પ્રાંતનો પણ સમાવેશ થતો હતો કે જ્યાં અધાપિ જોસેફનો પિતા તથા તેના બાંધવો વસતા હતા. સત્વર જ સર્વત્ર એવા સમાચાર વિસ્તરી ગયા કે, પ્રાણુરક્ષણનાં ધાન્ય આદિ સાધનો મિસરમાં મળી શકે છે અને તેથી જઈકબના પુત્રો, ઈઝ્રાએલિનને ઘેર મૂકીને (કારણ કે, તેના પિતાના મનમાં એવી લીતિ રહ્યા કરતી હતી કે જે ઈઝ્રાએલિન તેમની સાથે જશે તો તેની સાથે પણ તે દુષ્ટ બંધુઓ કાંઈ દગો ફટકો કરી બેસશે) પ્રાણુરક્ષણનાં સાધનોને મેળવવામાટે મિસરમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એ સાધનોને મેળવવા ઇચ્છનારને રાજપ્રતિનિધિ સમક્ષ જવાની અને તેની આજ્ઞા મેળવવાની આવશ્યકતા પડતી

અને જોસેફ એક સત્ય ક્ષમતાપત્ર દૃષ્ટા શા કારણથી હતો ? તે કેવળ સ્વપ્નદૃષ્ટા તરીકેની જ નહિ, કિન્તુ પોતાનાં તેમ જ અન્યજનોનાં સ્વપ્નના રહસ્યને વ્યક્ત કરવાની શક્તિ શા કારણથી

હોવાથી તે બંધુઓ જોસેફ આગળ આવ્યા અને તેને પોતાનો સંદેશ કહાવ્યો. તેમને તેમની ઇચ્છિત આજ્ઞા તો મળી નહિ, પણ એથી વિરુદ્ધ તેઓ કોઈ બીજા રાજના નસૂસો છે અને કોઈ અશુભ ઉદ્દેશથી જ મિસરમાં આવ્યા છે એવો તેમનાપર આરોપ મૂકવામાં આવ્યો. પોતાપર મૂકાયેલા આ આરોપનો તેમણે અસ્વીકાર કર્યો અને પોતાની નિરપરાધિતાની પુષ્ટિમાટે પોતાના કુટુંબનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. અને મિસરમાં તેમના થયેલા આગમનનું સત્ય કારણ પણ દર્શાવી દીધું. તેમને તેમના અંતરનું જ્ઞાન કરાવવામાટેના તથા તેમના પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરાવવામાટેના કેટલાક ઉપાયોને યોજ્યા પછી જોસેફે પોતાના બાઈઓને પોતાનો પરિચય આપ્યો અને ત્યાર પછી તેણે કેનાનમાંથી પોતાના વૃદ્ધ પિતા તથા સમસ્ત કુટુંબને મિસરમાં લઈ આવવામાટેની ત્વરાથી સર્વ વ્યવસ્થા કરાવી દીધી, એટલું જ નહિ પણ મિસરમાં તેઓ સુખ અને આનંદપૂર્વક રહી શકે, એમાટેની સઘળી તૈયારીઓ પણ કરી રાખી. જ્યારે સપ્તવર્ષીય દુષ્કાળનું છઠું વર્ષ થયું તે વેળાયે જોસેફની દુરદર્શિતા તથા બુદ્ધિમત્તાનો વળી બહુ જ સારો પરિચય થયો; કારણ કે, એ વેળાયે મિસરવાસીઓ પ્રાણુરક્ષણમાટે ખરીદેલાં ધાન્ય આદિનું મૂલ્ય આપવામાટે કેવળ પોતાની ભૂમિને જ નહિ, પણ પોતાનાં શરીરોને વેચી નાખવાને તૈયાર થઈ ગયાં હતાં. જેકબના મૃત્યુસમયે-એટલે કે તેના મિસરમાં આવી વસ્યાને સત્તર વર્ષ થઈ ગયા પછી, -જોસેફ પોતાના પિતા સમક્ષ વિજ્ઞમાન હતો અને તેણે તે પૂજ્ય પુરુષના પયગંબર સમાન આશીર્વાદ મેળવ્યા હતા. તેના પિતાના પરલોકવાસ પછી તેણે પોતાના બ્રાતાઓ સાથે જે ઉત્તમ વર્તન રાખ્યું હતું તે તેની અબૌકિક ઉદારતા તથા માયાળુતાને સ્પષ્ટતાથી દર્શાવનારું હતું. ચોપન વર્ષ જેટલો કાળ વહી ગયો અને એ કાલાવધિમાં તે પોતાની ચાર પેઢીના વૈભવને પોતાનાં નેત્રોથી નિહાળી શક્યો. જ્યારે એકસો અને દશ વર્ષનું દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવીને તે પરલોકવાસી થયો, તે પૂર્વે તેણે પોતાના દેશબાંધ-

ધરાવતો હતો? એનું ઉત્તર માત્ર એટલું જ છે કે એ ઉભયનાં જીવનચરિત્રોને વાંચો. જેઓ પ્રયત્ન કરશે, તેઓ એ ઉભયનાં જીવનને વાંચી શકે તેમ છે. સર્વ સત્ય શક્તિમાં જે કોઈ રહસ્ય સમાયલું હોય, તો તે કેવળ પવિત્ર જીવનનું જ છે. એક મનુષ્ય જેટલા પ્રમાણમાં પવિત્ર અને વિશુદ્ધ જીવન ગાળે છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં તે પોતે ઉચ્ચતમ શક્તિ તથા આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે સમસ્ત વિશ્વને માટે પણ એક અત્યંત ઉપયોગી વ્યક્તિ થઈ પડે છે. અર્થાત્ જે મનુષ્યની પોતાની જ નરકમાં જઈ પડવાની ઇચ્છા હોય, તો તે એક જૂદી વાત છે; નહિ તો કોઈ પણ મનુષ્યને નરકવાસ ભોગવવાની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી; અને જ્યાં મનુષ્યની વધારેવાર નરકમાં રહેવાની અનિચ્છા થાય છે, એટલે પછી વિશ્વમાંની કોઈ પણ શક્તિઓ તેને નરકમાંથી નીકળતાં અટકાવી શકતી નથી. મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણેના કોઈ પણ સ્વર્ગમાં ગમન કરી શકે છે અને જ્યારે તે ઉન્નત થવા ધારે છે, તે વેળાએ વિશ્વની સમસ્ત ઉચ્ચતર શક્તિઓ તેને સ્વર્ગારોહણના કાર્યમાં સહાયતા આપવામાટે એકત્ર થઈ જાય છે.

બોને એવા પ્રકારનો આદેશ આપ્યો હતો કે, “તમે જ્યારે મિસરને ત્યાંથીને આપણી જન્મભૂમિમાં-આપણા સ્વદેશમાં-પાછા જાઓ, તે વેળાએ આ મારા મૃત શરીરનાં અસ્થિઓને પણ ત્યાં સાથે લેતા જાઓ.”

Beeton's 'Bible Dictionary' P. 135-136.

મુસદ્દાનો જે મહાત્માને પયગંબર યૂસુફના નામથી ઓળખે છે, તે પણ આ જોસેફ જ છે; પરંતુ મુસદ્દાનોના મહાત્મા યૂસુફ તથા આ મહાત્મા જોસેફના જીવનચરિત્રમાં જે કેટલોક પરસ્પર ભેદ જોવામાં આવે છે, તે ભેદનો ઉદ્ભવ કેવી રીતે અને શા કારણથી થયો હશે, એ એક દીર્ઘ વિવેચનનો વિષય હોવાથી અહીં એનો યોગ્ય ઊદાહરણ કરી શકાય તેમ નથી. જેમની એ ભેદને જાણવાની આકાંક્ષા હોય, તેમણે ‘યૂસુફ અને જહીખા’ની કથા વાંચવી.

જ્યારે મનુષ્ય પ્રભાતમાં નિદ્રામાંથી જાગે છે અને જાગીને સંચેતન જીવનમાં પ્રવેશ કરે છે, તે વેળાએ તે અંતઃપ્રેરણાને એક વિશિષ્ટ પ્રકારે ગ્રહણ કરવાની તથા તેની મુદ્રાને અંતઃકરણમાં ધારી લેવાની ઉત્તમ સ્થિતિમાં હોય છે. પ્રભાતમાં નિદ્રામાંથી જાગત થતી વેળાએ અમુક સમયને માટે જડ જગત સાથેના સર્વ સંબંધો મનુષ્યના અંતઃકરણથી દૂર રહેલા હોય છે અને મન છબી પાડવામાટે તૈયાર કરેલા કાચ પ્રમાણે અંતઃપ્રેરણાની પ્રતિચ્છાયાને તત્કાળ ગ્રહી લેવા જેવી અવસ્થામાં હોય છે. આ કારણથી જ દિવસની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ તથા તજજન્ય વિ-ક્ષેપોનો આરંભ થવા પૂર્વે અનેકવાર એ પ્રભાતના સમયમાં જ કેટલાક મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં ઉચ્ચતમ તથા સત્તતમ વિચારણાઓ સ્ફુરી આવે છે. કેટલાક મનુષ્યો કેવળ પ્રભાતના કાળમાં જ પોતાનું કાર્ય ઉત્તમતાથી કરી શકે છે, એનું કારણ પણ એ જ છે.

એ પ્રભાતનો સમય મનુષ્યના પ્રતિદિવસના જીવનને ઉત્તમ આકારમાં ઢાળવાના કાર્યમાં પણ અત્યંત ઉપયોગી અને અતિશય મૂલ્યવાન થઈ પડે છે. પ્રભાતકાળમાં મન કાગળના એક સ્વચ્છ તાવ સમાન સ્થિતિમાં હોય છે અને તેથી આપણે મનની કર્તૃત્વશક્તિઓને દક્ષતાથી ઉચ્ચતમ તથા અત્યંત ઇચ્છનીય માર્ગમાં વાળીને એ શાંતિમય, સંગ્રાહક તથા અંકન-યોગ્ય સમયનો અમૂલ્ય ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ અને સમગ્ર દિવસની શાંતિને સ્થાપી શકીએ છીએ.

પ્રત્યેક પ્રભાત એક નવીન આરંભ છે. આપણે પ્રત્યેક પ્રભાતની વેળાએ નવીન જીવનનો આરંભ કરીએ છીએ. એના સર્વસ્વ અધિકાર આપણા હૃસ્તોમાં રહેલો છે. જ્યારે પ્રભાતકાળ પોતાના નવીન આરંભ સહિત પધારે છે, તે વેળાએ સર્વ ગઈ કાલો તે ગઈ કાલો જ થઈ જાય છે અને તેમની સાથે આપણો

કાંઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ રહેતો નથી. માત્ર એટલું જાણી લેવું જ સંપૂર્ણ છે કે, જે રીતિથી આપણે આપણું ગદ્ય કાલનું જીવન વીતાડ્યું હતું તે ગદ્ય કાલના જીવને જ આપણા આજના જીવન-ક્રમને નિશ્ચિત કરી રાખ્યો છે. અને પુનઃ મધુર પ્રભાત જ્યારે તેના નવીન આરંભ સહિત પધારે છે, ત્યારે સર્વ આવતી કાલો પણ આવતી કાલો જ હોવાથી તેમની સાથે પણ આપણો કાંઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ હોતો નથી; અને તેથી અહીં પણ માત્ર એટલું જ સ્મરણમાં રાખી લેવાનું છે કે, આપણા આજના જીવનપર જ આપણા આવતી કાલના જીવનનો સર્વસ્વ આધાર રહેલો હોય છે; એટલે કે, આજે આપણે જેવા પ્રકારનું જીવન વીતાડીએ છીએ, તેવા જ પ્રકારનું આપણું આવતી કાલનું જીવન નિર્માય છે. નિમ્ન કાવ્યમાં આ ઉત્તમ વિચારોનો અતિશય સુંદરતાથી પ્રકાશ કરવામાં આવ્યો છે:—

“Every day is a fresh beginning,
Every morn is the world made new;
You who are weary of sorrow and sinning,
Here is a beautiful hope for you,
A hope for me and a hope for you.

“All the past things are past and over,
The tasks are done, and the tears are shed.
Yesterday's errors let yesterday cover;
Yesterday's wounds, which smarted and bled.
Are healed with the healing which night
has shed.

* * * * *

“Let them go, since we cannot relieve them,
Cannot undo and cannot atone.

God in His mercy receive, forgive them !

Only the new days are our own.

To-day is ours, and to-day alone.

“Here are the skies all burnished brightly;

Here is the spent earth all reborn;

Here are the tired limbs springing lightly

To face the sun and to share with morn

In the chrism of dew and the cool of dawn.

“Every day is a fresh beginning,

Listen, my soul, to the glad refrain,

And, spite of old sorrow and older sinning,

And puzzles forecasted, and possible pain,

Take heart with the day and begin again.”

“જે પ્રત્યેક દિવસ જીવે તે નવ આરંભ ખતાવે છે;

પ્રતિપ્રભાતે વિશ્વ નિત્ય નૂતનતાને દર્શાવે છે;

શોક પાપથી ત્રસ્ત બાંધવો, આ આશા અતિ સુંદર છે;

જે આશા મારા માટે ને તમ માટે ભદ્રંકર છે.

“ભૂત કાળના સર્વ પદાર્થો ભૂતકાળમાં લીન થયા;

કાર્ય થવાનાં થઈ રહ્યાં ને આંસુડાં રેડાઈ ગયાં;

ગઈ કાલના પ્રમાદ તે ગૈકાલવડે ઢંકાયા છે;

નિશાશાંતિથી ગઈ કાલના જખમો સહુ રૂઝાયા છે.

* * * * *

“જ્યાં તેમને જવા જો ને થયું ન અથયું થાય હવે;

નહીં તેમના સહાયકર્તા કોઈથીય થવાય હવે;

દયાળુ ઈશ્વર સદા તેમને ક્ષમા પાપની આપીને;

ધારો અંકે હસ્ત તેમના શિરપર પ્રેમે સ્થાપીને !

કેવળ જે દિવસો નવીન છે તે જ આપણા ધારી લ્યો;

ગઈ આવતી કાલ વિસારી કેવળ આજ સુધારી લ્યો.

“જુઓ થઈ આકાશ સમુજ્જ્વલ દીપ્તિમાન બહુ બાસે છે;
ક્ષીણ ભૂમિ નવ જન્મ ધરીને અતિ આનંદ વિલાસે છે;
આંત અવયવો ઉષાશૈલ્ય ને સુંદર તુષારધારાથી;-
સ્નાત થવા, રવિદર્શન કરવા નિજ નયનોની તારાથી;
પ્રભાતના ઉત્સાહ બાગને લેવામાટે મંદ હસી;
ધીમે ધીમે વિકાસ પ્રાપ્તે હર્ષભાવના વિશે વસી.
“હે આત્મન, પ્રતિદિન નવીન આરંભ સત્ય એ જાણી લે;
મહામધુર આનંદગીતના શ્રવણમોદને માણી લે;
જર્ણ શોક ને પાપ પુરાતન, બાવિ પ્રમેયની ચિન્તા;
શક્ય દુઃખ; એ સર્વ છતાં પણ થઈ જ શોકસ્મૃતિહિન્તા;
પ્રેર્ય હૃદયમાં ધારીને ઉલ્લાસ સહિત નવ દિન સંગે;
નવીન જીવન આરંભી દે રંગાઈ નવ દિન રંગે.”

આ નવીન દિવસની કેવળ પ્રથમ ધટિકા જ એવી ધટિકા છે કે જે પોતાની પ્રગલ્ભ યશસ્વિતા તથા દિવ્ય અને શાશ્વતીનો નિશ્ચય કરાવનારી શક્યતાઓ સહિત આવે છે અને આપણને શાશ્વત જીવનનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. આ કારણથી જ્યાં સૂધી અન્ય ધટિકાનું આગમન ન થાય, ત્યાં સૂધી તેનું સ્મરણ માત્ર પણ કરશો નહિ. ચારિત્ર્યગઠનનું રહસ્ય આમાં જ સમાયલું છે. જે ઉચ્ચતમ જીવનની કલ્પના થવી શક્ય છે, તેટલા ઉચ્ચતમ જીવનના સાક્ષાત્કારને દિવસની એ પ્રથમ ધટિકાનો યોગ્ય ઉપયોગ જ લાવી આપે છે; અને એ નવીન દિવસની પ્રથમ ધટિકાના યોગ્ય ઉપયોગથી જેની પ્રાપ્તિ કોઈ પણ પ્રકારે, કોઈ પણ કાળમાં અને કોઈ પણ સ્થાનમાં ન કરી શકાય, એવું કલ્પનામાં આવી શકે તેવું કોઈપણ ઉચ્ચતમ જીવન આ વિશ્વમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું જ નથી.

આ પ્રયોગ, એવા ઉચ્ચતમ જીવનની પ્રાપ્તિ સર્વને માટે શક્ય કરી આપે છે; કારણ કે, જો એક મનુષ્યની એ ઉચ્ચતમ જીવનને મેળવવાની તીવ્ર વાંચ્છના હોય અને એ વિશેનો તેનો

ઉત્સાહ અવિભંગ હોય, તો એક-કેવળ-એક ધટિકાને માટે તે એ ઉચ્ચતમ જીવનનો અનુભવ તથા ઉપભોગ ન કરી શકે, એમ કદાપિ બની શકે જ નહિ. છતાં ધારો કે, કોઈ એ જીવનનો એ ધટિકામાં એવો અનુભવ ન મેળવી શકે, તોપણ જો તે કેવળ પોતાના પ્રયત્નમાં દૃઢ હોય, તો ‘સમાનવ્યસનશીલેષુ સદયમ્’ એ ન્યાય અનુસાર તે ધીમે ધીમે દ્વિતીય ધટિકામાં એ સાક્ષાત્કારના નિકટમાં આવતો જાય છે, તૃતીય ધટિકામાં અધિકતર નિકટમાં આવે છે અને એવી રીતે અંતે એક સમય એવો આવી લાગે છે કે જે વેળાએ એ ઉચ્ચતમ જીવનની સ્થિતિ તેનામાટે સ્વાભાવિક થતી જાય છે અને એમ થતાં એથી વિરુદ્ધ નીચતમ જીવન તેનામાટે અસ્વાભાવિક તથા ત્યાજ્ય થતું જાય છે.

આવી રીતે વર્તવાથી મનુષ્ય ઉચ્ચતમ જીવનના પ્રેમ તથા સંબંધને પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને એ ઉચ્ચતમ જીવનના પ્રેમ તથા સંબંધમાં આવતાં પરિણામે વિશ્વમાંનાં ઉચ્ચતમ તથા ઉત્કૃષ્ટ જીવનો તેની સાથે પ્રેમ તથા સંબંધ રાખતાં થાય છે. તેઓ તેના પ્રત્યેક ક્ષણે સહાયક થાય છે અને અન્ય શબ્દોમાં કહીએ, તો તેઓ તેના ઊર્ધ્વગમનના માર્ગને સ્વચ્છ કરી આપે છે; કારણ કે, પ્રથમ તેણે તેમના માર્ગને સ્વચ્છ કરી આપ્યો હોય છે. જેવું દેવું તેવું લેવું, એ ન્યાય છે.

૭ સંપૂર્ણ શાન્તિનો સાક્ષાત્કાર

પરમાત્મા અગાધ શાન્તિસાગર છે અને જ્યારે આપણે તેની સાથે પોતાની એકતા કરી લઈએ છીએ, તે વેળાએ આપણા અંતઃકરણમાં તે શાન્તિનો અખંડ પ્રવાહ આવવા માંડે છે; અનંત સાથેની એ એકતા તે જ શાન્તિ છે. “અંતઃકરણની દૈવિકતા જ સત્ય જીવન અને યથાર્થ શાન્તિ છે;” એમ એક સજ્જનને કહેલું છે અને એ કથનમાં એક ગહન તત્ત્વ સમાયલું છે. આપણે

ઈશ્વરરૂપ છીએ, એવું જ્ઞાન આપણને થઈ જાય અને તે જ્ઞાન આપણા આચાર તથા વિચારમાં દેખાવા માંડે, એટલે આપણે સમજવું જોઈએ કે, હવે આપણું અંતઃકરણ દૈવી થઈ ગયું છે. અંતઃકરણ દૈવી થવાથી આપણને ઈશ્વરીય એકતાની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે સાથે સંપૂર્ણ શાન્તિનો સાક્ષાત્કાર પણ થવા માંડે છે. આજકાલ આપણે જ્યાં પણ દષ્ટિપાત કરીએ છીએ ત્યાં સહસ્રાવધિ અને લક્ષાવધિ સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો-જેઓ સંપૂર્ણ ચિન્તાગ્રસ્ત હોય છે અને જેમને આરોગ્ય કિંવા સ્વસ્થતાના વાયુનો પણ સ્પર્શ થએલો હોતો નથી, એવાં સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો-શાન્તિને મેળવવામાટે ઇતસ્તતઃ ભટકતાં આપણા જોવામાં આવ્યા કરે છે. શાંતિને મેળવવામાટે તેઓ બિચારાં વિદેશમાં જાય છે અને સમગ્ર પૃથ્વીપર પર્યટન કરી નાખે છે, પરંતુ તેમના સર્વ પ્રયત્નો અંતે વ્યર્થ અને વ્યર્થ જ થઈ જાય છે. તેમને કયાંય શાંતિ મળતી નથી અને કદાપિ મળવાની આશા પણ નથી; કારણ કે, તેઓ શાંતિને મેળવવાના સત્ય માર્ગને શોધતાં જ નથી. તેઓ શાંતિને પોતાના અંતર્ભાગમાં શોધવાને બદલે બાહ્ય વિશ્વમાં જ શોધ્યા કરે છે અને તેથી જ તેમના મનોરથોની વિક્ષણતા થતી રહે છે.

શાંતિનો બાહ્ય વિશ્વમાં નિવાસ નથી; કિન્તુ તેનો નિવાસ તો મનુષ્યના પોતાના આત્મામાં જ હોય છે. શાંતિની પ્રાપ્તિ-માટે બહેને આપણે દશે દિશામાં ભ્રમી આવીએ, ગમે તો તેને મેળવવામાટે નાના પ્રકારના ભોગોને ભોગવીએ અને ગમે તો તેની ઉપલબ્ધિમાટે બાહ્ય જગતનાં એકે એક સ્થાનોને આપણે શોધી વળીએ; પરંતુ એથી શાંતિની પ્રાપ્તિ કદાપિ થવાની નથી તે તો નથી જ; કારણ કે, આપણે તેને ત્યાં શોધીએ છીએ, કે જ્યાં તે છે જ નહિ. જેના અંતરાત્માએ વિષયના ઉપભોગોની લાલસાને લાગી દીધી હોય છે, તેને જ

સત્ય આનન્દ તથા યથાર્થ શાન્તિની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. એથી વિપરીત વિષયભોગમાં જ શાન્તિની પ્રાપ્તિ માની લઈને જે કાંઈ વિષયભોગની અધિક વાસના રાખે છે, તે અધિક રોગી, અધિક દુઃખી અને અધિક અસંતુષ્ટ થતો જાય છે.

અનન્ત-ઈશ્વર-સાથે એકતા થવાથી જ શાન્તિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જેવી રીતે બાળકનો પોતાની જનનીમાં નિર્વ્યાજ પ્રેમ હોય છે, જનની સાથે જેવી તેની પૂર્ણ એકતા હોય છે, તેવી જ એકતા શાન્તિરૂપ જગજનની સાથે કરી લેવી, એજ એક શાન્તિની પ્રાપ્તિનો ઉત્કૃષ્ટ માર્ગ છે. શાન્તિસ્વરૂપિણી જગજનની સાથે ઐક્યલાવને ધરાવનારા સત્પુરુષોને પૂર્ણ તથા અક્ષય આનન્દ નિરંતર પ્રાપ્ત થતો રહે છે. આવી રીતે જેણે શાન્તિની પ્રાપ્તિ કરેલી છે એવા એક મારા પરિચિત પુરુષનું મને અહીં સ્મરણ થઈ આવે છે. આ પુરુષ દીર્ઘકાળ પર્યન્ત રુગ્ણ અને રુગ્ણ જ હતો અને આરોગ્ય શાને કહે છે તથા આરોગ્ય શબ્દનો શો અર્થ છે, એ પણ તે જાણતો નહોતો. ઉત્સાહ તથા ઓજનું તો તેનામાં આગમન જ થતું નહોતું. તેનું મસ્તિષ્ક નિર્બળ થઈ જવાથી તેના મજ્જાતન્તુઓ સર્વથા નિરુપયોગી થઈ ગયા હતા. તેને સર્વત્ર કેવળ નિરાશા અને નિરાશા જ દેખાતી હતી. તેના જ્ઞેનારાને તે એ રોગના કારણથી અનુત્સાહની સાક્ષાત્ પ્રતિમા સમાન જ દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. એ જ પુરુષ જ્યારે તે સર્વશક્તિમાન સાથે એકતાને અનુભવવા લાગ્યો એટલે તત્કાળ સર્વ દૈવી શક્તિઓ તથા દૈવી આરોગ્ય આદિ તેના અંતઃકરણ તથા શરીરમાં જાગ્રત્ થયાં. હવે જ્યારે પણ મને તે મળે છે, ત્યારે તે એમ જ કહે છે કે:—“સંસાર અસાર અને દુઃખમય નહિ, કિંતુ સર્વથા સસાર તથા સુખમય જ છે.”

આપણી પૌત્રિસમાંનો એક અધિકારી મારો પરિચિત

પુરુષ છે અને તેણે મને કહેલું છે કે; “ન્યારે હું મારા કર્તવ્યની સમાપ્તિ કરીને સંધ્યાકાળે પાંચે ઘેર જાઉં છું, તે વેળાયે અગાધ સામર્થ્યમય તથા શાંતિમય પરમાત્માની એકતાની લહરીઓ એવા તો બળથી મારા અંતઃકરણમાં આવવા અથવા ઉભરાઈ જવા માંડે છે કે જેના યોગે હું પૃથ્વીના પટપર ચાલું છું કે કોઈ અજ્ઞેય શક્તિ મને આકાશ માર્ગમાં ચલાવી રહી છે, એની મને શુદ્ધિ જ રહેતી નથી.”

ધર્મશ્રીય એકતાને અનુભવનારા મનુષ્યને કોઈની પણ ભીતિ રહેતી નથી; કારણ કે, તે એ સારી રીતે જાણતો હોય છે કે, ‘જેની સાથે મારી એકતા થઈ ગયેલી છે, તે સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા જ મારો સદા સંરક્ષક છે.’ આ વાર્તામાં જેનો પૂર્ણ વિશ્વાસ બંધાયેલો હોય છે, તેના શરીરમાં શસ્ત્ર કિંવા અસ્ત્રનો આઘાત થઈ શકતો નથી, રોગો તેના નિવાસસ્થાનપર કદાપિ આક્રમણ કરી શકતા નથી અને સિંહ તથા વ્યાઘ્ર આદિ હિંસ્ર પ્રાણીઓ તેના સમક્ષ આવતાં જ પાળેલા શ્વાન જેવાં થઈ જાય છે.* સારાંશ કે તેના આનન્દ કિંવા તેની શાન્તિનો ભંગ કરી શકે, એવો આ સંસારમાં કોઈ પણ પદાર્થ રહેતો જ નથી. પરમાત્મા-અનન્ત-સાથેની એકતાથી તેના જીવનમાં આવા પ્રકારની અમોઘશક્તિ આવી જાય છે.

* આપણાં પુરાણોમાં, યોગી કિંવા ઋષિમુનિઓ તપશ્ચર્યા આદિમાં નિમગ્ન થતા હતા તે વેળાયે સિંહ આદિ હિંસ્ર પશુઓ તેમની આસપાસ શાંત બાવથી આવીને બેસતા હતા અને તેમનું રક્ષણ કરતા હતા, એવાં અનેક વર્ણનો મળી આવે છે; તેમ જ પ્રાતઃસ્મરણીયા સતી સ્ત્રીતા દેવીને અગ્નિદાહ કરી શક્યા નહોતો અને દેવી હ્રમયંતીએ અરણ્યમાં સિંહ આદિ હિંસ્ર પ્રાણીઓને ન્યારે નજરાજના સમાચાર પૂછ્યા તે વેળાયે તેમણે દેવી હ્રમયંતીના દેહને સ્પર્શ કર્યો નહોતો, એ કથાઓ પ્રસિદ્ધ છે. આ સર્વ કથાઓમાં પવિત્ર, શુદ્ધ તથા અનન્ત જીવનનો પ્રભાવ પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે છે.

જેનામાં ઈશ્વરીય એકતાના સાક્ષાત્કારનો અભાવ છે, તેની અવસ્થા ઉપર્યુક્ત અવસ્થાવાળા મનુષ્ય કરતાં સર્વથા વિરુદ્ધ પ્રકારની જ હોય છે. તેના હૃદયમાં સર્વની ભીતિ રહ્યા કરે છે; અને જ્યારે કાંઈ કાંઈનાથી ડરે છે, ત્યારે એમ જ સમજવું જોઈએ કે, તે પોતે જ તેના પ્રવેશમાટે પોતાના હૃદયમંદિરના દ્વારને ખોલી દે છે. હિંસ્ર પ્રાણીઓથી જે નિર્ભય રહે છે, તેની તે હિંસ્ર પ્રાણીઓ કશી પણ હાનિ કરી શકતાં નથી. જ્યારે કાંઈ મનુષ્ય કાંઈથી ભયભીત થાય છે, ત્યારે એમ જ જાણવું જોઈએ કે, તે પોતાને તદ્દભિમુખ જ કરે છે. શ્વાનો જેવાં કેટલાંક પ્રાણીઓ તો ભયને એટલી બધી ત્વરાથી જાણી જાય છે કે એના યોગે તેઓ ભયભીત મનુષ્યને કરડવાનું સાહસ પણ કરી બેસે છે. આપણે તે અનંતજીવન પરમાત્માસાથે જેટલા પ્રમાણમાં એકતા કરીએ છીએ, તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણે શાંત તથા ગંભીર થતા જઈએ છીએ અને જે કેટલીક અલ્પસ્વલ્પ વાર્તાઓ આપણને પૂર્વે સંતપ્ત કર્યાં કરતી હતી તે સંતપ્તતાથી મુક્ત થઈએ છીએ. ઈશ્વરીય એકતાના સાક્ષાત્કારથી અન્ય જનોના અંતઃકરણના ભાવોને જાણી લેવાની શક્તિને પણ આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ.

એક દિવસ મારા એક મિત્રને એક ગૃહસ્થ મળ્યો અને તે વેળાએ હસ્તધૂનન આદિ બાહ્ય શિષ્ટાચારનો વિધિ કરી લીધા પછી તેણે મારા મિત્રને જણાવ્યું કે: “મહાશય, આપના દર્શનથી મને અતિશય આનન્દ થયો છે!” પરન્તુ મારા તે મિત્રે તે ગૃહસ્થના વિચારોને વિદ્યુદ્ગતિથી જાણી લીધા અને કહ્યું કે: “આપને મારા દર્શનથી આનન્દ થવાની વાર્તા સર્વથા અસત્ય છે અને સત્ય વાર્તા તો એ છે કે, આપને મારા દર્શનથી અતિશય શોક જ થયો છે, એમ આપની મુખમુદ્રાને જોતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.” એના ઉત્તરમાં તે ગૃહસ્થે જણાવ્યું કે: “આ આપચારિક શિષ્ટાચારના કાળમાં આપણા અંતઃકરણમાં ભલે ગમે તેવા ભાવો

વસતા હોય, છતાં પણ ઉપર ઉપરથી તો આનન્દ જ દર્શાવે પડે છે.” મારો મિત્ર તેના એ વિધાનનો નિષેધ કરીને કહેવા લાગ્યો કે: “આમ ધારવામાં આપનો મોટો પ્રમાદ થાય છે; કારણ કે, આપના અંતઃકરણમાં એક ભાવ છે અને મુખમાં બીજી વાર્તા છે. ખાવાના દાંત બીજા છે અને દેખાડવાના દાંત બીજા છે. જો આવા કૌટિલ્યને સાગીને પોતાના મનમાં જે કાંઈ હોય તેને જ સ્પષ્ટતાથી બોલી દેવાના નિશ્ચયપર આપ આવી જશો, તો તેથી આપને પોતાનું મહત્ત્વ જણાવા માંડશે અને એવા પ્રકારના સદાચારથી આપનું બહુ જ કલ્યાણ થશે. આશા છે કે, આપ મારા આ ઉપદેશને નિરંતર લક્ષમાં રાખશો.”

જે વેળાએ લોકોની સત્ય પરીક્ષા કરી લેવાનું જ્ઞાન આપણને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તે વેળાએ તે લોકોમાં જે ગુણોનો અભાવ હોય છે, તે ગુણોને ભ્રમથી આપણે જોતા નથી અને તેથી આપણાપરથી ભ્રમણામાં પડી જવાના પ્રસંગો સદાને માટે ટળી જાય છે. “ભ્રમનો આજે નહિ, તો કાલે પણ પ્રકાશ તો અવશ્ય થવાનો જ !” એ સૃષ્ટિનો નિયમ ચથાર્થ છે. અન્યની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી, એનું આપણને જ્ઞાન ન હોવાથી કેટલીકવાર અમુક મનુષ્યની આપણે અતિશય પ્રતિષ્ઠા કરવા મંડી જઈએ છીએ અને તેથી આપણે તેના હિતચિન્તક થવાને બદલે હિતશત્રુ જ બની જઈએ છીએ. શાન્તિસ્વરૂપ પરમાત્મા સાથે જ્યારે આપણો ઐક્યભાવ થઈ જાય છે, તે વેળાએ, કાંઈએ આપણું અકલ્યાણ કર્યું છે, એ ભાવ આપણા અંતઃકરણમાં ઉદ્ભવતો જ નથી. અખિલ વિશ્વનું એકીકરણ તથા નિયમન કરનાર પરમાત્માના દિવ્ય સત્ય તથા ન્યાય અનુસાર આચારને આપણે ધારી લઈએ છીએ, એટલે પછી આપણી શાંતિનો કદાપિ ભંગ થતો જ નથી; કારણ કે, અંતે તો ઈશ્વરીય સત્ય તથા ન્યાયનો જ નિરંતર વિજય થાય છે

જેને સત્ય વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ ગયેલી છે, તેને પોતાના પ્રિય મિત્રો કિંવા સંબંધિ જનોના મૃત્યુ તથા આધિવ્યાધિ આદિથી વ્યાકુળતાનો સ્પર્શ નથી જ થતો; કારણ કે, તે પોતાના વિજ્ઞાનના બળથી વિશ્વના સત્ય રહસ્યનું તથા પોતાના સત્ય સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન ધરાવતો હોય છે. પરમાત્માની ઉચ્ચતમ શક્તિ-ઓનો જેને સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થયેલો હોય છે, તેને પોતાના મિત્રના, વ્યવહારમાં મૃત્યુના નામથી ઓળખાતા, દેહપારવર્તનથી કંઈ પણ દુઃખ કિંવા શોકનો આધાત નથી થતો; કારણ કે, તે એ વાત્તાને સારી રીતે જાણતો હોય છે કે, મૃત્યુ કેવળ દેહ-પરિવર્તનથી ભિન્ન અન્ય કંઈ પદાર્થ નથી. તે એ સારી રીતે જાણે છે કે, પ્રત્યેક પ્રાણીને અનન્ત ચૈતન્યનો ઉપભોગ નિરન્તર મળતો જ રહે છે અને તેમાં કંઈ પણ પ્રકારની બાધા આવી શકતી નથી; અર્થાત્ આ જડ શરીરના પાતથી કંઈ સત્ય આત્મજીવનનો પાત થઈ શકતો નથી. ઉચ્ચતર શ્રદ્ધાના યોગે પ્રાપ્ત થયેલી આત્મશાંતિના યોગે આ તત્ત્વને તે પોતે પણ જાણી શકે છે તેમ જ જેઓ એ વિષયમાં તેના કરતાં નિર્બળ હોય છે, તેમને તે જાણાવી શકે છે કે:-

“હે પ્રેમિ મિત્રો! મજા થાઓ, રડો છો શા કારણે? રડતાં નયનને, આંસુ લૂછી, સૂકવી ઘો આ ક્ષણે; જે દેહને મૂક્યો તમે છે શબાસનપર હસ્તથી; તે એક અશ્રુના પતનમાટેય યોગ્ય નથી, નથી; જ્યમ છીપ ખાલી હોય કીમત તેની કૂટી બદામની; ચાહ્યું ગયું મોતી પછી તે છીપ છે શા કામની? એ છીપ જેવા દેહને ત્યાગો, ગ્રહો આત્મા સદા; તે મોતી, તે આત્મા રહ્યો આ, નષ્ટ થાતો નહિ કદા.”*

* “Loving friends! be wise and dry
Straightway every weeping eye;

કુટલાક લોકો એમ કહે છે કે; “એ તો અમો પણ જાણીએ છીએ કે, મૃત મનુષ્યનો આત્મા તો અવિનાશી જ છે; તોપણ અમો જડ શરીરધારી હોવાથી તે મૃત મનુષ્યના સમાગમ સુખથી વિહીન રહીએ છીએ અને એ વિયોગજન્ય વેદના અમારાથી સહી શકાતી નથી.” આ ધારણા પણ યથાર્થ નથી; કારણ કે, જડ શરીરધારી હોવા છતાં પણ મનુષ્ય અશરીરી આત્મા સાથેના સમાગમસુખને અનુભવી શકે છે. આવશ્યક ઈશ્વરીય એકતાનું જ્ઞાન ન હોય ત્યાં લગી મનુષ્યમાં એ શક્તિ ગુપ્તરૂપે વિદ્યમાન હોય છે, પરંતુ જેટલા અધિક પ્રમાણમાં આપણે ઈશ્વર સાથે સંબંધ કરતા રહીએ છીએ, તેટલા જ પ્રમાણમાં એ ગુપ્ત શક્તિ આપણામાં પ્રકટ થતી જાય છે.

જે વસ્તુઓમાં આપણો દૃઢ વિશ્વાસ બંધાઈ જાય છે, તે વસ્તુઓની અવશ્ય આપણને પ્રાપ્તિ થાય છે જ. પ્રાચીન કાળમાં લોકો દેવદૂતોને—બુદ્ધાર્થ ફરિસ્તાઓને—જેવાની પ્રયત્નલાવના રાખતા હતા અને તેના યોગે તેઓ તેમને જોઈ પણ શકતા હતા. પરંતુ એનું એવું કોઈ વિશિષ્ટ કારણ નથી કે, તેઓ તેમને કેમ જોઈ શકતા હતા અને આપણે તેમને શા કારણથી જોઈ નથી શકતા; કારણ કે, સૃષ્ટિનો નિયામક જેવો મહાનિયમ પ્રથમ હતો તેવો જ તે અભારે પણ છે. જે પદ્ધતિનું લોકો પૂર્વે અનુસરણ કરતા હતા, તે પદ્ધતિનું જો આપણે પણ અનુસરણ કરીએ, તો અવશ્ય આપણે પણ તે દેવદૂતોના દર્શનલાભને મેળવવાને

What you left upon the bier
Is not worth a single tear;
'Tis a simple sea-shell, one
Out of which the pearl has gone.
The shell was nothing, leave it there;
The pearl—the soul was all, is here.”

સમર્થ થઈ શકીએ, એ નિર્વિવાદ છે. અસારે દેવદૂતો આપણા સમક્ષ નથી આવતા તેનું કારણ એ છે કે, આપણે તેમનું આવાહન કરતા નથી તેમ જ જે દ્વારોમાંથી દેવદૂતો પ્રવેશ કરે છે, તે તેમનાં પ્રવેશદ્વારોને આપણે સદા બંધનાં બંધ જ રાખ્યા કરીએ છીએ.

શાંતિસ્વરૂપ પરમાત્મા સાથેના સંબંધને આપણે જેટલા પ્રમાણમાં વધારતા જઈએ, તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણે શાંતિ-સ્વરૂપ થતા જઈએ, એ સ્વાભાવિક જ છે. એમ થયા પછી કસ્તૂરીમૃગ જ્યાં જાય છે ત્યાં કસ્તૂરીના અલૌકિક ગંધને પ્રસારે છે, તે જ પ્રમાણે આપણે પણ જ્યાં વિચરીશું, ત્યાં શાંતિ અને શાંતિની લહરીઓ જ ઊછળવા માંડશે. આપણે આંતરિક શાંતિનો જેટલા પ્રમાણમાં બાહ્ય વિશ્વમાં પ્રસાર કરીએ છીએ, તેટલા જ પ્રમાણમાં બાહ્ય વિશ્વની શાંતિ આપણા પ્રતિ આવવાને આકર્ષાય છે, અને એવી રીતે બાહ્ય શાંતિના આકર્ષણથી આંતરિક શાંતિ વૃદ્ધિગત થતી રહે છે.

‘તદહમસ્મિ’ એ વેદાન્તના સારભૂત રહસ્યનો જેમણે પોતાના જીવનક્રમમાં પ્રવેશ કરાવ્યો છે, તે મહાત્માઓ જ્યાં ક્યાં પણ જાય છે, ત્યાં આનંદ, શાંતિ, ધૈર્ય, શક્તિ તથા આશા આદિની મૂળધાર વૃષ્ટિ વર્ષવા માંડે છે. ‘एकमेवाद्वितीयम्’ એટલે કે, સમસ્ત વિશ્વમાં જે કેવળ એક જ છે, જેના વિના અન્ય કંઈ છે જ નહિ, તે જ પરમાત્માનો ઉપર્યુક્ત ‘तदहमस्मि’ સૂત્રમાંના ‘तत्’ શબ્દથી સંકેત કરાયેલો છે. સકળ ચરાચરની તે પરમાત્મામાં જ સ્થિતિ છે. સૃષ્ટિના સર્વ વ્યવહારોનો સંચાલક તે જ છે. એટલામાટે જેના આચારવિચારમાં ધૈર્યશીલ એકતા દષ્ટિ-ગોચર થાય છે, તે જ સત્ય મહાત્મા છે.

એવા મહાત્માની શક્તિની કશી સીમા કિંવા મર્યાદા હોતી જ નથી; અને તેનું કારણ એ છે કે, તેનો સર્વ મહાશક્તિઓના

ઉદ્ગમસ્થાન પરમાત્મા સાથે અત્યંત ગાઢ સંબંધ હોય છે, પરમાત્મા સાથે તેની એકતા થયેલી હોય છે. ચુંબક જેવી રીતે લોહને પોતાપ્રતિ આકર્ષે છે, તેજ પ્રમાણે સત્ય મહાત્મા વિશ્વની કોઈ પણ શક્તિને પોતાપ્રતિ આકર્ષી શકે છે. ‘તત્ત્વમસિ’ એ વેદાન્તના રહસ્યનું જેને યથાર્થ જ્ઞાન થયેલું હોય છે, તેની શક્તિ અસીમ અને અપરંપાર થઈ જાય છે અને તેના મનમાં જે વિચારોનો ઉદ્ગમ થાય છે, તે વિચારો નિઃસંદેહ ઉત્સાહજનક, સામર્થ્યશીલ તથા આરોગ્યદાયક જ હોય છે.

“ભર્યામાં સહુ કોઈ ભરે છે” કિંવા ‘જેનો ભંડાર ભરેલો છે તેને જ પરમાત્મા અધિક આપે છે;’ એ લોકાક્રિત અક્ષરશઃ સત્ય છે અને સૃષ્ટિનિયમ પણ એને અનુકૂળ છે. ધનાઢ્ય જનને અધિક ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ ઘટના સૃષ્ટિનિયમથી પ્રતિકૂળ નહિ, કિન્તુ સર્વથા અનુકૂળ જ છે; કારણ કે, લક્ષ્મીપુત્રના અંતઃકરણમાં નિરન્તર ધનાઢ્યતાના વિચારોનો અખંડ પ્રવાહ વહ્યા કરે છે. એ જ પ્રમાણે સમર્થ પુરુષના મનમાં સદાસર્વદા સામર્થ્યપરિપૂર્ણ વિચારો વેગપૂર્વક દોડતા રહે છે અને એ જ પ્રકારના સંજ્ઞાતીય બાહ્ય વિચારોની તેના માનસિક વિચારોને નિરન્તર સહાયતા મળતી રહે છે.

લક્ષ્મીની પાસે લક્ષ્મી, જ્ઞાનની પાસે જ્ઞાન અને બળની પાસે બળનું આગમન થાય છે, એ ઘટના સૃષ્ટિનિયમથી સર્વથા અનુકૂળ છે. ધનાઢ્યો, જ્ઞાનીઓ તથા બળવાનોને તેમના પ્રબળ વિચારો જ સર્વ દિશાઓથી યથેચ્છ સહાયતાની પ્રાપ્તિ કરાવવાના કાર્યમાં સહાયક થયા કરે છે. જેમને જે જે વસ્તુઓની આવશ્યકતા હોય છે, તે વસ્તુઓની કલ્પનાને તેઓ પોતાના મનમાં દૃઢ કરી લે છે, પરન્તુ તેમને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનું—બાહ્ય દૃશ્ય વિશ્વમાં પ્રકટ કરવાનું—કાર્ય તેમના પ્રબળ તથા યશઃપ્રદાયી વિચારો દ્વારા જ થાય છે. અર્થાત્ સૂક્ષ્મ તથા અદૃશ્ય વિચાર-

શક્તિનો ઉપયોગ થવા માંડે એટલે પછી તેનું સ્થૂલ કાર્ય આજે નહિ, તો કાલે અવસ્ય પ્રકટ થઈ જાય છે.

સમર્થ મનુષ્યના મનમાં ભય તથા અપયશના વિચારોનો કદાપિ આવિર્ભાવ થતો નથી. યદાકદાચિત્ કાઈ વાર તેમનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ જાય, તોપણ સમર્થ જન તત્કાળ તેવા વિચારોને પોતાના મનમાંથી હાંકી કાઢે છે. આ કારણથી આવા પ્રકારના નિકૃષ્ટ બાહ્ય વિચારોનું તેના મનમાં કશું પણ પરિણામ થતું નથી. દુર્બળતા તથા અનુત્સાહજનક વિચારોથી તે સર્વથા વિમુખ રહે છે અને તેથી એવા વિચારો તેના નિકટમાં જઈ જ નથી શકતા. વિચાર ધનાત્મક હોય છે એટલે કે, વિચારો જેવા હોય છે તેવા જ વિચારોને તેઓ અંતર્ભાગમાં ઉત્પન્ન કરે છે અને તેવા જ વિચારોને બાહ્ય ભાગમાંથી પણ આકર્ષી લે છે. અબળ વિચારો અંતરમાં પણ પોતાના જેવા જ વિચારોને પ્રકટ કરે છે અને બાહ્ય વિશ્વમાંથી પણ તેવા જ અબળ વિચારોને પોતાપ્રતિ આકર્ષતા રહે છે. નિર્બળ વિચારો અંતઃકરણમાં નિર્બળતાને ઉપજાવે છે અને બાહ્ય જગતમાંથી પણ તેવા જ વિચારોનું આકર્ષણ કરે છે. ધૈર્યના યોગે બળની પ્રાપ્તિ થાય છે અને ભયના યોગે અપયશ તથા નિર્બળતાની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. બળનો ઉદ્ભવ ધૈર્યમાંથી છે અને અપયશ તથા દુર્બળતાનો જન્મ ભયમાંથી થાય છે.

જેમના સંકલ્પ સત્ય છે-જેમની પ્રતિજ્ઞા દૃઢ છે-તે ધૈર્યશીલ પુરુષો જ પોતાની પરિસ્થિતિપર સત્તા ચલાવી શકે છે અને વિશ્વમાં સત્ય પરાક્રમજન્ય જે મહત્ કાર્યો થાય છે, તે મહત્ કાર્યો આવા પુરુષોના વરદ હસ્તથી જ થાય છે. પરંતુ જેમના સંકલ્પો ડગમગતા હોય છે અને જેમના ધૈર્યનો દુર્ગ દૂટી ગયેલો હોય છે, તે પુરુષો નિરંતર પોતાની પરિસ્થિતિના દાસાનુદાસ બની રહે છે; કારણ કે, સંશય તથા ભયના કારણથી તેમનાં મનો જર્જર તથા દુર્બળ થઈ જાય છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યને જે જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો કર્તા અથવા ઉત્પાદક તે પોતે જ હોય છે અને એથી એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે, પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાની અભિલષિત અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ સ્થૂલ તથા દૃશ્ય વિશ્વની પ્રત્યેક વસ્તુનું કારણ સૂક્ષ્મ તથા અદૃશ્ય વિશ્વમાં રહેલું હોય છે. વિચારસૃષ્ટિ કારણરૂપ છે અને દૃશ્યસૃષ્ટિ કાર્યરૂપ છે. કારણનો જેવો સ્વભાવ, જેવો ગુણ તથા જેવો ધર્મ હોય છે; તેવો જ સ્વભાવ, તેવો જ ગુણ તથા તેવો જ ધર્મ તેના કાર્યનો પણ થાય છે. આપણો આયુષ્ય-ક્રમ આપણી અદૃશ્ય વિચારસૃષ્ટિમાં જેવા રૂપમાં રહેલો હોય છે, તેવો જ તે દૃશ્યસૃષ્ટિમાં પણ પ્રકટ થાય છે. જો દૃશ્ય-સૃષ્ટિમાં પ્રકટ થનારા આપણા આયુઃક્રમમાં આપણે પરિવર્તન કરી નાખવું હોય, તો પ્રથમ તેમણે આપણી વિચારસૃષ્ટિમાંના આયુઃક્રમમાં પરિવર્તન કરી નાખવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. આ મહત્ સત્યનો સ્પષ્ટ સાક્ષાત્કાર આપણી આસપાસ જે સહસ્રાવધિ સ્ત્રીપુરુષો અસારે નિરાશાની ગર્તામાં દૂબેલાં આપણા જીવોમાં આવ્યા કરે છે, તેમને આશા તથા વિજયની પ્રાપ્તિ કરાવશે; એ સત્યનો સાક્ષાત્કાર અસારે નાના પ્રકારના રોગો તથા વ્યાધિઓથી પીડાતાં અને રીખાતાં સહસ્રાવધિ સ્ત્રીપુરુષોના શરીરમાં આરોગ્ય તથા શક્તિનો સંચાર કરી દેશે અને અત્યારે જે સહસ્રાવધિ મનુષ્યો અશાંતિ તથા ક્લેશના ભોગ થયેલા દેખાય છે, તેમનામાં શાંતિ તથા આનંદના પીયૂષનો પ્રવેશ કરાવી દેશે.

પોતાની આસપાસ સર્વત્ર લક્ષાવધિ સ્ત્રીપુરુષોને ભયથી ભયભીત થયેલાં અને પીડાતાં જોઈને કયા સદૃશ મનુષ્યના હૃદયમાં દયા તથા અનુકંપાનો ઉદય નહિ થતો હોય વારુ? જે સ્ત્રીપુરુષો વાસ્તવિકતાથી શક્તિસંપન્ન તથા પરાક્રમશીલ હોવાં જોઈએ, તેઓ સર્વથા ઉત્સાહહીન તથા સાહસહીન જ જોવામાં આવે છે. જેમના પ્રતિ આપણે દૃષ્ટિપાત કરીએ છીએ, તેઓ

સર્વથા ભયવડે સંપૂર્ણ અસ્ત થયેલાં જ દેખાય છે. ભયના કારણથી તેમના ઉત્સાહનો ભંગ થઈ ગયેલો જણાય છે અને ભીતિના કારણથી તેમના પ્રયત્નો નિષ્ફળ થઈ જાય છે. તેમને સર્વત્ર કેવળ ભય અને ભયનો જ સાક્ષાત્કાર થયા કરે છે. કોઈના મનમાં ન્યૂનતાનો ભય હોય છે, કોઈના મનમાં ભૂખે મરી જવાનો ભય રહ્યા કરે છે, કોઈના મનમાં નિન્દાનો ભય આવીને ભરાઈ બેઠેલો હોય છે, કોઈના અંતઃકરણમાં ભાવિ ચિન્તાની ભીતિ વસેલી હોય છે તો કોઈના ચિત્તમાં રોગ તથા મૃત્યુનો ભય નિવાસ કરી રહેલો હોય છે. એવી રીતે ભય કેટલાકોનો સ્વભાવ જ બની ગયેલો હોય છે. ભયરૂપ પિશાચે પોતાના પ્રભાવને એટલી સીમાપર્યન્ત જમાવી દીધા છે કે આપણે જ્યાં ક્યાં પણ જઈએ છીએ ત્યાં તે આપણી પાછળનો પાછળ જ રહ્યા કરે છે. આપણાપર અમુક મહાશયની અપ્રસન્નતા થઈ જશે, કદાચિત્ આપણે નિર્ધન થઈ જઈશું, આપણને કદાચિત્ નોકરીપરથી દૂર કરી દેવામાં આવશે, અથવા તો આપણો વ્યાપાર વ્યવસાય અટકી પડશે, ઇત્યાદિ પ્રકારના ભયપૂર્ણ વિચારોને જ્યાં આપણે આપણા અંતઃકરણમાં પ્રકટ થવા દીધા કે તત્કાળ આપણે જે દુર્દશાથી ડરતા હોઈએ છીએ, તેજ દુર્દશા તત્કાળ હાથ ધોઈને આપણી પાછળ પડી જાય છે અને પિશાચિકાની પેઠે આપણને વળગી પડે છે.

ભયના કારણથી કેવળ હાનિ અને હાનિ વિના આપણને અન્ય કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ મળી શકતો નથી. કેટલાક લોકો કહે છે કે: “અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે ભયથી કેવળ આપણી હાનિ અને હાનિ જ થયા કરે છે; પણ શું કરીએ કે અમારામાં એ ભયને ત્યાગી દેવાનું સામર્થ્ય નથી.” આમ ઘોલનારામાં આત્મજ્ઞાનનો ચર્તિકચિત્ અંશ પણ નથી, એમ જ આપણે સમજવાનું છે. જ્યારે આપણને આપણા આત્મસ્વરૂપનું સારી રીતે જ્ઞાન થઈ જાય છે, તે વેળાએ આપણી પોતાની

પ્રચંડ શક્તિના યથાર્થ જ્ઞાનનો આપણા અંતઃકરણમાં ઉદય થાય છે અને જ્યાં તે દિવ્ય શક્તિનું જ્ઞાન આપણને થયું અને જ્યાં તેનો આપણે સદુપયોગ કરવા લાગ્યા, એટલે પછી ભય પિશાચને આપણા અંતઃકરણમાંથી લખાયા લપેટીને વિદાય થવું જ પડે છે. “ભયને પરાજિત નથી કરી શકાતો;” આવી ભાવનાને અંતઃકરણમાં દબ કરવાથી ભયપિશાચ પોતાના આધિપત્યને આપણા અંતઃકરણમાં વધારે અને વધારે જ દબ કરતો જાય છે.

એટલામાટે તમારા મનમાં નિરન્તર એ જ ભાવનાને રાખો કે તમે સર્વ કંઈ કરી શકો તેમ છે. જે આવશ્યકતા હોય, તો આને જ સર્વ વિચારોનું બીજ સમજી લ્યો, પોતાના વિવેકમાં એ બીજને ભેગવા દો, એને જલસિચન કરતા રહો અને એનું પાલનપોષણ કર્યા કરો. ધીમે ધીમે એનો સર્વત્ર વિસ્તાર થશે અને એ બળવાન તથા દૃઢ થઈ જશે. જે આત્મિક શક્તિ તમારા અંતરમાં આમ તેમ વિખરાયલી છે અને નિરુપયોગી જેવી થઈને પડી રહી છે, તે શક્તિને આ મૂળ વિચાર એક સ્થાનમાં લાવીને એકત્ર કરી દેશે અને તેને દૃઢ તથા પ્રભાવશાલિની બનાવી દેશે. તે શક્તિ બાહ્ય શક્તિને પોતાપ્રતિ આકર્ષશે અને પોતા સમાન તે મસ્તિષ્કના પ્રભાવને પોતાના સહાયક બનાવી લેશે કે જે મસ્તિષ્કા નિર્ભય, બળવાન તથા સાહસી છે. આવી રીતે તમે આ શ્રેણિના વિચારો સાથે તમારો સંબંધ બેઠી શકશો. જે તમે પોતાના કાર્યમાં પરિપક્વ તથા નિશ્ચયયુક્ત હોશો, તો તે સમય શીઘ્ર જ આવી લાગશે કે જ્યારે તમારા સમસ્ત ભયનો લોપ થઈ ગયેલો હશે અને નિરાશા તથા ગુલામીની દશાને બદલે તમે પોતાને અપાર શક્તિશાળી, મુક્ત તથા સ્વતન્ત્રતાની દશામાં વિહરતા અનુભવી શકશો.

આપણને પ્રતિદિનના જીવનમાં અધિક વિશ્વાસની આવશ્યકતા છે. જે શક્તિ સર્વના કલ્યાણનું કાર્ય કરી રહી છે, તેમાં,

અનન્ત પરમાત્મામાં અને એ જ કારણથી આપણા પોતામાં વિશ્વાસ રાખવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે; કારણ કે, આપણે તેની જ મૂર્તિઓ છીએ. સમયાનુસાર વસ્તુઓ બલે ગમે તેવી દશામાં હોય અને બાહ્ય આકારો બલે ગમે તેવા બયંકર બાસતા હોય, તોપણ જે “સર્વશક્તિમાન્ પરમાત્મા આપણો પણ તેવો જ સંરક્ષક છે કે જેવો તે સર્વ વિભિન્ન બ્રહ્માંડો તથા તેમના સૂર્યોનો ચાલક તથા રક્ષક છે;” એવા પ્રકારનું જે જ્ઞાન છે, તે આપણામાં એવા શ્રેષ્ઠ વિશ્વાસને સ્થાપી દેશે કે, આ સમસ્ત સંસાર પ્રમાણે આપણે પણ સર્વથા નિર્ભય તથા નિર્વિદ્ધ જ છીએ. “હે પરમાત્મન, જેનું મન કેવળ તારામાં જ સંલગ્ન થયેલું છે, તેને તું નિરન્તર સંપૂર્ણ શાન્તિમાં રાખજે!” આ આશીર્વાચનનો અર્થ પણ એવો જ થાય છે કે, જેની પરમાત્મામાં શ્રદ્ધા હોય છે, તેની રક્ષા પરમાત્મા અવશ્ય કરે છે.

પરમાત્મા કરતાં વિશેષ દૃઢ, સુરક્ષિત તથા વિશ્વસનીય અન્ય કંઈ પણ વસ્તુ છે જ નહિ. જ્યારે આપણને એનો અનુભવ થવા માંડશે કે, તે અનન્ત શક્તિને આપણામાં આવવા દેવાનું કાર્ય આપણા જ હાથમાં છે અને જ્યારે આપણે આપણા હાથે જ તે અનન્ત શક્તિનો આપણામાં પ્રાદુર્ભાવ થવા દઈશું, તો આપણે આપણામાં એક સદા સર્વદા વૃદ્ધિ-ગત થનારી શક્તિને નિહાળી શકીશું; કારણ કે, આવી રીતે આપણે તેની સાથે મળીને કાર્ય કરીએ છીએ અને તે આપણી સાથે મળીને કાર્ય કરે છે. એ પછી આપણે એનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરવા માંડીએ છીએ કે જે લોકો કલ્યાણને ઇચ્છનારા છે તેમના કલ્યાણમાટે જ આ સર્વ વસ્તુઓ કાર્ય કરી રહી છે. આમ થવાથી જે ભય તથા સંશયમાં આપણે જકડાયેલા હતા, તે આપણા ભય તથા સંશય વિશ્વાસના રૂપમાં બદલાઈ જશે અને વિશ્વાસ એક એવી વસ્તુ છે કે જે તે

બરાબર સમજવામાં આવી જાય અને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તેના સમક્ષ અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ ઉભી રહી શકતી નથી.*

જડતાથી કેવળ નિરાશા તથા દોષગ્રાહિતાનો જ ઉદ્ભવ થાય છે. સત્ય છે; કારણ કે, એ વિના તેમાંથી અન્ય ઉત્તમ વસ્તુનો ઉદ્ભવ થઈ જ ક્યાંથી શકે વારુ? આધ્યાત્મિક બળ આપણામાં, આપણાદ્વારા તથા સર્વ વસ્તુઓમાં અને સર્વ વસ્તુઓદ્વારા કાર્ય કરી રહ્યું છે અને તે કેવળ સત્યને માટે જ કાર્ય કરી રહ્યું છે; એ

* શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ચતુર્થ અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પણ વિશ્વાસ અથવા શ્રદ્ધાનું એવા જ પ્રકારનું માહાત્મ્ય દર્શાવેલું છે અને તે આ પ્રમાણે:-

“શ્રદ્ધાવાંઙ્મતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાન્તિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૩૧ ॥

અજશ્વાશ્રદ્ધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન મુખં સંશયાત્મનઃ” ॥ ૪૦ ॥

એનો ભાવાર્થ એવો છે કે: “એ જ્ઞાન જે શ્રદ્ધાવાન પુરુષ ઇન્દ્રિય-સંયમ કરીને તેની જ પૂઠે પડેલો હોય છે, તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્યાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે તત્કાળ તેને પરમ શાંતિની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. (૩૯) સારાંશ કે, બુદ્ધિથી જે જ્ઞાન તથા શાંતિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જ પ્રાપ્તિ શ્રદ્ધાવડે પણ થાય છે; પરંતુ જેનામાં બુદ્ધિ તથા જ્ઞાન ઉભયનો અભાવ હોય છે, એવો સંશયાત્મા મનુષ્યનાશને જ પામે છે; સંશય-શીલ મનુષ્યને માટે આ લોક પણ નથી અને પરલોક પણ નથી તેમ જ તેને ક્યાંય પણ સુખ તથા શાંતિનો લાભ મળી શકતો નથી.” (૪૦) અર્થાત્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના પોતાની બુદ્ધિ તથા શ્રદ્ધા એ બે જ માર્ગો છે અને એ જ માર્ગોને આગ્રન્થમાં પણ દર્શાવવામાં આવ્યા છે અને તે પણ વળી એવા સ્વરૂપમાં કે એ જાણે ગીતાના આ બે શ્લોકોનો જ નવીન રૂપમાં અનુવાદ કરાયો હોયની! એવો જ આપણને ભાસ થયા કરે છે.

વાર્તાનું જ્ઞાન આપણને આશા તથા ગુણગ્રાહકતાના પ્રદેશમાં જ લઈ જાય છે. દોષદષ્ટિથી દુર્બળતા તથા ગુણદષ્ટિથી બળનો ઉદ્ભવ થાય છે. જે મનુષ્ય પરમાત્મરૂપ કેન્દ્રસ્થળ સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને પરમાત્મામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે છે, તે પ્રત્યેક પ્રકારના સંકટને સહી શકે છે અને જેવી રીતે તે પોતાના ઉત્તમ સમયનો સત્કાર કરી શકે છે તેવી જ રીતે પ્રત્યેક તૂટા-નના પ્રસંગે પણ ગંભીરતા તથા નિશ્ચિન્તતાથી સામી છાતીએ ઊભો રહી શકે છે; કારણ કે, પરમાત્મામાંના તેના વિશ્વાસના યોગે તે નિર્ભય થઈ જાય છે અને પરમાત્માની અંતર્દષ્ટિદ્વારા પ્રથમથી જ ભાવિ પરિણામને જાણી લે છે. તે સારી રીતે જાણતો હોય છે કે, ‘મારી સહાયતામાટે અપાર બળ વિદ્યમાન છે.’ તે મનુષ્ય જ પરમાત્મામાંના વિશ્વાસની સહાયતાને સારી રીતે સમજતો હોય છે. “પરમાત્મામાં વિશ્વાસ રાખ અને ધૈર્યથી તેની અપેક્ષા કર એટલે તે તારી મનઃકામના પૂર્ણ કરશે.” જે મનુષ્ય લેવાને તૈયાર છે, તેને સર્વ કંઈ આપવામાં આવશે. આના કરતાં અધિક સ્પષ્ટ બીજું શું કહી શકાય વારુ?

આપણે તે સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા સાથે જેટલા પ્રમાણમાં મળીને કાર્ય કરીએ છીએ, તેટલા પ્રમાણમાં આપણી તે કાર્ય વિશેની ચિન્તાનો ભાર ઓછો થઈ જાય છે. એ સહનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરીને જીવન વીતાડવાથી સંપૂર્ણ શાંતિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે; એવી શાંતિનો આવિર્ભાવ થાય છે કે જે શાંતિ વર્તમાન દશાને પૂર્ણ બનાવી દે છે અને સારપછી આગળ વધતાં એવો દૃઢ વિશ્વાસ બંધાવી દે છે કે જેમ જેમ સમય વીતતો જાય છે તેમ તેમ તે વિશ્વાસના યોગે આપણી શક્તિ દ્વસાનુદિવસ વૃદ્ધિગત થતી રહે છે. જે મનુષ્યનો પરમાત્મામાં

સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે, તેને કાઈ પણ પ્રકારની અશાંતિ કિંવા કાઈ પણ પ્રકારનાં કષ્ટો કશી પણ બાધા કરી શકતાં નથી. તે નિમ્ન લિખિત સ્થિતિનો સાક્ષાત્કાર કરીને આપણને કહી શકે છે કે:—

* * * *

“I stay my haste, I make delays,
For what avails this eager pace?
I stand amid eternal ways,
And what is mine shall know my face.
“Asleep, awake, by night or day,
The friends I seek are seeking me;
No wind can drive my bark astray,
Nor change the tide of destiny.

* * * *

“The waters know their own, and draw,
The brooks that spring in yonder height;
So flows the good with equal law
Unto the soul of pure delight.
“The stars come nightly to the sky;
The tidal wave unto the sea;
Nor time, nor space, nor deep, nor high,
Can keep my own away from me.”

એનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે:—

“ત્યાગી ત્વરાને ધૈર્ય ધારી કાર્ય ધૈર્યથી કરે;
‘આંબા હતાવળથી ન પાકે’ એ નિયમ મનમાં ધરે.
શાન્ત નિયમના મધ્યમાં હું સ્થિત રહું એ ભાવથી;
મારું હશે તે આવી મળશે, જવાનું ક્યાંયે નથી.
“છા હોય નિદ્રા જગરણ કે હોય દિવસ વિભાવરી;
હું શોધતો જે મિત્રને તે શોધતા મુજને ફરી.

નહિ, પવન મારી તરણિને કદો પથબ્રજા કરી શકે;
નહિ તેમ ભાગ્યે પ્રવાહને બીજી દિશામાં ધરી શકે.

*

*

*

*

“ન્યમ સમુદ્રો નિજ નિજ નદીને ઓળખી આકર્ષતા;
સરિતા પ્રવાહો દૂરથી સાગર સમીપે આવતા.
શુભ વસ્તુઓ પણ એજ નિયમે નિત્ય વહન કરી રહી;
ઉત્સાહથી તે શુદ્ધ આત્મા પાસ આવે છે વહી,
“નક્ષત્ર નભમાં નિશા સમયે જેમ નિત્ય પ્રકાશતા;
સાગર વિશે વર્ણો ઓટ ભરતીના પ્રકારો ન્યમ થતા.
મમ વસ્તુ આવીને મને મળશે, ન દૂર કદા થશે;
સ્થળ, કાળ, જળ, નભથી ન તેનું આગમન અટકી જશે.”

૮ સંપૂર્ણ શક્તિનો સાક્ષાત્કાર

પરમાત્મા અનન્ત શક્તિમય છે; એટલામાટે જેટલા પરિમાણમાં આપણે તે શક્તિસાગર પરમાત્મા સમક્ષ આપણા અંતઃકરણને ઝોલીએ છીએ, તેટલા પરિમાણમાં તેની શક્તિ આપણામાં પ્રકટ થાય છે. ઈશ્વરમાં સર્વ કાંઈ શક્ય તથા સંભવનીય હોવાથી તેની સાથે એકતા થતાં આપણને પણ સર્વ કાંઈ કરી શકવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. સારાંશ કે, તે અગાધ-શક્તિ પરમાત્મા સાથેની જે એકતા તેજ સંપૂર્ણ શક્તિના સાક્ષાત્કારનો એક માત્ર ઉત્કૃષ્ટ માર્ગ છે. એ ઉત્કૃષ્ટ માર્ગનું જ્યાં આપણને જ્ઞાન થઈ જાય છે, એટલે પછી આપણી શક્તિની સીમા જ રહેતી નથી.

જે આ વાર્તા સત્ય હોય, તો પછી તે સંપૂર્ણ શક્તિની પ્રાપ્તિમાટે ઇતસ્તતઃ બટકીને વ્યર્થ સમયને ખોવાની શી આવશ્યકતા છે વારુ? એની પ્રાપ્તિને માટે આજે આ વિષયના અભ્યાસ અને કાલે તે વિષયના અભ્યાસને આરંભવાની શી

અગત્ય છે ? એકદમ પર્વતના શિખરે ચઢવાના માર્ગને લાગીને આપણે આડી અવળી પગવાટે તથા વૃક્ષરાજીઓમાં શામાટે અટવાવું જોઈએ ? સંસારના સર્વ ધર્મગ્રંથોમાં માનવ પ્રાણીનું જે સર્વથી અધિક શ્રેષ્ઠત્વ તથા સર્વોપરિ પ્રભુત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે, તેનું કારણ તેની પશુપ્રકૃતિ નહિ, કિન્તુ દૈવી પ્રકૃતિ જ છે. એવા અનેક પશુઓ છે કે જેમના પર ભૌતિક દૃષ્ટિથી મનુષ્ય પોતાના આધિપત્યને સ્થાપી શકતો નથી, પરંતુ ઈશ્વરદત્ત પોતાની માનસિક શક્તિઓને કાર્યમાં યોજવાથી મનુષ્ય તે પશુઓ પર પણ પોતાની પ્રભુતાને સ્થાપી શકે છે અને તેમને પોતાના અધિકારમાં લાવી શકે છે.

જે કાર્ય શરીરવડે નથી થઈ શકતું, તે કાર્ય માનસિક ક્રિવા આત્મિક શક્તિવડે કરી શકાય છે. જે મનુષ્ય જોટલા અધિક પ્રમાણમાં પોતાના સત્ત્વ સ્વરૂપ આત્માના જ્ઞાનને ધરાવે છે, અને તદનુસાર પોતાનું આચરણ રાખે છે; તે મનુષ્ય, જેને કેવળ પોતાના શરીર ઉપરાંત સત્ત્વ સ્વરૂપ આત્માનું લેશ માત્ર પણ જ્ઞાન હોતું નથી તેવા મનુષ્ય કરતાં, તેટલા જ અધિક પ્રમાણમાં શક્તિના વિષયમાં આગળ વધેલો હોય છે. સંસારમાંના સર્વ ધર્મગ્રંથો આવાં અનેક ઉદાહરણોથી ભરેલાં છે, અને તેમને આપણે ચમત્કારોના નામથી ઓળખીએ છીએ. એ ચમત્કારોમાટે કોઈ વિશેષ સમય ક્રિવા વિશિષ્ટ સ્થાનની આવશ્યકતા નથી; એ ચમત્કારો કાળ અને સ્થળના નિયમબંધનથી બંધાયેલા હોતા નથી. ચમત્કારોનો એવો કોઈ ભિન્ન યુગ નથી કે જેને આપણે ભિન્ન પાડીને ચમત્કારયુગના ભિન્ન નામથી ઓળખી સકીએ. સંસારના ઇતિહાસમાં અત્યાર સૂધીમાં જે કાંઈ કરાયેલું છે, તે સર્વ તે જ નિયમો તથા શક્તિઓનો ઉપયોગ

કરવાથી અત્યારે પણ કરી શકાય તેમ છે. એ ચમત્કારો તે લોકોના હસ્તે થયા નથી કે જેઓ મનુષ્યો કરતાં કાંઈક અધિકતર હતા, કિંતુ તે લોકોના હસ્તેજ થયેલા છે કે જેઓ ઈશ્વર સાથેની એકતાને અનુભવીને દિવ્ય મનુષ્ય થયા હતા અને એ જ કારણથી ઉચ્ચતમ શક્તિઓ તેમના દ્વારા કાર્ય કરતી હતી.

હવે અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે, એ ચમત્કાર શો પદાર્થ છે ? શું, એ ચમત્કાર કાંઈ અલૌકિક પદાર્થ છે ? સાધારણ મનુષ્યને દૈવી સ્વભાવયુક્ત તથા દૈવીશક્તિસંપન્ન મનુષ્યનાં કાર્યો અદ્ભુત તથા અપ્રાકૃતિક જણાય છે અને એટલામાટે જ તેઓ એવી કૃતિઓને લોકોત્તર ચમત્કારના નામથી ઓળખે છે. ચમત્કારમાં આના કરતાં અધિક બીજી કાંઈ પણ અલૌકિકતા કિંવા લોકોત્તરતા છે જ નહિ. સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ તથા સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા સાથે જેમણે પોતાની એકતા કરી લીધી છે, તે મહાત્માઓ અનેક પ્રકારના ઈશ્વરીય નિયમ તથા શક્તિઓનું જ્ઞાન ધરાવતા હોય છે અને તે નિયમ તથા શક્તિઓનો ઉપયોગ પણ કરતા રહે છે. જેમની બુદ્ધિ અદ્વ્ય છે અને જેમની શાંતિ સીમાબદ્ધ છે, તે લોકો જ્યારે એ મહાત્માઓને ઉચ્ચતમ ઈશ્વરીય નિયમો તથા શક્તિઓનો ઉપયોગ કરતા જુએ છે, તે વેળાએ તેમની બુદ્ધિ ચક્રાર્થ જાય છે અને તે મહાત્માઓનાં પોતાની બુદ્ધિથી અગમ્ય અને અજ્ઞેય કાર્યોને ચમત્કાર કહેવા મંડી જાય છે અને એવા ચમત્કારને કરી બતાવનારા પુરુષોને લોકોત્તર પુરુષના નામથી ઓળખવા માંડે છે. પરંતુ તે જ લોકો જો પોતાની આંતરિક શક્તિદ્વારા, જે નિયમોનું તે અલૌકિક પુરુષો અનુસરણ કરતા હતા તે જ નિયમોનું અનુસરણ કરવા માંડે, તો તેઓ પણ તેવાં અલૌકિક કાર્ય કરવાને સમર્થ થાય, એ સર્વથા નિઃસંશય છે. આ વાર્તાને સ્મરણમાં રાખી લેવાની

આવશ્યકતા છે કે, વિકાસક્રમ અથવા ઉત્ક્રાન્તિનિયમ અનુસાર મનુષ્ય નીચી દશામાંથી ઉચ્ચ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે, ભૌતિક દશામાંથી આધ્યાત્મિક દશામાં પહોંચે છે અને એવી રીતે જે શક્તિને એક મનુષ્ય મેળવી શકે છે, તે જ શક્તિ અન્ય મનુષ્યોને પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પ્રત્યેક જીવનમાં સર્વત્ર એક જ નિયમ વિદ્યમાન છે. આપણે ઇચ્છીએ તો શક્તિશાળી થઈ શકીએ છીએ અથવા શક્તિહીન પણ થઈ શકીએ છીએ. જ્યારે મનુષ્યને એ વાર્તાનું જ્ઞાન થઈ જાય છે કે, તે પોતાની ઉન્નતિ કરીને ઉચ્ચતમ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ છે, એટલે પછી અવશ્ય તે ઉન્નત થઈ શકે છે અને જે સીમાને તે પોતા માટે નિયત કરે છે, તેવિના તેના માટે બીજી કોઈ પણ સીમા કિંવા મર્યાદા રહેતી નથી. મહાઈ હમેશાં નીચેથી ઊડીને દૂધના ઉપરના ભાગમાં જ તરી આવે છે તેમ જ છાશમાંથી નીકળેલું માખણ પણ ઉપરના ભાગમાં તરી આવે છે, એનું કારણ એજ છે કે, ઉપર ચઢી આવવું એ તેમનો સ્વભાવ જ છે.

પરિસ્થિતિના સંબંધમાં આપણે બહુ બહુ સાંભળીએ છીએ. આપણને એ વાર્તાને જાણવાની અતિશય આવશ્યકતા છે કે, પરિસ્થિતિ મનુષ્યને નિર્માણ કરી શકતી નથી, કિન્તુ મનુષ્ય જ પરિસ્થિતિને નિર્માણ કરે છે. જ્યારે આપણને આ વાર્તાનું જ્ઞાન થઈ જાય છે, ત્યારે આપણા જાણવામાં આવી જાય છે કે, ઘણીકવાર આપણને કોઈ એક વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાંથી બહાર નીકળવાની આવશ્યકતા હોતી નથી; કારણ કે, આપણને તે પરિસ્થિતિમાં અઘાપિ કાંઈક કાર્ય કરવાનું હોય છે; પરંતુ જે શક્તિ આપણામાં વર્તમાન છે, તે શક્તિના યોગે તે પરિસ્થિતિને આપણે એવા સ્વરૂપમાં બદલી શકીએ છીએ કે તેના યોગે તે જીર્ણ પરિસ્થિતિમાં પણ સર્વથા નવીન પરિસ્થિતિ જ પ્રકટેલી

દેખાય છે. પરંતુ પરિસ્થિતિના એ પરિવર્તનનો સર્વથા આપણી ઇચ્છાપરજ આધાર રહેલો હોય છે.

આ જ નિયમ આનુવંશિક સંસ્કારના સંબંધમાં પણ લાગૂ પડે છે. આપણે કેટલીકવાર એવો એક પ્રશ્ન પૂછાયલો સાંભળીએ છીએ કે:—‘ શું એ આનુવંશિક સંસ્કારોનો પણ પરાજય કરી શકાય છે ? ’ પરંતુ જેને પોતાના આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન નથી હોતું, તે મનુષ્ય જ આવા પ્રકારનો પ્રશ્ન પૂછે છે. જે આપણે એવી જ ભાવનાને હૃદયમાં દબ કરી લઈએ અને એવા જ વિચારમાં અટવાયા કરીએ કે, ‘ આનુવંશિક સંસ્કારોને પરાજિત કરવાનું કાર્ય તો સર્વથા અશક્ય તથા અસંભવનીય જ છે; ’ તો એનું પરિણામ બહુધા એ જ આવવાનો સંભવ છે કે, કદાચિત્ તેમનો પરાજય આપણાથી ન કરી શકાય અને આપણે જેવી ને તેવી જ અવસ્થામાં રહ્યા કરીએ. પરંતુ જે ક્ષણે આપણને આપણા આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થઈ જાય છે અને આપણે આપણી પ્રત્યંક આંતરિક શક્તિઓનો સાક્ષાત્કાર કરવા માંડીએ છીએ, એટલે પછી જે આનુવંશિક સંસ્કારો સ્વાભાવિક જ આપણા માટે હાનિકારક હોય છે તે આનુવંશિક સંસ્કારો પોતાની મેળે જ ઓછા થવા માંડે છે અને જ્યારે આપણને આત્મસ્વરૂપનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થાય છે તે વેળાએ એ સર્વ આનુવંશિક સંસ્કારોનો અત્યંત વેગપૂર્વક લોપ થઈ જાય છે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી.

‘ એવી આ સંસારમાં કોઈ પણ વસ્તુ છે જ નહિ કે જેનાપર આપણે કદાપિ વિજય ન જ મેળવી શકીએ. આ દુષ્ટ વાસના તો મને વંશપરંપરાગત પ્રાપ્ત થયેલી છે, એમ કદાપિ ઓલશે નહિ; અથવા તો અમુક પ્રકારનું સ્વાભાવિક વલન જીવ-

નને સત્ત્વહીન તથા નીરસ બનાવી દે છે અને અમુક પ્રકારનો અયોગ્ય દંડ અપાવે છે, એવા શબ્દોને પણ કદાપિ ઉચ્ચારશો નહિ.

‘તમારા પિતા અને પ્રપિતાઓની પાછળ પણ તે મહત્તી શાશ્વત શક્તિનો નિવાસ છે અને તે તમારો પણ દાયભાગ છે. તે શક્તિ અતિશય બલવતી, સુંદરી તથા દૈવી છે અને તેથી જે કાંઈ પણ તેનામાં દઢ વિશ્વાસ રાખે છે, તેને તે શક્તિ અવશ્ય વિજયશ્રીનો ભોક્તા બનાવી દે છે !’

“એવી એક પણ ઉત્કૃષ્ટ ઉચ્ચતા આ વિશ્વમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી કે જેનાપર તમારાથી આરોહણ ન કરી શકાય. સમયના જવા સાથે ભવિષ્યમાં તમે સર્વ વિજયોને મેળવી શકશો. પોતાના ગમે તેવા અપરાધો કિંવા પ્રમાદો હોવા છતાં જે તમે હતાશ ન થાઓ અને અટકી ન જતાં ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખીને પ્રયત્નના માર્ગમાં આગળ અને આગળ જ વધતા રહો, તો તેથી અવશ્ય તમે વિજયલક્ષ્મીના પ્રદેશમાં પહોંચવાના જ.”

“સંસારનો કાંઈ એવો દાવો નથી કે, આત્મા વિજય નથી મેળવી શકતો. તું પોતાને, તે અનંત આત્માનો એક વિભાગ છે, એમ જાણી લે. તારી આત્મશક્તિ સમક્ષ અન્ય કાંઈ પણ પદાર્થ ટકી શકે તેમ નથી; કારણ કે, આત્માનો દિવ્ય દાયભાગ (વારસો) સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે.”

વળી એવા અસંખ્ય લોકો છે કે, જેઓ અત્યંત નિકૃષ્ટ જીવન વીતાડે છે અને તેનું કારણ એ જ છે કે, તેઓ નિરંતર પોતાના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને ખીજાઓના હાથમાં સોંપી દીધા કરે છે. જે આ સંસારમાં શક્તિશાળી થવાની તમારી આકાંક્ષા હોય, તો તમે સ્વાવલંબનના તત્ત્વને સ્વીકારો; કારણ કે, એ તત્ત્વદ્વારા જ તમારા શક્તિશાળી થવાનો સંભવ છે. પોતાને

સાધારણ મનુષ્ય ન માનો અને એમ પણ ન કહો કે, ‘આપણે તો સાધારણ અને ક્ષુદ્ર લોકોમાંના જ એક છીએ!’ તમારા આત્મામાં જે જે સર્વોત્કૃષ્ટ તત્ત્વો રહેલાં છે, તેમનામાં જ દૃઢ રહો અને ચાર પછી કોઈ પણ રૂઢિ, પ્રણાલિકા, રીતિ કિંવા મનુષ્યકૃત નિયમો અનુસાર ન ચાલો; કારણ કે, તે રૂઢિ આદિ કોઈ પણ તત્ત્વના આધારે ધડાયલાં હોતાં નથી. તમારું વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય જ તમારી શક્તિનું સર્વથી મહત્ત્વદાર છે. એટલામાટે એ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને લાગીને, જેમનામાં પોતાનાં તત્ત્વોમાં દૃઢ રહેવાની શક્તિનો અભાવ છે અથવા તો જેમણે પોતાના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને ખીજાઓના હાથમાં વેચી નાખેલું છે તેવા લોકોનાં બનાવેલાં રૂઢિ તથા નિયમોનો કદાપિ અંગીકાર ન કરો. જે એ રૂઢિ તથા નિયમોનો તમે સ્વીકાર કરશો, તો તેથી તમે અધમ અવસ્થાની વૃદ્ધિમાં સહાયક થશો, તમે ગુલામ બની જશો અને તેથી અવશ્ય એવો એક સમય આવી લાગશે, કે જ્યારે તમે જે લોકોને પ્રસન્ન રાખવા ઇચ્છતા હશો, તે લોકો પણ તમારો અનાદર તથા તિરસ્કાર કરવા મંડી જશે. અર્થાત્ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને પ્રાણુ સમાન સંભાળી રાખવાની આવશ્યકતા છે, એનું કદાપિ વિસ્મરણ થવા દેશો નહિ.

જે તમે પોતાના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને જાળવી રાખશો, તો તેના યોગે તમે સત્તાધીશ સ્વામી થશો અને ચાર પછી જે તમે બુદ્ધિમત્તા તથા સાવધતાથી કાર્ય કરતા રહેશો, તો તમે પોતાના પ્રભાવ તથા પોતાની શક્તિના યોગે સંસારમાં ઉત્તમોત્તમ તથા આરોગ્યમંડિત પરિસ્થિતિને ઉપજાવનારા થઈ પડશો. એ ઉપરાંત આવા પ્રકારે વર્તવાથી લોકો તમને માન તથા આદરની દૃષ્ટિથી નિહાળશે. જે તમે પોતાના સિદ્ધાન્તોને

સાગીને બીજાઓની સાથે 'ગાડરિયા પ્રવાહ'ની કહેવત પ્રમાણે મળી જશે અને પોતાની નિર્બળતાના કારણથી તેમના કરેલાં રીતિ, રૂઢિ તથા નિયમોને ઉત્તેજન આપવા માંડશે, તો તેના પરિણામે કોઈ પણ સ્થાનમાં તમારો આદરસત્કાર નથી થવાનો તે નથી જ થવાનો. સસ વીર પુરુષ સર્વ વર્ગના, સમસ્ત ભિન્ન ભિન્ન સમાજના લોકોને પોતાપ્રતિ આકર્ષી લે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આપણે આગળ વધીને એટલી સીમા સૂધી બોલી શકીએ છીએ કે, મનુષ્ય તો શું પણ પશુઓ પણ તેનામાં વિશ્વાસ રાખવા માંડે છે.

પોતાના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને દૃઢ તથા અવિચળ રાખવું, એ એક અત્યંત પ્રશંસનીય વાર્તા છે, અને એના જેવી સંતોષકારક અન્ય કોઈ ઘટના છે જ નહિ. એક મનુષ્ય એમ કહે છે કે:— 'કેટલીકવાર પોતાની આસપાસની પરિસ્થિતિ અનુસાર વર્તવું, એ શું એક ઉત્તમ નીતિ નથી?' પરંતુ અમારું ઉત્તર એ જ છે કે, પ્રથમારંભે, અંતમાં અને સદાસર્વદા કેવળ પોતાના સિદ્ધાન્તમાં જ દૃઢ રહેવું, એના જેવી અન્ય કોઈ ઉત્તમ નીતિ છે નહિ અને થવાની પણ નથી.

“સર્વ વિષયોને સ્વાગીને તું કેવળ તારા આત્મામાં એક-નિષ્ઠ થા અને સારપછી જેવી રીતે દિવસ પછી રાત્રિનું આગમન અવશ્ય થાય છે, તે જ પ્રમાણે તારામાં પણ અવશ્ય સસનું આગમન થશે અને તેથી તું કોઈ પણ મનુષ્યપ્રતિ અસસ કિંવા દાંબિક થઇશ નહિ.”

જ્યારે આપણે ઈશ્વરીય ઉચ્ચ અસ્તિત્વને અભિમુખ થઇએ છીએ, જ્યારે આપણું જીવન એકતત્વાવલંબિત થઈ જાય છે, તે વેળાએ પછી અન્ય સર્વ લોકો આપણામાટે શો અભિપ્રાય

ધરાવે છે અથવા તો અન્ય લોકો આપણાપર પ્રસન્ન છે કે અપ્રસન્ન છે, એવિશેની આપણા અંતઃકરણમાં લેશ માત્ર પણ ભીતિ રહેતી નથી; કિન્તુ આપણા અંતઃકરણમાં એવો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બંધાઈ જાય છે કે, ઈશ્વર આપણો સહાયક થશે અને કંઈ પણ અડચણ આવવા દેશે નહિ. જો આપણે એવા પ્રકારનું જીવન વીતાડવાની ઇચ્છા રાખીએ કે જેનાથી લોકો આપણાપર પ્રસન્ન અને અપ્રસન્ન જ રહ્યા કરે, તો એવી પદ્ધતિથી આપણે લોકોને કદાપિ પ્રસન્ન રાખી શકવાના નથી. આપણે જેટલા પરિમાણમાં આવા પ્રકારના પ્રયત્નો કરીશું, તેટલા જ પરિમાણમાં તેઓ આપણાપર અપ્રસન્ન રહ્યા કરશે. તમારામાટે પોતાના જીવનપર સત્તા રાખવી એ એક એવી ઘટના છે કે જે તમારા તથા ઈશ્વરના મધ્યમાં છે અને જો તમારા જીવનમાં કંઈ અન્ય દ્વારમાંથી પ્રકાશ પડેલો હોય, તો તમારે જાણી લેવું કે, તમે અસત્ય માર્ગમાં જ આવી પહોંચ્યા છો. જ્યારે આપણને પોતાના આંતરિક રાજ્યનો પત્તો મળી જાય છે, જ્યારે આપણે અનંત જીવનમાં મળી જઈએ છીએ, ત્યારે આપણે પોતે જ આપણા સહાયક થઈએ છીએ અને ત્યાર પછી જે લોકો ક્ષુદ્ર નિયમોના દાસાનુદાસ થયેલા છે તેમને ઉચ્ચ નિયમોનું જ્ઞાન કરાવવાને આપણે સમર્થ થઈએ છીએ.

જ્યારે આપણે એ કેન્દ્રને જાણી લઈએ છીએ, તે વેળાએ મહાપુરુષોનો જે વ્યક્તિગત ગુણ છે અને જે ગુણ તેમને જાદૂ તથા શક્તિનું કામ આપનારો છે, તે સુંદર સાદગી-સાદાઈ-નો આપણા જીવનમાં આવિર્ભાવ થવા માંડે છે. સાદગીનો આવિર્ભાવ થવા પછી આપણે આડંબર અથવા કૃત્રિમતાને આપણામાં લાવવાની ચેષ્ટા કરતાં અટકી જઈએ છીએ; કારણ કે, આડંબર તથા કૃત્રિમતાના યોગે કેવળ દુર્બલતા, ભીરુતા તથા મૂળ

શક્તિની ન્યૂનતાનો જ પ્રકાશ થાય છે. આડંબર કિંવા કૃત્રિમ-તાના વિલાસીને જોતાં તે મનુષ્યનું જ સ્મરણ થાય છે કે, જે મનુષ્ય પૂછડી કાપેલા ઘોડાની પીઠપર સવાર થયેલો હોય છે. તે મનુષ્ય પોતાના મનમાં એ તો સારી રીતે જાણતો હોય છે કે; ‘હું પોતે બીરુ તથા દુર્બળ મનુષ્યોમાંનો જ એક મનુષ્ય છું અને મારામાં એવી કંઈ પણ વિશિષ્ટતા નથી કે જેના યોગે લોકોનું ધ્યાન મારા પ્રતિ આકર્ષાય !’ અને એટલા માટે જ તે એ ‘ચેન કેન પ્રકારે’ પ્રકાશમાં આવવાની જંગલી રૂઢિનો સ્વીકાર કરી લે છે; એટલે કે, તે પોતાના ઘોડાની પૂછડીને કપાવી નાખે છે અને એમ કરવામાં તેનો એ જ હેતુ સમાયલો હોય છે કે, અશ્વની વિલક્ષણતાના કારણથી લોકોનું ધ્યાન તેના પ્રતિ આકર્ષાય; કારણ કે, તેના પોતામાં તો લોકોના ધ્યાનને પોતા-પ્રતિ આકર્ષવાની શક્તિનો સર્વથા અભાવ જ હોય છે.

પરંતુ જે કંઈ પણ બીજાને મૂર્ખ બનાવવામાટે આવા પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે છે, તે તેટલા જ પ્રમાણમાં એ વાનર-ચેષ્ટાઓના યોગે પોતે જ મૂર્ખ બન્યા કરે છે. જે પુરુષ કિંવા સ્ત્રી બુદ્ધિમાન તથા દીર્ઘદર્શી હોય છે, તેઓ પોતાના સંબંધમાં આવનાર લોકો કયા ઉદ્દેશો તથા કયાં કારણોથી કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે ઉદ્દેશો તથા કારણોને પોતાની પ્રજ્ઞા તથા અંતર્દષ્ટિના યોગે તત્કાળ જાણી લે છે. ‘તે જ મહાન પુરુષ છે કે જે પોતાની સ્વાભાવિકતાને ત્યાગતો નથી અને બીજાઓના અનુકરણની ચેષ્ટા કરતો નથી.’

જે સ્ત્રી તથા પુરુષોને પોતાની સત્ય આંતરિક શક્તિઓનું યોગ્ય જ્ઞાન થયેલું હોય છે, તેઓ બાહ્ય દષ્ટિથી જો કે બહુજ અલ્પ કાર્ય કરતાં દેખાય છે, પરંતુ જો સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી અવલોકન કરવામાં આવે, તો તેઓ બહુ કાર્ય કરી રહ્યાં છે, એવો જ

આપણને સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેઓ અદ્વય કાર્ય કરતાં દેખાય છે, તેનું કારણ એ છે કે, તેઓ ઉચ્ચ અવસ્થામાં રહીને ઉચ્ચ શક્તિઓની સાથે જ કાર્ય કરતાં હોય છે; તેઓ પોતાનું કાર્ય ઉચ્ચ જીવનમાં કર્યા કરે છે. અનન્ત જીવન સાથે તેમનો સંપૂર્ણ ઐક્યભાવ થયેલો હોવાથી તે અનન્ત શક્તિ તેમનામાટે કાર્ય કરતી હોય છે અને તેના યોગે તેઓ સર્વ પ્રકારની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. તેઓ ચિન્તારહિત અથવા નિશ્ચિન્ત મનુષ્યો હોય છે અને તેઓ ચિન્તાહીન હોય છે તેનું મૂળ કારણ એ છે કે, તેમના દ્વારા અનન્ત શક્તિ કાર્ય કરતી હોય છે અને તેઓ પોતે તો તે અનન્ત શક્તિના એક યંત્ર કિંવા શસ્ત્ર તરીકે જ કાર્ય કરતાં હોય છે.

સર્વોત્કૃષ્ટ શક્તિના સંપાદનનો મૂળ મંત્ર એ જ છે કે, કાર્યકારક બાહ્ય સાધનોનો કાર્યકારિણી આંતરિક શક્તિઓ સાથે સંબંધ સાંધી દેવો. જો તમે એક ચિત્રકાર હો, તો તમારે આ વાર્તાને અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે તમે જેટલા વિશેષ પ્રમાણમાં તમારી આંતરિક શક્તિઓનો ઉપયોગ કરશો, તેટલા જ વિશેષ પ્રમાણમાં તમે એક ઉચ્ચ પ્રકારના ચિત્રકાર બની શકશો. જે પ્રેરણાઓનો તમારા આત્માદ્વારા તમારામાં આવિર્ભાવ થાય છે, તે જ પ્રેરણાઓ સર્વોત્કૃષ્ટ છે અને તેમનાથી ઉત્તમ બીજા કોઈ પણ પ્રેરણા નથી કે જેને તમે કોઈ પણ સ્વરૂપમાં સ્થાયિ રૂપથી પ્રકટ કરી શકો. પોતાના આત્મામાંથી સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રેરણાઓને પ્રકટ કરવામાટે તમે પોતાના આત્માનાં દારોને ઉઘાડી નાખો અને તમારા અંતઃકરણને સર્વ ઉચ્ચતમ પ્રેરણાઓના આદિકારણ સમક્ષ અભિમુખ કરી રાખો. શું તમે કોઈ વક્તા છો ? જો એમ જ હોય, તો જેટલા પરિમાણમાં તમે તમારા દ્વારા વાર્તાલાપ કરનારી ઉચ્ચ શક્તિઓ સાથે મળી જઈને વક્તૃત્વ કરશો.

અને જેટલા પ્રમાણમાં તે ઉચ્ચ શક્તિઓ સાથે સ્નેહસંબંધ રાખશે, તેટલા પ્રમાણમાં તમને મનુષ્યોનાં આચરણોને સુધારવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થશે. જે તમે કેવળ મોટા બરાડા પાડવામાં અને હાથ પગોને પછાડવામાં જ પોતાના કર્તવ્યની સમાપ્તિ થયેલી માનશે, તો તમારા બાળણ કિંવા વ્યાખ્યાનનું પરિણામ કેવળ બળરુ લોકોના મનમાં બળરુ પ્રકારનું જ થવાનું. આ કારણથી જે તમે પોતાના અંતઃકરણને ખોલી દધને જેટલા પરિમાણમાં ઈશ્વરીય ધ્વનિને તમારાદ્વારા પ્રકટ થવા દેશો, તેટલા જ પરિમાણમાં તમે એક અત્યંત તીવ્ર પરિણામકારક, ઉત્કૃષ્ટ અને સત્ય વક્તા બની શકશો. અર્થાત્ જેટલી તમારી અંતર્મુખતા અધિક હશે, તેટલી જ તમારી આ શક્તિ અધિક અને અધિક પ્રકટ થતી રહેશે.

શું તમે એક સંગીતશાસ્ત્રવિશારદ ગાયક-ગવૈયા-છો? જે તમે ગવૈયા હો, તો અવશ્ય તમારા અંતઃકરણને ઈશ્વર સમક્ષ ખુલ્લું કરી રાખો અને ઈશ્વરીય આત્માને સ્વરના સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરો. આ માર્ગને સ્વીકારવાથી તમે હજારગણી અધિક સરળતાને અનુભવશો અને રાગને ગાવા તથા આલાપવાની એટલી સીમા પર્યન્તની શક્તિ તમોને પ્રાપ્ત થશે કે તેના યોગે તમારા સંગીતના શ્રોતાઓના અંતઃકરણમાં તમારા સંગીતના અલૌકિક પ્રભાવ પડી શકશે.

નિદાધકાળ-ઉન્હાળા-માં જ્યારે કોઈ કોઈવાર મારો તંબૂ કોઈ જંગલના કિનારાપર અથવા તો જંગલના મધ્યભાગમાં ઊભો કરાયલો હોય છે, ત્યારે કોઈવાર ઉષઃકાળમાં હું મારા ખાટલામાં જાગતો પડ્યો રહું છું. એ વેળાયે પ્રથમ તો સર્વત્ર શાંતિના સામ્રાજ્યનો જ વિસ્તાર દેખાય છે, પરંતુ ત્યાર પછી ક્યાંક ક્યાંક ચીંચીની ધ્વનિ સંભળાય છે અને જ્યારે પ્રભાતમાં

ખીલનારા રંગો કાંઈક દૃષ્ટિગોચર થવા માંડે છે, સારે એ ચીંચીના ધ્વનિ વારંવાર સંભળાય છે અને ધીમે ધીમે એ ધ્વનિ એટલે બધો વધી જાય છે કે, જાણે સમસ્ત અરણ્યપ્રદેશ અત્યંત બળવાન સ્વરથી ગાનના તાનમાં ગિલ્તાન થઈ ગયો હોય ની! તેવો જ ભાસ થવા માંડે છે. તે વેળાએ એમ જ જણાય છે કે, જાણે વૃક્ષ, પર્ણ, રોપા, પૃથ્વી અને આકાશ એ સર્વ એ રાગના આલાપમાં સમાન ભાગ લઈને ગાય છે! એકવાર આવી રીતે એ નિર્સર્ગના સંગીતનો સમારંભ ચાલી રહ્યો હતો એટલે તે નિર્સર્ગસંગીતને સાંભળીને મારા અંતઃકરણમાં એવી ભાવનાનો ઉદ્ભવ થયો કે, આ નિર્સર્ગસંગીતના શ્રવણથી આપણને કેટલું બધું શિક્ષણ મળી શકે છે! અર્થાત્ પક્ષીઓ જેવી રીતે નૈસર્ગિક ઉચ્ચતમ શક્તિઓ પ્રતિ પોતાના અંતઃકરણનાં દ્વારોને ખુલ્લાં રાખીને તે ઉચ્ચતમ નૈસર્ગિક શક્તિઓને પોતાના અંતઃકરણમાં કાર્ય કરવા દે છે, તે જ પ્રમાણે જો આપણે પણ તે જ શક્તિઓ સમક્ષ આપણા અંતઃકરણનાં દ્વારોને ખુલ્લાં રાખીને તે શક્તિઓને આપણા અંતઃકરણમાં આવવા દઈએ, તો આપણે પણ તેમના જેવા સસ અને મનોહારક ગાયક ન બની શકીએ? અવશ્ય બની શકીએ.*

* શ્રીકૃષ્ણની ળંસીના નાદમાં ગોપીઓ, પશુ, પક્ષી, વૃક્ષો તથા નદી આદિના આત્માઓને આકર્ષવાની અલૌકિક શક્તિ રહેલી હતી, તે શ્રીકૃષ્ણની અનંત આત્મશક્તિ કિંવા આંતરિક શક્તિનું જ પરિણામ હતું. તેમ જ ઐસદેશમાં થઈ ગયેલો મહાત્મા ઓર્ફિયસ પોતાને ઓપાલ્લો પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલા 'લાયર' નામક વાદ્યને એવા તો કૌશલ્યથી વગાડતો હતો કે, તેના યોગે કેવળ આરણ્યક પશુઓ જ નહિ, પણ સરિતા, વૃક્ષો તથા પર્વતોના આત્મા પણ મુગ્ધ થઈ જતા હતા અને એ કેવળ તેનામાં રમી રહેલી અનંત આત્મશક્તિનું જ પરિણામ હોવું જોઈએ, એ વાર્તા સર્વ પ્રકારે નિર્વિવાદ છે.

તમે એ જાણો છો ખરા કે મિસ્ટર સૅંકીએ પોતાનું ‘નેવૂ અને નવ’ (‘The Ninety and Nine’) નામક સંગીત સર્વથી પ્રથમ જે પરિસ્થિતિમાં ગાયું હતું, તે પરિસ્થિતિ કેવા પ્રકારની હતી? એ વિશે એક વર્તમાનપત્રમાં આ પ્રમાણેનો લેખ આવ્યો હતો: “મિસ્ટર આધરા ડી. સૅંકીએ અલ્પકાળ પૂર્વે ડેન્વર નામક સ્થાનમાં એક લબ્ધ સભા સમક્ષ ‘નેવૂ અને નવ’ શીર્ષક પોતાનાં સર્વ સંગીતોમાંનું અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ અને એ ગાયકને પ્રકાશમાં લાવનારું સંગીત ગાઈ સંભળાવવા પૂર્વે પોતાના તે સંગીતના જન્મનો આ પ્રમાણેનો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો હતો. મિસ્ટર મૂડી સાથે ગ્લાસગોથી એડીન્બરો જતાં એક વર્તમાનપત્ર વેચનારની દુકાનેથી તેણે એક આનાની કીમતનું એક ધાર્મિક પત્ર ખરીદ્યું. રેલ્વેસ્ટેશનમાં બેઠા પછી તે ધાર્મિક વર્તમાનપત્રમાં દૃષ્ટિપાત કરતાં એક પૃષ્ઠના ખૂણામાં છાપેલાં કેટલાંક પદોપર તેની દૃષ્ટિ પડી અને તત્કાળ તેણે મિસ્ટર મૂડી તરફ ફરીને કહ્યું કે: “મારું સંગીત મને મળી આવ્યું છે!” પરંતુ મિસ્ટર મૂડી તે વેળાએ કાંઈ અન્ય વિચારમાં નિમગ્ન હોવાથી તેણે મિસ્ટર સૅંકીને એક પણ શબ્દ સાંભળ્યો નહિ. મિસ્ટર સૅંકીને પેલા ધાર્મિક વર્તમાનપત્રમાંનાં પદોને રાગમાં ઉતારવામાટેનો સમય મળી શક્યો નહિ અને તેથી તે પદોવાળા ભાગને કાપીને તેણે પોતાના સંગીતસંગ્રહના પુસ્તકમાં મૂકી દીધો.

“એક દિવસ એડીન્બરોમાં એક અસાધારણ પ્રભાવદર્શિની સભા થઈ અને તેમાં ડૉક્ટર ઓનરે ‘ઉત્તમ ભરવાડ’ ના વિષયપર એક અત્યંત ઉત્તમ વ્યાખ્યાન આપ્યું અને શ્રોતાઓના અંતઃકરણમાં તે વ્યાખ્યાનનો બહુજ સારો છાપ પડ્યો. એ વ્યાખ્યાનની સમાપ્તિ થતાં મિસ્ટર મૂડીએ પોતાના તે સાથીને એક સંગીત લલકારવાનો સંકેત કર્યો. તેણે પ્રથમ તો ત્રેવીસમું

ધર્મગીત (Psalm) ગાવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ એ ગીતને પ્રથમ તે અનેકવાર ગાઈ ચૂક્યો હતો અને તેથી એ ગીતને ગાવાનો વિચાર તેણે માંડી વાળ્યો. ત્યાર પછી જે ધાર્મિક વર્તમાનપત્રમાંનાં પદ્યો તેને મળી આવ્યાં હતાં, તેમને આલાપવાનો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો; પરંતુ એની સાથે જ તેના મનમાં ત્રીજો વિચાર એ આવીને ઉભો રહ્યો કે, તે પદ્યોના સ્વરો કિંવા રાગ આદિ ગોઠવેલા ન હોવાથી તે પદ્યો ગાઈ કેવી રીતે શકાશે ? ત્યાર પછી તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો અને તે એ હતો કે, તે પદ્યોને કાંઈ પણ રીતે ગાવાં જ જોઈએ. તેણે તે પદ્યોને પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ રાખ્યાં, વાંચને હસ્તસ્પર્શ કર્યો, પોતાના મુખને ઊઘાડ્યું અને ગાવાનો આરંભ કરી દીધો. જ્યારે તેણે ગાવાનો આરંભ કર્યો, તે વેળાએ તે ક્યાંથી ઊપજ્યો છે અને ક્યાં જવાનો છે, એ વિશે તે કાંઈ પણ જાણતો નહોતો. તેણે પ્રથમ પદ્યના ગાનની સમાપ્તિ કરી અને લોકો તેને મૌન તથા નિસ્તબ્ધતાથી સાંભળતા બેઠા હતા. એ પછી તે એક દીર્ઘ શ્વાસ લઈને આશ્ચર્યથી પોતાના મનમાં જ કહેવા લાગ્યો કે : ‘ શું હું આવી જ રીતે બીજું પદ્ય પણ ગાઈ શકીશ ? ’ તેણે એવીજ રીતે દ્વિતીય પદ્યને ગાવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને તે પ્રયત્નમાં તેને ઇચ્છિત વિજય મળ્યો. જ્યારે બે પદ્યોમાં વિજય મળી ગયો એટલે ત્યાર પછીનાં પદ્યોને ગાવાનું કાર્ય તો સરળ જ હતું. જ્યારે તે સમસ્ત ભજન ગાઈ રહ્યો, તે વેળાએ તેના એટલો બધો પ્રભાવ પડ્યો કે, સમસ્ત સભા આશ્ચર્યથી દિગ્મૂલ જેવી થઈ ગઈ અને સર્વ લોકોનાં નેત્રોમાંથી આનન્દાશ્રુની ધારા વર્ષવા લાગી. મિસ્ટર સૈફી કહે છે કે, તેના જીવનમાંના એ એક અત્યંત કામળ પ્રસંગ હતો અને મિસ્ટર મૂડી કહે છે કે, તેણે આવું સંગીત તેના જીવનકાળમાં કદાપિ સાંભળ્યું જ નથી. એ

ગાન ચાર પછી પ્રત્યેક સભામાં ગવાવા લાગ્યું અને અલ્પકા-
ળમાં સમસ્ત સંસારમાં વિખ્યાત થઇ ગયું.”

ન્યારે આપણે સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રેરણાના પ્રવેશમાટે આપણાં
અંતઃકરણોને ઊઘાડી દઇએ છીએ, એટલે પછી તે પ્રેરણાઓ
અવશ્ય આપણા અંતઃકરણમાં આવી લાગે છે; આગ્યા વિના
કદાપિ રહેતી નથી. પરંતુ જો આપણે એ પ્રમાણે ન કરીએ,
તો તેનું પરિણામ એ જ આવે છે કે, કોઈ પણ આરંભેલા
કાર્યના ઉત્કૃષ્ટ પરિણામને આપણે મેળવી શકતા નથી.

શું તમે એક લેખક કિંવા અન્યકાર છો? જો તેમ જ
હોય, તો તમારા વ્યવસાયના વિજયનું રહસ્ય શામાં સમાયલું
છે, એનું અવશ્ય તમારે સ્મરણ રાખવું જ જોઈએ. અર્થાત્ જો
ઉચ્ચ પ્રકારના અન્યકાર થવાની તમારી ઇચ્છા હોય, તો જે
વિચારોનો તમારા અંતઃકરણમાં ઉદ્ભવ થાય, તે જ વિચારોને
લેખિનીદ્વારા કાગળપર લાવો, પોતાના આંતરિક સત્ય વિચારોને
પ્રકટ કરતાં કોઈ પણ પ્રકારના ભયને હૃદયમાં સ્થાન ન આપો.
અને સત્યાવલંબી થાઓ ! તમારા પોતાના આત્માની જેવી
પ્રેરણા હોય તેવો જ લેખ લખો ! એ સારી રીતે સ્મરણમાં
રાખવાનું છે કે, એક અન્યકાર તે પોતે જેવો હોય છે તેના
કરતાં અધિક કોઈ પણ લખી શકતો નથી. જો તેની પોતાથી
વિશેષ લખવાની અથવા પોતા કરતાં અધિક ઉચ્ચ વિચારોને
પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા હોય, તો એમાટે તેને પોતાને પણ
ઉચ્ચતર થવાની આવશ્યકતા છે. તે સર્વથા પોતાના આંતરિક
વિચારોની અક્ષરશઃ નકલ જ ઉતારનારો છે એટલે કે જો ખીજા
શબ્દોમાં કહીએ તો તે પોતાના અન્યમાં પોતાનું જ આલેખન
કરતો હોય છે. સારાંશ કે, તે પોતે જેટલા પરિમાણમાં હોય

છે, તેટલા પરિમાણ કરતાં અધિક તે પોતાના અન્યમાં કાંઈ પણ લાવી શકતો નથી.

જે અન્યકારનું સ્વત્વ સખળ હોય છે, જેનો ઉદ્દેશ પ્રશંસનીય તથા ઉદાત્ત હોય છે, જેના અંતઃકરણની વૃત્તિ સૂક્ષ્મ તથા ઉન્નત હોય છે અને જેનું મન નિરંતર દૈવી પ્રેરણાભિમુખ હોય છે, તે અન્યકારના અન્યમાં અવર્ણનીય મર્મ ભરેલો રહ્યા કરે છે, તેના અન્યમાં એક પ્રકારનાં એવાં પ્રભાવશાલિ વર્ણન તથા જીવનશક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે કે જેમના યોગે તે અન્યના વાંચકોને અન્યકારના અંતઃકરણમાં પ્રકટેલી દૈવી પ્રેરણાઓનો સાક્ષાત્કાર થવા માંડે છે. કેટલાક ઉત્તમ વાંચકો તો શબ્દોની સીમાથી આગળ વધી જઈને અન્યકારના કિંવા લેખકના હૃદય કિંવા અંતઃકરણને પણ વાંચી શકે છે. અન્યકારનો આત્મા અન્યમાંના શબ્દોદ્વારા વ્યક્ત થાય છે અને તે વાંચકમાં ઉપર્યુક્ત શક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે. આવા પ્રકારનું પરિણામ નિપજવવાથી એવા અન્યકારનો અન્ય સાધારણ પ્રકારના અન્યો કરતાં બહુ જ આગળ વધી જાય છે અને તેની ગણના અસાધારણ તથા સર્વોપરિ અન્યોમાં થવા માંડે છે. આવા કારણથી જ તે અન્યનો અન્ય અન્યો કરતાં અધિક આદર સત્કાર થાય છે અને તેની અનેક આવૃત્તિઓ અલ્પ કાળમાં જ વારંવાર મુદ્રિત થઈને વેચાઈ જાય છે. સોમાંથી ૯૯ પુસ્તકો એવાં હોય છે કે જે કેવળ એક સંસ્કરણમાંથી નીકળીને ભાગ્યે જ દ્વિતીય સંસ્કરણનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.

પ્રતિભાસંપન્ન અન્યકાર પોતાના અન્યમાં જેનું પોષણ કરે છે, તે આત્મિક શક્તિ એ જ છે; અને એ આત્મિક શક્તિના પ્રભાવવડે જ અત્યંત ત્વરાથી તે અન્યકારનો અન્ય એક વાંચક પાસેથી બીજા વાંચકના અને બીજા વાંચક પાસેથી ત્રીજા

વાંચકના હસ્તમાં—એટલે કે અસંખ્ય વાંચકોના હસ્તમાં જાય છે; અર્થાત્ તે ગ્રંથની આવૃત્તિ સત્વર જ વેચાઈ જાય છે. એક વાંચક એક ગ્રંથ વાંચે અને તે ગ્રંથ વાંચવાની ખીજને બલામણુ કરે, એની ઉપર જ ગ્રંથના પ્રચંડ વિસ્તારનો આધાર રહેલો હોય છે. આવો નિયમ હોવાથી એક વાંચક એ ગ્રંથને પોતે વાંચે છે અને તેનો એ ગ્રંથવિશે ઉત્તમ અભિપ્રાય થવાથી તે ખીજઓને માટે એ ગ્રંથની પ્રતિઓ મોટી સંખ્યામાં ખરીદે છે અને તેથી એવા ગ્રંથનો ધીમે ધીમે એટલો બધો પ્રચાર થતો જાય છે કે તેની લક્ષાવધિ પ્રતિઓ હાથો હાથ વેચાઈ જાય છે. તત્ત્વવિદ્ અમેરિકન વિદ્વાન એમર્સન એક સ્થળે કહે છે કે: “જે એક ઉત્તમ કાવ્ય હોય છે તે વિશ્વમાં સતત ભ્રમણ કર્યા જ કરે છે, અને તેવા બુદ્ધિશાળી પુરુષોના હસ્તમાં જાય છે કે જેઓ તેને આનન્દપૂર્વક વાંચીને પોતાના ખીજ બુદ્ધિશાળી સંબંધિજનોને વાંચવામાટે આપે છે અથવા તે કાવ્યને ખરીદીને વાંચવાની બલામણુ કરે છે. આવી રીતે તે કાવ્ય દક્ષ તથા ઉદાત્ત પુરુષોને પોતાપ્રતિ આકર્ષે છે, તેમના ગુપ્ત વિચારોનું સમર્થન કરે છે અને તેમની અનુકંપાને મેળવીને તે પોતાને અધિક અને અધિક પ્રકાશમાં લાવતું જાય છે.

આવા પ્રકારનો ગ્રંથકાર પોતાના લેખની સાહિત્ય કિંવા વાઙ્.મયમાં ગણના કરાવવાના ઉદ્દેશથી ગ્રંથ લખતો નથી, કિંતુ તે તો કેવળ એવા હેતુથી જ ગ્રંથની રચના કરે છે કે તેના વિચારોનું અન્યજનોના અંતઃકરણમાં યોગ્ય પરિણામ થાય, તેમના વિચારો ઉદાત્ત થાય, તેમનાં જીવન મધુર તથા પરિપૂર્ણ થાય, તેઓ ઉચ્ચતમ જીવનના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી શકે અને સત્ત્વ ગુપ્ત શક્તિઓના સ્વરૂપને જાણી શકે; અને તેના યોગે ઉચ્ચતર શક્તિઓ તથા ઉચ્ચતર આનન્દ સહિત ઉચ્ચતર જીવનનો ઉપભોગ કરી શકે.

આવી રીતે પોતાના અંથની વાસ્તવ્યમાં ગણના ન કરાવવાની તેની ઇચ્છા હોવા છતાં ધણીક વાર એવું જ બને છે કે, જ્યારે એવો અંથકાર પોતાના અંથલેખનના ઉદ્દેશમાં સફળતા મેળવે છે, એટલે પછી તેના અંથને પોતાની મેળે જ સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન મળી જાય છે; પરંતુ જે અંથકાર કેવળ પોતાના અંથની સાહિત્યમાં ગણના કરાવવામાટે જ અંથ લખે છે, તેનું બહુધા એનાથી વિપરીત પરિણામ જ આવે છે; એટલામાટે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં નામના મેળવવાના ઉદ્દેશથી અંથ લખીને જે મહત્તાને તે કદાપિ પ્રાપ્ત કરી ન શકત, તે મહત્તા તેને ઉદ્દેશની સફળતાના યોગે પોતાની મેળે જ મળવા માંડે છે.

એથી વિરુદ્ધ જે લેખક અથવા અંથકાર ચાલતા આવેલા ચીલામાંથી પગને બહાર કાઢતાં ડરે છે અને આગળથી બાંધી રખાયલા નિયમોનો દાસાનુદાસ બની રહે છે અથવા તો એમ જ કહો કે, જે અંથકાર ‘લકીરનો ફકીર’ અથવા ‘બાપના ફૂવામાં ખૂડી મરનાર’ હોય છે, તે પોતાની ઉત્પાદક શક્તિને નિરંતર નિયત સીમામાં જ બદ્ધ રાખ્યા કરે છે. મહત્તમ વર્તમાન અંથકારોમાંનો એક અંથકાર લખે છે કે: “મારો અંથ તાડવૃક્ષના ગંધને પ્રસારશે અને મક્ષિકાઓના ગણુગણુટથી તે ગર્જવા માંડશે; તેમ જ મારી બારીમાં બેસી પોતાની આંચમાં પકડીને ધાસના તણુખલાને અથવા દોરીના કકડાને પોતાના માળામાં લઈ જનારી ચકલી પણ મારી વાર્તાથી મુગ્ધ થયેલી દષ્ટિગોચર થશે!” આનું સમર્થન કરતાં હું જણાવું છું કે; હે સાધુ અંથકાર! આજકાલ આપના જેવા સર્વથા નિર્ભય અને મહાનુભાવ અંથકારોના અંથો વાંચીને તેમના આધારે બીજને બોધ આપવા બહાર નીકળી પડેલા અસંખ્ય લેખકોના નિર્જીવ તથા નિર્માલ્ય અંથો કરતાં આ આપના અંથમાંનો તાડવૃક્ષનો ગંધ અને મક્ષિકા-

ઓનો ગણગણાટ મને અધિક આદરણીય જણાય છે ! “પૂર્વે જે કાંઈ પણ કરાયેલું હોય, તેનો જ જેઓ અભ્યાસ કરે છે અને જેઓ આજનો દિવસ તે એક સર્વથા નવીન દિવસ છે, એ રહસ્યને કદાપિ સમજી શકતા નથી, તે મનુષ્યો આ સંસારમાં કશા પણ ઉપયોગના નથી; કિંતુ સર્વથા નિરુપયોગી અને નિરર્થક જ છે.”

શેક્સ્પીયરના શિરપર એક એવો દોષ મૂકવામાં આવે છે કે, તેણે પોતાનાં નાટકોમાં પોતાથી પૂર્વના ગ્રંથકારોના ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે અથવા તો તેમના ઊતારા કેટલાક પ્રમાણમાં કર્યા છે.* એટલે શેક્સ્પીયરના એવા આક્ષેપકોને

* વિશ્વવિખ્યાત આંગ્લ નાટ્યગુરુ શેક્સ્પીયરપર જે કેટલાક વિદ્વાનોએ નાનાવિધ આક્ષેપો કરેલા છે, તે સર્વ કરતાં તેનાપર વિખ્યાત રશિયન મહાત્મા અને ગ્રંથકાર કોઈન્ટ ટૉલ્સ્ટૉયે જે આક્ષેપો કર્યા છે, તે અતિશય ભયંકર અને અતિશયોક્તિમય છે. કોઈન્ટ લીયો ટૉલ્સ્ટૉયૂના એ લેખનું નામ “Shakespeare and the Drama” છે, પરંતુ પુસ્તકના બાહ્ય આવરણપત્રપર ‘Tlbtstoy on Shakespeare’ એ પ્રમાણેનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ લેખના પ્રસ્તાવમાં જ ગ્રંથકાર લખે છે કે:—

“Although I know that the majority of people believe so firmly in greatness of Shakespeare that in reading this judgment of mine, they will not admit even the possibility of its justice, and will not give it the slightest attention, nevertheless I will endeavour as well as I can to show why I believe that Shakespeare cannot be recognised either as a great genius, or even as an average author.”

એનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે: “જે કે હું એ સારી રીતે જાણું છું કે, જનસમાજની અધિક સંખ્યાનો શેક્સ્પીયરની મહત્તામાં એટલો

મહાશય લેન્ડોર ઉત્તરમાં જણાવે છે કે: “શૈક્ષણીયરે એવી રીતે અન્ય ગ્રંથકારોનો આધાર લીધેલો હોય, તોપણ મૂળ ગ્રંથકાર કરતાં પણ વિચારશક્તિમાં તે અધિક ઉત્તમ છે; કારણ કે, તેણે મૃત શરીરોમાં જીવનનો સંચાર કરીને તેમને પુનઃ સંચેતન કરી દીધાં છે.” આવા મનુષ્યો સંસારના પાડેલા ચીલામાં પોતે નથી ચાલતા, કિન્તુ પોતાના પાડેલા ચીલામાં સંસારને જ ચલાવે છે.

સાહિત્યવિધાયકોના બાંધેલા અમુક અંકિત નિયમો કિંવા અમુક સમાલોચકોના અભિપ્રાય કિંવા વિચારોના દાસાનુદાસ થવા કરતાં હું તો અનંત પરમાત્માનો એક શ્રુત લેખક અથવા અનુલિપિકાર થવાનું જ વધારે યોગ્ય ધારું છું; કારણ કે, મારો સત્ય અધિકાર એ જ છે. મારે જનસમાજને કાંઈ એક એવી વસ્તુ આપવી જોઈએ કે, જેના યોગે તેમના નિલના સાધારણ જીવનકલહોની ન્યૂનતા થાય, જે વસ્તુ કિંચિત્ માધુર્યની અહીં વૃદ્ધિ કરી શકે, કિંચિત્ આશાને લાં વિકસાવી શકે, જે વસ્તુ વિચારહીન અને પશુવૃત્તિના મનુષ્યને અધિક વિચારશીલ, માયાળુ અને સૌમ્યવૃત્તિનો બનાવી શકે, જે વસ્તુ ભયભીત, કંપિત, અને નિર્બળ અબળામાંની દબાઈ ગયેલી કર્મશીલતાને બગાડ કરીને એમ બતાવી શકે કે અબળામાં પણ એવી શક્તિઓ

અને એવો તો દૃઢ વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો છે કે, મારા આ અભિપ્રાયને વાંચતાં એમાંના સત્યની શક્યતાને પણ તેઓ સ્વીકારશે નહિ અને આ મારા અભિપ્રાયને કિંચિન્માત્ર પણ ધ્યાનમાં લેશે નહિ; છતાં પણ મારાથી બની શકશે તેટલા પ્રમાણમાં, હું પોતે શા કારણથી એમ માનું છું કે, શૈક્ષણીયરે એક પ્રાસાદિક કવિ તરીકે તો ઓળખાવાને યોગ્ય નથી જ, પરંતુ એક સાધારણ ગ્રંથકારની યોગ્યતામાં પણ તેને મૂકી શકાય તેમ નથી; એ દર્શાવવાનો અહીં હું પ્રયત્ન કરીશ !”

રહેલી છે કે જે તેમને જાગૃત કરવામાં આવે તો તે શક્તિ-
ઓનો કાઠથી પણ અવરોધ કરી શકાય તેમ નથી અને જે
શક્તિના સાક્ષાત્કારથી અજાણા પોતે પણ આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય;
એવી કાઠ વસ્તુ સંસારને આપવી જોઈએ.

જનસમાજને એક એવી વસ્તુ આપવાની મારી ઇચ્છા છે કે
જે વસ્તુ પ્રત્યેક મનુષ્યને માનવ-આત્માની પવિત્રતાના જ્ઞાનની
પ્રાપ્તિના માર્ગમાં લઈ જાય, પ્રત્યેક મનુષ્યને તેની પોતાની દિવ્ય-
તાના સત્તાન સાક્ષાત્કાર-સમૃદ્ધિ, શક્તિ અને વૈભવયુક્ત સાક્ષા-
ત્કાર-ના પથમાં દોરી જાય, તેવી કાઠ વસ્તુ જનસમાજને મારે
આપવી જોઈએ. અર્થાત્ ત્યારે પ્રથમ મને આ કાર્યમાં વિજય
મેળવવા દો એટલે પછી સમાલોચકો મારી પ્રશંસા કરે કિંવા
મારી નિન્દા કરે, તેની લેશ માત્ર પણ પરવા ન રાખવાને હું
સમર્થ થઈશ. ધારો કે, મારા શિરપર દોષનો જ આરોપ કરવામાં
આવે, તો જેમ મોટા તાડવૃક્ષોના અરણ્યમધ્યે શાંત વાસં-

અને ખરેખર પોતાના એ પ્રસ્તાવ પ્રમાણે મહાત્મા ટૉલ્સ્ટોયે પોતાના
અભિપ્રાયની સત્યતાના પ્રમાણ તરીકે શેક્સ્પીયરનાં સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાતાં
અંથેલ્લો, હૅમ્લેટ, મૅકબેથ અને કિંગ લીયર, એ ચાર નાટકોમાંના કિંગ
લીયર નાટકના દોષોની એવી તો તીવ્ર સમીક્ષા કરી છે કે તે સમસ્ત
નાટકમાં આદિથી અંતપર્યન્ત કેવળ દોષ અને દોષ વિના બીજું કંઈ પણ
મહાત્માના જોવામાં આવ્યું જ નથી. તેમની શેક્સ્પીયરના દોષને દેખનારી
દૃષ્ટિ સમસ્ત નાટકમાં એક પણ ગુણનો સાક્ષાત્કાર કરી શકી નથી અને
તેથી જ તેમને એ લેખ વિદ્વાનોના આદરને પાત્ર થયો નથી. ઈંગ્લંડના
વર્તમાન નાટ્યલેખક માન્યવર જી. બર્નાર્ડ શૉ તથા ઠાઉન્ટ લીયો
ટૉલ્સ્ટોયના એક મિત્ર તથા સહકારી સ્વર્ગીય મિસ્ટર અર્નેસ્ટ એચ.
કૉસ્પી (એક અમેરિકન લેખક)ના શેક્સ્પીયર વિરુદ્ધ બે લેખો પણ એ જ
પુસ્તકમાં પ્રકટ કરાયેલા છે અને તે લેખો પણ એવા જ પ્રકારના હોવાથી
તેમના બિજા વિવેચનની આવશ્યકતા નથી.

તિક વાયુ જે અનુપમેય સંગીત રવને ઉત્પન્ન કરે છે, તેની સાથે સરખાવતાં પૃથ્વીપર પડેલાં પર્વો અને મૃત શાખાઓના ખખ-ડાટની કશી મહત્તા નથી હોતી; તે જ પ્રમાણે જે મારી વસ્તુથી જનસમાજને ઉત્તમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય, તો તેની સાથે સરખાવતાં મારાપર કરાયેલા એ દોષારોપણની કશી પણ મહત્તા છે જ નહિ.

શું તમે કોઈ પણ ધર્મના આચાર્ય છો? જે તમે કોઈ ધર્માચાર્ય અથવા ધર્માધ્યક્ષ હો, તો જે ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોને મનુષ્યોએ પોતે જ બનાવેલા છે, જે સિદ્ધાન્તોમાં અસંખ્ય મનુષ્યોનો વિશ્વાસ બંધાયેલો છે અને જે સિદ્ધાન્તોએ અસંખ્ય મનુષ્યોને અમુક સીમામાં બદ્ધ કરી રાખ્યા છે; તે ધર્મસિદ્ધાન્તોના બંધનથી તમે પોતાને જેટલા પરિમાણમાં મુક્ત અને સ્વતંત્ર કરશો અને જેટલા પરિમાણમાં દૈવી નિઃશ્વાસને પોતાના અંતરમાં આવવા દેશો, તેટલા પરિમાણમાં તમારું વચન સાધારણ તથા પ્રમાણભૂત મનાશે. જેટલા પ્રમાણમાં તમે આ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થશો, તેટલા પ્રમાણમાં ભવિષ્યવેત્તાઓ (Prophets)નાં વચનોનો તમારે ઓછો અભ્યાસ કરવો પડશે અને અલ્પકાળમાં જ તમે પોતે જ એક ભવિષ્યવેત્તા થવાના માર્ગમાં આવી લાગશો. જે માર્ગ ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા ભવિષ્યવેત્તાઓ તથા ધર્મસંસ્થાપકોમાટે ખુલ્લો હતો, તે માર્ગ તમારામાટે પણ તેટલા જ પ્રમાણમાં ખુલ્લો છે. માત્ર તમારા સંચારનો જ વિલંબ છે.

જે તમારો જન્મ અંગ્રેજી ભાષા બોલનારી જાતિના કોઈ એક કુટુંબમાં થાય છે, તો તમે અવશ્ય એક ક્રિશ્ચિયનની પદવીને પ્રાપ્ત કરો છો અને જે જેજસુ ક્રાઇસ્ટના ધર્મનો અનુયાયી હોય છે અને જેવા સમજાવી જીવનને ક્રાઇસ્ટે ધારણ કર્યું

હતું તેવા જ સમભાવી જીવનને જે ધારે છે એટલે કે જે ક્રાઇસ્ટના જીવન પ્રમાણે જ જીવન ગાળે છે, તે જ ક્રિશ્ચિયન છે, એવો જ ક્રિશ્ચિયન શબ્દનો અર્થ થાય છે. ક્રાઇસ્ટના ઉપદેશનું મહત્ત્વ તારતમ્ય એ જ હતું કે, પિતા સાથે મનુષ્યની સંલગ્નતા અથવા એકતાનો સાક્ષાત્કાર. તે પદાર્થ પિતા સાથેની એકતાનો સાક્ષાત્કાર જ હતો કે જેણે જેજસુને જેજસુ ધિ ક્રાઇસ્ટની પદવીએ ચઢાવ્યો હતો; અને એ એકતાના યોગે જ તે, તે લોકોત્તર વચ્ચેના ઉચ્ચારી શક્યો હતો કે જે વચ્ચેના સાધારણ મનુષ્યના મુખમાંથી નીકળી શકતાં જ નથી.*

આ સંસારમાં જેટલા સાધુજનો, ધર્મીયાર્યો અને મહા પુરુષો થઈ ગયા છે, તેમણે એવો વાદ કદાપિ કર્યો જ નથી કે, અમુક વસ્તુ તો કેવળ અમને જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે અને બીજા કોઈને કદાપિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી જ નથી. એ નિયમ અનુસાર મહાત્મા જેજસુ ક્રાઇસ્ટે એવી કોઈ પણ વસ્તુ પર પોતાનો અધિકાર દર્શાવ્યો નહોતો કે જે વસ્તુ પર તેણે સમસ્ત માનવજાતિનો સમાન અધિકાર ન દર્શાવ્યો હોય. “જે અલૌકિક કૃત્યો જેજસુના હસ્તે થયાં હતાં તે અપવાદરૂપ કિંવા અનૈસર્ગિક તો નહોતાં જ, કિંતુ સર્વથા સ્વાભાવિક અને તેની જે સ્થિતિ હતી તે સ્થિતિનાં આનુષંગિક જ હતાં; તેણે પોતાનાં એ કૃત્યોને અપરિવર્તનીય નિયમાનુરૂપ વ્યક્ત કર્યાં હતાં; તેણે પોતાનાં એ કૃત્યોને અદ્વિતીય કૃત્યો તરીકે ઓળખાવ્યાં નહોતાં, કિન્તુ એક

* મૂળ ગ્રંથકાર પોતે એક ક્રિશ્ચિયન હોવાથી અહીં તેમણે જેજસુ ક્રાઇસ્ટનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે; પરંતુ એ જ નિયમ આપણા શ્રી રામચન્દ્ર, શ્રી કૃષ્ણ તથા શ્રી મચ્છંકરાચાર્ય આદિ અલૌકિક પુરુષોના સંબંધમાં પણ એ જ પ્રમાણે લાગૂ પડી શકે છે.

તે વિશિષ્ટ સ્થિતિનાં પરિણામ તરીકે ઓળખાવ્યાં હતાં કે જે સ્થિતિને જે ધારે તો પ્રયત્નવડે સર્વ મનુષ્યો એકસરખી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. તેના પોતાના કથન અનુસાર સત્યના એક શાસ્ત્ર તથા ઉપદેશક તરીકે તેની પોતાની વ્યક્તિગત દિવ્યતાને સિદ્ધ કરી બતાવવાના ઉદ્દેશથી તેણે કાઈ પણ કાર્ય કર્યું નહોતું.....જેજસનાં જીવન તથા જયશ્રીએ માનવજાતિના ઇતિહાસમાં એક નવીન યુગનું નિર્માણ કરી દીધું હતું. તેના આગમન તથા વિજયના રંગે માનવી વ્યવસાયોને એક નવીન રંગથી રંગી નાખ્યા હતા. તેણે એક નવીન આદર્શનેા સંસારને પરિચય કરાવ્યો હતો; કારણકે તે નવીન આદર્શ વિશેષ સંપૂર્ણ અને ઉત્કૃષ્ટ હતો, અને જ્યારે તેના અત્યંત નિકટના ત્રણ સંગીઓએ કેટલાક પ્રમાણમાં એ નવજીવનના આદર્શને જાણ્યો ત્યારે તેઓ પ્રશંસા તથા ભયથી અવાક થઈને પૃથ્વીપર પડી ગયા, એ વાત્તાં તો સર્વના જાણવામાં છેજ, એટલે એના અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા નથી.

પિતા સાથેની એકતાના સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કારને મેળવીને, જીવનમાર્ગમાં વચ્ચે આવતા પ્રસંગોના સ્વામિત્વને પ્રાપ્ત કરીને તેમજ શરીરના મરણને પણ પરાજિત કરીને; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જે મહાન્ નિયમે તેનામાટે હતા તેજ નિયમે સર્વના માટે સમાન છે, એમ બતાવી દઈને ક્રાઈસ્ટે આપણને જીવનનો એક એવો તો આદર્શ આપ્યો છે કે જે આદર્શને આ સ્થાનમાં અને આ ક્ષણે જ ધારણ કરવાની આવશ્યકતા છે, અને એ આદર્શના યોગે જ ઉન્નતિની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે. એક વ્યક્તિએ (ક્રાઈસ્ટે) પ્રથમ વિજય મેળવ્યો છે અને અન્ય સર્વ જનોએ હવે વિજય મેળવવાનો છે. પ્રથમ કેવળ પોતામાટે

એ સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરીને ચારપછી જેજસુ ક્રાઇસ્ટે પિતા સાથેની એકતાના એ મહાન નિયમનું અન્ય જનોને પણ દર્શન કરાવ્યું હતું અને એ ઉદાત્તવૃત્તિના યોગે જ જેજસુ ક્રાઇસ્ટ વિશ્વનો મહાન પરિત્રાતા થયેલો છે.

વિશ્વના જે જે મહાન ઉપદેશકો થઈ ગયા છે, તેમના સંબંધમાં તેમના અનુયાયી જનોના અથવા શિષ્યજનોના હસ્તે જે એક અક્ષમ્ય પ્રમાદ નિરંતર થયા કરે છે તે એ છે કે, તે ઉપદેશકોનાં જીવન તથા ઉપદેશો કરતાં તેમના વ્યક્તિત્વ કિંવા અવતારને જ અધિક મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. આવો જ પ્રમાદ ક્રાઇસ્ટના સંબંધમાં પણ થતો જેવામાં આવે છે અને તેથી મારો એ જ ઉપદેશ છે કે, આવો પ્રમાદ ન કરો; ક્રાઇસ્ટનાં જીવન તથા ઉપદેશોને બદલે કેવળ તેના અવતાર અથવા વ્યક્તિત્વને જ મહત્ત્વ ન આપો. અત્યારે જે કેટલાકો મૃત ક્રાઇસ્ટનો જ લોકોને બોધ કરાવ્યા કરે છે, તેમનામાંના જ જે તમો પણ એક હો, તો મારી તમારાં ચરણોમાં અત્યંત માનપૂર્વ એ જ નમ્ર પ્રાર્થના છે કે, માનવજાતિના કલ્યાણનો વિચાર કરીને, ક્રાઇસ્ટના ઉપદેશને હૃદયમાં અગ્રસ્થાન આપીને ઈશ્વરને ખાતર તમારા આવા પ્રકારના મૃત ક્રાઇસ્ટ વિષયક બોધથી લોકોના અમૂલ્ય સમયનો નાશ ન કરો, તમારા પોતાના સમયનો દુરુપયોગ ન કરો; તેમને રોટલાને બદલે પાણી ન આપો અને સજીવન સત્યના બદલામાં મૃત સ્વરૂપને લોકોનાં નેત્રો સમક્ષ રજૂ ન કરો. ક્રાઇસ્ટના પોતાના જ એ શબ્દો છે કે: “મૃતોને દાટવાનું કાર્ય મૃતોને જ કરવા દો!” (“Let the dead bury their dead.”) અને તમો મૃતોના સમુદાયમાંથી નીકળીને બહાર આવો. જેવી રીતે ક્રાઇસ્ટે સજીવન સત્યનો બોધ કરાવ્યો હતો,

તે જ પ્રમાણે તમે પણ સજીવન ક્રાંધસ્તનો જ યોધ કરાવો અને જેવી રીતે ક્રાંધસ્તે આંતરિક ઈશ્વરનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, તેવી રીતે તમે પણ આંતરિક ક્રાંધસ્તના ઉપદેશને જ લોકો સમક્ષ રજૂ કરો. આ તત્ત્વને તેના પારદર્શક સૌન્દર્ય તથા સામર્થ્ય સહિત શોધી કાઢો; જેવી રીતે એ તત્ત્વને જેજૂ સ્ ધિ ક્રાંધસ્તે શોધી કાઢ્યું હતું, તેજ પ્રમાણે તમે પણ શોધી કાઢો. તમે જ્યારે એ તત્ત્વના શોધક તથા સંપાદક થશો, ત્યાર પછી જ તમારાં ઉચ્ચારેલાં વચનો ભૂતકાળના મહાત્માઓ પ્રમાણે વિશ્વસનીય તથા પ્રામાણિક તરીકે સ્વીકારાશે. એ માર્ગને સ્વીકાર્યા પછી અન્ય જનોની મોટી સંખ્યાને તમે એ તત્ત્વના માર્ગમાં લઇ જઇ શકશો. એ તત્ત્વ તે એક અમૂલ્ય રત્ન છે, એમ જ તમારે નિશ્ચયપૂર્વક જાણી રાખવાનું છે.

આજ કાલના ધર્મોપદેશકોનો એક એવો સમુદાય છે કે, જેઓ જેજૂ સ્ ક્રાંધસ્તના ઉપદેશના જીવનદાયક તત્ત્વને કદાપિ જોઇ શક્યા નથી અને તેના પરિણામે લોકોને જીવનદાયક તત્ત્વ આપવાને બદલે જીર્ણ સ્વરૂપો, જીર્ણ સિદ્ધાંતો તથા જીર્ણ ભાવનાઓ આપીને ધર્મનો નાશ જ કર્યા કરે છે. આવા પ્રકારના ધર્મોપદેશકોના મુખ્ય પ્રયત્નો એ જ દેખાય છે કે, મનુષ્યોને મરવામાટે તૈયાર કરવાં. જર્મન ભાષામાં એક એવા અર્થની કિંવદંતી (કહેવત) પ્રચલિત છે કે: “ખીજ પંક્તિમાં પ્રથમ ન જાઓ!” (“Never go to the second thing first”). અને એ કિંવદંતી અનુસાર આપણને અસારે એવા મનુષ્યોની આવશ્યકતા છે કે, જેઓ પ્રથમ આપણને જીવનને કેવી રીતે ધારણ કરવું, એ તત્ત્વનો જ યોધ કરાવી શકે; કારણ કે, પ્રથમ પંક્તિમાં જીવન આવે છે અને મરણની સ્થિતિ દ્વિતીય પંક્તિમાં

છે. આ કારણથી એ કથન અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે કે, જીવનું કેવી રીતે એ તત્ત્વને જ્યાં એકવાર આપણે જાણી જઈએ છીએ અને આપણા તે જ્ઞાન અનુસાર જીવનને વીતાડીએ છીએ એટલે કે જીવીએ છીએ; એટલે પછી જેને આપણે મરણના નામથી ઓળખીએ છીએ, તે મરણ અતિશય સુંદરતાથી પોતાની વ્યવસ્થા પોતે જ કરી લે છે. અર્થાત્ જીવનની સંભાળ રાખવી એ જ એક માત્ર મરણને સુધારવામાટેનો પ્રશસ્ત તથા યોગ્ય માર્ગ છે; જીવનને ધિક્કારવાથી કિંવા ભૂલી જવાથી મરણ કદાપિ સુધરી શકતું નથી.

આવી રીતે લોકોને મરવામાટેની તૈયારીના ઉપદેશો અપાતા હોવાથી અસારે એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, લોકો એ નિર્માલ્ય અને ફાતરાં જેવા ઉપદેશોથી કંટાળતા જાય છે અને કેટલાક અદીર્ઘદર્શી લોકોના મુખમાંથી વારંવાર એવા ઉદ્ગારો નીકળતા સંભળાય છે કે, “ધીમે ધીમે હવે ધર્મનો સ્વર્ગવાસ થતો જાય છે; ધર્મ મરતો જાય છે!” ધર્મ મરતો જાય છે? પરંતુ અહીં પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે, કાઈ પણ વસ્તુનું, તેનો જન્મ થવા પૂર્વે જ, મરણ થઈ જાય, એ સંભવે છે ખરું કે? કદાપિ નહિ; કારણ કે, પ્રથમ પંક્તિમાં જન્મ હોય છે અને ભારપછીની પંક્તિમાં મરણનું સ્થાન હોવાથી જન્મ વિના મરણનો સંભવ હોતો જ નથી. એટલામાટે સત્ય વાર્તા તો એ જ છે કે, સાધારણ જનસમાજને માટે તો હજી ધર્મનો જન્મ થતો જાય છે અને પ્રતિદિવસની જીવનદાયક ધર્મવિષયક જાગૃતિનો તેમનામાં હજી અસારે જ આવિર્ભાવ કિંવા આરંભ થવા માંજો છે. આપણે અક્ષરના બાહ્ય આકારને ઉલ્લંઘીને તેના સત્ય જીવનદાયક તત્ત્વમાં પ્રવેશવાનો હજી અત્યારે જ આરંભ

કરીએ છીએ. હું વળી પણ પૂછું છું કે, શું ધર્મ મરતો જાય છે? નહિ નહિ; આવા પ્રકારની કેવળ કલ્પના થવી પણ સર્વથા અશક્ય અને અસંભવનીય છે. જેવી રીતે મનુષ્યનો આત્મા ઈશ્વરનો એક ભાગ છે, તે જ પ્રમાણે ધર્મ પણ મનુષ્યના આત્માનો એક ભાગ છે; અને તેટલામાટે જ્યાં સૂધી ઈશ્વર તથા મનુષ્યનો આત્મા અસ્તિત્વ ધરાવે છે, ત્યાં સૂધી તે ધર્મનો અંત કદાપિ થવાનો નથી તે નથી જ.

અત્યારે કેટલાક લોકોને જે ધર્મ મરી જતો દેખાય છે, તેનું મૂળ કારણ એ છે કે, સત્ય ધર્મના સ્થાનમાં કેવળ અમુક ધર્મસિદ્ધાન્તો અથવા માન્યતાઓ, ધર્મના બાહ્ય આકારો અને ધર્મસિદ્ધાન્તોના અમુક વાચ્યાર્થો તથા ધર્મની કેટલીક વિશિષ્ટ ક્રિયાઓ જ ધર્મનું સ્વરૂપ ધારીને ઊભાં છે અને તેમને જ ધર્મ તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આવ્યાં છે; પરંતુ પરમેશ્વરનો આપણે આ સ્થળે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવો જોઈએ કે, એ સર્વ પ્રતિબંધોનો હવે આ કાળમાં એટલી બધી ત્વરાથી અંત આવતો જાય છે કે, જેવો પ્રકાર પૂર્વકાળમાં કદાપિ કોઈના જોવામાં આવી શક્યો નથી. આ પ્રતિબંધોનો અત્યારે જે પ્રકારે નાશ થવા માંજો છે. તે જે પ્રકારમાંનો એક પ્રકાર એ છે કે, લોકોનો એક વિશાળ વર્ગ કે જે ધર્મના આવા ચોચલાથી કંટાળી ગયો છે અને તેને એ ચોચલાની એટલી બધી ધૂણા થઈ ગઈ છે કે, આવા ચોચલાને જ ધર્મ તરીકે સ્વીકારવા કરતાં તે કોઈપણ પ્રકારના ધર્મથી વિહીન રહેવાનું જ વધારે પસન્દ કરે છે; એટલે કે, એ વર્ગના લોકો જેવી રીતે હેમંત (પાનખર) ઋતુમાં વૃક્ષો પોતાનાં જીર્ણ પત્રોનો ત્યાગ કરવા માંડે છે, તેવી રીતે તેઓ ધર્મના એ મૃત સ્વરૂપનો ત્યાગ કરવા માંડી ગયા છે; એ જ પ્રમાણે

લોકોનો ખીજો એવો પણ એક મોટો વર્ગ છે કે જે વર્ગના લોકોમાં દિવ્યતાનો ઉદય થવા માંજો છે અને તેઓ પોતાના અંતરમાં જ ક્રાઇસ્ટનો તેના અદ્વિતીય સૌન્દર્ય તથા ઉદ્ધારક સામર્થ્ય સહિત સાક્ષાત્કાર કરવા લાગ્યા છે. અર્થાત્ જેવી રીતે વસંત ઋતુમાં વૃક્ષોમાં આવેલું નવીન જીવન શરત્કાલમાં વૃક્ષોને ચોટેલા જીર્ણ પત્રોને, નવીન પત્રોને સ્થાન અપાવવાના ઉદ્દેશથી, કાઢીને નીચે પાડી નાખે છે; તેજ પ્રમાણે આ નવજીવને જીર્ણ જીવનને દૂર કરવાના કાર્યનો આરંભ કરી દીધો છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ શીર્ણ પત્ર સમાન મૃત ધર્મનો જેવી રીતે અભારે સર્વત્ર લાગ થવા માંજો છે, તે રીતિને જોવાથી જો આપણને એક પ્રકારે આકર્ષણ તથા ઉત્સાહ થાય, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે.

આ કારણથી જે ધર્મોપદેશકો લોકોને રોટલાને બદલે પાષાણુ અને ધાન્યને બદલે ભૂસો અને ફૂસડી આપવાના પ્રયત્નોથી ધર્મની હાનિ કરતા જાય છે, તેમના સ્થાનમાં અદ્ય સમયને માટે પણ તેવા પુરુષોને આવવા ઘો કે જેઓ ઉપર્યુક્ત ઉચ્ચતર પ્રેરણા-ઓથી પ્રેરાયલા હોવાથી સજીવન હોય; અને ત્યાર પછી જેઓ ધર્મને મરતો જતો ધારે છે તેમને પુનઃ એ પ્રશ્ન પૂછવા ઘો કે, ધર્મ મરતો જાય છે કે કેમ ? “જે બળતો અંગારો હોય છે તે જ ખીજા અંગારામાં અગ્નિને પ્રકટાવી શકે છે; જુઝાર્ધ ગયેલા અથવા મરી ગયેલા અંગારાથી એ અગ્નિ પ્રકટાવી શકાતો નથી !” અર્થાત્ મૃત ઉપદેશકોનાં સ્થાનોમાં તે ઉપદેશકોને વિરાજવા ઘો કે જેમણે દિવ્ય આત્માની પ્રેરણાને પ્રાપ્ત કરેલી હોય અને તેના પરિણામે માનવજાતિમાટે જેઓ મહત્વનો તથા ઉપયોગી સંદેશ આપવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા હોય; તેમ જ એ પ્રેરણાના પ્રભાવથી જેઓ તે સંદેશને માનવ-જાતિ સમક્ષ એવા તો સૌન્દર્ય તથા સામર્થ્યપૂર્વક રજૂ કર-

વાની શક્તિ ધરાવતા હોય કે જેના પરિણામે અત્યેક આત્મા તે સંદેશનો દાસાનુદાસ અને અનુયાયી થઈ જાય! જ્યારે આવી વસ્તુસ્થિતિ થશે, ત્યારે આપણે દેવાલયો (Churches)-ની સ્થિતિમાં એક મહત્ત્વ પરિવર્તન થયેલું જોઈ અને અનુભવી શકીશું; એટલે જ્યારે આવી વસ્તુસ્થિતિ થશે, તે વેળાએ જે દેવાલયોમાં અત્યારે આમ તેમ વિખરાયલાં અને ધૂટાછવાયાં પાંચ પચીસ મનુષ્યો જ જોવામાં આવે છે, તે દેવાલયો મનુષ્યોવડે ઉભારાઈ જતાં દેખાશે અને મનુષ્યોને ત્યાં તિલ નાખવા જેટલી જગ્યા પણ ભાગ્યે જ મળી શકશે. “શૂક્તિને તોડી નાખો કે જેથી મોંઘું મોતી મળી શકે?” આપણને હવે બાઈબલ જેવા બીજા કોઈ નવીન ઈશ્વરદત્ત ગ્રંથ આદિની રચ માત્ર પણ આવશ્યકતા નથી; કિન્તુ આપણી પાસે જે ધર્મ છે, તેના જીવનદાયક તત્ત્વ અથવા આત્માને જાણી લેવાની જ આપણને અવશ્યકતા છે. અર્થાત્ જ્યારે આપણે તેમનાં જીવનદાયક તત્ત્વોને જાણવામાટે તૈયાર થઈશું, ત્યારે જ આપણને અન્ય નવીન તત્ત્વોનો સાક્ષાત્કાર થશે; ત્યાર પૂર્વે તેવાં નવીન તત્ત્વોનો આપણને કદાપિ સાક્ષાત્કાર થવાનો નથી.

મહાશય જૉન પલ્સફોર્ડ (John Pulsford) એક સ્થળે કહે છે કે:—“સમસ્ત વિશ્વમાં મનુષ્યના આત્માને જે આવશ્યકતા છે તે કેવળ જીર્ણ અને માની લીધેલા ધર્મવિશેષનાં સુંદર દેખાતાં બાપણોમાં જ બદ્ધ થઈ રહેવાની આવશ્યકતા નથી; કિંતુ અત્યાર સૂધીમાં ધર્મની જે ભાવનાઓ મનુષ્યોના જાણવામાં આવી છે, તેના કરતાં અધિક ઉજાળ અને અધિક બળવતી ઈશ્વરપ્રેરિત ભાવનાઓથી બદ્ધ, અને મુગ્ધ થવા માટેની સ્વતંત્રતાને પ્રાપ્ત કરવાની જ આવશ્યકતા છે; એ બળવતી

ભાવનાથી અંતઃકરણને સ્નિગ્ધ કરવાની આવશ્યકતા છે. હું મારા પોતાના અનુભવના બળથી એ તો દૃઢતાપૂર્વક જણાવી શકું છું કે, જેવી રીતે વસંતકાળનો પ્રભાત નભોમંડળમાટે અનુકૂલ કિંવા ઉપયુક્ત હોય છે, તે જ પ્રમાણે એ દિવ્ય શ્વાસ અથવા દિવ્ય ભાવના માનવ-આત્માના સ્વભાવની આવશ્યકતાઓમાટે અત્યંત અનુકૂલ તથા ઉપયોગી છે. ઈશ્વરનો શ્વાસ મનુષ્યના મનને તેની પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે વિકાસને પામવાની જેટલી સ્વતંત્રતા આપે છે અને ઈશ્વરના શ્વાસથી મનુષ્યનું અંતઃકરણ જેટલા વિકાસને પામી શકે છે, તેટલા પ્રમાણમાં પ્રભાતકાલિક વાયુલહરીના યોગે વૃક્ષોનો વિકાસ પણ ભાગ્યે જ થઈ શકે છે; આત્માના મધ્યચક્રને ગતિમાન કરનાર ઈશ્વરના શ્વાસ સમાન ખીન્ને કોઈ પણ પદાર્થ છે જ નહિ; અર્થાત્ જ્યાં ઈશ્વરનો શ્વાસ આવીને આત્માના મધ્યચક્રને ગતિમાન કરે છે, ત્યાં પછી સમસ્ત મનુષ્ય એટલી સીમા પર્યન્ત ગતિમય થઈ જાય છે કે તેના યોગે તેની ઇન્દ્રિયો તે નવીન ઇન્દ્રિયો થઈ જાય છે, તેની મનોવાસનાઓ નવી મનોવાસનાઓ થાય છે અને તે જ પ્રમાણે તેની બુદ્ધિ, પ્રીતિ તથા કલ્પનાશક્તિ આદિનો પણ સર્વથા નવીન જન્મ થયેલો જ દેખાય છે. એ ઈશ્વરના શ્વાસના પ્રભાવથી જે મનુષ્યમાં આવા પ્રકારનું પરિવર્તન થાય છે, તે પરિવર્તન તે પોતે જેને જાણી શકે તેના કરતાં મહત્તર હોય છે; એટલે કે, ઈશ્વરનો શ્વાસ તેનામાં જે શક્તિઓનો આવિર્ભાવ તથા વિકાસ કરે છે, તે પોતામાંની વિકસિત શક્તિઓને જોઈને તે મનુષ્ય પોતે પણ આશ્ચર્યથી દિગ્મૂઢ જેવો થઈ જાય છે. તે પોતાની પ્રકૃતિને એક અવર્ણનીય અથવા અનિર્વાચ્ય વસ્તુ તરીકે નિહાળે છે અને તેથી તેનો એવો દૃઢ ભાવ બંધાઈ જાય છે કે, ભવિષ્યના

લંડારમાં અવશ્ય એના કરતાં પણ અધિક અકલ્પનીય આશ્ચર્યો
 ભરેલાં હોવાં જોઈએ. મનુષ્યની સર્વ શાશ્વત આશા અને
 ઈશ્વરના અસ્તિત્વનું જે પ્રમાણ છે તે આમાં જ છે કે જેના
 માટેની હું મારા પાઠકોને લલામણુ કરી રહ્યો છું. ત્યારે હવે
 ઈશ્વરના શ્વાસને આત્મામાં નવીન વસંત ઋતુને પ્રકટાવવા ઘો,
 તેના અત્યંત ગહનતામાં દટાઈ ગએલા જંતુઓને પાછા સજીવન
 થવા ઘો અને સ્વર્ગના સામ્રાજ્ય લણી દોરાઓ; આવી સ્થિતિમાં
 આવ્યા પછી અત્યારે જેવી રીતે તમને બાહ્ય વિશ્વનો અનુભવ
 થાય છે, તે જ પ્રમાણે તમારા પોતાના અંતરમાંથી જ તમને
 ઈશ્વરના પ્રામાણ્યનો પણ સાક્ષાત્કાર થવા માંડશે. ખરેખર
 ઈશ્વરના પ્રામાણ્યનો સાક્ષાત્કાર થતાંની સાથે જ વિશ્વ તથા પ્રકૃતિ-
 (માયા) વિષયક તમારા બાહ્ય તથા કૃત્રિમ અનુભવ કરતાં જીવન-
 વિષયક તમારો આંતરિક અનુભવ તેમ જ ઈશ્વરમાંની તમારી
 અસીમ આશા તમને વિશેષ નિકટમાં વિચરતાં દેખાશે.”

આ વિશ્વમાં શક્તિનું મૂળસ્થાન તો સર્વત્ર એક જ છે;
 અર્થાત્ તમે ગમે તે હો, એક ચિત્રકાર હો, એક વક્તા હો,
 એક ગાયક હો, એક ગ્રંથકાર હો અથવા તો એક ધર્મોપદેશક
 હો, તમે ગમે તેવા પ્રકારના વ્યવસાયી હો; તો પણ એટલું
 તો તમારે અવશ્ય જાણી રાખવાનું છે કે, ગુપ્ત શક્તિને ચતુર્ભુજ
 કરીને પોતાની બંદિની બનાવવામાટે તમારે અનંત શક્તિ
 (પરમાત્મા) સાથે મળીને જ કાર્ય કરવાનું છે કે જેથી તે શક્તિ
 નિરંતર તમારામાં કાર્ય કર્યા કરે અને પોતાને પ્રકટ કરતી
 રહે. જો તમે અનંત શક્તિ સાથે મળી હળીને કાર્ય કરવામાં
 નિષ્ફળ નીવડશો, તો પછી કોઈ પણ કાર્યમાં તમને સફળતા
 મળવાની નથી, એમ જ તમારે માની લેવું. જો તમે અનંત

શક્તિ સાથે મળીને કાર્ય કરવામાં સફળતાને ન મેળવી શકે, તો પછી તમે જે કોઈ પણ કાર્ય કરશો, તે તમારું કાર્ય ગમે તેટલી ઉત્તમતાથી કરાયલું હશે, તોપણ તૃતીય કિંવા ચતુર્થ પંક્તિનું જ થશે, ભાગ્યયોગે કદાચિત્ કોઈવાર દ્વિતીય પંક્તિનું થાય એટલું જ; પરંતુ તે કાર્ય કદાપિ પ્રથમ પંક્તિનું તો થવાનું નથી તે નથી જ. અર્થાત્ ઈશ્વરની સહકારિતાવિનાના કોઈ પણ કાર્યમાં તમે સર્વોત્કૃષ્ટતાને મેળવો, એ તો તમારામાટે તમારે અશક્ય અને સર્વથા અસંભવનીય જ સમજવાનું છે.

તમે જેટલા પરિમાણમાં તમારા આત્માના સામર્થ્યને જાણી શકશો, તેટલા જ પ્રમાણમાં કોઈ પણ દિશામાંના તમારા કાર્યમાં તમે સફળતાને પ્રાપ્ત કરી શકશો. જ્યાં સૂધી તમે કેવળ આ જડ શરીર અને જડ બુદ્ધિની સીમામાં જ રહ્યા કરશો, ત્યાંસૂધી તમારી પોતાની જ નિર્મેલી તે સીમાને ઉલ્લંઘીને તમે જરા પણ આગળ વધી શકશો નહિ. જ્યારે તમે અનંત જીવન સાથેની તમારી એકતાના સાક્ષાત્કારના પ્રદેશમાં આવી લાગશો, અને અનંતશક્તિની એકતાને અનુભવશો; એટલે કે, તમારા અંતઃકરણનાં દ્વારોને એવી રીતે ખુલ્લાં રાખશો કે જેથી તે અનંત જીવન, અનંતશક્તિ તેમાં પ્રવેશીને તમારા દ્વારા કાર્ય કરી શકે, ત્યારે અને ત્યારે જ તમારા જાણવામાં આવશે કે, તમોએ હવે જીવનના એક સર્વથા નવીન દૃશ્ય કિંવા નવીન સ્વરૂપમાં જ પ્રવેશ કર્યો છે અને એ પછી તમે નિરંતર વૃદ્ધિગત શક્તિના ભોક્તા સ્વામી થશો. આવી અવસ્થામાં તમારું અંતઃકરણ પવિત્ર થવાથી તમારું જળ દશ મનુષ્યોના જળ જેટલું થઈ જશે અને તે વેળાએ જ તમો આ પ્રમાણેના ઉદ્ગાર કાઢી શકશો કે:-

- “ O God ! I am one forever,
 With Thee by the glory of birth;
 The celestial powers proclaim it,
 To the utmost bounds of the earth.
 “ I think of this birthright immortal,
 And my being expands like a rose;
 As an odorous cloud of incense,
 Around and above me flows.
 “ A glorious song of rejoicing,
 In an innermost spirit I hear,
 And it sounds like heavenly voices,
 In a chorus devine and clear.
 “ And I feel a power uprising,
 Like the power of an embryo god;
 With a glorious wall it surraonds me,
 And lifts me up from the sod.”
- “તવ સંગ ઈશ્વર ! એક છું હું જન્મના અધિકારથી;
 હું બિન્ન તારાથી નથી તું બિન્ન મારાથી નથી.
 જે શક્તિઓ છે સ્વર્ગની તે સકલ પૃથ્વીપટમહી;
 એ એકતાને વ્યક્ત કરતી, દ્વૈતને બાધે નહીં.
 “એ જન્મસિદ્ધ અને અમર અધિકારના સુવિચારથી;
 મમ હૃદય વિકસે પુષ્પ સમ આનંદના આકારથી.
 હૃત્પત્ત સુરભિસમેત મેઘો ધૂપના થઈ જાય છે;
 મમ મસ્તકે ને આસપાસ વિલાસથી જ છવાય છે.
 “મમ આત્માના આંતરિક પટમાંથી હું જે સાંભળું;
 આનંદનું તે દિવ્ય છે સંગીત સુખકર ને બહું.
 સ્વર્ગીય ધ્વનિ સમ નાદ તે માધુર્યમય જાણે મને;
 સુસ્પષ્ટ દિવ્ય સુગાન જાણે દેવ ગાતા હોયને !

“કો શક્તિ એવી અંતરે ઉત્પત્તિ થતી દેખાય છે;
કે જે મહાપરમાત્મશક્તિ સમાન, માન, જણાય છે.
તે ચળકતી દીવાલ સમ ઘેરે મને ચોમેરથી;
જામાણમાં લઈ નય છે કાઠી ધરાના ઘેરથી.

૬ સર્વ પદાર્થોની વિપુલતા-સમૃદ્ધિશાળી થવાનો નિયમ

પરમાત્મા અષ્ટ સિદ્ધિ* તથા નવ નિધિના સ્વામી છે અને આ વિશ્વની વસ્તુઓને દશ્ય સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરનાર પણ તે જ છે. એવા અનન્ત શક્તિશાળી પરમાત્મા સાથે જેની એકતા થઈ ગયેલી હોય છે, તે મનુષ્ય જેવી રીતે ચુંબક લોહને પોતા પ્રતિ આકર્ષે છે, તે જ પ્રમાણે વિશ્વમાંની કોઈ પણ વસ્તુને પોતા પ્રતિ આકર્ષી શકે છે.

જેના અંતઃકરણમાં નિરંતર દરિદ્રતાના વિચારોનું જ સાત્રા-જ્ય રહ્યા કરે છે, તે મનુષ્ય નિરંતર સંપૂર્ણ દરિદ્રાવસ્થામાં જ રહ્યા કરે છે અને તેને સદા સર્વદા બહુધા દરિદ્રતા અને દરિ-દ્રતાના પ્રસંગો જ પ્રાપ્ત થયા કરે છે. જે અમુક મનુષ્યના મનમાં સમૃદ્ધિશાલિતાના વિચારોનો જ પ્રવાહ વહ્યા કરે છે, તો તે

* “અણિમા લઘિમા પ્રાપ્તિઃ પ્રાકામ્યં મહિમા તથા ।

ઈશિત્વં ચ વશિત્વં ચ તથા કામાવસાયિતા” ॥

અર્થાત્ “અણિમા, લઘિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય, મહિમા, ઈશિત્વ, વશિત્વ અને કામાવસાયિતા એ પ્રમાણેની શાસ્ત્રમાં આઠ સિદ્ધિઓ મનાયેલી છે.”

† “મહાપદ્મ પદ્મ શંખો મકરકચ્છપૌ ।

મુકુન્દકુન્દનીલાશ્ચ સર્વશ્ચ નિઘયો નવ” ॥

એટલે કે:—“મહાપદ્મ, પદ્મ, શંખ, મકર, કચ્છપ, મુકુન્દ, કુન્દ, નીલ અને અર્વ એ નવ કુબેરના નિધિ (બંડાર) કહેલા છે.”

વિચારોના યોગે વિશ્વની સમૃદ્ધિપ્રદા મહતી શક્તિ અવશ્ય તેને અનુકૂળ થાય છે, અને તેની સહાયતાથી આજે નહિ તો કાલે તે અવશ્ય સમૃદ્ધિશાળી થઈ જાય છે. આકર્ષણનો નિયમ સૃષ્ટિના સાર્વકાલિક અને સાર્વત્રિક નિયમોમાંનો જ એક નિયમ છે અને એ નિયમ સાથે સંબંધ ધરાવનાર એક મહત્ અને અપરિવર્તનીય સત્ય એ છે કે પ્રત્યેક વસ્તુ પોતાની સંજ્ઞાતીય વસ્તુને પોતા પ્રતિ આકર્ષતી રહે છે. અર્થાત્ જ્યારે વિશ્વના સર્વ પદાર્થોના કર્તા પરમાત્મા સાથે આપણી એકતા થઈ જાય છે, એટલે પછી સૃષ્ટિના વસ્તુસમુદાયોમાંથી આપણી આવશ્યકતા પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓને વિપુલતાથી પ્રાપ્ત કરી લેવાની શક્તિ પોતાની મેળે જ આપણને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. એ શક્તિની પ્રાપ્તિથી જે સ્થિતિને આપણે જે સમયમાં પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છીએ, તે સ્થિતિને તે ક્ષણેજ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિનો આપણામાં આવિર્ભાવ થાય છે.

સર્વ શાસ્ત્રોનો એ જ સિદ્ધાન્ત છે કે, દિવ્ય સત્ય પરમાત્મા પ્રમાણેજ નિત્ય તથા અક્ષય છે, એટલામાટે તેનું અસ્તિત્વ આજ પર્યન્ત હતું અને અત્યારે પણ છે; પરંતુ જ્યાં સૂધી આપણને તેનું જ્ઞાન ન થાય, જ્યાં સૂધી આપણે તેને આપણા કાર્યમાં ન યોજીએ, ત્યાં સૂધી આપણામાટે તેનું હોવું અને ન હોવું સમાન જ છે. ઈશ્વર સર્વ પદાર્થોને પોતાના અધિકારમાં અને પોતાના હસ્તમાં રાખતો હોવાથી આપણી વાણીમાં, આપણી જીવિતમાં, આપણા આચારમાં અને આપણા વિચારમાં જેટલા પરિમાણમાં ઈશ્વરત્વનો વિસ્તાર ચમકતો જશે, તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણને તે આપણી ઇચ્છિત વસ્તુઓ પ્રાપ્તો જશે. અમુક વસ્તુને લેવા-માટેની યોગ્યતાને જેટલા પરિમાણમાં આપણે મેળવીએ છીએ, તેટલા પરિમાણમાં જ ઈશ્વર આપણને તે વસ્તુ આપે છે.

લક્ષ્મી તથા સરસ્વતીનો પરસ્પર વૈરભાવ છે, એ પુરાતન કવિકલ્પનાના અસ્તિત્વનો કોઈ મૂળ આધાર છે જ નહિ. એ જ પ્રમાણે ધર્મનિષ્ઠા તથા સમૃદ્ધિના પણ પરસ્પર વૈમનસ્યની કલ્પના કેટલાકોના મસ્તિષ્કમાં ગૃહ કરીને બેઠેલી છે; પરંતુ એ કલ્પનામાં પણ વર્ણવવા યોગ્ય કંઈ પણ તત્ત્વ નથી. દેહ તથા આત્માના પરસ્પર વૈરભાવને માની લઈને આત્મોન્નતિની પ્રાપ્તિ-માટે અપવાસ કરીને, પંચાગ્નિ સાધન કરીને અથવા તો હઠ-યોગની પ્રક્રિયા કરીને દેહને દંડ આપવાનો ઉન્માદ જેમના મસ્તિષ્કમાં ભૂતની પેઠે ભરાઈ બેઠો છે, તે પુરુષોના અલૌકિક મસ્તિષ્કમાંથી જ આવી કલ્પનાઓ અવતારમાં આવી છે. મનુષ્યના જીવન સંબંધિની તેમની કલ્પના સર્વથા એકપક્ષીય, અપૂર્ણ તથા ઉન્માદપૂર્ણ હોવાથી જ તેઓ ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યની દરિદ્રતાને ઈશ્વરીય યોજના સમજ્યા કરે છે. જેમને સત્ય વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયેલી છે, તે જ સત્ય ધર્મનિષ્ઠ છે અને વિજ્ઞાની મનુષ્ય પોતાના સામર્થ્ય તથા પોતાની શક્તિનો નિરંતર સત્કાર્યમાં જ વ્યય કરતા હોવાથી સૃષ્ટિદેવી દૈવી નવ નિધિના પ્રવાહને નિરંતર તેમના પ્રતિ વહેવડાવતી જ રહે છે. તેમને જેટલી આવશ્યકતા હોય છે, તેટલી સંપત્તિ વિપુલતાથી તેમને મળ્યા કરે છે. જ્યારે સૃષ્ટિના ઉચ્ચતમ નિયમોમાં આપણી સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા બંધાઈ જાય છે, તે વેળાએ દરિદ્રતાની બીતિ આપણા અંતઃકરણમાં અધિકારને જમાવવાના કાર્યને ત્યાગીને પલાયન કરી જાય છે.

શું ત્યારે અત્યારે તમારી નોકરી છૂટી ગયેલી છે? જો એમ જ હોય, તો ‘હવે મને બીજી નોકરી મળવાની નથી અને મારું શું થશે?’ એવા પ્રકારના ભયને તમારા અંતઃકરણમાં કદાપિ સ્થાયિ ભાવથી દૃઢ થવા દેશો નહિ; કારણ કે, અંતઃ-

કરણમાં આવા પ્રકારની ભીતિની દૃઢતા થઈ જવાનું બહુધા એજ પરિણામ થશે કે, કાં તો દીર્ઘકાળપર્યન્ત તમને નોકરી મળશેજ નહિ અને કદાચિત્ મળશે, તો અત્યંત કનિષ્ઠ પ્રકારની અને થોડા પગારનીજ મળવાની. તમારી પરિસ્થિતિ ગમે તેવી હોય, છતાં પણ તમારે પોતાના આત્મામાં એવો દૃઢતમ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ કે, તમારામાં એક એવી તો વિલક્ષણ તથા સૂક્ષ્મ શક્તિનો નિવાસ છે કે જેના યોગે આજે તમને જે સ્થિતિ સર્વથા અતિકૂલ તથા હાનિકારક દેખાય છે, તેના પર સંપૂર્ણ વિજય મેળવીને તે સ્થિતિને કાલે તમે પોતાને અનુકૂલ તથા લાભદાયક બનાવવાને સર્વ પ્રકારે સમર્થ છો. તમારી તે શક્તિઓને ચાલન આપો એટલે તેના યોગે એક એવા ચુંબકનો ઉદ્ભવ થશે કે તે તમારા માટે નોકરીને લોહની પેઠે આકર્ષી લાવશે અને તે નોકરી પણ સાધારણ નહિ, કિંતુ તમારી આગળની ગયેલી નોકરી કરતાં હજાર દરજ્જે સારીજ હોવાની; માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ એક સમય તમારા માટે એવો પણ આવવાનો કે, જ્યારે તમે તે જૂની નોકરીના જવામાટે ઈશ્વરનો ઉપકાર જ માનશો અને તેને કદાપિ સ્મરણમાં પણ લાવશો નહિ.

વિશ્વગત સકલ ચરાચરનો ઉત્પાદક તથા નિયામક પર-માત્મા કે જે સમસ્ત સૃષ્ટિનો સંચાલક છે, તેને ઓળખો અને તે સાથે એ વાર્તાને પણ ધ્યાનમાં રાખી લ્યો કે, વિચાર એક એવી પ્રબળા શક્તિ છે કે જે તેનો બુદ્ધિમત્તાથી ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તેનું સામર્થ્ય અત્યંત વિલક્ષણ તથા કલ્પનાતીતજ થઈ જાય છે. એટલા માટે તમે એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખો અને દૃઢ વિચાર બાંધી લ્યો કે, યોગ્ય સમયમાં યોગ્ય માર્ગથી તમને યોગ્ય વ્યવસાયની અવશ્ય પ્રાપ્તિ થશે જ અને જ્યારે

એ પ્રમાણે તમારો ઇચ્છિત વ્યવસાય તમને મળી જશે, ત્યારે જ તમે તેને ઓળખી શકશો. અર્થાત્ આવા પ્રયત્ન વિચારને ધારી લ્યો, તમારા વિચારને કદાપિ શિથિલ કિંવા નિર્બળ થવા ન દો અને આશાને કદાપિ ન લાગો—તે વિચારવૃક્ષને નિરંતર આશા-જળનું સિંચન કરતા રહો. તમારી આ ક્રિયા તે એક તે આધ્યાત્મિક વર્તમાનપત્રમાંના વિજ્ઞાપન (જાહેર ખબર) સમાન થઈ પડે છે કે જે આધ્યાત્મિક વર્તમાનપત્રની ગ્રાહકસંખ્યા અત્યંત વિશાળ છે અને જેનો પૃથ્વીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી એકસરખો પ્રસાર થયેલો છે, અને તે સાથે જેની ખ્યાતિ પણ અસીમ છે. આ આધ્યાત્મિક વર્તમાનપત્રમાંના તમારા વિજ્ઞાપનથી તમને જેટલો લાભ મળવાનો સંભવ છે, તેનો ચત્તાંશ લાભ પણ તમને અન્ય આધિભૌતિક વર્તમાનપત્રોમાં વિજ્ઞાપન આપવાથી મળવાનો નથી; અર્થાત્ સૃષ્ટિના ઉચ્ચ નિયમો સાથેના ઐક્યભાવને તમે જેટલા પ્રમાણમાં વૃદ્ધિગત કરતા રહેશો, તેટલા પ્રમાણમાં તમારા એ આધ્યાત્મિક વર્તમાનપત્રમાંના વિજ્ઞાપનનું યોગ્ય અને સુખદ પરિણામ થતું રહેશે.

જ્યારે વર્તમાનપત્રોમાંના ‘જોઇએ છે’ ના મથાળાંવાળા કૉલમોને વાંચો, તે વેળાએ સાધારણ પદ્ધતિથી તેમનું વાંચન કરશો નહિ; કિન્તુ તે વેળાએ તમારી આંતરિક ઉચ્ચતર શક્તિઓને ચાલન આપીને તેમનો ઉચ્ચતર ભાવોમાં પ્રવેશ કરાવો. અર્થાત્ જ્યારે તમે વર્તમાનપત્રને પોતાના હાથમાં લ્યો, તે વેળાએ આવી માનસિક અવસ્થાને ધારણ કરો; કારણ કે, એ માનસિક અવસ્થા તે વિજ્ઞાપનમાંની નોકરી તમારા લાયકની છે કે નહિ એનું તમને તત્કાળ જાન કરાવી દેશે અને તે વેળાએ જ તમારું અંતઃકરણ તે નોકરીને સ્વીકારવાની હા પાડે, તો

પછી તે પ્રમાણે વર્તવામાં તમારે પણ માત્રનો પણ વિલંબ કરવો નહિ; કારણ કે, અંતઃકરણનો નાદ તે આત્માનો જ નાદ છે અને આત્માચાર કદાપિ નિષ્કળ નીવડતો જ નથી.

હવે એમ ધારી લ્યો કે તમને નોકરી મળી તો ખરી, છતાં તે નોકરી બરાબર તમારી ઇચ્છા પ્રમાણેની નથી; અને તમે એના કરતાં વધારે સારી નોકરી મેળવવાની યોગ્યતા ધરાવનારા છો; તો એવી વેળાયે તે નોકરીમાં પ્રવેશ કર્યા પૂર્વે તમે તમારા અંતઃકરણમાં એવા વિચારને સ્થાન આપો કે, આ નોકરી તમને ઉચ્ચ પદવીપર ચઢાવનારી માત્ર એક સીડી જ છે. આ વિચારને સ્થિરતાથી ધારો, તેને દૃઢ કરો, તેમાં વિશ્વાસ રાખો, આશાને હૃદયમાં સ્થાન આપો અને તત્કાળ જ નોકરી તમને મળેલી હોય તે નોકરીનું કાર્ય શુદ્ધ બુદ્ધિ તથા પ્રયત્નતાથી કરતા રહો. આમ વર્તવાથી તમને પોતાની મેળે જ એવા અવસરોની પ્રાપ્તિ થશે કે જે અવસરો તમને બહુજ સારી અને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણેની જ નોકરીને મેળવી આપવાના કાર્યમાં તમારા પરમ સહાયક થઈ પડશે. પરંતુ એથી વિરુદ્ધ જો તમે પોતાની અભારની નોકરીનું કાર્ય એકનિષ્ઠાથી નહિ કરો, તો તેના યોગે તમને ઉન્નત દશાને બદલે અવનત દશાની પ્રાપ્તિ થશે, એટલે કે, તમને અભારની નોકરી કરતાં ઉંચા પ્રકારની નોકરી મળશે નહિ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ કદાચિત્ તમે આના કરતાં પણ નીચા પ્રકારની નોકરીપર ધકેલાઈ જશો. તમે તમારી વર્તમાન નોકરીનું કાર્ય સત્ય અંતઃકરણ અને એકનિષ્ઠાથી કરતા રહો; કારણ કે, જો તમે એમ નહિ કરો, તો તમારી ઉન્નતિ વિષયક સર્વ મહત્વાકાંક્ષાઓ સર્વથા વ્યર્થ થઈ જશે અને તમે ઉન્નતિના ઉચ્ચતમ શિખર-પર ચઢવાને બદલે અવનતિની ગહનતમ ગર્તામાં જ જઈ પછડાશો.

સમૃદ્ધિશાળી કિંવા વૈભવશાળી થવાનો એ જ નિયમ છે. જે તમારાપર કદાચિત્ કોઈ અચાનક આપત્તિ આવી પડે, તો તેથી કદાપિ હતાશ થશે નહિ; કિંતુ એવી આપત્તિની વેળામાં તમારા અંતઃકરણમાં એ જ વિચારપ્રવૃત્તિ રાખજે કે, ‘મારા સારા દિવસો પણ શીઘ્ર જ આવવાના છે અને તેથી મને સત્વર જ સારી દશાની પ્રાપ્તિ થશે અને થશે જ !’ એ માર્ગનું અવલંબન કરવાથી આજે જે વાર્તા વિચારસૃષ્ટિમાં આશાના રૂપમાં રહેલી છે, તેને દૃશ્ય સૃષ્ટિમાં મૂર્ત સ્વરૂપ આપીને તમારી આશાને સફળ કરવાનું કાર્ય આંતરિક અતિ સૂક્ષ્મ અને અમોઘ શક્તિ અત્યંત ત્વરાથી કરવા માંડશે. વિચારશક્તિ એક અત્યંત વિલક્ષણ વસ્તુ છે. વિચારરૂપ બીજને ઉત્તમ ભૂમિમાં વાવો અને તેમાં ઉત્તમ ખાતર નાખો અને પછી જુઓ કે તેમાંથી જે કલ્પ-વૃક્ષનો ઉદ્ભવ થાય છે, તે તમારી સર્વ મનઃકામનાઓને પૂર્ણ તથા સિદ્ધ કરી બતાવનાર છે કે નહિ.

“મારું ભાગ્ય ફૂટી ગયું છે !” આમ કહીને રોવા ફૂટવામાં સમયનો દુરુપયોગ કરવાને બદલે જે તે જ સમયનો પોતાની વર્તમાન સ્થિતિને સુધારવાના કાર્યમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તેથી બહુ જ સારો લાભ મળવાનો સંભવ છે. ‘હું સત્વર જ સુસંપન્ન તથા સમૃદ્ધ દશાને પ્રાપ્ત કરી શકીશ !’ એવા પ્રકારના વિચારોને જ નિરંતર તમારે તમારા અંતઃકરણમાં લાવવા જોઈએ. ‘હું સત્વર જ ઇચ્છિત ઋદ્ધિ સિદ્ધિનો સ્વામી થવાનો છું !’ એવા નિશ્ચયપૂર્વક ઉદ્ગારોનું જ નિરંતર મનન થવું જોઈએ, એ ઉદ્ગારોને શાંત તથા સ્વસ્થ ચિત્તથી કાઢવા જોઈએ અને એ ઉદ્ગારો પ્રબળ તથા નિશ્ચયાત્મક હોવા જોઈએ. સમૃદ્ધિમાં તમારો વિશ્વાસ દૃઢ તથા અવિચલ હોવો જોઈએ. ‘હું અવશ્ય સમૃદ્ધિશાળી થઈશ !’ એવી જે તમારી દૃઢ આશા હશે, તો તેથી

તમારા એ વિશ્વાસને ઉત્તેજન મળશે. જ્યાં તમે તમારા આચરણને આવા પ્રકારનું બનાવ્યું, એટલે પછી એના યોગે તમે પોતે પોતાની ઇષ્ટ સમૃદ્ધિને આકર્ષનાર ચુંબક બની જશો. જે વસ્તુની તમને અભિલાષા હોય, તે વસ્તુના ઉદ્દગારોને કાઢવામાં કોઈ પણ પ્રકારની શંકા રાખવી જ નહિ; કારણ કે, પોતાની અભિલાષાના ઉદ્દગારોને કાઢવાથી તમારી વિચારસૃષ્ટિમાંની વાત્તાને મૂર્તિ એટલે કે દૃશ્ય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે અને એવી રીતે તમારી આજ્ઞાને સફળ કરનારી સૂક્ષ્મ તથા પ્રબળ શક્તિના તમારા હસ્તે ઉપયોગ થવા માંડે છે. અમુક વસ્તુની તમને આવશ્યકતા હશે અને તે વસ્તુની પ્રાપ્તિથી પોતાની શારીરિક તથા માનસિક ઉન્નતિને મેળવવાની તેમજ તેવીજ ઉન્નતિ બીજાઓને પણ મેળવી આપવાની તમારી હાર્દિક અભિલાષા હશે, તો તે વસ્તુ યોગ્ય સમયમાં, યોગ્ય પ્રકારે અને યોગ્ય સાધનદ્વારા પોતાની મેળે જ તમને પ્રાપ્ત થઈ જશે, એ નિઃસંશય છે.

મારી એક પરિચિતા યુવતિ અબળાને અદ્વપકાળ પૂર્વે અચાનક નાણાંની અત્યંત આવશ્યકતા હતી અને તેને એ નાણાં કોઈ એક ઉત્તમ કાર્યમાટે જોઈતાં હતાં. ‘મને જોઈતાં નાણાં શામાટે ન મળવાં જોઈએ?’ એનું કોઈ પણ યથેષ્ટ કારણ તેના જોવામાં આવી શક્યું નહિ. તે એક એવી અબળા છે કે જેને પોતાની આંતરિક શક્તિઓનું યોગ્ય જ્ઞાન થઈ ગયેલું છે; અર્થાત્ તેણે તત્કાળ આપણી ઉપરિનિર્દિષ્ટ માનસિક અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી લીધી. પ્રાતઃકાળમાં કેટલાંક ક્ષણોપર્યન્ત તે મૌનને ધારીને બેસી રહી અને એવી રીતે તેણે વિશ્વની મહત્તી શક્તિ સાથે પોતાની એકતા કરી લીધી. તે જ દિવસના સૂર્યનો અસ્ત પણ હજી થયો ન હોતો, તેવામાં એક ગૃહસ્થ તેની પાસે આવ્યો. કે જે ગૃહસ્થ તે યુવતિના એક પરિચિત કુટુંબમાંનો જ એક પુરુષ

હતો. તે ગૃહસ્થે તેને પૂછ્યું કે:—“મારા કુટુંબમાં એક મહત્ત્વનું કાર્ય છે અને તે તમારા હાથે થવાનો સંભવ છે, તો તે કાર્ય તમારાથી કરી શકાશે કે કેમ?” તે ગૃહસ્થે જે કાર્ય તેને સોંપવાની ઇચ્છા દર્શાવી તે કાર્ય અત્યંત મહત્ત્વનું હોવાથી પ્રથમ તો તે યુવતિ વિચારમાં જ પડી ગઈ કે, ‘આવું મહત્ત્વનું કાર્ય મને શા કારણથી સોંપવામાં આવે છે!’ પરંતુ ચાર પછી તરત જ તેણે પોતાના મનમાં ધાર્યું કે: “જ્યારે મને ઘરઘેટાં બોલાવવામાં આવી છે, તો મારે એ કાર્ય કરવું જ જોઈએ અને જોઈએ એવું જોઈએ કે એનું પરિણામ શું આવે છે!” આવા પ્રકારની ધારણાથી તે એ કાર્યમાં લાગી ગઈ અને એ કાર્યને તેણે યોગ્યતાથી પાર પાડી પહોંચાડી દીધું. જ્યારે તેણે પોતાને સોંપાયેલા કાર્યની દક્ષતાથી સમાપ્તિ કરી નાખી, તે વેળાએ તે કાર્યના બદલામાં તે ગૃહસ્થે તેને નાણાંની જે રકમ આપી તે રકમ તે યુવતિની પોતાની ધારણા કરતાં ઘણી જ વધારે હતી. એ વેળાએ તેને એમ જ લાગી આવ્યું કે:—‘મેં જે કાંઈ કાર્ય કરેલું છે તેની સાથે સરખાવતાં આ મળેલી રકમ ઘણી જ મોટી છે;’ અને તેથી એટલી મોટી રકમ સ્વીકારવામાટેની તેણે પોતાની સ્પષ્ટ અનિચ્છા દર્શાવી દીધી. પરંતુ તેની એ અનિચ્છાના ઉત્તરમાં તે કુટુંબના લોકોએ સમ્યક્તાથી જણાવ્યું કે: “શ્રીમતી, તમે અમારામાટે જે પરિશ્રમ કર્યો છે, તેનું મૂલ્ય આ અપાયેલાં નાણાં કરતાં બહુ જ વધારે છે.” આવી રીતે મળેલાં નાણાં તેની આવશ્યકતા કરતાં વધારે હોવાથી તે પોતાના ઉત્તમ કાર્યની એ નાણાંના યોગે નિર્વિઘ્ન સફળતા કરી શકી હતી, એ નવેસરથી કહેવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી.

ઉચ્ચતમ આંતરિક શક્તિઓના દક્ષતાપૂર્ણ અને પરિણામકારક ઉપયોગના યોગે ગમે તેવા કડિન અને અશક્ય કાર્યની

સિદ્ધિનાં જે અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે, તેમાંનું આ તો માત્ર એકજ ઉદાહરણ છે. એથી આપણને એ પાઠ શીખવાનું મળી શકે છે કે, કેવળ ભાગ્યપર આધાર રાખી ઉદ્યોગહીન અવસ્થામાં હાથ જોડીને બેસી ન રહો, કિન્તુ તમારી ઉચ્ચતમ આંતરિક શક્તિઓને કાર્યમાં યોજી અને સાર પછી જે પ્રથમ વસ્તુ તમને પ્રાપ્ત થાય તેનો આદરથી સ્વીકાર કરી લ્યો. તમારા હાથોને જે કાંઈ પણ કાર્ય પ્રાપ્ત થાય તે કરો અને ચિત્ત દબાવે કરો. જો એ કાર્ય સર્વાંશે તમને સંતોષદાયક ન જણાય, તો દબતા, વિશ્વાસ અને આશાપૂર્વક એમ જ માની લ્યો કે, એ કાર્ય તે તમને એના કરતાં ઉચ્ચતર વ્યવસાયના પ્રદેશમાં લઈ જવાનું માત્ર એક સાધન જ છે.” જો વિશ્વની સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાની તમારી આકાંક્ષા હોય, તો તમારે તમારા અંતઃકરણને તે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના વિચારોથી જ ઘેરી લેવું જોઈએ. ‘આપણી ઇચ્છિત અત્યુત્તમ અવસ્થા આપણને પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે અને આપણે તે ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થામાં જ વિહરીએ છીએ;’ એવી ભાવનાઓને જ હૃદયમાં સ્થાન આપવું જોઈએ અને લોકો જેને મનોરાજ્યના નામથી ઓળખે છે, તે મનોરાજ્યની સૃષ્ટિને પોતાની ઇષ્ટ સ્થિતિના સંબંધમાં ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ. એ મનોરાજ્યદ્વારા જ ઇષ્ટ વાત્તાને સફળ કરનારી મહત્તી શક્તિને ઉત્તેજન મળે છે. તમારા મનમાં તમે જાણો એક વિશાળ પ્રાસાદમાં વસો છો, એવા પ્રકારનો સંકલ્પ કરો એટલે તેના પરિણામે પ્રાસાદનિવાસની પરિસ્થિતિઓ ધીમે ધીમે તમારી આસપાસ એકત્ર થતી જશે અને તે તમારી પર્ણકુટીને પ્રાસાદના રૂપમાં ફેરવી નાખશે. પરંતુ એવી રીતે પ્રાસાદનિવાસનો સંકલ્પ કરતી વેળાએ પોતાના વર્તમાન પર્ણકુટીનિવાસની તમારા મનમાં ઘૂણા ન થવી જોઈએ, એ ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવાનું છે;

કારણ કે, પોતાની વર્તમાન હીન સ્થિતિને સુધારવામાટે જે આચાર તથા વિચાર શાંત ચિત્ત તથા દૃઢ નિશ્ચયથી કરવામાં આવે છે, તે જ સત્ય મહત્ત્વાકાંક્ષા છે. અસારે તમારે નિરુપાયવશ પીતળની થાળીમાં ભોજન કરવું પડે છે, પરંતુ જ્યારે ચાંદીના થાળમાં ભોજન કરવાની તમારી ઇચ્છા થાય, તે વેળાએ અસારે ચાંદી અને સોનાના થાળમાં ભોજન કરનારાનો દ્વેષ કિંવા મત્સર તમારે કરવાનો નથી; કારણ કે, એ દુષ્ટ મનોવિકારો મહત્ત્વાકાંક્ષાને સફળ કરનારી મહત્તી શક્તિના હસ્તપાદાદિ અવયવોને તોડીને તેને અવયવહીન પંગુ બનાવી દે છે અને તેથી આપણી ચાંદી કે સોનાના થાળમાં ભોજન લેવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા કદાપિ સફળ થઈ શકતી નથી.

મારો એક મિત્ર કે જે પોતાની આંતરિક શક્તિઓની સત્તાનું યોગ્ય જ્ઞાન ધરાવે છે અને જેનું જીવન પ્રત્યેક વિષયમાં તે આંતરિક શક્તિઓવડે જ ચાલ્યા કરે છે, તેણે એક સૂચના આવા સ્વરૂપમાં આપેલી છે કે:—“ધારો કે તમે એક ધનધોર અરણ્યમાંથી ચાલ્યા જાઓ છો અને તમે ત્યાં એક રીંછના પંજમાં સપડાઈ ગયા છો. હવે આવા સમયમાં જો તમે રીંછના ભયથી ભીત થઈ જાઓ, તો અવશ્ય માની લ્યો કે તેના પંજમાંથી તમારો છૂટકો થવો સર્વથા અશક્ય છે; પરંતુ જો તમે એકાગ્ર અને નિર્નિમેષ દૃષ્ટિથી તે રીંછને તાકીને જોયા કરો અને જરા પણ ભયભીત ન થાઓ, તો તે રીંછ તમને કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ કરે તેમ નથી.” આમાં જાણુવા યોગ્ય રહસ્ય એ છે કે, વિપત્તિની વેળામાં જે કોઈ પણ ધૈર્યને ત્યાગી દે છે, તેની પાછળ વિપત્તિ હાથ ધોધને પડે છે અને તેનું નિકન્દન કાઢી નાખે છે ! પરંતુ જે મનુષ્યનો એવો નિશ્ચય હોય છે કે, ‘મારી સ્થિતિપર મારો પૂર્ણ

અધિકાર છે;’ તે મનુષ્ય પોતાની વિપત્તિપર વિજય મેળવતો રહે છે અને તે પોતાની વિપત્તિને સંપત્તિના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખે છે; તે પોતાની મહત્તી શક્તિરૂપિણી અજ્ઞેય સેનાને સમરક્ષેત્રમાં લાવીને વિપત્તિરૂપ શત્રુનો, તેની છિન્નવિચ્છિન્નતા કરીને, પૂર્ણ પરાજય કરી નાખે છે.

આત્મશક્તિ અથવા પોતાના સામર્થ્યમાંની જે અચલ તથા દૃઢ શ્રદ્ધા તે જ યશઃપ્રાપ્તિનો એક માત્ર અને રામબાણુ ઉપાય છે. પ્રત્યેક મનુષ્યના યશ અથવા અપયશ કિંવા જય અથવા પરાજયનો તેની પરિસ્થિતિપર આધાર હોતોજ નથી; કિંતુ એ સર્વથા મનુષ્યના પોતાના જ હાથમાં હોય છે. એ રહસ્ય જ્યારે સારી રીતે આપણા જાણવામાં આવી જાય છે, એટલે પછી આપણી પરિસ્થિતિને આપણી ઇચ્છા પ્રમાણેની કાઈ પણ પ્રકારની અનુકૂલ પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તિત કરી નાખવાની શક્તિ આપણને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જ્યારે આપણને એ ગુપ્ત મહત્તી શક્તિનો ઘોષ થઈ જાય છે, અને તેને આપણે આપણા આચારવિચારમાં યોજવા માંડીએ છીએ, એટલે તેના યોગે આપણી જાત્રા આંતરિક શક્તિઓને ઉત્તેજન મળે કે જે ઉત્તેજનથી સમસ્ત વિશ્વના નિયામક ગુરુવાકર્ષણ સમાન ગતિનો તે શક્તિઓમાં આવિર્ભાવ થાય છે અને તે શક્તિઓ બાહ્ય વિશ્વમાં વિસ્તરીને આપણી ઇચ્છિત વસ્તુઓને આપણા પ્રતિ આકર્ષવાના કાર્યમાં આપણી પરમ સહાયકાઓ થઈ પડે છે.

જનસમાજની બહુજનસંખ્યા આજકાલ-વર્તમાન કાળમાં-એવી વસ્તુઓને શોધવાના પ્રયત્નમાંજ નિમગ્ન થયેલી દેખાય છે કે, જે વસ્તુઓ વ્યાવહારિક હોય અને જેમનો પ્રત્યેક દિવસના જીવનમાં ઉપયોગ કરી શકાય. આંતરિક મહત્ત્વોના નિયમોની

જેમ જેમ આપણે સૂક્ષ્મતમ પરીક્ષા કરતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ આપણા જાણવામાં આવતું જાય છે કે, તે આંતરિક મહત્ત્વો માત્ર અત્યંત પ્રમુખતાથી વ્યાવહારિક-વ્યવહારમાં યોજવા યોગ્ય-છે, એટલું જ નહિ, પણ જે તેમના ગહનતમ અર્થનું અવલોકન કરવામાં આવે તો તેમના જેવી અન્ય કોઈ પણ સંપૂર્ણ વ્યાવહારિક વસ્તુ આ વિશ્વમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી જ નથી અને ધરાવશે પણ નહિ.

આ જગતમાં કેટલાક એવા મનુષ્યો પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે જેઓ પોતાની અત્યંત વ્યાવહારિકતાનો અતિશય ગર્વ ધરાવતા જેવામાં આવે છે; પરંતુ અનેકવાર એવું દૃશ્ય આપણને દૃષ્ટિગોચર થાય છે કે, જેઓ આવી વ્યાવહારિકતાનો પોતાના મનમાં લેશ માત્ર પણ વિચાર ન કરવા છતાં વિશ્વમાં અત્યાર સુધીમાં જેટલા વ્યાવહારિક પુરુષો જાણવામાં આવ્યા છે તે સર્વ કરતાં વ્યાવહારિકતાના વિષયમાં આગળ વધી જાય છે. એથી વિરુદ્ધ જેઓ પોતાની વ્યાવહારિકતા વિશે ખોલતાં અતિશય અભિમાન દર્શાવે છે, તેઓ વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોતાં અત્યંત અદ્ય વ્યાવહારિક હોય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ, તો કેટલેક અંશે તેઓ વ્યાવહારિક હશે ખરા; પરંતુ જીવનની સમસ્તતાનો જે અર્થ થાય છે, તે અર્થના સંબંધનો વિચાર કરતાં તો તેઓ સર્વથા અવ્યાવહારિક અથવા અવ્યવહારકુશળ જ જણાઈ આવે છે.

એક મનુષ્ય, જેટલી પૃથ્વી અત્યારે આપણા જાણવામાં આવેલી છે તે પૃથ્વીના સમસ્ત ભાગને એટલે કે સમસ્ત વિશ્વને પ્રાપ્ત કરી લે; તોપણ જે તેનો તેના પોતાના આત્મા સાથે પરિચય થયો ન હોય, તો એ સમસ્ત પૃથ્વીની પ્રાપ્તિથી પણ તેને શો લાભ મળવાનો હતો વારુ? અર્થાત્ હું કાણ છું, મારો આત્મા

શો પદાર્થ છે અને મારી શક્તિઓ શી છે, એનો જેણે જરા પણ વિચાર કરેલો હોતો નથી, તે મનુષ્યને વિશ્વની સમસ્ત અશાશ્વત જડ સંપત્તિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય, તોય તેથી તેને કોઈ પણ પ્રકારના સત્ત્વ શાશ્વત લાભની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી તે નથી જ. વર્તમાનકાળમાં એવા સમુદાયબદ્ધ લોકો દૃષ્ટિગોચર થાય છે કે જે બિચારા એ અશાશ્વત ભૌતિક સંપત્તિના નાદમાં નિમગ્ન થઈને તેના દાસાનુદાસ-બંદા ગુલામ-જ બન્યા રહે છે. જે કે તેઓ પોતાને સંપત્તિના સત્તાધીશ સ્વામી માને છે, પરંતુ વાસ્તવિકતાથી તો તેઓ તે સંપત્તિના સેવકો જ હોય છે. ભૌતિક સંપત્તિના એ આજ્ઞાધીન દાસાનુદાસો જ્યારે પોતાના ઇષ્ટ મિત્ર કિંવા પોતાના હિતૈષીઓનું જ કલ્યાણ નથી કરી શકતા, તો પછી ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ્’ જેવા પરમોદાત્ત તત્ત્વનું તો તેમને સ્વપ્નમાં પણ દર્શન ક્યાંથી થઈ શકે ? અર્થાત્ તેમનાથી સમસ્ત સંસારની સમુન્નતિ કિંવા સાર્વજનિક કલ્યાણના કાર્યની સિદ્ધિ કદાપિ થઈ શકતી જ નથી અને થવાની પણ નથી. સંપત્તિ સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવનારા એટલે કે સંસારમાં જે કાંઈ છે તે સંપત્તિ જ છે, એમ માનનારા લોકો જ્યારે મૃત્યુના મુખમાં પડે છે, તે વેળાએ તેમની દશા અત્યંત શોચનીય તથા દયાજનક થઈ જાય છે; કારણ કે, તેમના આત્મા પોતાની સાથે એક કાણી કાઢી અથવા ફૂટી બદામ પણ લઈ જઈ શકતા નથી. ભૌતિક સંપત્તિના એ પરમ અનુચરો પાસે આત્મિક સંપત્તિનો અંશ માત્ર પણ હોતો નથી. ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ્’ જેવા અદ્વિતીય ગુણના સંપૂર્ણ અભાવના કારણથી તેમનાથી ભૂતદેવાનું એક પણ પુણ્યમય કાર્ય કરી શકાતું નથી. તેમનો આત્મા ઉત્ક્રાન્ત અથવા પ્રગલ્ભ હોતો નથી; અને તેથી તેમની વૃત્તિઓ નિરન્તર અનુદાર તથા સંકુચિત

જ રહ્યા કરે છે. સારાંશ એટલો જ કે, અનેક પ્રકારની બહુ-મૂલ્ય આત્મિક સંપત્તિથી એ બિચારા નિરંતર વંચિતના વંચિત જ રહ્યા કરે છે. એ લોકો પોતાના સમસ્ત આયુષ્યનો કેવલ જડ દ્રવ્ય કિંવા જડ સંપત્તિના ઉપાર્જનમાં જ વ્યય કરી નાખે છે. આ દેહમાં જે ઉપાધિઓને આપણે વળગાડી લીધા છે, તે ઉપાધિઓ દેહના પાત સાથે જ નષ્ટ થઈ જવાના છે એટલે તેમનો નાશ થતાં આપણા અંતઃકરણમાં એકદમ પ્રકાશ ચમકવા માંડશે, એવી જો કાંઈની ધારણા હોય તો તે ધારણા સર્વથા પ્રમાદપૂર્ણ છે; કારણ કે, કાર્યકારણભાવનો નિયમ સાર્વત્રિક અને સાર્વકાલિક છે. ‘જેવું કરવું તેવું ભરવું’ અથવા ‘વાવો તેવું લણો’ આદિ નિયમો જેવી રીતે ઐહિક આયુઃક્રમને માટે છે, તે જ પ્રમાણે પારલૌકિક આયુઃક્રમમાટે પણ એ જ નિયમો લાગૂ પડનારા છે. કથનનું તાત્પર્ય એટલું જ કે, જડદ્રવ્ય-સંચયની અત્યંત અભિલાષા જેવી આ લોકમાં હાનિકારક થાય છે, તેવીજ તે પરલોકમાં પણ હાનિકારક થઈ પડે છે એટલે કે, જડદ્રવ્યસંચયની એ અત્યંત અભિલાષા આ લોક અને પરલોક બન્ને લોકને બગાડનારી છે, એ નિર્વિવાદ વાત્તા છે.

અશાશ્વત ભૌતિક સંપત્તિના સંચયની જે ટેવ આ દેહના અસ્તિત્વકાળમાં પડી જાય છે, તે ટેવનો આ દેહના અસ્તિત્વનો લોપ થઈ ગયા પછી પણ નાશ થઈ શકતો નથી; અને તે ઉપરાંત તે સમયમાં આવી ટેવવાળા મનુષ્યને પોતાની અભિલાષાઓને પૂર્ણ કરવાનાં સાધનો પણ મળી શકતાં નથી. તે આ ટેવનો ગુલામ થયેલો હોવાથી થોડા ઘણા સમય સુધી તો પોતાના ચિત્તને બીજી કાંઈ પણ વસ્તુઓમાં સંલગ્ન કરી શકતો નથી અને પોતાની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરવામાટેની સામગ્રી

ન મળવાથી તેના અંતઃકરણમાં અસહ્ય અને અત્યંત કષ્ટ થયા કરે છે. પોતાની જે એકઠી કરેલી વસ્તુઓને-પોતાની ધનસંપત્તિને-તે પોતાની જ માનતો હતો, તે જ ધનસંપત્તિનો ઉડાઉ-અતિ-વ્યથી-લોકોના હસ્તે નાશ થતો જોઈને તો વળી તેના એ કષ્ટની પરિસીમા જ થઈ જાય છે. તે મૃત્યુપત્ર-વસીયતનામા-ની રૂએ પોતાની સ્થાવર તથા જંગમ સંપત્તિને ખીજના નામે ચઢાવી શકે છે, પરંતુ તે સંપત્તિના સદુપયોગ કિંવા દુરુપયોગના સંબંધમાં તેનાથી કાંઈ પણ વ્યવસ્થા કરી શકાતી નથી.

આ કારણથી જો કાંઈ પણ જડ સંપત્તિઓને આપણે સદાને માટે આપણી પોતાની જ માની લઈએ, તો તે આપણો એક ભયંકર પ્રમાદ અથવા આપણી એક અસીમ મૂર્ખતા જ કહી શકાય ! જેવી રીતે પરમાત્માની વિપુલા પૃથ્વીમાંની કેટલાક વીંધા જેટલી જમીનને વાડ બાંધી લઈને કેટલાકો કહે છે કે આ જમીન તેમની છે; પણ ખરી રીતે જોતાં એ મૂર્ખતા નથી કે શું ? જે વસ્તુને આપણે સદાને માટે આપણા અધિકારમાં આપણી પાસે રાખી શકતા નથી, તે વસ્તુ આપણી પોતાની છે જ નહિ. જે વસ્તુઓ આપણા હાથમાં આવે છે તે એટલા માટે નથી આવતી કે, જેમ આપણે કહીએ છીએ તેમ, તેમને આપણે આપણી પોતાની જ મિલકત બનાવી લઈએ અને વળી એટલામાટે તો બિલ્કુલ જ નથી આવતી કે આપણે તેમને એકઠી કરીને રાખી મૂકીએ. તે વસ્તુઓના આપણા હાથમાં આવવાનો એટલો જ અર્થ છે કે, આપણે તેમનો ઉપયોગ કરીએ અને તે પણ બુદ્ધિમતા તથા દક્ષતાથી ઉપયોગ કરીએ. આપણે કેવળ કર્મોપદેશ અથવા પ્રધાન છીએ અને એક કાર્યોપદેશ તરીકે આપણે જે કાંઈપણ આપણને સોંપવામાં આવ્યું હોય તેનો વ્યય આપણે કેવી રીતે

કરેલો છે, એનો ખરાબર હિસાબ આપવાને બંધાયલા જ છીએ, અને એ હિસાબ આપણે આપવો જ પડશે. પ્રતિદાનનો જે એક મહાન નિયમ સમસ્ત જીવનમાં વહી રહ્યો છે તે આશ્ચર્યકારક રીતિથી સમસ્ત વિશ્વમાં પોતાના કાર્યને કરી રહ્યો છે; જે કે ઘણીકવાર આપણે તેને તેના સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં જાણી શકતા નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જ્યારે તેનું કાર્ય આપણી પોતાની સાથે જ ચાલતું હોય છે તે વેળાએ પણ તેને ઓળખી શકતા નથી; તો પણ તે નિયમ તો પોતાના કાર્યને કરતો જ જાય છે; તેની કાર્યગતિનો કોઈ પણ કારણથી ક્યાંય લેશ માત્ર પણ અવરોધ થતો નથી અને ભવિષ્યમાં કદાપિ થવાનો પણ નથી.

જે મનુષ્યે ઉચ્ચતર જીવનનો સાક્ષાત્કાર કરેલો હોય છે, તેના મનમાં અપાર ધનસંચયની ઇચ્છા કદાપિ થતી જ નથી. તેમ જ તે કોઈ પણ વસ્તુને અધિકતાથી મેળવવા ઇચ્છતો જ નથી; માત્ર તે અમુક વસ્તુની પોતાની આવશ્યકતા જેટલી જ ઇચ્છા રાખે છે; કારણ કે, જ્યારે તે એ તત્ત્વને જાણી લે છે કે તેના પોતાના અંતરમાં જ ધનનો ભંડાર ભરેલો છે, એટલે પછી તેના મનમાં બાહ્ય ધનની કશી પણ મહત્તા રહેતી જ નથી. જ્યારે તે આ વાર્તાને સારી રીતે સમજી જાય છે કે, તેના પોતાના અંતરમાં એક એવો ભંડાર નિરંતર તૈયાર છે કે તેમાંથી આવશ્યકીય સર્વ વસ્તુઓને જ્યારે ઇચ્છામાં આવે ત્યારે તત્કાળ મંગાવી લેવાની અને તેમને પોતાના હાથમાં રાખવાની શક્તિ તે ધરાવે છે; એટલે પછી તે જડ પદાર્થોને એટલે કે સંપત્તિ આદિને એકત્ર નથી કરતો; કારણ કે, ખરી રીતે તે સંગ્રહેલી વસ્તુઓ તેનામાટે જંજાળરૂપ થઈ પડે છે, તેને તે વસ્તુઓને સંભાળવાની દિવસ અને રાત ચિન્તા રાખવી પડે છે અને તેથી

તેના સમય તથા તેના વિચારો જીવનની મૂળ વસ્તુઓથી વિભક્ત થઈને અસત્ય વસ્તુઓમાં લીન થાય છે અથવા તો એમ પણ કહી શકાય કે, તે મનુષ્ય સર્વથી પ્રથમ આંતરિક રાજ્યને જ શોધે છે અને જ્યારે તેને તે આંતરિક રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે એટલે પછી બાકીની બીજી વસ્તુઓની પોતાની મેળે જ વિપુલતાથી તેને પ્રાપ્તિ થાય છે.

જેની પાસે કાંઈ ન હોવા છતાં પણ સર્વસ્વ હવું, તેવો એક મહાત્મા પુરુષ કહે છે કે: “એક ઊંટનો સોયના નાકામાં પ્રવેશ થવો જેટલા પ્રમાણમાં અશક્ય છે; તેટલા જ પ્રમાણમાં ધનાઢ્ય મનુષ્યને માટે સ્વર્ગના દ્વારમાં પ્રવેશ કરવાનું કાર્ય પણ અશક્ય અને કઠિન છે.” આ વચનનું તાત્પર્ય એ છે કે, જો કોઈ મનુષ્ય પોતાના સમસ્ત સમયનો કેવળ આવશ્યકતાથી અધિક અને અગાધ ધન તથા બાહ્ય જડ પદાર્થોને મેળવવાના કાર્યમાં જ વ્યય કરી નાખે, તો પછી જેના યોગે સર્વ કાંઈ તેનું પોતાનું જ થઈ જાય છે તે અલૌકિક રાજ્યને પ્રાપ્ત કરવાનો અવકાશ જ તેને મળી શકતો નથી. તમે જ જણાવો કે, આ બેમાંથી કઈ વસ્તુ વધારે સારી અને ઉત્તમ છે વારુ? એક તો પ્રથમ લક્ષ્યાવધિ અને ક્રાંત્યવધિ રૂપિયાનો સંગ્રહ કરવો અને ત્યાર પછી તેમની ચિંતાને પોતાને હૈયે વળગાડી લેવી; કારણ કે, જ્યાં સંપત્તિનાં પગલાં થયાં એટલે તેની સાથે જ તેના રક્ષણની આવશ્યકતાનું પણ આગમન થાય છે; અને દ્વિતીય એવા નિયમો તથા એવી શક્તિઓને જાણી લેવી કે જેમના યોગે પ્રત્યેક વેળાએ આપણી પ્રત્યેક પ્રકારની આવશ્યકતા પૂરી થઈ જાય; એ જાણી લેવું કે, ‘આપણને કાંઈપણ વસ્તુથી વંચિત રાખવામાં આવશે નહિ;’ તેમ જ એ વાર્તાનું જ્ઞાન થઈ જવું કે, ‘આપણામાં એવી શક્તિનો નિવાસ છે કે

તેના યોગે ગમે તે વેળાએ આપણી આવશ્યકીય વસ્તુઓને સંપૂર્ણ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત કરવાને આપણે સમર્થ છીએ;’ એ બે વાર્તાઓ, એ બે વસ્તુઓમાંની કઈ વસ્તુ ઉત્તમ અને સન્માન્ય છે વારુ ?

જે મનુષ્ય આ ઉચ્ચતર જ્ઞાનના રાજ્યમાં પ્રવેશ કરે છે, તેને પછી એ ચિન્તા હોતી જ નથી કે, આજકાલના આટલા બધા લોકોપર એક પ્રકારના જે ઉન્માદે પોતાનો પ્રબળ અધિકાર જમાવી લીધો છે, તે જ ઉન્માદનો અધિકાર મારાપર પણ શામાટે નથી થતો ? જેવી રીતે મનુષ્ય પોતાના શરીરમાંના કોઈ રોગને ધૂણાથી નિહાળે છે, તે જ પ્રમાણે તે જ્ઞાની મનુષ્ય એ અનાવશ્યક સંપત્તિસંગ્રહના કાર્યને ધૂણાની દૃષ્ટિથી જ નિહાળે છે. જ્યારે આપણે ઉચ્ચતર શક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરીશું, તે વેળાએ આપણે સત્ય જીવનમાં અધિક ધ્યાન આપવા માંડીશું અને જે આપણી સત્ય ઉન્નતિના કાર્યમાં સહાયક થવાને બદલે હાનિકારક જ થાય છે તે સંપત્તિ આદિના સંગ્રહકાર્યને નીચ તથા લાજ્ય જ માનવા માંડીશું. અર્થાત્ સર્વદા અહીં પણ જીવનની અન્ય સર્વ દશાઓ પ્રમાણે જ મધ્યમ સ્થિતિમાં રહેવાની જ આવશ્યકતા છે; કારણ કે, મધ્યમ સ્થિતિમાંથી જ સત્ય સુખોપભોગનો સંભવ હોય છે.

સંપત્તિની પણ અમુક એક સીમા હોય છે; અને જો સંપત્તિ તે સીમાનું ઉલ્લંઘન કરીને આગળ વધી જાય છે, તો પછી કદાપિ તેનો ઉપયોગ થઈ શકતો જ નથી; અને જ્યારે આપણાથી તેનો ઉપયોગ નથી જ કરી શકાતો, એટલે પછી તે સંપત્તિ આપણામાટે સુખસાધકને બદલે સુખબાધક જ થઈ પડે છે અને આશીર્વાદને બદલે અભિશાપ આપનારી જ થાય છે ! આપણી આસપાસ અત્યારે એવા જ મનુષ્યો વિસ્તરેલા

છે કે જેમનાં જીવન શિથિલ તથા વામન થઈ ગયેલાં છે; કારણ કે, તેમણે પોતાના જીવનનો અત્યંત અધિક ભાગ કેવળ સંપત્તિના સંગ્રહકાર્યમાં જ વીતાડી દીધો છે. તેઓ જે હજી પણ પોતાના અવશિષ્ટ જીવનનો બુદ્ધિમત્તાથી વ્યય કરે, તો અદ્યપિ તેઓ પોતાના જીવનને આનન્દમંડિત તથા અતિશય સુંદર બનાવી શકે તેમ છે.

જે મનુષ્ય પોતાના સમસ્ત જીવનમાં કેવળ ધનોપાર્જન અને ધનસંગ્રહ જ કરતો રહે છે અને જ્યારે મરણની વેળા આવી લાગે છે ત્યારે તે સમસ્ત ધનને પરોપકારનાં કાર્યોમાટે પાછળ છોડી જાય છે, તે મનુષ્યનું જીવન પણ ઉચ્ચ જીવન કરતાં બહુજ પતિત અને કનિષ્ઠ પ્રકારનું હોય છે. “મેં તો આ ધનસંપત્તિનો મારા જીવન-કાળમાં એટલામાટે જ સંગ્રહ કર્યો હતો કે મરણની વેળાએ એ સંપત્તિનો પરોપકારનાં સારાં કાર્યોમાટે મારાથી લાગ કરી શકાય !” આવા પ્રકારનો તેમનો બુદ્ધિવાદ સ્વીકારવા યોગ્ય નથી; કારણ કે, મારાં ખાસડાં ધસાધને ફાટવાની અણીપર આવી લાગ્યાં હોય તે વેળાએ હું તે કાંઈ બીજી ગરીબ માણસને આપી દઉં, તો એ કાંઈ મારી દાનશીલતા અથવા ઉદારતા કહેવાય નહિ. સત્ય દાનશીલતા અથવા ઉદારતા તો એ જ છે કે, જે મનુષ્ય તપતા ઊંઘાળામાં પોતાના પરિવારના પાલનમાટે સત્ય નિષ્ઠાથી પરિશ્રમ કરીને પૈસા કમાતો હોય અને જેની પાસે પગમાં પહેરવાને જોડા ન હોય; તેવા ગરીબ માણસને ખરી લાગણીથી જોડાની એક સારી નવી જોડ ખરીદીને આપવામાં આવે. વળી જો એ જોડાની જોડ સાથે હું તેને મારા પ્રેમનો ઉપહાર પણ આપું, તો એથી તેને બમણા ઉપહારની પ્રાપ્તિ થાય છે અને મને બમણો આશીર્વાદ મળે છે; એ પ્રમાણે એથી આપનાર અને લેનાર ઉભયને લાભ થાય છે.

જે મનુષ્યોએ ધનનો અગાધ સંગ્રહ કરી રાખ્યો હોય, તેમણે તે ધનનો પોતાના જીવનકાળમાં જ પોતાના અવશિષ્ટ જીવનને તથા પોતાના વર્તનને નિસપ્રતિ ઉત્તમ બનાવવાના કાર્યમાં વ્યય કરવો, એના જેવો તે સંચિત સંપત્તિનો બીજો કોઈ પણ યોગ્ય ઉપયોગ છે જ નહિ. આ માર્ગને સ્વીકારવાથી તે મનુષ્યનું જીવન દિવસાનુદિવસ સુધરતું જશે અને ઉન્નતિને પ્રાપ્ત થતું જશે. એથી વિરુદ્ધ વર્તવાથી અંતે તેનામાટે એક એવો સમય પણ આવી લાગશે કે જ્યારે તે મનુષ્ય અગાધ ધનસંપત્તિને પાછળ મૂકીને મરી જશે, તે વેળાએ તેની એ કૃતિ જનસમાજમાં પાપના પરિણામરૂપ અને નિન્દાપાત્ર જ મનાશે.

અનેક મનુષ્યો કે જેઓ આજે મહાલયોમાં નિવાસ કરે છે, તેઓ વાસ્તવિક સુખમય જીવનના સંબંધમાં લગ્ન પર્ણકુટીમાં વસનારા અતિદરિદ્ર અને દીન મનુષ્યો કરતાં પણ કંગાલ અને દુઃખી જ હોય છે. કદાચિત્ કોઈ મનુષ્ય એક મહાલયનો સ્વામી અને તેમાં વસનારો હોઈ શકે છે, પરંતુ ખરી રીતે તો તે મહાલય તેનામાટે તો એક અનાથાલય સમાન જ હોય છે. જુઓ તો ખરા કે, પરમાત્માનો કેવો ઉત્તમ પ્રબંધ છે! અર્થાત્ જે વસ્તુને કેવળ સંચિત કરીને રાખી મૂકવામાં આવેલી હોય છે અને તેથી જે વસ્તુઓનો કોઈથી કોઈ પણ ઉપયોગ કરી શકાતો નથી, તેમને વિષેરી નાખવામાટે અને નષ્ટબ્રષ્ટ કરવામાટે પરમાત્માએ ઉદ્ધર્ષ અને ક્રોધોને ઉત્પન્ન કરેલાં છે અને તેઓ તે વસ્તુઓને નવેસરથી કામમાં લાવવા માટેના માર્ગને ઉત્પન્ન કરી દે છે! * એક બીજો

* પ્રાતઃસ્મરણીય રાજર્ષિ બર્તૃહરિ ‘નીતિશતક’માં એક સ્થળે કહે છે કે: “ધનની દાન ભોગ અને નાશ, એ પ્રમાણેની ત્રણ ગતિઓ થાય છે; અર્થાત્ જે મનુષ્ય પોતાના સંચિત ધનનું દાન આપતો નથી

મહાન્ નિયમ પણ યથાર્થ કાર્ય કરતો રહે છે અને તેનું પરિ-
ણામ એ થાય છે કે, જે મનુષ્ય કેવળ ધનના સંચયમાં જ
પોતાના સમસ્ત જીવનનો વ્યય કરતો હોય છે, તેની સર્વ મહત્તી
શક્તિઓ અને સત્ત્વ આનન્દને પ્રાપ્ત કરવામાટેના તેના બળની
સતત ક્ષીણતા અને નષ્ટતા થયેલી જ જોવામાં આવ્યા કરે છે.

કેટલાક લોકો ઉચ્ચતર અને ઉત્તમતર વસ્તુઓથી પોતાને
નિરંતર દૂર અને અલિપ્ત જ રાખતા રહે છે; કારણ કે, તેઓ
સદાસર્વદા જૂની પુરાણી વસ્તુઓમાં જ પ્રેમ રાખનારા અને તેમને
વળગી રહેનારા હોય છે. અર્થાત્ જો તેઓ તે જૂની વસ્તુઓ
ખીજાને આપી દે, તો તેમનામાટે નવીન વસ્તુઓની પ્રાપ્તિનો
સંભવ માની શકાય. સંચય કરવાથી નિરંતર એક કે ખીજા
પ્રકારની હાનિ થયા જ કરે છે તેમ જ તેનો વ્યય કરવાથી અને
તે પણ બુદ્ધિમત્તાથી વ્યય કરવાથી નિરંતર નવીન લાભો
મળતા રહે છે.

કિંવા તેનો ઉપભોગ કરતો નથી, તે મનુષ્યનું ધન તૃતીય ગતિને એટલે
કે નાશને પ્રાપ્ત થાય છે.” (શ્લોક ૪૩ મો). આ કારણથી જો ધન હોય
તો દાન પણ આપવું અને તેનો ઉપભોગ પણ કરવો. ચાચકોને વિપુલ
ધન આપવાથી નિર્ધન થયેલો પુરુષ કેવો શોભે છે, એ વિષયમાં લખતાં
વળી પાછા તેઓ કહે છે કે: “સરાણે ચઢાવાયલો મણિ, અસિ આદિથી
ધવાયલો પણ યુદ્ધમાં વિજયી થયેલો વીર પુરુષ, મદના ઝરવાથી ક્ષીણ
થયેલો ગજરાજ, શરદ્ઝતુમાં જેમના તીરપ્રાંતો સૂકાયલા છે તેવી સરિ-
તાઓ, કામક્રીડામાં ચુંબન આદિથી મર્દિત બાલવનિતા અને જેમણે અર્થો
(ચાચક) જનોને પોતાનો વૈભવ આપી દીધો છે, એવા દાનશૂર પુરુષો
એક સરખી રીતે જ શોભ્યા કરે છે.” (શ્લોક ૪૪ મો). તાત્પર્ય એ જ
કે, જો ગૃહમાં ધનની વિપુલતા હોય, તો તેનો દાન કિંવા પરોપકારનાં
કાર્યોમાં અવશ્ય મનુષ્યે યોગ્ય વ્યય કરવો જ જોઈએ કે જેથી તે ધન
નાશને પ્રાપ્ત થઈને નિરુપયોગી ન થઈ જાય.

જો વૃક્ષ અસતા તથા લોભના કારણથી આ વર્ષનાં પર્ણોને, તે પર્ણોના કાર્યની સમાપ્તિ થવા છતાં પણ, પોતાના શરીરપર ધારણ કરી રાખે, તો તે વૃક્ષને વસન્ત ઋતુમાં પૂર્ણ તથા સુંદર નવીન જીવનની પ્રાપ્તિ કેમ કરીને થઈ શકે વારુ? અવનતિ ધીમે ધીમે જ થાય છે અને અન્તે મૃત્યુ મહારાજ આવી લાગે છે. હા, કદાચિત્ તે વૃક્ષનું અત્યારે જ મરણ થઈ જાય, તો તેના માટે એ જ ઉત્તમ છે કે, તે પોતાનાં જીર્ણ પર્ણો અને પોતાની જીર્ણ વસ્તુઓને જ વળગી રહે અને તેમનો ત્યાગ ન કરે; કારણ કે, મરણના કારણથી તેનામાં નવીન પર્ણોને ધારવાની શક્તિ રહેતી નથી. પરંતુ જ્યાં સુધી વૃક્ષમાંનું જીવન કાર્યકારક છે, ત્યાં સુધી તો એ જ આવશ્યક છે કે, તે જીર્ણ પર્ણોને ત્યાગી દે કે જેથી તેમના સ્થાનમાં નવીન પર્ણોનો આવિર્ભાવ થઈ શકે.

ધનાઢ્યતા આ વિશ્વનો નિયમ છે; એટલે કે, પ્રત્યેક પ્રકારની આવશ્યકતાની પૂર્ણતામાટે પોતાની મેળે જ સંપૂર્ણ સાધનો, જો તેમના માર્ગમાં કશી બાધા કરવામાં ન આવે, તો નિરંતર પ્રાપ્ત થતાં જ રહે છે. આપણામાટે જે પ્રાકૃતિક અને સમધારણ જીવન છે તે એ જ છે કે, નિરંતર અનન્ત જીવન તથા અનંત શક્તિ સાથે પોતાની એકતાને અનુભવીને પોતાનું જીવન વીતાડતાં તેવા પૂર્ણ જીવન તથા તેવી પૂર્ણ શક્તિને પ્રાપ્ત કરી લેવી. અર્થાત્ જેના યોગે એ આપણા જાણવામાં આવી જાય કે, જે વસ્તુઓની આપણને આવશ્યકતા છે, તે વસ્તુઓનો ભરેલો ભંડાર તો આપણી પાસે જ છે, તે જ આપણું પ્રાકૃતિક અને સત્ય જીવન છે.

આટલામાટે કેવળ સંચય કરવાથી નહિ, કિન્તુ જે વસ્તુઓ આપણા હાથમાં આવે તેમનો બુદ્ધિમતાથી ઉપયોગ તથા

વ્યય કરવાથી જ નિરન્તર એક નવીન વસ્તુભંડાર આપણા હસ્તમાં રહ્યા કરશે અને એ નવીન વસ્તુભંડાર જૂના વસ્તુભંડાર કરતાં આપણી આવશ્યકતાઓમાટે અધિકતર લાભદાયક અને ઉપયોગી થઈ પડશે. એવી રીતે એ અનન્ત પરમાત્માના ઉત્ત-
મોત્તમ ભંડારો કેવળ આપણને મળીને જ અટકી નહિ જાય, કિન્તુ આપણાદ્વારા તે ભંડારો અન્ય જનોને પણ અવ્યાહત મળતા રહેશે.

૧૦ ભવિષ્યવેત્તા, દૃષ્ટા, ઋષિ અને વિશ્વોદ્ધારક થવાના નિયમો

મેં અત્યાર સૂધી જે મહત્ સત્યના નિરૂપણને આપસમક્ષ રજૂ કરવાનો યત્ન કર્યો છે, તે વર્ણન મનુષ્યની અનુભૂતિ અથવા તો મનુષ્યની અંતર્દૃષ્ટિના આધારપર જ કરેલું છે. જેનો આધાર સર્વથા ખીજાઓના શિક્ષણપર જ રહેલો હોય છે તેવી કાંઈપણ વસ્તુ મારા આ ગ્રન્થમાં નિરૂપાયેલી છે જ નહિ. આ શિક્ષણ તે મનુષ્યોનું છે કે જેમને ઈશ્વરીય પ્રેરણાનો લાભ મળી ચૂક્યો છે. આવો ત્યારે હવે આપણે સંસારમાંના મહાન્ તથા ખુદ્દિમાન્ વિચારકો તથા ઈશ્વરપ્રેરિત શિક્ષકોનાં વિચારો તથા શિક્ષણોના પ્રકાશમાં તે જ મહત્સત્યોનું અવલોકન કરીએ.

આ ગ્રન્થનાં પાણીમાં વિચાર વિશે અત્યાર સૂધી જે કાંઈ પણ લખવામાં આવ્યું છે, તેનો સારાંશ એ જ છે કે, અનન્ત જીવન સાથેની આપણી એકતાનો વિવેકપૂર્વક સચેતન સાક્ષાત્કાર કરવો અને આપણા અંતઃકરણને સંપૂર્ણતાથી તે દિવ્ય પ્રવાહના પ્રવેશમાટે ખુલ્લું રાખવું, એ જ માનવજીવનનું મહત્ અને કેન્દ્રસ્થાનીય સત્ય છે, એ તમારે નિરંતર સ્મરણમાં રાખવાનું છે. મહાત્મા જેજસ ક્રીષ્ટે એક સ્થળે કહેલું છે કે:

“હું અને મારો પિતા એક જ છીએ!” અને તેના એ વચ-
નથી, તેણે પોતાના પિતાના જીવન સાથેની પોતાની એકતાનો
કેવો પરિચય પ્રાપ્ત કર્યો હતો, એ આપણે સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકીએ
છીએ. વળી તેણે કહેલું છે કે: “તમને ઉદ્દેશીને જે શબ્દો હું
બોલું છું તે શબ્દોને હું પોતે ઉચ્ચારતો નથી, કિંતુ મારા અંતર-
માં જે પરમપિતાનો નિવાસ છે તે જ એ કાર્ય કરી રહ્યો છે!”
તેના આ દ્વિતીય વચનથી ક્રાંધસ્તે, તે પોતે કાંઈ પણ કરી શકતો
નહોતો, કિંતુ તે પરમપિતા સાથેની તેની સંલગ્નતાના પરિણામે
જ કાર્ય કરી શકતો હતો, એ તત્ત્વને કેટલી સીમાપર્યન્ત જાણી
લીધું હતું, એનો આપણે સ્પષ્ટ સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ.
પુનઃ ક્રાંધસ્તે કહેલું છે કે: “મારો પિતા કાર્ય કરે છે અને હું
પણ કાર્ય કરું છું.” એનું ખીજા શબ્દોમાં એ જ તાત્પર્ય નીકળે
છે કે: “મારો પિતા શક્તિને મોકલે છે, હું તે શક્તિને ઝીલું છું
અને તેની સાથે એકતાન અને એકધ્યાન થઈને કાર્ય કર્યા કરું છું.”

વળી જોજસ ક્રાંધસ્તે આગળ વધીને એટલે સૂધી કહેલું છે કે
“તમે પ્રથમ ઈશ્વરીય સામ્રાજ્યને તથા તેનાં મહત્સત્યોને શોધી
એટલે પછી અન્ય સર્વ વસ્તુઓની તમને પોતાની મેળે જ પ્રાપ્તિ
થઈ જશે.” આમ કહેવામાં તેનો પોતાનો આશય શો હતો, એ
વિષે પણ તેણે આપણને અજ્ઞાનાન્ધકારમાં રહેવા દીધા નથી;
કારણ કે, તેણે કહેલું છે કે: “સ્વર્ગ અહીં કે ત્યાં ક્યાંય અન્યત્ર છે,
એમ કદાપિ કહેશો જ નહિ; કારણ કે, સ્વર્ગના સામ્રાજ્યનો
તમારા પોતાના અંતરમાં જ વિસ્તાર થયેલો છે, એ તમે નથી
જાણતા કે શું?” ક્રાંધસ્તના શિક્ષણ અનુસાર ઈશ્વરીય રાજ્ય
અને સ્વર્ગીય રાજ્ય એ બે પરસ્પર ભિન્ન નહિ, કિંતુ એક જ છે
એમ જ જણાય છે. હવે જો તેના શિક્ષણ અનુસાર સ્વર્ગીય

સામ્રાજ્ય આપણા પોતામાં જ રહેલું હોય, તો અન્ય શબ્દોમાં કહેતાં તેના કથનનો, “પરમપિતાના જીવન સાથેની તમારી એકતાનો સચેતન સાક્ષાત્કાર કરો!” આ પ્રમાણેનો જ નિશ્ચયાત્મક ભાવાર્થ નથી થતો કે શું? જ્યારે પરમાત્મા સાથેની આ એકતાનો તમને સાક્ષાત્કાર થશે, તે વેળાએ સ્વર્ગીય સામ્રાજ્યની તત્કાળ તમને પ્રાપ્તિ થશે અને તે પ્રાપ્તિ થતાંની સાથે જ અન્ય સર્વ વસ્તુઓ વિપુલતાથી તમને મળ્યા કરશે.

એક અતિવ્યથી-ઉડાઉ-પુત્રની કથા, જેજસ ક્રાઇસ્ટના એ આદેશના એક સુંદર ઉદાહરણરૂપ હોવાથી તે અહીં આપવામાં આવે છે. એક પિતાનો એક અતિવ્યથી-ઉડાઉ-પુત્ર હતો અને તેણે તેની સર્વ સંપત્તિનો વિષયભોગવિલાસમાં વ્યય કરી નાખ્યો હતો. જ્યારે તે સુખ તથા આનંદને મેળવવાની લાલસાથી જડ વિષયભોગને ભોગવી ભોગવીને થાકી ગયો, તે વેળાએ તેના જાણુવામાં આવ્યું કે; ‘આ જડ વિષયભોગવિલાસોએ કેવળ મને અસંતોષ જ આપ્યો છે; એટલું જ નહિ, પણ મને એક અત્ત પશુની કોટિમાં જ લાવી મૂક્યો છે.’ જ્યારે આવા પ્રકારનું જ્ઞાન તેને થઈ ગયું એટલે પછી તે પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો કે; ‘હવે હું અજ્ઞાનની નિદ્રામાંથી જાગ૨ત થઈશ અને મારા પિતાના શરણમાં જઈશ!’ અન્ય શબ્દોમાં કહીએ, તો જડ જગત્માંના વિષયભોગોના ભ્રમણમાં આવી રીતે થાક્યા પછી અંતે તેના અંતર્યામી આત્માએ તેને જણાવ્યું કે: “તું કેવળ એક પશુ નથી. તું તારા પિતાનો પુત્ર છે. ઉઠ અને તારા પિતાના શરણમાં જા કે જે પિતા સર્વ વસ્તુઓને પોતાના હસ્તમાં ધારણ કરનારો છે!” પુનઃ મહાત્મા જેજસ ક્રાઇસ્ટે એવી આજ્ઞા કરેલી છે કે: “આ પૃથ્વીપરના કોઈપણ મનુષ્યને

તમે પિતાના નામથી બોલાવશો નહિ; કારણ કે, તમારો પિતા એક છે અને તે સ્વર્ગમાં છે !” આ કથનથી એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે, ઈશ્વરીય જીવન સાથે જ સત્ય જીવનનો અનન્ત સંબંધ છે અને મનુષ્યને ઈશ્વર પાસેથી સત્ય જીવનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ તત્ત્વ સારી રીતે તેના જાણવામાં આવી ચૂક્યું હતું. આ સંસારમાંનાં આપણાં માતાપિતા કેવળ આ શરીરનાં નિમિત્ત કારણો જ છે અને આપણે જેમાં વસીએ છીએ તે શરીરરૂપ ગૃહોને જ આપનારાં છે; સત્ય જીવનનું તો જે આપણો સત્ય પિતા છે તે પરમાત્માના અનન્ત જીવનમાંથી જ આપણામાં આગમન થાય છે.

એકવાર મહાત્મા જેજસુ ક્રાઇસ્ટને ક્રાઇએ આવીને એવા સમાચાર આપ્યા કે: “આપની માતા તથા આપના બંધુઓ બહાર ઉભેલાં છે અને તેઓ આપની સાથે વાર્તાલાપ કરવા અને મેળાપ કરવા ઇચ્છે છે.” પરંતુ એ સમાચાર સાંભળતાં જ ક્રાઇસ્ટે પ્રશ્ન કર્યો કે: “મારી માતા કાણ છે અને મારા બંધુઓ કાણ છે? સ્વર્ગમાં મારો જે પિતા છે, તે પિતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જે ક્રાઇ પણ વસ્તુ વર્તે છે, તે જ મારો બંધુ છે, તે જ મારી ભગિની છે અને તે જ મારી માતા છે.”

એવા અનેક મનુષ્યો છે કે જેઓ સગપણના બંધનમાં નિરંતર જકડાયેલા જ રહ્યા કરે છે. પરંતુ અહીં આપણે સારી રીતે સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે, જેઓ આપણી સાથે રક્તના બંધનથી બંધાયેલાં છે, તેઓ જ કેવળ આપણાં સર્ગા સંબંધી નથી. આપણાં ખરાં સર્ગા અને સંબંધીઓ તો તે જ છે કે, જેઓ આપણી સાથે માનસિક, આત્મિક અને તાત્ત્વિક સંબંધથી સંધાયેલાં છે. આ પૃથ્વીને પેલે તીરે વસનારાં પણ આપણાં

નિકટનાં સંબંધીઓ હોવાનો સંભવ છે; કારણ કે, તેમને ભલે આપણે આપણી દૃષ્ટિથી કદાપિ જોયાં પણ ન હોય, છતાં પણ આકર્ષણનો સતત ગતિમાન અને કદાપિ ન અટકનારો મહાન નિયમ છે તે આકર્ષણના નિયમવડે જીવનના આ સ્વરૂપમાં કે પછી અન્ય સ્વરૂપમાં આપણે તેમના પ્રતિ આકર્ષાઈએ, તો તેમાં અશક્ય કિંવા અસંભવનીય જેવું કંઈ પણ નથી.

મહાત્મા જેજ્ઞસ્ ક્રાઈસ્ટે તેના ‘આ સંસારમાં કંઈ પણ મનુષ્યને તમે પિતાના નામથી બોલાવશો નહિ; કારણ કે, તમારો પિતા એક છે અને તે સ્વર્ગમાં છે!’ એ પ્રમાણેના ઉપદેશ કિંવા આદેશમાં ઈશ્વરના પિતૃત્વના ગુપ્ત આશયને દર્શાવેલો છે. અને જો ઈશ્વર સમાનભાવથી સર્વનો પિતા હોય, તો એમાં જ આપણને આપણા પરસ્પર બંધુભાવ કિંવા વિશ્વબંધુત્વનો આશય સ્પષ્ટતાથી જણાઈ આવે છે. પરંતુ એના કરતાં પણ એક ઉચ્ચતર ભાવના છે અને તે એ કે ઈશ્વર તથા મનુષ્યની પરસ્પર સંપૂર્ણ એકતા છે; અને એ ભાવનાથી એ તો સ્વયમેવ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે, સમસ્ત માનવજાતિની પરસ્પર એકતા હોવી જ જોઈએ. જ્યારે આપણે આ સત્યને જાણી જઈએ છીએ, તે વેળાએ આપણે અત્યંત સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકીએ છીએ કે, જેટલા પ્રમાણમાં અનન્ત જીવન સાથેની આપણી એકતાનો આપણે સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ અને ઈશ્વર પ્રતિ આગળ વધીએ છીએ; તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણે સમસ્ત માનવજાતિને એ સાક્ષાત્કારના કાર્યમાં સહાયક થઈએ છીએ અને તેમ કરીને સર્વ મનુષ્યોને ઈશ્વર પ્રતિ આગળ વધારીએ છીએ.

મહાત્મા જેજ્ઞસ્ ક્રાઈસ્ટે જ્યારે એ પ્રમાણેનાં વચનો ઉચ્ચાર્યાં કે: ‘જ્યાં સુધી તમે સર્વથા અદ્યવયસ્ક બાળકો સમાન

નહિ થઈ જાયો, ત્યાંસૂધી તમો સ્વર્ગના સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશ કરી શકવાના નથી !' તેમજ “ મનુષ્યજીવનનો કેવળ રોટલાપર જ આધાર નથી; કિન્તુ જે શબ્દો પરમાત્માના શ્રીમુખમાંથી નીકળે છે, તેમાંનો પ્રત્યેક શબ્દ જ તેના જીવનનો આધાર છે; ” સારે એમાં તેના એ જ આશય સમાયેલો હોતો કે, મનુષ્યના અનંત જીવન સાથેના સત્ય સંબંધને વ્યક્ત કરવો. આ વચનામાં તેણે એવા એક અત્યંત મહત્વના સત્યનો પ્રકાશ કરેલો છે કે જે સત્યને અઘાપિ આપણે મેળવી શક્યા નથી, એટલું જ નહિ, પણ તેને મેળવવાના કાર્યનો જોઈએ તેવો આરંભ માત્ર પણ કયો નથી. આ વચનોથી મહાત્મા જેજસુ ક્રીષ્ટે આપણને એ જ શિક્ષણ આપેલું છે કે, આ ભૌતિક જીવનને પણ કેવળ જડ અન્નના યોગે ટકાવી શકાય તેમ નથી; કિન્તુ જેટલા પ્રમાણમાં તે અનંત જીવન સાથેના સંબંધની વૃદ્ધિ કરવામાં આવે છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં તેના યોગે શરીરનાં બંધારણ અને શરીરની કાર્યક્ષમતાની સ્થિતિમાં પણ સુધારણા થવાથી ભૌતિક જીવન પણ વિશેષ દૃઢ થાય છે. જે લોકોનાં અંતઃકરણો શુદ્ધ છે, તે લોકો ધન્ય છે; કારણ કે તેઓ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે અથવા અન્ય શબ્દોમાં કહીએ, તો આ સમસ્ત વિશ્વમાં તેઓ કેવળ ઈશ્વરના વિસ્તારને જ જોયા કરે છે; કારણ કે, એવા મહાત્માઓ ઈશ્વરવિના અન્ય કોઈ પણ વસ્તુની ભાવના રાખતા નથી અને તેથી સર્વત્ર તેમને ઈશ્વર અને ઈશ્વર જ દેખાયા કરે, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક તથા નૈસર્ગિક જ છે.

શ્રી મનુ ભગવાને કહેલું છે કે: “ જે મનુષ્ય પોતાના આત્મામાં સર્વ ગ્રાણીઓના ઉચ્ચતમ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી લે છે અને સર્વ જીવોને સમાન દૃષ્ટિથી જ દેખે છે, તે મનુષ્ય

સર્વોત્કૃષ્ટ આનન્દને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.” એથેનેસિયસે* એમ કહ્યું હતું કે:—“આપણે આ રક્તમાંસમય ચર્મવેષિત શરીરમાં રહીને પણ દેવ થઈ શકીએ છીએ.” આપણે અસારે જે સત્યના વિચારમાં પ્રવૃત્ત થયેલા છીએ, તે મહત્ સત્ય જ્યારે ગૌતમ બુદ્ધની પદવીને પ્રાપ્ત થયો તે વેળાના તેના ઉપદેશમાં પણ આપેલું દેખાય છે. ગૌતમના ઉપદેશનો આશય એવો છે કે: “લોકો જે બંધનમાં પડેલાં છે તેનું કારણ એ છે કે, તેમણે અઘાપિ પોતાના અહંભાવનો ત્યાગ કર્યો નથી. ભિન્નતાના ભાવોને દૂર કરીને એમ જ સમજી લેવું જોઈએ કે, મનુષ્ય તથા સર્વ-શક્તિમાન એક જ છે. આજ મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધના ઉપદેશનો સાર છે; કારણ કે, અનન્ત પરમાત્મા સાથે એકતા કરવી એ જ મહાત્માઓનું મંતવ્ય હતું, છે અને નિરંતર રહેવાનું.

હવે જ્યારે આપણે આપણા પોતાના કાળના નિકટમાં આવીએ છીએ, એટલે આપણે ઉચ્ચજ્ઞાનપ્રકાશથી પ્રકાશિત દષ્ટા ઈમેન્યુઅલ સ્વેડનબોર્ગ† પણ એમ જ જોઈતો સાંભળીએ

* એથેનેસિયસ નામક એક ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞ થઈ ગયો છે.

† ઈમેન્યુઅલ સ્વેડનબોર્ગ (Emanuel Swedenborg) નો જન્મ ઈ. સ. ૧૬૮૮ માં સ્વેડેન હોમ નામક સ્થાનમાં થયો હતો અને તેનો સ્વર્ગવાસ લંડનમાં ઈ. સ. ૧૭૭૩ માં થયો હતો. એ એક મહાન્ વૈજ્ઞાનિક પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી અને ધર્મના કેટલાક વિષયોનો ઉત્તમ લેખક હતો. ઈ. સ. ૧૭૪૩ સુધીનો પોતાનો સર્વ સમય તેણે વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રવિષયક જ્ઞાનને વધારવાના કાર્યમાં જ વીતાવ્યો હતો અને તેના પરિણામે તેને વિજ્ઞાનના વિષયમાં સારી મહત્તા પ્રાપ્ત થઈ હતી. પરંતુ ત્યારપછીનાં વર્ષોમાં તેના જીવનક્રમમાં અજ્ઞાનક મહત્ પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. તે લંડનમાં હતો અને તેના પોતાના કથન પ્રમાણે તેણે કેટલાંક આંતરિક દર્શનોનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો. એ આંતરિક દર્શનો કિંવા સ્વપ્નમાં

છીએ કે: “અનંત પ્રવાહને જેટલા પ્રમાણમાં ઝીલવાને આપણે યોગ્ય થઈએ છીએ, તેટલા પ્રમાણમાં તે પ્રવાહ આપણામાં અને આપણાદ્વારા કાર્ય કરવા માંડે છે.” “ક્રૅન્ડન” નામક એક ધર્મમંડળની ઉપાસનાનું તત્ત્વ પણ એ જ હતું કે: “જેટલા પ્રમાણમાં મનુષ્યનો આત્મા ઈશ્વરપ્રતિ વળેલો હોય છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં ઈશ્વર અથવા પરમાત્મા મનુષ્યના આત્મામાં વ્યક્ત થઈને ઘોલવા માંડે છે.” જ્યારે પ્રેરિત અને દૃષ્ટા જેજસ ક્રાઈસ્ટ જીવિત અવસ્થામાં આપણી સાથે કૉર્કૉર્ટમાં વસતો હતો, તે વેળાએ તેણે જે આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા કે: ‘આપણે સર્વ તે અનંત જીવનના મહાસાગરના પ્રવેશપથો જ છીએ,’ તે વેળાએ તેનો આશય એવો જ હતો કે, તે અનંત જીવનના મહાસાગરમાંના આંતરિક પ્રવાહને ઝીલવાથી જ તે પોતે પ્રેરિત મહાત્મા કિંવા દૃષ્ટા થઈ શક્યો હતો.

સકલ વિશ્વના ઇતિહાસમાં આપણે જે સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોને સત્ય પ્રજ્ઞા તથા સત્તાના મહારાજ્યમાં પ્રવેશેલાં અને તેના પરિણામે આનંદ તથા શાંતિને ભોગવતાં જોઈએ છીએ; તે સર્વેએ આ ઉચ્ચતમ શક્તિની અનુભૂતિમાં જ પોતાનાં જીવનો વીતાડેલાં છે; એટલે કે, તેઓ પરમાત્મા સાથેની પોતાની એકતાને અનુભવી ચૂકેલાં છે. સાધુ ડેવિડ* એક મહાઅલિષ્ઠ તથા

કેટલાંક અત્યંત આશ્ચર્યકારક સત્યોનો તેના સમક્ષ પ્રકાશ થયો હતો. કેટલાકોની એવી માન્યતા છે કે, તેના કથનની સત્યતા વિશે કશી શંકા છે જ નહિ; અને પોતાનાં જે પુસ્તકોમાં તેણે પોતાના જે સિદ્ધાન્તોને વ્યક્ત કરેલા છે, તે પુસ્તકોમાં ઉચ્ચતર આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. રા. રા. અણિશંકર રત્નજી ભટ્ટે એ મહાત્માના એક જે ગ્રંથોના ગુર્જર અનુવાદો કરેલા છે.

* જુડાઈ જાતિનો ઇ. સ. થી ૧૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલો એક પ્રખ્યાત મહાત્મા.

શક્તિમાન પુરુષ હતો અને તે જેટલા પ્રમાણમાં ઈશ્વરીય ધ્વનિને સાંભળતો હતો તેટલા જ પ્રમાણમાં તેનો આત્મા ઈશ્વરની સ્તુતિમાં લીન થઈ જતો હતો અને તે ઈશ્વરીય ધ્વનિની આજ્ઞા પ્રમાણે જ કાર્ય કરતો હતો. જ્યારે આ કાર્યમાં તેનો કોઈ વાર કંઈ પ્રમાદ થઈ જતો હતો, તે વેળાએ તેનો આત્મા દુઃખ તથા અશાંતિથી રોયા કરતો હતો. આ જ વાર્તા પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર તથા લોકોના સંબંધમાં ઘટી શકે તેમ છે. જ્યાં સૂધી ઇસ્લાયલનાં* સંતાનો ઈશ્વરને માનતાં રહ્યાં હતાં અને તેની આજ્ઞાનુસાર ચાલતાં રહ્યાં હતાં, ત્યાં સૂધી તેઓ સમૃદ્ધિશાલી, સંતુષ્ટ તથા શક્તિમાન રહ્યાં હતાં અને કોઈ પણ ઘટના તેમનાથી વિરુદ્ધ થઈ નહોતી; પરંતુ જ્યારે તેઓ ઈશ્વરને પોતાના આદિકારણરૂપ ન માનીને પોતાની શક્તિ પર જ આધાર રાખવા લાગ્યાં, ત્યારથી જ તેમના પરાજયનો આરંભ થયો, તેઓ બન્ધનમાં પડ્યાં અથવા તો સર્વથા હતાશ થઈ ગયાં.

જેઓ ઈશ્વરની આજ્ઞાને સાંભળે છે અને તદનુસાર પોતાની કૃતિ કરે છે, તેઓ ધન્ય છે. એ ઈશ્વરની આજ્ઞાના યથાર્થ પાલનથી તેમને સર્વ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેટલા પ્રમાણમાં આપણે તે ઉચ્ચતર પ્રકાશ અનુસાર આપણા જીવનને વીતાડીએ છીએ, તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણે અધિક બુદ્ધિમાન તથા અધિક દક્ષ થઈએ છીએ, એવો વિશ્વનો એક અપરિવર્તનીય અને મહાન નિયમ જ છે.

સમસ્ત વિશ્વના આજપર્યન્તના ઇતિહાસમાં ઋષિમહર્ષિ,

* ઇસ્લાયલ એ યહૂદી જાતિના આદિ પુરુષનું નામ છે; અને એથી જ પૂર્વે યહૂદીઓ ઇસ્લાયલિટના નામથી ઓળખાતા હતા. હજી પણ તેમને કેટલાક લોકો ઇસ્લાયલ નામથી ઓળખે છે.

ધર્મસંચાલકો તથા વિશ્વોદ્ધારકોએ જે ઉચ્ચતમ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરેલી છે, તે કેવળ આ સર્વ પ્રકારે સ્વાભાવિક ઈશ્વરીય નિયમને અનુસરવાનું જ ફળ છે. તેઓ સર્વ એ વાર્તાને સારી રીતે જાણી ગયા હતા કે તેમની પરમાત્મા સાથે સર્વ પ્રકારે એકતા જ છે; એટલે કે, તેમને પરમાત્મા સાથેની તેમની પોતાની એકતાનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થઈ ચૂક્યો હતો. પરમાત્મા તો સર્વને સમભાવથી જ નિહાળનારો છે. પરમાત્મા એવા ધર્મસંચાલકો, દષ્ટાઓ, ઋષિમહર્ષિઓ તથા જગદુદ્ધારકોને ઉત્પન્ન કરતો નથી; કિંતુ જે કોઈ પણ તેના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઓળખી લે છે અને તેની સાથે પોતાની સંપૂર્ણ એકતા કરી લે છે, તે એ અનન્ત સાથેની એકતાના સાક્ષાત્કારમાં રહીને તેના પરિણામે એક ધર્મસંચાલક, દષ્ટા, ઋષિમહર્ષિ કિંવા વિશ્વોદ્ધારક મહાત્મા થઈ જાય છે. પરમાત્મા કોઈ એક વિશિષ્ટ જાતિ કિંવા કોઈ એક વિશિષ્ટ રાષ્ટ્રનો પક્ષપાતી પણ નથી; તે તો સર્વ જાતિઓ અને સર્વ રાષ્ટ્રોને સમાન દૃષ્ટિથી જ નિરખનારો છે. તેના ખાસ ચૂંટી કાઢેલા મનુષ્યો કોઈ છે જ નહિ; કિન્તુ જે કોઈપણ જાતિ કિંવા રાષ્ટ્ર ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખીને તેને માનવા લાગે છે, તે તેની તે શ્રદ્ધાના પરિણામે ઈશ્વરની ચૂંટી કાઢેલી જાતિ અથવા ઈશ્વરના પ્રિયકર રાષ્ટ્ર તરીકે પોતાના જીવનને વ્યતીત કરવાના સામર્થ્યને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

વિશ્વનો અત્યાર સૂધીનો જે ઇતિહાસ આપણા જાણવામાં આવ્યો છે, તેમાં અન્ય યુગ અથવા સ્થાનથી ચમત્કારોના લિખિત યુગ કિંવા લિખિત સ્થાનનું ક્યાંય નિરૂપણ કરાયલું જોવામાં આવ્યું નથી. અર્થાત્ જે કૃતિઓને આપણે ચમત્કારોના નામથી ઓળખીએ છીએ, તે ચમત્કારો તો જે તેમને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત

થઈ જાય, તો સર્વ સ્થાનોમાં અને સર્વ કાળમાં એકસરખી રીતે જ થયા કરે છે. જે એ ચમત્કારમાટેના નિયમોનું યથાર્થ પાલન કિંવા અનુસરણ કરવામાં આવે, તો એ ચમત્કારો જેવી રીતે પૂર્વકાળમાં થતા હતા તે જ પ્રમાણે આજે પણ થઈ શકે તેમ છે. આપણે એમ નિરન્તર સાંભળ્યા કરીએ છીએ કે, જે લોકોએ પરમાત્મપથનું અનુસરણ કરેલું હતું, તે લોકો મહાશક્તિશાળી અને બલાઢ્ય થઈ ગયા છે; પરંતુ વાસ્તવિકતાથી જોતાં તો મહાશક્તિશાલિતા તથા બલાઢ્યતામાં પણ કાર્ય અને કારણનો અનુક્રમ જ વ્યાપેલો દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

પરમાત્મા પોતે કોઈને પણ સમૃદ્ધિશાળી બનાવતો નથી; કિન્તુ જે મનુષ્ય ઈશ્વરને સ્વીકારે છે અને ઈશ્વરના ઉચ્ચતર નિયમો અનુસાર પોતાના જીવનને વ્યતીત કરે છે, તે પોતાની મેળે જ સમૃદ્ધિશાળી થઈ જાય છે. સૉલોમન* તેની ઇચ્છા પ્રમાણેની વસ્તુને ચૂંટી કાઢવાનો અને તે વસ્તુ માગી લેવાનો પ્રસંગ આપવામાં આવ્યો હતો; એ પ્રસંગે વિચારનિર્ણયની ઉત્તમતાના યોગે તેણે કેવળ ઈશ્વરીય પ્રજ્ઞા નામક વસ્તુની જ યાચના કરી હતી. પરંતુ જ્યારે તેણે એ ઈશ્વરીય પ્રજ્ઞાની યાચના કરી

* સૉલોમન-Solomon-ઈસ્રાયેલોનો રાજા હતો અને ડેવિડનો પુત્ર તથા ઉત્તરાધિકારી હતો. જેવા તેનો રાજવૈભવ અગાધ અને અલૌકિક હતો તેવી જ તેની પ્રજ્ઞા પણ અદ્વિતીય અને લોકોત્તર મનાતી હતી. તેણે જેરુસેલમમાં જે દેવાલય બંધાવ્યું હતું તે અજ્ઞાપિ 'સૉલોમનના મંદિર' ('Solomon's Temple') ના નામથી વિખ્યાત છે. તેના રચેલા નૂતના આઇબલમાંના એક ગીતને "સૉલોમન સંગીત" (Song of Solomon) ના નામથી જાણખવામાં આવે છે અને તેને અત્યંત આદર તથા પૂજ્ય બાવની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે. તેના ચરિત્રનું આઇબલમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરાયેલું છે.

તે વેળાએ તે પોતાના અંતઃકરણમાં સારી રીતે જાણી ગયો હતો કે, એ ઈશ્વરીય પ્રજ્ઞામાં જ અન્ય સર્વ વસ્તુઓનો સમાવેશ થયેલો છે. આપણને વારંવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે, ઈશ્વરે ફેરોના* અંતઃકરણને કઠોર કરેલું હતું; પરંતુ આ વચનમાં આપણે વિશ્વાસ રાખી શકતા નથી; કારણ કે, ઈશ્વર કાંઈના અંતઃકરણને કઠોર કરતો જ નથી. ફેરોએ પોતાના અંતઃકરણને પોતે જ કઠોર કરી મૂક્યું હતું અને ફેરોના પોતાના એ દોષનો વિનાકારણ ઈશ્વરના શિરપર આરોપ કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ જ્યારે ફેરોએ પોતાના અંતઃકરણને કઠોર કરીને ઈશ્વરની આજ્ઞાનો અનાદર કર્યો ત્યારે તેનું પરિણામ એ થયું કે, તેના રાજ્યમાં તત્કાળ રક્ષેગ મહારાજનું આગમન થયું અને તેણે સર્વનાશનો આરંભ કરી દીધો. અહીં પણ આપણને કાર્યકારણ-ભાવનો સંબંધ પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે. આથી વિરુદ્ધ જો ફેરોએ ઈશ્વરની આજ્ઞાને સાંભળી હોત, તે આજ્ઞાનો આદર કર્યો હોત અને તે આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન રાખ્યું હોત, તો રક્ષેગ જેવા શત્રુઓની તેના રાજ્યમાં કદાપિ પધરામણી થાત જ નહિ, એ નિઃસંશય છે.

આપણે આપણા પોતાના ઉત્કૃષ્ટ મિત્રો પણ થઈ શકીએ છીએ અને આપણા પોતાના નિકૃષ્ટ શત્રુ પણ થઈ શકીએ છીએ†

* ફેરો શબ્દનો મૂળ અર્થ સૂર્ય છે. એ એક ઇબ્રિષિયન શબ્દ છે કે જેનો હિબ્રુ ભાષામાં સ્વીકાર કરાયો હતો અને હિબ્રુ ભાષામાં એ શબ્દનો, આઘળમાં જો બિત્ત બિત્ત આઠ અથવા દશ પુરુષોને ઇબ્રિષ્ટ (મિસર)ના રાજ્યો તરીકે વર્ણવેલા છે, તે મિસરના રાજ્યોના અર્થમાં પ્રયોગ કરાયેલો છે. એ પછીથી મિસરના રાજ્યો 'દોલેમી'ની સાધારણ સંજ્ઞાની ઓળખાવા લાગ્યા હતા.

† ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે પણ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં એ જ ઉપદેશ કરેલો છે કે:-

જેટલા પ્રમાણમાં આપણે આપણા પોતાના અંતરમાંના સર્વોત્કૃષ્ટ આંતરિક તત્ત્વના મિત્ર થઈએ છીએ, તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણે સર્વના મિત્ર થઈ શકીએ છીએ; અને તે જ પ્રમાણે જેટલા પ્રમાણમાં આપણે આપણા અંતરમાંના સર્વોત્કૃષ્ટ આંતરિક તત્ત્વ સાથે શત્રુતાના સંબંધને વધારીએ છીએ, તેટલા જ પ્રમાણમાં તેના પરિણામે આપણે સર્વના શત્રુભાવને આપણા શિરપર ળેહારી લઈએ છીએ. સારાંશ એ જ કે, જેટલા પરિમાણમાં ઉચ્ચતમ શક્તિઓના પ્રવેશમાટે આપણે આપણાં અંતઃકરણોનાં દ્વારને ખુલાં રાખીએ છીએ અને તે ઉચ્ચતમ શક્તિઓને આપણામાં અને આપણા દ્વારા વ્યક્ત કિંવા પ્રકટ થવા દઈએ છીએ; તેટલા જ પ્રમાણમાં એ જ પ્રેરણાઓથી મનુષ્યોને આપણે આપણી સાથે ચલાવી શકીએ છીએ એટલે કે એક રીતે આપણે આપણા માનવબાંધવોના ઉદ્ધારક થઈ શકીએ છીએ; અને એ જ પ્રમાણે આપણે સર્વ એક બીજાના પરસ્પર ઉદ્ધારક છીએ અથવા તો થઈએ છીએ. આવી રીતે ખરેખર આપણે વિશ્વોદ્ધારકોમાંના એક વિશ્વોદ્ધારકની પદવીને પ્રાપ્ત કરી લઈએ છીએ.*

“उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः” ॥

અ. ૬ શ્લોક ૫ મો.

એનો અર્થ એવો થાય છે કે: “આત્માવડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો; કિન્તુ આત્માનો નાશ ન કરવો; કારણ કે, (નિરભિમાની) આત્મા જ આત્માનો ખંધુ છે અને (કાર્યકારણસંઘાતાભિમાની) આત્મા જ આત્માનો પરમવિઘાતક શત્રુ છે.” અર્થાત્ પ્રસ્તુત અન્યકારે ઉપર્યુક્ત વાક્ય શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતાના આ શ્લોકના આશયના આધારે જ લખેલું છે, એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

* આપણામાં પણ જે એક “નર નરની કરની કરે, નર નાશ-યણુ હોય !” એ પ્રમાણેનું સર્વસાધારણ વચન દીર્ઘકાળથી પ્રચલિત

૧૧ સર્વ ધર્મોનું મૂળ તત્ત્વ—વિશ્વમાન્ય ધર્મ

જે મહત્ સત્યનો આપણે અલારે વિચાર કરી રહ્યા છીએ, તે મહત્ સત્ય જ સર્વ ધર્મોનું એક માત્ર સર્વત્ર વ્યાપક મૂળતત્ત્વ અથવા આધારતત્ત્વ છે. આપણે એ મહત્ સત્યને પ્રત્યેક ધર્મમાં નિહાળી શકીએ છીએ. આ મહત્ સત્યના સંબંધમાં સર્વ ધર્મોની સર્વથા એકવાક્યતા જ છે; અર્થાત્ એના સંબંધમાં કદાપિ કાંઈનો મતભેદ થવાનો સંભવ છે જ નહિ. હિન્દુ, મુસલમાન, ખ્રીસ્તી કિંવા અન્ય કાંઈ પણ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના અનુયાયિજનોની આ પ્રતિપાદિત મહત્સત્યના વિષયમાં કદાપિ કશી પણ મતભિન્નતા હોતી જ નથી. લોકોમાં જે મતભેદ, વાદવિવાદ અને ટંટાબખેડ થતા જોવામાં આવે છે, તે તેમના પોતાના ક્ષુદ્ર મતના દુરભિમાનના યોગે તથા સર્વથા નીચ અને ક્ષુદ્ધલક વિષયોના સંબંધમાં જ ઉદ્ભવે છે; પરંતુ જે ખરા અને મહત્ત્વના આદિતત્ત્વનો વિચાર કરવામાં આવે, તો તે આદિતત્ત્વ સાર્વત્રિક તથા સર્વવ્યાપક હોવાથી તેના સંબંધમાં સ્વમતના દુરભિમાનમાટેનું કારણ રહેતું જ નથી; અને તેથી એ મહત્ સત્ય સર્વમાન્ય છે, એમ તત્કાળ જણાઈ આવે છે. વિગ્રહ તથા અસ્વસ્થતાનું બીજ આસુરી સંપત્તિમાં તથા પોતાના ક્ષુદ્ર મતવિષયક દુરાગ્રહમાં જેવું રહેલું હોય છે, તેવું

છે, તે સાધારણ વચનમાં પણ કેટલું અને કેટું અદ્ભુત રહસ્ય સમાયલું છે, તેની પ્રસ્તુત ગ્રંથમાંના ઉપર્યુક્ત વિવેચનથી અત્યંત સ્પષ્ટ કલ્પના કરી શકાય છે. આ તત્ત્વ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના જન્મસ્થાન ભારતવર્ષના લોકો-માટે કાંઈ નવીન નથી; પરંતુ એક પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞના મુખથી પવિત્ર આર્યોના આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનું આ સખળ સમર્થન થયેલું છે, એ જ માત્ર આપણામાટે એક નવીનતા છે. આપણે ઇચ્છીશું કે, આપણામાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને નરમાંથી નારાયણ થાય અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના શિખરપર વિરાજવાના સૌભાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શકે!

એકતા તથા સ્વસ્થતાનું ખીજ દૈવી સંપત્તિમાં તથા સર્વમાન્ય મૂળ તત્ત્વ મહત્સત્યમાં રહેલું છે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી.

કાઈ એક સ્થાનમાંના લોકો તેમના ભિન્ન ભિન્ન મતોના કારણથી નિલ પોતપોતામાં લડતા ઝગડતા હોય; તોપણ જે વેળાએ તે સ્થાનમાં ભયંકર જલપ્રલય, દુષ્કાળ અને મહામારી જેવા ભયાનક પ્રસંગો આવીને ઊભા રહે છે, તે વેળાએ ત્યાંના સર્વ લોકો પોતાના વ્યક્તિવિષયક સર્વ વિગ્રહોને ત્યાગીને પોતાના શિરપર આવી પડેલા સાર્વજનિક મહત્સંકટને ટાળવાના કાર્યમાં એકતાથી પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે; અને એવાં દૃશ્યો વારંવાર આપણા જીવમાં આવ્યા કરે છે. આવા પ્રસંગે તેમનાપર આવી પડેલા મહત્સંકટનો સંબંધ એક જ ક્ષુદ્ર વ્યક્તિ સાથે હોતો નથી, કિન્તુ તે સંકટ સાથે સર્વ વ્યક્તિઓનો સમાન સંબંધ હોય છે અને તે જ તેમની એ એકતા તથા અભિજ્ઞતાનું કારણ થાય છે. વિવાદ, વિગ્રહ, મારામારી, લૂટ, ખૂન અને કાપા કાપી, એ સર્વ કાર્યો, ઉત્ક્રાંતિના ચત્નને આદરતી આપણી અશાશ્વત ભૌતિક પ્રકૃતિનાં લક્ષણો છે; અર્થાત્ તેમનું કારણ જેવું નશ્વર તેવુંજ તેમનું કાર્ય પણ નશ્વર જ હોય છે. પરંતુ ભૂતદયા, સાર્વજનિક પ્રેમ તથા સર્વોપયોગી થવામાટેના આંતરિક ભાવનો પ્રવાહ, એ કાર્યો, આપણી પૂર્ણ ઉત્ક્રાંત તથા શાશ્વત આત્મિક પ્રકૃતિનાં હોવાથી, અત્યંત મહત્ત્વનાં તથા ચિરસ્થાયિ છે.*

* પ્રખ્યાત ઉર્દુભાષાભિજ્ઞ કવિરાજ હાલી 'રુખાઇયાતે હાલી' નામક ગ્રંથમાં એક સ્થળે કહે છે કે:—

“તુફાનમે હય જળ જહાજ ચકર ખાતા;
જળ ફાફિલા વાદીમે હય સર ટકરાતા;
અસ્ખાબકા આસરા હય જળ ઉઠે જતા;
જહાં તેરે સિવા કોઈ નહીં યાદ આતા!”

દેશભક્તિ એક સુંદર વસ્તુ છે અને પ્રશંસનીય ગુણ છે; અને તેથી જો આપણે આપણી જન્મભૂમિમાં પ્રેમ રાખતા હોઈએ, તો તે અતિશય ઉત્તમ છે; છતાં જો પ્રશ્ન છે તે એ જ છે કે, અન્ય દેશોમાં મારો જો પ્રેમ હોય છે, તેના કરતાં મારી પોતાની જન્મભૂમિમાં મારો અધિક પ્રેમ શામાટે હોવો જોઈએ? જો આપણા હૃદયમાં કેવળ આપણા દેશ વિશેનો પ્રેમ અને અન્ય દેશો વિશે કેવળ દ્વેષ જ રહ્યા કરે, તો અવશ્ય આપણું હૃદય અત્યંત ક્ષુદ્ર, સંકુચિત તથા મર્યાદિત જ હોવું જોઈએ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આપણી એવી એકપક્ષીય દેશભક્તિ તે સત્ય દેશભક્તિના નામને પાત્ર છે કે કેમ, એ પણ સંશયાત્મક જ થઈ પડે છે. પરંતુ એથી વિરુદ્ધ જોટલા પ્રમાણમાં સ્વદેશમાં આપણો પ્રેમ હોય છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં પરદેશ પ્રતિ પણ આપણા પ્રેમનો પ્રવાહ વહેવા માંડે, તે વેળાએ જ આપણા અંતઃકરણની ક્ષુદ્રતા તથા અદૂરદર્શિતાનો લોપ થાય છે, અંતઃકરણ ઉદાર તથા વિકસિત થાય છે અને તેમ થતાં આપણી દેશભક્તિ સત્ય દેશભક્તિના નામને પાત્ર થયેલી કહેવાય છે.

પરમાત્મા આ અનંત વિશ્વમાંના સર્વ જીવોનો જીવ છે; તે સર્વાધારભૂત અને મહુચ્છકિતરૂપ છે તથા સર્વ જીવોને પ્રેરણા

અર્થાત્—“જ્યારે તુફાનમાં સપડાઈને નૌકા ચક્રર ખાવા મંડે છે, જે વેળાએ કાફલો રેતીના રણમાં સપડાઈને અતિશય પીડાય છે અને જ્યારે સંરક્ષણની સર્વ આશાઓનો સર્વથા લોપ થાય છે, તે વેળાએ હે પરમાત્મનું તારા વિના બીજ કોઈનું સ્મરણ થવું નથી!” એટલે કે, આવા સાર્વજનિક સંકટમાં સર્વને કેવળ એક જ મહત્ સત્યરૂપ પરમાત્માનું સ્મરણ થાય છે અને તેના યોગે વ્યક્તિગત મતભિન્નતાનો સર્વથા લોપ થઈ જાય છે. આવી એકતા જો નિરંતર ટકી રહે, તો તો તે આ સંસારમાં સ્વર્ગની છટાને લાવી બતાવે છે.

કરીને તેમના હસ્તે સર્વ ક્રિયાઓ કરાવનારો પણ તે જ છે; આવા પ્રકારની પરમેશ્વરવિષયક માન્યતામાં કોઈનો પણ મત-ભેદ થાય તેમ નથી; તેમ જ એ મતના સંબંધમાં કોઈની પણ નાસ્તિક્ય બુદ્ધિ થવાનો બહુ જ ન્યૂન સંભવ છે. લોકો જેમને આર્વાકપંથી અથવા પાખંડવાદી તરીકે ઓળખે છે, તે પાખંડ-વાદીઓમાંના સૈંકડે નવ્વાણુ ટકા જેટલા લોકો સત્ય પરમાત્માના સંબંધ અને સત્ય ધર્મની દૃષ્ટિથી નિહાળતાં લેશ માત્ર પણ નાસ્તિક હોતા નથી. પરમેશ્વર તથા ધર્મના સંબંધમાં અનેક લોકોની જે અનેક ભ્રામક તથા પ્રમાદમૂલક માન્યતાઓ હોય છે, તે માન્યતાઓને જેઓ સર્વથા અમાન્ય કરે છે, તેમને લોકો-ધર્માન્ધ લોકો-નાસ્તિક કહીને બોલાવે છે. આવા ધર્મચક્ષુમંડિત નાસ્તિકો આ સૃષ્ટિમાં અઘાપિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એમાટે અવશ્ય પરમાત્માને આપણે ધન્યવાદ જ આપવો ધટે છે. કોઈ પણ સત્પુરુષને કિંવા સચ્ચરિત્રા સ્ત્રીને કદાપિ ન શોભે તેવા રાજસ તથા તામસ ગુણોનો પરમાત્માના શિરપર આરોપ કરીને ‘સત્યનારાયણ’ની કથાના લખનારે તે કથામાં આલેખેલા પરમાત્માના વિદ્રૂપ તથા રાક્ષસીય ચિત્રમાં વિચારશીલ તથા વિવેકી મનુષ્યોની શ્રદ્ધા કેમ કરીને બંધાય વારુ? બાળકો ક્યાંક જરા પણ બૂલ્યા એટલે ધાલી માથામાં ધૂળ, દેખાજો તેમને દાળ અને લીધો તેમની પાસેથી વૈરનો બદલો! આવા પ્રકારનાં જંગલી તથા રાક્ષસીય આચરણો પ્રત્યેક સુશિક્ષિત તથા સમ્ય માતા પિતાને અત્યંત નિંદ્ર તથા લાજ્ય જ લાસે છે. પોતાનાં સંતાનોને આવી પશુતા તથા કૂરતાથી વર્તીવનારાં જે કોઈ પણ રાક્ષસીય વૃત્તિનાં માતાપિતા હોય છે, તેમને સર્વ સુશીલ અને સમ્યજનો ધિક્કારે છે, એ તો નિત્ય આપણા જીવમાં આવ્યા જ કરે છે. અર્થાત્ યઃકશ્ચિત્ મનુષ્યને પણ જે

સ્વભાવ લાભ્ય જણાય છે, તે કૂર તથા રાક્ષસીય સ્વભાવનો આરોપ સદ્ગુણોની પરમ પવિત્ર મૂર્તિ અને અપાર કરુણાના અધિષ્ઠાન વિશ્વપિતાના શિરપર, એક શીરાના લોભી તથા ક્રોધિષ્ઠ મનુષ્ય કરી બેસે અને તેના સંબંધમાં એક લાંબી લચક કથા લખી નાખે, તો તે અસંભવનીય કથામાં વિચારી મનુષ્યોની શ્રદ્ધા ન બંધાય, એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. અલબત્ત, તે શીરાનો ભૂખ્યો કથાકાર અને તેના અંધ અનુયાયીઓ એ કથાને ન માનનારા લોકોને નાસ્તિક કહેવાના, પરંતુ એના યોગે તે વિવેકી મનુષ્યોની આસ્તિકતામાં લેશ માત્ર પણ ન્યૂનતા થવાનો સંભવ હોતો નથી.

ધર્માન્ધ લોકોની દૃષ્ટિમાં જે લોકો ભયંકર નાસ્તિક તરીકે સિદ્ધ થયેલા છે, તેઓ જ સત્ય ધર્મના સન્નિભ્રો છે. એ નાસ્તિકો સમાન પરમાત્માના અન્ય કોઈ પણ અનન્ય તથા આગ્રાંકિત સેવકો છે જ નહિ. એકંદર માનવજાતિનું સત્ય તથા શાશ્વત કલ્યાણ એમના હસ્તે જ થાય છે અને તેથી તેઓ માનવજાતિના પણ સલહિતૈષી સેવકો છે. તે સમયમાં, સર્વત્ર વ્યાપેલી શુષ્ક કર્મિષ્ટતા, પશુહિંસા તથા તેના જ પ્રકારની અનેક કાર્યપરંપરાઓ વિરુદ્ધ બળવો જગાડીને તેમનો વિધ્વંસ કરનાર મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધ પણ ધર્માન્ધ તથા ધર્મોન્મત્ત લોકોની દૃષ્ટિમાં તો પાખંડવાદી નાસ્તિકોનો શિરોમણિ જ સિદ્ધ થયો હતો; ક્રાઇસ્ટ તથા હુરજત મહમ્મદ પયગંબરને પણ તેમના સમકાલિક તથા અંધપરંપરાથી ચાલનારા લોકોએ નાસ્તિકોના અગ્રેસરની જ પદવી આપી હતી. આનું મૂળ કારણ એ જ હતું કે, તેઓ પરંપરાથી ચાલતી આવેલી રૂઢિઓ તથા અયોગ્ય માન્યતાઓના અંધ અનુયાયી નહોતા; અને એ કારણથી જ તેમનો

અનેક પ્રકારે છળ કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ જ્યારે સત્ય જ્ઞાનનો પ્રકાશ થયો અને ઈશ્વરીય જ્યોતિ ચમકવા લાગી, તે વેળાએ એ જ નાસ્તિકશિરોમણિએને લોકો મહાત્મા માનવા લાગ્યા. દેશનો દેશ અથવા એમ જ કહો કે સમસ્ત સંસાર તેમના પરમપવિત્ર ઉપદેશના શ્રવણમાટે ઉત્કંઠિત થઈ ગયો અને ક્રાંત્યવધિ મનુષ્યો તેમના અનુયાયી થયા. મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધના ઉપદેશના પરિણામે દેશમાં અહિંસાની વિજયધ્વજ ફરકવા લાગી અને તેથી પશુપક્ષીઓ પણ નિર્ભય થઈને સુખપૂર્વક વિચરવા લાગ્યાં. તાત્પર્ય એટલું જ કે નાસ્તિક તરીકે ઓળખાવેલા મહાત્મા બુદ્ધના અવતારથી સંસારનું જેવું અવર્ણનીય કલ્યાણ થયું છે; તેના પરમપવિત્ર ઉપદેશોદ્ધારા લોકોના અંતઃકરણમાં જેવા પવિત્ર ભાવોનો ઉદય થયો છે; તેવા કલ્યાણ અને તેવા પવિત્ર ભાવોનો ઉદય પોતાને ધર્મધુરન્ધર માનનારા અને આસ્તિકતાનો ભયાનક આડંબર બતાવનારા મનુષ્યોથી ક્યાંય કરી શકાયો નથી અને કરી શકાવાનો પણ નથી.

જે મહત્ તથા શાશ્વત સત્યને આર્ય અને અનાર્ય તથા આસ્તિક અને નાસ્તિક તેમ જ ખ્રીસ્તી કે મુસલમાન સર્વ ધર્મ તથા સર્વ દેશના લોકો અભિજ્ઞતાથી સ્વીકારે છે, તે જ આ વિશ્વનું સત્ય રહસ્ય છે. જ્યારે આપણે એ દિવ્ય તત્ત્વને આપણા જીવનક્રમમાં પ્રથિત કરી દઈએ છીએ; તે વેળાએ આપણા ક્ષુદ્ર મતભેદ, આપણા પારસ્પરિક દ્વેષ તથા આપણા અનર્થો ક્ષુદ્ર હોવાના કારણથી શીઘ્ર જ નષ્ટ થઈ જાય છે. એ મહત્ સત્ય અનુસાર આપણું આચરણ થવા માંડે, એટલે પછી શિવાલય અને વિષ્ણુમંદિર, ક્રિશ્ચિયન ચર્ચ અને મુસલમાનોની મસ્જિદ તેમ જ બૌદ્ધ વિહાર અને જૈન ઉપાશ્રય એ સર્વ સ્થળો આપણી ધર્મદૃષ્ટિને એક

સરખી રીતે પૂજ્ય તથા પવિત્ર દેખાવા માંડે છે. અર્થાત્ તે વેળાયે પછી એમાંના કોઈ પણ ધર્મમંદિર કિંવા ધર્મસ્થાનમાં જઈને ઈશ્વરની ઉપાસના કરવામાં આપણને કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ દેખાતો નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આપણા અંતઃકરણની એ ઉન્નત અવસ્થાના યોગે આપણું પોતાનું ગૃહ અથવા તો અરણ્ય આદિમાં આપણે જ્યાં હોઈએ તે સ્થાન આપણા ઉપાસનામંદિરના સ્વરૂપને ધારણ કરી લે છે. સત્ય ઉપાસનાને કેવળ આત્મા તથા પરમાત્માની જ આવશ્યકતા હોય છે. જો બાહ્ય ઉપકરણો તથા અવાંતર સાધનોનો અભાવ હોય, તો તેથી ઉપાસનાનું કાર્ય અટકી પડે છે, એવું કંઈ છે જ નહિ. ઉપાસના એટલે આત્મા તથા પરમાત્માનું સંમેલન. એ આત્મા તથા પરમાત્માના સંમેલનનાં કાળ તથા સ્થળ કંઈ નિયત કરવામાં આવ્યાં નથી. અર્થાત્ પ્રત્યેક જન પોતાના અનુકૂળ કાળ તથા અનુકૂળ સ્થળમાં એ સંમેલન કરવાને સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છે.

ઉપર્યુક્ત વિશ્વધર્મીય આદિ તત્ત્વનો સર્વ જનો એકવાક્યતા તથા મુક્ત કંઠથી સ્વીકાર કરે છે. એ દિવ્ય રહસ્ય સાર્વત્રિક, સાર્વકાલિક અને શાશ્વત છે. એવી અનેક વસ્તુઓ છે કે જેમના સંબંધમાં સર્વ જનોની સમાન એકવાક્યતા થઈ શકતી નથી; અર્થાત્ જે વસ્તુઓ થોડી ઘણી વ્યક્તિઓના લાભની કિંવા અમુક એક વિશિષ્ટ કાળ અથવા પ્રસંગને જ લાગૂ પડનારી હોય છે, એવી વસ્તુઓ વિશે નિરંતર મતભેદ ચાલતો આપણા જોવામાં આવ્યા કરે છે. વિશ્વધર્મનું રહસ્ય જેમના જાણવામાં આવેલું નથી હોતું, તેવા લોકોની દૃષ્ટિ અત્યંત સંકુચિત તથા મર્યાદિત હોય છે; અને તેથી તેવા લોકોને જે તેમનો પોતાનો સ્વીકૃત ધર્મ તે જ ઈશ્વરપ્રણીત ધર્મ અને તેમના ધર્મનો પ્રવર્તક તે જ

કેવળ ઈશ્વરે ધર્મસ્થાપનામાટે મોકલેલો અવતારી પુરુષ છે, એમ જ ભાસ્યા કરે છે. ધર્માન્ધ મુસલમાનોનો એવો નિશ્ચિત અભિપ્રાય હોય છે કે, કેવળ ‘કુરાન’ જ ઈશ્વરપ્રણીત ધર્મગ્રંથ છે અને કેવળ મહંમદ સાહબ જ ઈશ્વરના પયગંબર છે; એ જ પ્રમાણે માત્ર ‘બાયબલ’ જ ઈશ્વરપ્રણીત ધર્મપુસ્તક છે અને કેવળ ક્રીસ્ટ જ જગત્પિતા પરમાત્માનો પુત્ર છે; એવા ઉદ્ધારો પ્રત્યેક ધર્માન્ધ ક્રિશ્ચિયનના મુખમાંથી નીકળ્યા કરે છે. અર્થાત્ જે સ્થિતિ ધર્માન્ધ મુસલમાન તથા ક્રિશ્ચિયનોની છે, તેજ સ્થિતિ ધર્માન્ધ હિન્દુ, બૌદ્ધ, જૈન તથા અન્ય સર્વ મતવાદીઓની છે, એમ સમજી લેવાનું છે. હવે જે પ્રત્યેક ધર્મના અનુયાયીઓ પોત-પોતાના ધર્મગ્રંથને ઈશ્વરપ્રણીત અને પોતપોતાના ધર્મપ્રવર્તકને ઈશ્વરીય પુરુષ તરીકે માને, તો તેમાં અયોગ્યતા જેવું કાંઈ પણ નથી; પરંતુ આ વિશ્વમાં આપણા ધર્મગ્રંથ સમાન અન્ય પણ અનેક ઈશ્વરપ્રણીત ધર્મગ્રંથો અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને આપણા ધર્માચાર્ય જેવા જ અન્ય ધર્મોના પ્રવર્તકો પણ ઈશ્વરીય પુરુષો જ છે, એ રહસ્યને એ મોભાગ્ર બુદ્ધિના લોકો સમજી શકતા નથી, એ જ તેમનો પ્રમાદ છે અને એ જ તેમના સંકુચિત મનનું મર્યાદિતત્વ તથા અંદરદર્શિત્વ છે, એ નવેસરથી કહેવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી.

અપૌરુષેય તથા પવિત્ર મનાયલા સર્વ ધર્મગ્રંથો એક જ પરમાત્મા પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલા છે. પરમાત્મા પોતાના મુખ-દ્વારા બોલે તો સારું, એવી સદ્વિચ્છાને ધારણ કરીને પરમાત્માના સતત નિવાસમાટે જેમણે પોતાનાં અંતઃકરણોને પવિત્ર કરીને યોગ્ય કર્યાં હતાં, તેવા પવિત્ર પુરુષોના મુખમાંથી નીકળેલા તે હૃદયસ્થ પરમાત્માના જે શબ્દો, તેજ ઈશ્વરનાં વચનો છે; અને

તે વચનોને એકત્ર કરીને લખી રાખવામાં આવ્યાં, તે જ સર્વ ધર્મગ્રંથો છે. એ સર્વ ધર્મપ્રવર્તકો કિંવા ધર્મસંસ્થાપકો સર્વ પ્રકારે સમાન યોગ્યતાવાળા હોય છે, એમ માની લેવાનું નથી; કારણ કે, એમનામાંના કેટલાકોના સાત્ત્વિક ગુણો પૂર્ણ ઉત્ક્રાન્ત થઇને દૈવી સંપત્તિ તથા બ્રાહ્મી સ્થિતિ પર્યન્ત પહોંચી ગયેલા હોય છે અને બીજા કેટલાકોના અઘાપિ પૂર્ણ વિકાસ થવાનો જ હોય છે. એ પૂર્ણ સ્થિતિનો કેવળ અંતઃકરણને પરમાત્માભિમુખ કરવાના પરિમાણપર જ આધાર રહેલો હોય છે. હિંદુ ધર્મ-શાસ્ત્રમાંનો એક પ્રેરિત લેખક કહે છે કે: “પ્રજ્ઞા જ ઈશ્વરીય શક્તિનો શ્વાસ છે!” અને એ પ્રજ્ઞા પ્રત્યેક કાળમાં અથવા પ્રત્યેક યુગમાં પવિત્ર આત્માઓમાં પ્રવેશ કરીને તેમને ઈશ્વરના તેમ જ મહાપુરુષો-ધર્મપ્રવર્તકો-ના મિત્ર બનાવી દે છે.”

જેટલાં આપણે આર્યજનો છીએ તેટલાં જ માત્ર ઈશ્વરનાં પ્રિયપાત્રો છીએ અને સમસ્ત ભૂતલમાં જો કોઈ પવિત્રતમ

* શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહેલું છે કે:-

“યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અન્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગે” ॥

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા; અ. ૪ શ્લોક ૭ અને ૮.

એનો બાવાર્થ એવો થાય છે કે; “હે અર્જુન, જ્યારે જ્યારે ધર્મની ક્ષીણતા થાય છે અને અધર્મની પ્રબળતા થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું જન્મને ધારણ કરું છું. (૭) સાધુજનોના સંરક્ષણમાટે અને દુષ્ટજનોના દમનમાટે તેમ જ ધર્મની સંસ્થાપના કરવામાટે હું યુગયુગમાં (પ્રત્યેક યુગમાં) અવતારને ધારણ કરું છું.” આનો બાવાર્થ પણ એ જ સૂચવે છે કે ઈશ્વર કાલબદ્ધ તથા સ્થાનબદ્ધ નથી.

પુણ્યભૂમિ હોય તો તે કેવળ આપણી આ ભરતભૂમિ જ છે, એમ બોલનારા જેમ કેટલાક આર્યજનો છે; તે જ પ્રમાણે કેવળ મુસલમાનો જ ખુદાના પ્યારા બંદા છે અને વિશ્વમાં કેવળ અરબસ્તાન જ પવિત્ર ભૂમિ છે, એમ બોલનારા મુસલમાનો તથા કેવળ જેસ્સેલમ જ પુણ્યક્ષેત્ર છે અને કેવળ ક્રિશ્ચિયનો જ ઈશ્વરના કૃપાપાત્ર જીવો છે, એમ પોકાર કરનારા ક્રિશ્ચિયનોની સંખ્યા પણ કંઈ જેવી તેવી કે નાનીસૂની નથી. પરંતુ કેવળ હૃદયની સંકીર્ણતાના પરિણામે જ તેમના મુખમાંથી આવા ઉદ્ગારો નીકળ્યા કરે છે; કારણકે, ઈશ્વર એક વિશિષ્ટ સમયમાં, પૃથ્વીના એક વિશિષ્ટ ભાગમાં અને વિશાળ માનવજાતિની એક વિશિષ્ટ શાખામાં જ પ્રકટ થાય છે, એ માન્યતા સર્વથા પ્રમાદપૂર્ણ છે. આ ભૂતલમાંના સર્વ કાળના અને સર્વ સ્થાનમાંના લોકોની તે વિશ્વપિતાને એકસરખી જ ચિન્તા હોય છે, એ તત્ત્વને લોકો ભૂલી જાય છે. એ ઉપરાંત ભિન્ન ભિન્ન કાળના તથા ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાંના લોકોની પરિસ્થિતિ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી તેમના આત્મોન્નતિના માર્ગરૂપ ધર્મો પણ ભિન્ન ભિન્ન હોવા જ જોઈએ, એ વાર્તા કંઈ પણ વિચારશીલ મનુષ્યના લક્ષમાં આવી શકે તેમ છે; અને તેવી જ આ જગત્કાલકની યોજના હોવાનું પણ પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે. આ યોજના તેણે અમુક એક વિશિષ્ટ કાળના અથવા અમુક એક સ્થાનમાંના મુટ્ટીભર લોકોમાટે જ કરેલી છે, એમ માનવું તે પક્ષપાતરહિત, સર્વગ્રામ્ય તથા સમદષ્ટિ પરમાત્માના શિરપર સર્વથા અસંભવનીય આરોપ કર્યા સમાન જ કહી શકાય. પરમાત્મામાં એકપક્ષીયતા, ચૂંટણી કિંવા એકલપેટાપણું હોય, એમ સૃષ્ટિ નિયમનોના સર્વ વિષયોમાંના એક પણ વિષયમાં આપણે જોઈ શકતા નથી. પરમેશ્વરના કંઈ પણ નિયમનો

અપવાદ છે જ નહિ. તેની પદ્ધતિ સર્વ કાળમાં અને સર્વ સ્થાનમાં સર્વથા એકસરખી જ છે. આ લોકમાં કેટલાક રાજાઓના રાજ્યમાં જેમ સચિવ, સેનાધ્યક્ષ, કોષાધ્યક્ષ તથા કંચુકી આદિ પદવીઓ વંશપરંપરાને માટે અપાયેલી હોય છે, તેવા પ્રકાર ઈશ્વરના રાજ્યમાં કયાંય પણ હતો નહિ, છે નહિ અને ભવિષ્યમાં થવાનો પણ નથી; કિન્તુ પરમાત્માના આ વિશાળ રાજ્યમાંના નિસર્ગત: સમસમાન અધિકારસંપન્ન પ્રજાજનોમાંના જે કોઈ લોકો સાર્ત્વિક ગુણો તથા દૈવી સંપત્તિનો અધિકાર મેળવે છે, તેઓ જ પરમાત્માના સચિવ, સેનાધ્યક્ષ, કોષાધ્યક્ષ તથા કંચુકી આદિની પદવીઓને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

જ્યારે આ સત્યનો આપણને સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે એટલે પછી સર્વ ધર્મના લોકો આપણને એકસરખી રીતે પ્રિય લાગવા માંડે છે. આપણે જે જે મનુષ્યોના સંબંધમાં આવીએ, તે તે મનુષ્યો ગમે તે ધર્મને પાળતા હોય, છતાં તેઓ ધર્મના સત્ય રહસ્યને જાણે છે, એમ જો તેમના આચરણથી આપણા જોવામાં આવે, તો તેઓ આપણને આપણા બંધુ સમાન જ દેખાય છે. લોકોના સ્વધર્મવિષયક અભિમાનની જેટલા પ્રમાણમાં ક્ષીણતા થશે, અને સત્યવિષયક અભિમાનની જેટલા પ્રમાણમાં બલિષ્ઠતા થશે, તેટલા જ પ્રમાણમાં અન્ય-ધર્મીયોને ફાસલાવીને, ઠગીને કિંવા અસાચાર કરીને ધર્મબ્રષ્ટ કરવાનો અથવા પોતાના ધર્મમાં લાવવાનો લોકોનો ઉન્માદ પોતાની મેળે જ ઓછો થતો જશે અને તેમ થતાં અસારે જે કેટલાક લોકો અન્યધર્મીયોને વટલાવવાના કાર્યમાં પોતાની બુદ્ધિનો, પોતાના સમયનો તથા પોતાના ધનનો દુરુપયોગ કરી રહ્યા છે, તે દુરુપયોગ તેઓ કરશે નહિ; કિંબહુના અન્યધર્મીયોને તેમના

ધર્મોનાં મહત્ત્વો તથા ગૂઢ રહસ્યો સમજાવીને જેને જે ધર્મ-
માર્ગ અનુકૂળ લાગે તે માર્ગને જ તેણે સ્વીકારવો અને આત્મો-
ન્નતિની પ્રાપ્તિ કરી લેવી, આમ કહીને તેઓ તનુમનધનથી અને
અંતઃકરણપૂર્વક અન્યધર્મીયાને તેમની ધર્મપ્રાપ્તિમાં સહાયતા
કરવા માંડશે. સાત્ત્વિક ગુણોની વૃદ્ધિ કરીને તથા અંતઃકરણને
પવિત્ર કરીને આત્મોન્નતિની પ્રાપ્તિ કરવી, એ જ પ્રત્યેક ધર્મનો
મુખ્ય હેતુ છે. પરંતુ સર્વ ધર્મો એક જ કાળના અને
એક જ દેશના લોકોમાટે નિર્માણ થયેલા ન હોવાથી તે એક
જ હેતુને સાધવામાટેની ભિન્ન ભિન્ન કાળની તથા ભિન્ન ભિન્ન
સ્થળની પદ્ધતિઓ, ભિન્ન ભિન્ન પરિસ્થિતિ પ્રમાણે, સગવડ
પ્રમાણે તથા લોકોની માન્યતા અનુસાર, ભિન્ન ભિન્ન જ
હોય છે. પરંતુ એ સર્વ સાધનો અશાશ્વત તથા ગૌણ હોવાથી
વિશ્વધર્મીય મનુષ્યને એ સાધનોમાં અધિક ધ્યાન આપવાની
આવશ્યકતા જણાતી નથી. તેનું ધ્યાન તો મુખ્ય શાશ્વત અને
સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મતત્ત્વમાં જ નિરંતર સંલગ્ન થયેલું હોય છે. એ
પ્રધાન તત્ત્વ પ્રત્યેક સભ્ય ધર્મમાં તેને સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.
આ આદિ તત્ત્વ સર્વ ધર્મોમાં એકસરખી રીતે મળી આવે
છે; એટલું જ નહિ, પણ સર્વ ધર્મોમાં તેને સમાન યોગ્ય-
તાથી જ સ્વીકારવામાં આવે છે. ભિન્ન ભિન્ન ધર્મમાં જે ભેદ
અને વૈચિત્ર્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે આ મહત્ત્વ સત્ત્વવિષયક
નહિ, કિન્તુ આચાર અને સંસ્કાર જેવી ગૌણ વસ્તુવિષયક જ
હોય છે. ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના અનુયાયીઓ ઉત્કાન્તિના એક જ
સોપાનપર હોય, એમ કદાપિ સંભવે જ નહિ; અને તેથી જ
ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના આચાર તથા સંસ્કાર તે તે કાળ તથા સ્થ-
ળને અનુકૂળ થાય તેવા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના જ હોય છે, એ

તો ઉપર જણાવેલું છે જ. મને એકવાર એક મનુષ્યે પૂછ્યું કે: “કેમ મહાશય તમારો ધર્મ કયો છે વારુ?” એ પૃચ્છકના અપ્રગલ્ભ તથા સંકુચિત વિચારો પ્રતિ ધૃણા થવાથી મેં તેને શાંતિપૂર્વક ઉત્તર આપ્યું કે: “બંધા, સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા જેવી રીતે એક છે, તેવી જ રીતે તેના ધર્મ પણ એક જ છે. તે જે બ્રહ્મધર્મ કિંવા વિશ્વધર્મ છે, તે જ મારો ધર્મ છે, તે જ તારો ધર્મ છે અને તે જ સમસ્ત વિશ્વનો ધર્મ છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં હિન્દુ, મુસલ્માન, પારસી અને ક્રિશ્ચિયન્સ આદિના ધર્મો જે બિન્ન બિન્ન દેખાય છે, તેનું કારણ હું તને જણાવું છું તે જાણી લે. જે તું તારા આ પાઘડી, અંગરખા અને ધાતિયાથી બનેલા પોશાકને લાગીને એક મુસલ્માન કિંવા યૂરોપીયન જેવા પોશાકને ધારી લે, તો તેથી જેવી રીતે તારું બાહ્ય સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે બિન્ન બિન્ન ધર્મના પ્રવર્તકાએ તે તે કાળની તથા સ્થળની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થાય તેવા બિન્ન બિન્ન પોશાકો વિશ્વધર્મને પહેરાવેલા હોવાથી તેમનાં બાહ્ય સ્વરૂપો બિન્ન બિન્ન થઈ ગયાં છે. આ બાહ્ય સ્વરૂપની બિન્નતાના યોગે તે સર્વ ધર્મોનું આંતરિક સ્વરૂપ એક હોવા છતાં પણ સામાન્ય લોકો તેને ઓળખી શકતા નથી. પરંતુ જે મનુષ્ય તને સારી રીતે ઓળખતો હોય, તે તારા એ મુસલ્માની અથવા યૂરોપીયન પોશાકના કારણથી તને કાઈ બીજા જ મનુષ્ય તરીકે ઓળખવાનો નથી; તે જ પ્રમાણે જેમનાં અંતઃકરણો સંસ્કૃત થયેલાં હોય છે, જેમની બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ થયેલી હોય છે અને જેમના વિચારો ઉદાત્ત થયેલા હોય છે; તેવા સર્વ ઉદારાત્મા પુરુષો વિશ્વધર્મના અભિન્ન અંતરંગને, અનેક પંથરૂપ તેમનાં બિન્ન બિન્ન બહિરંગોથી પૃથક્કરીને, તત્કાળ ઓળખી કાઢે

છે. પરંતુ જેમના વિચારો સંકુચિત હોય છે તેમનામાં એ સર્વ ધર્મોના સારરૂપ વિશ્વધર્મના સત્ત્વસ્વરૂપને ઓળખી લેવાની શક્તિનો સર્વથા અભાવ જ હોય છે; અને તેટલામાટે જ આચાર તથા સંસ્કાર આદિ ધર્મનાં બાહ્ય અંગોથી આગળ તેમની દૃષ્ટિ વધી શકતી નથી. કર્મકાંડના પાંજરામાં પોતાને પૂરી રાખવાથી તેઓ અનુદાર તથા એકલપેટા થઈ જાય છે. એ લોકો ગમે તેવા અને ગમે તેટલા કર્મકાંડી હોય, તો પણ તેઓ ખરા ધાર્મિક તો નથી જ હોતા; કારણ કે જે તત્ત્વ સર્વકાલિક અને સાર્વત્રિક ન હોય, તે ધર્મતત્ત્વ જ નથી અને જે વિશ્વવ્યાપક ન હોય, તે ખરો ધર્મ જ નથી.

પારસીઓના ધર્માચાર્ય જરથોસ્ત કહે છે કે: “હે જગદીશ્વર, તારા સમક્ષ પહોંચવામાટે પ્રથમ ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યો ભિન્ન ભિન્ન માર્ગોને સ્વીકારીને નીકળ્યા હોય, છતાં તારા સમક્ષ પહોંચવાનો જે એક જ મોટો રાજમાર્ગ છે, તે માર્ગમાં જ અંતે તે સર્વ પગ-રસ્તા આવીને મળતા હોવાથી તે સર્વ મનુષ્યો અંતે તો એક જ માર્ગમાં આવી લાગે છે!” એક બુદ્ધાનુયાયી સાધુ પુરુષ કહે છે કે:—“પરમેશ્વરે પાથરેલો ગાલીચો અતિશય વિશાળ છે અને તેણે ગાલીચામાં પૂરેલા રંગો પણ અત્યંત સુંદર છે. શુદ્ધ અંતઃ-કરણવાળો મનુષ્ય ઈશ્વરના સર્વ ધર્મોને એકસરખી રીતે જ પૂજ્ય માને છે.” એક ચીની ધર્મપ્રવર્તક કહે છે કે: “ઉચ્ચ અને નીચ; શ્રીમાન અને દરિદ્ર તથા આર્ય અને અનાર્ય એ બેદો અમારા ધર્મપંથને લેશ માત્ર પણ માન્ય નથી. આકાશ જેવી રીતે સમા-નતાથી પોતામાં સર્વનો સમાવેશ કરે છે અને જળ જેવી રીતે સર્વને સમાનતાથી નિર્મલ કરી નાખે છે, તેવા જ અમારો ધર્મ પણ સર્વથા સમદૃષ્ટિ જ છે. ઉદારચરિત મહાત્માઓની દૃષ્ટિ નિરં-

તર ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોમાંના મહત્સત્યમાં તથા સત્યની એકવાક્ય-તામાં જ સંલગ્ન થયેલી હોય છે. પરંતુ જે લોકો ક્ષુદ્રદષ્ટિ તથા અનુદાર હોય છે, તેઓ એક ધર્મની અન્ય ધર્મ સાથે કયા વિષયમાં ભિન્નતા છે અને તેમનામાં પરસ્પર શા શા ભેદો રહેલા છે, એનો જ નિરંતર શોધ કર્યા કરે છે.” એક હિન્દુ મહાત્માએ કહેલું છે કે:—“એક સંકુચિત વિચારનો મનુષ્ય જ એમ પૂછે કે, આ અન્ય મનુષ્ય આપણી પોતાની જાતિનો કિંવા આપણા પોતાના ધર્મનો છે કે કોઈ વિજાતીય અને વિધર્મીય છે? પરંતુ જેમનામાં વિશ્વપ્રેમનો નિવાસ હોય છે, તેઓ તો સમસ્ત વિશ્વને સર્વ પ્રકારે પોતાના કુટુંબ સમાન જ પ્રમાણે છે.”* એક ક્રિશ્ચિયન મહાત્મા કહે છે કે: “પૂજામાટેનાં પુષ્પો કદાચિત્ અનેક જાતિનાં હોય, તો પણ પૂજા તો એક જ હોય છે; તેમજ જેની પૂજા કરવાની છે તે પરમેશ્વર પણ એક જ છે. સ્વર્ગનાં દ્વાર અનેક હોવાથી જેને જે દ્વાર અનુકૂળ જણાય તે દ્વારમાંથી તેણે સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરવાનો છે.† આપણે સર્વ મનુષ્યો એક જ વિશ્વપિતાનાં સંતાન હોવાથી જેમ આપણા મૂળમાં એક્ય રહેલું છે તેમ આપણા પરિણામમાં પણ એકતા જ રહેલી છે.” એક આધુનિક મહાત્મા જણાવે છે કે:

* “अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥”

એટલે કે: “આ મારો છે અને આ પારકો છે, એવી ગણના કેવળ લઘુ વિચારવાળા મનુષ્યોની જ હોય છે; કિન્તુ જેઓ ઉદારચરિત પુરુષો હોય છે તેઓ તો વસુધા-સંસાર-ને પોતાના કુટુંબ સમાન જ માને છે.”

† આજથી લગભગ અઠાર ઓગણીસ વર્ષ પૂર્વે ‘ઈશ્વર એક છે’ એ વિષયના મેં આઠ દોહરા રચ્યા હતા અને તે દોહરા એક માસિક-પત્રમાં પ્રકટ પણ થયા હતા. તે દોહરાનો આશય પણ લગભગ આવો જ હોવાથી તે અહીં આપવામાં આવે છે:—

“આ ભૂતલમાં વસતાં સર્વ મનુષ્યો પરમેશ્વરનાં ઔરસ સંતાનો હોવાથી તેનો પ્રેમ સર્વમાં સમાન જ છે. પૂર્વના લોકોની આત્મોન્નતિ માટે જોટલી પ્રેરણાની આવશ્યકતા હતી તેટલી ઉચિત અને વિજ્ઞાન વિષયક પ્રેરણા તેણે તત્કાળ લોકોને કરી હતી અને અસારના લોકોને પણ તે આવશ્યકીય તથા ઉચિત પ્રેરણા કરી રહ્યો છે, એ નિર્વિવાદ છે.”

ટૅનિસન કવિ કહે છે કે: “એક વાર હું નિદ્રામાં હતો તે વેળાએ, મોટા મોટા અને સુંદર પાપાણોને એકપર એક રચીને હું જાણે એક મહાન અને ભવ્ય દેવાલયની રચના કરી રહ્યો છું, એવા પ્રકારનું મને એક સ્વપ્ન લાધ્યું. રચના કરતાં કરતાં સ્વપ્નસૃષ્ટિમાંનું તે દેવાલય એટલું તો ઉચ્ચ અને વિશાળ થઈ

“પરમેશ્વર હિન્દુ કહે, કહે ખ્રીષ્ટા મોહીન;
ખ્રીસ્તી ગોંડ કહી સદા, રહે ભક્તિમાં લીન.
અન્ય કહે સંસ્કૃત વિશે, ફારસીમાંહિ કિતાબ;
પાણી ને વોટર તથા, કોઈ કહે છે આખ.
ભિન્નભિન્ન ભગવાનનાં, બલે હોય એ નામ;
મનમાં નિશ્ચય મેં કર્યો, તે રહીમ તે રામ!
ખ્રીસ્તી જો હું થાઉં, તો કરે મુસલમાં રોષ;
થાઉં મુસલમાં તો સિરે, હિન્દુ મૂકે દોષ.
ત્યજું ન મારો ધર્મ હું, નિન્દું નહિ પરધર્મ;
જ્યાં ઈશ્વર છે એક ત્યાં, શાને વિગ્રહકર્મ ?
હે હદાર સજ્જન! સદા, ત્યાગી ધર્મવિવાદ;
અનંત ઈશ્વરને બજો, મારી મનઃપ્રમાદ.
ભિન્ન વર્ગ બહુ હોય છે, નાટકશાળામાંય;
નાટ્યપ્રયોગ સર્વને, તથાપિ એક જાણાય.
તેમજ ધર્મો ધારજો, પણ પરમેશ્વર એક;
અનંત સાથે એકતા, રાખો ધરી વિવેક !”

ગયું કે, હિન્દુ, જૈન, બૌદ્ધ, મુસલમાન, ક્રિશ્ચિયન અને યહૂદી ઇત્યાદિ લોકોનાં ધર્મમંદિરોમાંનું એક પણ ધર્મમંદિર એ દેવાલયની બરાબરીનું હતું નહિ. એ ભવ્ય મંદિર સર્વથા સાદી અને સરળ બાંધણીનું હતું, એનાં સર્વ દ્વારો ખુલ્લાં હતાં અને દશ દિશામાંથી એમાં પરમેશ્વરના નિઃશ્વાસો કોઈ પણ પ્રકારના અવરોધ વિના પ્રવેશ કરતા હતા. દિવ્ય તથા શાશ્વત સત્ય, પૂર્ણ શાંતિ, અતુલ પ્રેમ અને શુદ્ધ ન્યાય, ઇત્યાદિ તે સુવિશાળ તથા સાદા મંદિરોમાંની પૂજ્ય તથા આરાધ્ય દેવ તથા દેવીઓ હતાં.”

મનુષ્યના આત્માને શુદ્ધ તથા શાશ્વત આનંદ આપનાર સત્ય ધર્મ સમાન અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ નથી. વિશ્વધર્મનો સત્ય ધર્મ જેના જાણવામાં આવી ગયેલો હોય છે, તે સૂતકી જેવો ઉદાસીન, શોકાકુલ તથા અકળાયલા જેવો કદાપિ હોતો નથી; કિન્તુ તે તો સદાશાંત, સદાસુખી તથા નિલાનંદમય જ હોય છે. સત્ય ધર્મ એટલો બધો મોહક છે કે, તેની કદાપિ કોઈને ધૂળા થતી જ નથી. આજકાલ ધર્મવિષયક અનાસ્થા તથા અશ્રદ્ધાનો જે વિસ્તાર થયેલો છે, તેનું નિર્મૂલન કરવાની જેમની ઇચ્છા હોય, તેમણે લોકસમુદાયને સત્ય ધર્મતત્ત્વનો પરિચય કરાવી દેવો, એટલે તેમની એ ઇચ્છા પોતાની મેળે જ સફળ થઈ જશે. આપણે કાણુ છીએ, આપણો અને પરમાત્માનો પરસ્પર શો સંબંધ છે, આપણો ઇતર જીવો સાથે શો સંબંધ છે, આપણાં સત્ય કર્તવ્યો ક્યાં છે અને અનંત પરમાત્માસાથેની આપણી એકતા કેટલી છે; ઇત્યાદિ વાર્તાઓ લોકોને સમજાવી દેવાના કાર્યમાં જો ધર્મગુરુઓ તથા ધર્મોપદેશકો પોતાનાં તનુમનધનનો વ્યય કરવા માંડે, તો અભારની ધર્મવિષયક અનાસ્થા તથા અશ્રદ્ધાનું નિર્મૂલન થવામાં એક પણ માત્રનો પણ વિલંબ

થાય તેમ નથી. અને એ પછી લોકોની ધર્મપ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ એવા તો બલથી વહેવા માંડશે કે ધર્મગુરુઓ તથા ધર્મોપદેશકોનાં વ્યાખ્યાન તથા સંકીર્તનોમાં લોકોના પ્રચંડ સમુદાયો આવવા માંડશે અને અત્યારનાં ધર્મમન્દિરોમાં તેમનો સમાવેશ થવો પણ અશક્ય થઈ પડશે. સત્ય ધર્મના મર્મને જાણનારા એ ભાવિક લોકોનો આનંદ ગગનમાં પણ સમાશે નહિ અને એ વિશ્વધર્મમાં પ્રત્યેક જનની જે શ્રદ્ધા થશે તે બળાત્કારે બાલાવેલા ‘રામ રામ’ જેવી ભાડૂતી શ્રદ્ધા તો નહિ જ હોય. સર્વ મૂળ ધર્મોની પરીક્ષા એટલી જ છે કે, તે ધર્મો આ સંસારમાટે અને વર્તમાન સમયમાંના પ્રતિદિવસ-નિત્ય-ના જીવનમાટે કેટલા પ્રમાણમાં ઉપયુક્ત તથા લાભકારક છે. જે કોઈ ધર્મ આ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ ન થાય, તો એમ જ સમજવું જોઈએ કે તે ધર્મ છે જ નહિ. આપણને એક એવા ધર્મની આવશ્યકતા છે કે જે આપણા આ સંસારમાંના પ્રતિદિવસના જીવનમાં જ પરમોપયોગી થઈ શકે. આવા ધર્મ વિના અન્ય કોઈ પણ ધર્મમાં સમયનો વ્યય કરવો તે અમૂલ્ય સમયનો દુરુપયોગ કરવા સમાન જ છે; કારણ કે, એથી સમયના દુરુપયોગ વિના અન્ય કોઈ પણ લાભની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. જે આપણે આપણા પોતાના પ્રતિદિવસના સમયનો અત્યંત વિવેકપૂર્વક તથા બુદ્ધિમત્તાથી ઉત્તમ કાર્યોમાં વ્યય કરીએ, તો તેના યોગે આપણું જીવન અત્યંત સુખમય થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે; અને જે આપણે એ પ્રમાણે ન વર્તી શકીએ, તો પછી આપણે આપણા કોઈ પણ કાર્યમાં વિજય મેળવી શકીએ તેમ નથી.*

* સત્સંગતિના મહિમાને વર્ણવતાં રાજર્ષિ ભર્તૃહરિએ ‘નીતિશતક’ના ૨૩ માં શ્લોકમાં કહેલું છે કે:—

૧૨ વિશાળ વૈભવની સઘઃપ્રાપ્તિ

એવો એક પ્રશ્ન મને વારંવાર પૂછવામાં આવે છે કે, આ અનંતાનુભૂતિનો કિંવા અનંતના સાક્ષાત્કારનો યોગ્ય માર્ગ કયો છે? એ સાક્ષાત્કારના વિષયમાં રહેલાં તત્ત્વો તો ખરેખર બહુ જ સુંદર તથા સત્ય છે; પરંતુ જે વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાથી આવાં સુંદર પરિણામોને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તેમને આપણે આપણા નિલયના આચરણમાં કેવી રીતે લાવી શકીએ, એનો કોઈ ઉપાય છે ખરો કે નહિ?

“જાજ્યં ધિયો હરતિ સિંચતિ વાચિ સત્યં
માનોન્નતિં દિશતિ પાપમપાકરોતિ ।

ચેતઃ પ્રસાદયતિ દિક્ષુ તનોતિ કીર્તિમ્
સત્સંગતિઃ કથય કિં ન કરોતિ પુંસામ્ ?” ॥

એટલે કે: “સજ્જનનો સમાગમ બુદ્ધિની જડતાને હરે છે; વાણીમાં સત્યને સિંચે છે; સન્માન તથા સમુન્નતિનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે, પાપોને કાપી નાખે છે; ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે; અને દશ દિશામાં કીર્તિને વિસ્તારે છે; અર્થાત્ સત્સંગતિ મનુષ્યોના કયા કાર્યને સિદ્ધ નથી કરતી વાકે?” સર્વ કાર્યોને સિદ્ધ કરે છે, એ જ તાત્પર્ય છે.

નિલયના વ્યવહારમાં પણ પદે પદે સત્સંગતિનો બહુ જ સારો ઉપ-યોગ થાય છે અને તેથી અનેક લાભો થાય છે એવો રાજર્ષિ ભર્તૃહરિએ સત્સંગતિનો મહિમા વર્ણવેલો છે; પરંતુ એ કબ્યુક્તિ સદ્ધર્મને પણ અક્ષરે અક્ષર લાગૂ પડી શકે છે. સદ્ધર્મના યોગે પારલૌકિક કલ્યાણ તો થાય છે જ, પરંતુ સંસારમાંનાં નિલય કૃત્યો પણ ઉત્કૃષ્ટતાથી કરી શકાય તેવું શિક્ષણ આપીને આપણા શાશ્વત કલ્યાણને સિદ્ધ કરનારી સદ્ધર્મસંગતિ સમાન અન્ય કોઈ પણ સત્સંગતિ છે જ નહિ. સંસારને ઉત્કૃષ્ટ કરવામાંટેની પૂર્ણ યોગ્યતાનો જે પોતાના અનુયાયિજનોમાં આવિર્ભાવ કરે છે, તે જ સદ્ધર્મ છે. જે ધર્મમાં એ ક્ષમતા નથી, તે ધર્મ ધર્મ નામને પાત્ર જ નથી. વિશ્વધર્મ અથવા બ્રહ્મધર્મ આ પરીક્ષામાં સંપૂર્ણતાથી ઉત્તીર્ણ થઈ

એ ક્ષમા; શાંતિ; ભૂતદયા; સત્ય; ક્રોધ, દ્વેષ તથા મત્સરના અભાવ; અહિંસા અને અંતઃકરણશુદ્ધિ આદિ સદ્ગુણોને સાધ્ય કરી લેવાનો જે માર્ગ તે એક પ્રકારનો યોગ જ છે. પરંતુ અમે જે માર્ગ બતાવવાના છીએ, તે માર્ગ પતંજલિ સમાન મહર્ષિના દર્શાવેલા હઠયોગ જેવો જરા પણ કઠિન નથી; કિન્તુ આજ-કાલના આપણામાંના અલ્પમતિ, અલ્પશક્તિ તથા અલ્પજીવી મનુષ્યોમાટે પણ સવથા સુખસાધ્ય થઈ પડે, એવો જ તે અમારો દર્શાવેલો યોગમાર્ગ છે. તે માર્ગ આ પ્રમાણે છે; જે દૈવી ગુણોને પોતાના અંગમાં લાવવાના હોય, તે દૈવી ગુણોનું જ તમે અખંડ મનન તથા ચિન્તન કરતા રહો અને અષ્ટૌપ્રહર તેના અને તેના જ નિદિધ્યાસમાં નિમગ્ન રહ્યા કરો. જ્યારે એ ચિંતન તથા મનનરૂપ હૃદયમંદિરનાં દ્વારો ઉઘડી જાય છે એટલે દૈવી ગુણો તે હૃદયમંદિરમાં આવીને વિરાજમાન થાય છે. ઉપરના ભાગમાં જળાશય અને નીચેના ભાગમાં ક્ષેત્ર, એવી

શકે છે અને તેનાં ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રોને આખવાનો લાભ આ લોક તથા પર-લોકમાં સદાસર્વદા એકસરખી રીતે જ મળ્યા કરે છે. વિશ્વધર્મની એટલી બધી યોગ્યતા છે કે, તદ્દ્વારા સત્ય સ્વાર્થ તથા સત્ય પરમાર્થ એ હ્રોમય વસ્તુઓને સાધ્ય કરી શકાય છે; એટલે જે ધર્મથી એ હ્રોમય વસ્તુને સાધ્ય ન કરી શકાય, તેવા કોઈ પણ ધર્મને આચરવામાં જે બહુમૂલ્ય સમયને વીતાડવામાં આવે, તો તે સમયનો સર્વથા દુરુપયોગ જ કરાય છે, એમ જ માનવાનું છે. જે અમૂલ્ય તથા અક્ષય જીવન આપણને પ્રાપ્ત થયેલું છે, તે જીવનના પ્રત્યેક ક્ષણની જે આપણે યોગ્ય ચિન્તા રાખીએ, તો તે આપણા જીવનનો આપણા હાથે થતો સદુપયોગ છે અને આ કાર્યમાં આલસ્ય તથા નિશ્ચિન્તતા રાખવી, એના જેવું આત્મવિધાતક કૃત્ય આ સંસારમાં બીજું કોઈ શોધું પણ મળી શકે તેમ નથી. આપણે ઇચ્છીશું કે, સર્વના જીવનનો સદ્ધર્મની સિદ્ધિના કાર્યમાં જ વ્યય થાઓ અને સર્વને ઐહિક તથા પારલૌકિક પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ થાઓ!

જ્યાં રચના હોય છે ત્યાં જેવી રીતે ઉપરના જળાશયમાંનું જળ પોતાની મેળે જ નીચેના ક્ષેત્રમાં આવ્યા કરે છે; તે જ પ્રમાણે અંતઃકરણનાં ચિન્તન તથા મનનરૂપ દ્વારે ઉધાડાં હોય, તો આપણા અંતઃકરણમાં દૈવી ગુણો સહજ પ્રવેશ કરી શકે છે; કારણ કે, નીચા પ્રદેશમાં વહી જવાનો જળનો જેવો સ્વભાવ છે, તે જ પ્રમાણે મનુષ્યના શુદ્ધ અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરીને ત્યાં રમણીય થવું, એ દૈવી ગુણોનો સ્વભાવ જ છે. આપણો પરમાત્માસાથે શો, કેવો અને કેટલો સંબંધ છે, એનું અત્યાર સૂધી અનેકવાર અને અનેક પ્રકારે કરાયલું વર્ણન વાંચકોના ધ્યાનમાં તો રહ્યું હશે જ. બ્રહ્માત્મૈક્યની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે કરી લેવાની છે, એ વિશે લખતાં અમે પુનઃ પુનઃ એ જ કહેલું છે કે, મુમુક્ષુ જનોએ સર્વથી પ્રથમ પોતાનાં અંતઃકરણોને શુદ્ધ કરવાં જોઈએ; કારણ કે, જો અંતઃકરણો શુદ્ધ થયેલાં હોય, તો જ તેમાં દૈવી ગુણોના ખીજનું પોષણ થઈ શકે છે. ચિન્તન તથા મનનરૂપ યોગાભ્યાસવડે દૈવી ગુણોને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ તથા પાત્રતાનો આપણા અંતઃકરણમાં આવિર્ભાવ થાય છે; અને તે ગુણોનો આપણામાં આવિર્ભાવ થાય તો સારું એવી ઉત્કટ ઇચ્છા હોવા સાથે, તે ગુણો આપણને અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે જ, એવી જો દૃઢ શ્રદ્ધા પણ હોય, તો સર્વ દૈવી ગુણોની શીઘ્ર જ આપણને પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે અને આપણે અનંતસાથેની એકતાને અનુભવવાના ભાગ્યને અવશ્ય મેળવી શકીએ છીએ. આ વાર્તા નિર્વિવાદ હોવાથી એ વિશેના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા હોય એવી મારી માન્યતા નથી.

પ્રથમારંભે આ યોગાભ્યાસમાટે એકાંત સ્થળની અધિક આવશ્યકતા હોય છે. તમારી ઇન્દ્રિયોને ક્ષુબ્ધ કરનારા બાહ્ય

વિષયોના યોગે જે સ્થાનમાં તમારા મનમાં ચંચળતા થવાનો સંભવ હોય, તે સ્થાનનો ત્યાગ કરીને સર્વથા શાંત તથા એકાંત સ્થળમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દૈવી ગુણોના મનન તથા ચિંતનમાં એકાગ્ર ચિત્તથી તમારે તમારા થોડાક સમયનો વ્યય કરવો જોઈએ. સત્ય તથા સંપૂર્ણ શાંતિ કેવળ પરમાત્મા પાસે જ રહેલી છે, એ તમારે નિરંતર ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. જેના યોગે તે શાંતિમૂર્તિનો તમારા હૃદયમંદિરમાં સતત નિવાસ થઈ શકે એટલી પાત્રતા તથા ગ્રાહકતાને તમારે તમારા અંતઃકરણમાં લાવવાની આવશ્યકતા છે. મારા આત્માને પરમાત્મા પોતાનું નિલનું અધિષ્ઠાન કરશે, એવી દૃઢ ઇચ્છા અને તે ઇચ્છા અવશ્ય પૂર્ણ થશે જ, એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવાની વળી સર્વથી અધિક આવશ્યકતા છે. આપણો આત્મા પરમાત્માનું અધિષ્ઠાન ક્યારે થયો છે, એ ઘટના તત્કાળ આપણા જાણવામાં આવી જાય છે; કારણ કે, તેનો લોકોત્તર તથા અવર્ણનીય પ્રભાવ તત્કાળ આપણા મન તથા શરીરમાં સર્વત્ર દેખાવા માંડે છે. આપણા યોગાભ્યાસની સમાપ્તિ થતાં આપણને જ્યારે બ્રાહ્મી સ્થિતિની પ્રાપ્તિ થાય છે એટલે પછી શાંત, સ્થિર તથા સર્વપ્રકાશક પરમાત્મજ્યોતિ આપણા અંતરમાં પ્રકટેલી છે, એવો આપણને ડગલે ને પગલે અનુભવ થવા કરે છે; અને તે અનુભવ એ કે, એ સમય પર્વન્ત આપણા આત્માની ઇચ્છા એક હોય તો મનની ઇચ્છા બીજી જ હોવાની અને શરીરદ્વારા કાર્ય વળી ત્રીજું જ થવાનું, એવી રીતે આત્મા, મન તથા શરીર એ ત્રણેની ત્રણ જૂદી જૂદી દિશાઓ હોવાની સ્થિતિનો સર્વથા લોપ થઈ ગયેલો દેખાય છે અને તે ત્રણે હવે સર્વથા એક તંત્ર તથા એક સંપત્તી વર્તતાં આપણા જોવામાં આવ્યાં કરે છે. આપણો આત્મા, મન અને શરીર એ ત્રણ

મધ્યેની એ વિસંવાદિતાનો લોપ થતાં જેવી રીતે તે ત્રણેની પૂર્ણ એકતા થાય છે, તે જ પ્રમાણે આપણી અન્ય જનો સાથે જે કાંઈ પણ વિસંવાદિતા હોય છે, તે સર્વનો પણ લય થતાં સમસ્ત વિશ્વસાથે આપણી સંપૂર્ણ એકતા થયેલી આપણા જેવા તથા જાણવામાં આવ્યા કરે છે. બ્રહ્મ તથા આત્માની એકતાનો જે સાક્ષાત્કાર તે જ કૈલાસપ્રાપ્તિ, વૈકુંઠપ્રાપ્તિ, સ્વર્ગપ્રાપ્તિ, ગોલોક-પ્રાપ્તિ કિંવા અન્ય કોઈ પણ ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક માનવાનું છે. આ બ્રાહ્મી સ્થિતિની જ્યાં એક વાર પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ એટલે પછી જેવી રીતે આ પૃથ્વી અનંત આકાશમાં ગમે ત્યાં ભ્રમણ કરતી હોય, તો પણ તેનું વાતાવરણ તેને કદાપિ ત્યાગતું નથી, તે જ પ્રમાણે આપણે હિમાલયના શિખરપરના કોઈ એક નિર્જન વનમાં હોઈએ, કોઈ સાધારણ ગામડામાં હોઈએ કે ધન મનુષ્યવસતિ-વાળા કોઈ વિશાળ નગરમાં હોઈએ, તથાપિ તે બ્રાહ્મી સ્થિતિ આપણને ત્યાગીને કોઈ પણ કાળ કિંવા કોઈ પણ સ્થાનમાં એક નિમેષ માત્રને માટે પણ દૂર થતી નથી. બ્રહ્મ તથા આત્માની એકતાના સાક્ષાત્કારથી પ્રાપ્ત થયેલું આપણું લોકોત્તર સૌન્દર્ય, આપણા અંતરમાં થતી દૈવી પ્રેરણાઓ અને આપણી મહત્તી શક્તિ એ સર્વ આપણામાં એક સરખી રીતે અને સદૈવ નિવાસ કરી રહે છે.

દૈવી ગુણોનાં ચિન્તન, મનન તથા નિદિધ્યાસમાટે જે શાંત તથા એકાંત સ્થળની વિશેષ આવશ્યકતા હોય છે, તે કેવળ યોગાભ્યાસના પ્રારંભકાળમાં જ; જ્યારે આપણો યોગા-ભ્યાસ પરિપક્વ થઈ જાય છે, એટલે પછી જલેને આપણે બળરના કોલાહલના મધ્યમાં ઊભા હોઈએ, તો ત્યાં પણ આપણે

આપણા મનને બાહ્ય વિષયમાંથી કાઢીને એક ક્ષણ માત્રમાં જ મનની એકાગ્રતા કરી શકીએ છીએ. યોગાભ્યાસની પરિપક્વ દશામાં જેવી રીતે અન્ય સ્થાનમાં તે જ પ્રમાણે બજારમાં પણ તે પરમાત્મા જ આપણે ઉપદ્રષ્ટા, અનુમંતા તથા પ્રેરક છે, એ વાર્તાને આપણે કદાપિ ભૂલી જતા નથી. એ દશામાં આપણે ગમે ત્યાં ગયા હોઈએ, છતાં ત્યાં અનંત જીવન, અનંત પ્રેમ, અનંત જ્ઞાન, અનંત શાંતિ, અનંત શક્તિ અને અનંત સમૃદ્ધિ-વડે મંડિત પરમાત્મમૂર્તિનો નિદિધ્યાસ સતત અને અખંડ આપણા અંતઃકરણમાં થયા જ કરે છે; અને તેનો કદાપિ નામ માત્રને માટે પણ ભંગ થતો નથી. જેમને આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે, તેમને ‘નિત્યાભિયુક્ત’* કહેવામાં આવે છે અને એ ‘નિત્યાભિયુક્ત’ જનોનું પરમાત્મચિન્તન કદાપિ અંધ પડતું જ નથી. તેમનું પરમાત્મા સાથે સતત સાન્નિધ્ય રહ્યા કરે છે. સત્ય બ્રહ્મણુ થવું તે એ જ છે તથા ખરેખરી દ્વિજત્વ-પ્રાપ્તિ અને સત્ય ઉપનયન પણ એ જ છે. “જન્મના જાયતે શ્વહઃ સંસ્કારાદ્ દ્વિજ ઉચ્યતે” એવું એક સ્મૃતિવાક્ય છે અને તે સર્વથા યથાર્થ છે, સત્ય છે. આપણી પશુવૃત્તિઓ તો આ નરદેહને

* “અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્” ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા; અ. ૯ ભો; શ્લોક ૨૨ ભો.

એટલે કે: “જે જનો અનન્યભાવથી (અન્ય કોઈમાં લેશ માત્ર પણ ભાવ રાખ્યા વિના) મારું જ ચિન્તન કરતા કેવળ મને જ બજે છે, તે ‘નિત્યાભિયુક્ત’ જનના યોગ તથા ક્ષેમને હું જ વહન કરું છું. એટલે કે તે અનન્ય ભક્તોમાટે હું જ સર્વ પ્રકારની ચિન્તા વેહું છું અને તેઓ તો નિશ્ચિન્ત જ રહે છે.” આમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહેલું છે.

ધારણ કરતાંની સાથે જ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ દૈવી વૃત્તિની પ્રાપ્તિ એમ સહજ થતી નથી. જો દૈવી વૃત્તિઓની પ્રાપ્તિ કરવી હોય, તો જગદ્ગુરુ અને જગત્પિતા જે પરમાત્મા છે તેની સમક્ષ જઈને આપણે આપણાં અંત:કરણોને પ્રકાશિત કરનારા ગાયત્રીમંત્રની તેની પાસેથી સંસ્કારપૂર્વક દીક્ષા લેવી જોઈએ. એ આપણું ઉપનયન થઈ જાય અને એ દીક્ષા આપણા અંત:કરણમાં ઠસી જાય એટલે પછી આપણા પશુસ્વભાવનો એથી લોપ થાય છે અને તત્કાળ આપણામાં દેવત્વનો આવિર્ભાવ થતો દેખાય છે. આ દેવત્વ અથવા ઈશ્વરત્વનો જ્યાં આપણામાં પ્રસાર થઈ ગયો કે તરત જ આપણા સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થઈ જાય છે; આપણે જીવન્મુક્ત થઈએ છીએ અને આપણને શાશ્વત કિંવા અનંત જીવનની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરમાત્માને ઓળખવો અથવા જાણવો, એ જ સર્વ ધર્મોની ઇતિહર્તૃવ્યતા છે. અર્થાત્ પરમાત્માને જ્યાં આપણે ઓળખી લઈએ એટલે પછી આ સંસારમાં જે કંઈ આપણે સાધવાનું હતું તે સાધી લીધું છે, એમ જ આપણે સમજી લેવાનું છે. આવી રીતે સ્વર્ગ તથા મુક્તિ એ ઉભય વસ્તુઓ આપણા આ જન્મમાં અને આ સંસારમાં જ પ્રાપ્ત કરી લેવા યોગ્ય હોવા છતાં તેમની પ્રાપ્તિની ભાવિ આશાપર આપણે શામાટે આધાર રાખીને લમણે હાથ દઈ બેસી રહેવું, એ સમજી શકાતું નથી.

બ્રહ્મ તથા આત્માની એકતાને અનુભવવાની જેમની ઉત્કટ ઇચ્છા છે અને આપણી તે ઇચ્છા સફળ થવી જ જોઈએ, એવો જેમનો દૃઢતમ વિશ્વાસ છે, તે સર્વને આ જન્મમાં અને ઇહ-લોકમાં જ બ્રાહ્મી સ્થિતિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. આપણું અંત:કરણ દૈવી ગુણાભિમુખ થાય અને તેને પ્રાપ્ત કરી લેવાના કાર્યમાં

આપણે લાગી જઈએ, એટલે પછી આજે નહિ તો કાલે તે દવી ગુણોનું અવશ્ય આપણામાં આગમન થાય છે અને ત્યાર પછી ધીમે ધીમે આપણામાં તેમનો પૂર્ણ વિકાસ પણ થતો જાય છે. એકવાર પર્વતપર ચઢવાનો આપણો નિશ્ચય દઢ થઈ જાય અને તત્કાળ આપણે પર્વતપર ચઢવાનો આરંભ કરી દઈએ, એટલે પછી અદ્ય કે અધિક કાળમાં આપણે તે પર્વતના શિખરપર જઈ પહોંચીએ છીએ. માત્ર પર્વત પૂર્વ દિશામાં હોય અને આપણે પશ્ચિમ દિશાના માર્ગને સ્વીકારી લઈએ, તો તે એક જૂદી વાત છે; અર્થાત્ આ અસત્ય માર્ગને આપણે જેટલા વધારે પ્રમાણમાં કાપીએ તેટલા જ પ્રમાણમાં તે પર્વતથી વધારે અને વધારે દૂર થતા જઈએ, તો તે સ્વાભાવિક જ છે. સુપ્રસિદ્ધ જર્મન કવિશ્વર ગોથેએ એક સ્થળે એવા ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે કે:—“જે કાંઈ પણ કરવામાટેનો તમે દઢ સંકલ્પ કર્યો હોય, તે કાર્યનો આ ક્ષણે જ આરંભ કરી દો; જે કાર્ય કરવાની તમારામાં ક્ષમતા હોય અથવા તો જે કાર્ય તમે કરી શકશો એવી તમારી ધારણા હોય, તે કાર્યનો અભ્યારંભ જ પ્રારંભ કરી દો. હિંમતમાં બુદ્ધિ શક્તિ તથા અદ્ભુત ચમત્કૃતિનો નિવાસ છે; એટલે વિલંબ કેવળ આરંભનો જ છે; તે કાર્યમાં તમે પોતાને સંલગ્ન કરે એટલે મન વેગયુક્ત થશે અને જ્યાં કાર્ય આરંભાયું કે તે સફળ થયું જ છે, એમ તમારે સમજી લેવું.”

મહાત્મા સિદ્ધાર્થ યુદ્ધે કહેલું છે કે: “સત્ય શું છે, એ હવે મારા જાણવામાં આવી ગયું છે અને તેથી યુદ્ધ થવાને મારો જે સંકેત છે, તેને સિદ્ધ કરવાના માર્ગમાં હું પ્રવૃત્ત થાઉં છું.” આ નિશ્ચયના બળથી અદ્ય કાળમાં જ સિદ્ધાર્થ કુમાર યુદ્ધ તરીકે પ્રકાશમાં આવ્યો હતો અને તે આ લોકમાં તથા

આ જન્મમાં જ નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો. કોઈ પણ મનુષ્ય આ લોકમાં અને આ જન્મમાં જ નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે, એવી બુદ્ધે પોતાના ગ્રંથમાં અનેકવાર ઘોષણા કરેલી છે; અને એ કારણથી જ લોકો તેને જગદ્ગુરુ, વિશ્વોદ્ધારક તથા ધર્મતત્ત્વપ્રકાશક આદિ નામોથી સંબોધે છે, અને એ કારણથી જ આજે કોટ્યવધિ લોકો તેના અનુયાયી તરીકે પોતાને ઓળખાવે છે.

‘વિશ્વપિતાનું કાર્ય મારે કરવાનું છે અને એ જ મારા જીવનની ઇતિહાસવ્યતી છે;’ આવો ક્ષાંધસ્ત્રનો નિશ્ચય થવાથી તે જ કાર્યને તેણે સ્વીકારી લીધું અને તેના આવા દૃઢ નિશ્ચયના યોગે જ તેને પરમાત્મા સાથેની તેની એકતાનો સાક્ષાત્કાર થયો. જેજસુ ક્ષાંધસ્ત્રને જે બ્રાહ્મી સ્થિતિની પ્રાપ્તિ થઈ તે આ જન્મમાં જ થયેલી હોવાથી ‘તેને પ્રાપ્ત કરી લેવાની જે કોઈ પણ ઇચ્છા રાખશે અને યત્ન કરશે, તેને તે બ્રાહ્મી સ્થિતિ આ સંસારમાં અને આ અવતારમાં જ પ્રાપ્ત થશે,’ એ પ્રમાણેનાં વચનો ક્ષાંધસ્ત્રે પોતાના શ્રોતાઓને વારંવાર સંભળાવ્યાં છે અને તેથી તેનો સ્થાપેલો ધર્મપંથ આજ પર્યંત સજીવન રહી શક્યો છે; એ કારણથી જ આજે લક્ષાવધિ લોકો તેના અનુયાયી છે અને ભવિષ્યમાં પણ રહેવાના. આ વિશ્વમાંના સર્વ ધર્મો, સર્વ પંથો અને સર્વ ધર્મગ્રંથોને શોધી શોધીને શોધવામાં આવે, તોપણ—

“અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં બ્રહ્મ્યહમ્ ॥ ”

એ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવાયેલા તત્ત્વ સમાન સર્વ પ્રકારે વ્યવહારોપયોગી, સર્વથા સરળ તથા ગહન અર્થયુક્ત અન્ય કોઈ પણ ધર્મતત્ત્વ અન્યત્ર ક્યાંય પણ મળી શકે તેમ

છે જ નહિ. નિજ મતના અભિમાનથી જે મનુષ્ય અંધ નથી થયો અને અહીં સૂધીનાં અમારાં સર્વ પ્રતિપાદનોને જેણે સંપૂર્ણ ધ્યાનમાં રાખેલાં છે, તેવો પ્રત્યેક મનુષ્ય આ ભગવદુક્તિ-યુક્તિવાદની પરીક્ષામાંથી કેટલી ઉત્તમતાથી ઉત્તીર્ણ થાય છે અને એના આધારભૂત નિયમો કેવાં તથા કેટલા પ્રમાણમાં સાર્વત્રિક અને શાશ્વત છે, એ વાત્તાને તત્કાળ સમજી શકે તેમ છે.

ઉપર્યુક્ત ભગવદુક્તિના સત્યના સજીવન, મૂર્તિમત્ તથા બોલતા ચાલતા દૃષ્ટાન્તરૂપ અનેક પુરુષો સાથે મારો પરિચય થયેલો છે. દૈવી ગુણોના ચિંતન તથા નિદિધ્યાસવડે તે દૈવી ગુણોના પોતામાં આવિર્ભાવ કરીને તે સત્પુરુષો તેમના આ જન્મમાં જ બ્રહ્મ સાથેની તેમની પોતાની એકતાને અનુભવે છે. તેમના આયુઃક્રમના સાધારણ્યથી સાધારણ વિષયોમાં પણ કેવળ પરમાત્મા જ તેમનો ઉપદ્રષ્ટા તથા અનુમંતા થયેલો હોય છે. બ્રહ્મ સાથેની પોતાની એકતાને નિત્ય જાગ્રત તથા અવિચળ રાખીને પોતે નિરન્તર ‘નિલાભિયુક્ત’ થઈ રહેવું એટલી જ માત્ર તેમની ચિન્તા હોય છે. અન્ય સર્વ કાર્યોમાં પરમાત્મા જ તેમનો માર્ગદર્શક હોય છે અને તે જ તેમને પદે પદે જે આવશ્યકીય હોય તે પ્રેરણા કર્યા કરે છે. તેમના યોગ અને ક્ષેમનો સર્વ ભાર પરમાત્માએ પોતે જ પોતાના શિરપર ઉપાડી લીધેલો હોવાથી તેમના ભંડારો સદાસર્વદા ઇષ્ટ સમૃદ્ધિવડે ભરેલા જ હોય છે; તેમને કદાપિ કોઈ પણ વસ્તુની ન્યૂનતા હોતી નથી. તેમને જે વસ્તુની આવશ્યકતા હોય છે, તે વસ્તુ તેમના સમક્ષ હાથ જોડીને હાજર થઈ જાય છે, એવી જ તેમની સ્થિતિ હોય છે. “શું કરું અને કેમ કરું?” એ નવાક્ષરી મંત્રને જપવાનો પ્રસંગ તેમને કદાપિ પ્રાપ્ત થતો જ નથી. તેઓ પોતાના જીવનને અત્યંત નિશ્ચિન્તતા-

થી જ વીતાજા કરે છે. સર્વસમર્થ હુરિ આપણો ત્રાતા છે અને તેણે જ આપણા યોગ તથા ક્ષેમનો સર્વ ભાર પોતાના શિરપર ઊપાડી લીધો છે, તો પછી આપણે યોગક્ષેમ આદિની ચિન્તા શામાટે રાખવી જોઈએ? આવો જોમનો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હોય, તેઓ નિરન્તર નિશ્ચિન્ત શામાટે ન રહે વારુ? એ 'નિલાભિયુક્ત' સત્પુરુષોના યોગક્ષેમને પરમેશ્વર ઉત્કૃષ્ટતાથી ચલાવ્યા કરે છે, એ વાર્તા જો તે સત્પુરુષોનાં ચરિત્રાનું કિંચિત્ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવામાં આવે, તો તત્કાળ ક્રોધના પણ જાણવામાં આવી શકે તેમ છે. એ 'નિલાભિયુક્ત' મંડળમાંના જે થોડાક મહાત્માઓ અમારા પરિચયમાં આવેલા છે, તેમનો યોગક્ષેમ કેટલાક પ્રસંગે તો એવી અદ્ભુત તથા અગમ્ય યોજનાથી પરમાત્માદ્વારા ચાલતો અમારા જોવામાં આવ્યો છે કે તે પ્રસંગોના વૃત્તાન્ત અત્યંત મનોરંજક થઈ પડે તેવા છે; પરંતુ સ્થળ-સંકેચના કારણથી તે વૃત્તાન્તો અમારાથી અહીં આપી શકાય તેમ ન હોવાથી અમે નિરુપાય છીએ. એક તો ઉપર્યુક્ત ભગવદુક્તિ જૂમિમાંનાં પ્રલક્ષ પ્રમાણો પ્રમાણે સ્વયંસિદ્ધ હોવાથી તેમને સિદ્ધ કરી બતાવવામાટે બાહ્ય પ્રમાણોની આવશ્યકતા છે જ નહિ અને બીજું જે ક્રોધના મનમાં એ ભગવદુક્તિના સત્યવિશે કાંઈ શંકા હોય, તેણે પોતે જ 'નિલાભિયુક્ત' થઈને એ શંકાનું નિવારણ કરી લેવું એટલે એથી એની સત્યતાનો પોતાની મેળે જ નિશ્ચય થઈ જવાથી કરકંકણને જોવામાટે દર્પણની આવશ્યકતા રહેવાની જ નથી. 'નિલાભિયુક્ત' થવું એટલે સૃષ્ટિમાંની દૈવી યોજના તથા સૃષ્ટિગત દૈવી નિયમ સાથે પોતાની એકતા કરી લેવી. એ એકતા થઈ જવાથી આપણી સંસારયાત્રા અત્યન્ત સુખ-કારક થઈ પડે છે. આપણા આયુઃક્રમરૂપ રથના માર્ગમાંના સર્વ

ખાડા ખાખોચિયાં તથા કાંટા અને પાપાણુ ઇલાદિનો એ એક-તાના યોગે લોપ થાય છે અને તે માર્ગ રેલ્વેના લોહમાર્ગ જેવો સુખકર થઈ જાય છે. આમ થવા પછી જેવી રીતે ભરતી અને ઓટ; ઉદય અને અસ્ત; ઉન્હાળો અને શિયાળો અથવા ગ્રહતારા આદિનાં ભ્રમણુ આદિ નૈસર્ગિક કાર્યો દૈવી નિયમાનુસાર કોઈ પણ પ્રકારના કોલાહલ વિના થયાં કરે છે, તે જ પ્રમાણે આપણા આયુષ્યનું ક્રમણુકાર્ય પણ કોઈ પણ પ્રકારના કોલાહલ વિના જ થતું રહે છે.

આજે આપણા આ સંસારમાં સર્વત્ર જે સંઘર્ષણુ, અનિશ્ચિતતા, રોગ, યાતના, ભીતિ, અવરોધ અને પ્રતિસ્પર્ધા તથા સંકટ આદિ અનેક અનિષ્ટ વસ્તુઓનો ભયંકર કોલાહલ વ્યાપેલો આપણા જીવામાં આવ્યા કરે છે; તે ખીજા કશાનું જ નહિ, કિન્તુ આપણે દૈવી નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરીને તે દૈવી નિયમો સાથે વિસંવાદી થતા જઈએ છીએ, તેનું જ પરિણામ છે. જ્યાં સૂધી આપણે એ દૈવી નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરતા રહીશું ત્યાં સૂધી ઉપર્યુક્ત સર્વ અનિષ્ટો કદાપિ આપણાથી દૂર થવાનાં નથી. મહાસરિતાનો બળવાન પ્રવાહ જે દિશામાં વહન કરતો હોય છે, તેથી વિરુદ્ધ દિશામાં તરવાનું જે કોઈ પણ કુસાહસ કરે છે, તે પ્રથમ ગભરાઈ જાય છે, તેની દુર્દશા થાય છે અને તેના પ્રાણુ પણ જોખમમાં આવી પડે છે, એ તો સર્વના જાણવામાં છે જ; પરંતુ એથી વિરુદ્ધ જે મનુષ્ય પ્રવાહની દિશામાં જ જવાના વિચારથી તે સરિતાના પ્રવાહમાં પડે છે, તેને પોતાના ઇચ્છિત સ્થાનમાં પહોંચી જતાં સૂધી હાથ પગોને અકાળવાનો પણ પરિશ્રમ વેઠવો પડતો નથી; કારણ કે, તે પ્રવાહના વિલક્ષણુ બળથી જ તે પોતાની ઇષ્ટ

દિશાપ્રતિ ધકેલાતો જાય છે. પરમાત્મા સાથે એકતા કરી લેવી એટલે એ જ કે, આ દૈવી નિયમરૂપ મહાસરિતાના પ્રવાહમાં પોતાને સંમિલિત કરીને તે પ્રવાહની દિશામાં જ વહન કરવું. એવી રીતે તે મહાપ્રવાહમાં સંયુક્ત થવાથી આપણાં આત્મ ઇષ્ટો સાથે, આપણા જાતિબંધવો સાથે અને આપણા દેશ-બંધવો સાથે આપણું જે ઐક્ય તથા સખ્ય થાય છે, તે સર્વથા અલૌકિક અને અદ્વિતીય જ હોય છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ઝીના યોગે સમસ્ત ચરાચર વિશ્વ સાથે પણ આપણો મૈત્રીભાવ બંધાઈ જાય છે. અર્થાત્ શરીર, મન અને આત્મા એ આપણી જે વિશિષ્ટ પ્રકૃતિત્રયી છે તેમનું પણ પરસ્પર ઐક્ય તથા સખ્ય થઈ જાય છે, એ ભિન્નતાથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી. આ ત્રયીની જ્યાં સૂધી એકતા થયેલી નથી હોતી, ત્યાં સૂધી આપણા જીવનને સ્વસ્થતા તથા પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ કદાપિ થઈ શકતી નથી તે નથી જ.

આપણે ઈશ્વરીય નિયમના અનુગામી થઈએ છીએ એટલે તત્કાળ પશુવૃત્તિઓનું આપણામાંનું પ્રાબલ્ય નષ્ટ થઈ જાય છે અને પશુસ્વભાવના દાસ્યબંધનમાંથી આપણે સદાને માટે છૂટી જઈએ છીએ. એ પશુવૃત્તિઓને પદબ્રષ્ટ કરવાનું કાર્ય આપણી બુદ્ધિ તથા આપણી ઉચ્ચતર મનોવૃત્તિઓ દ્વારા જ થતું હોય છે. આપણી સાત્ત્વિક વૃત્તિ સંસારરૂપ રાજ્યની ઉત્કૃષ્ટ વ્યવસ્થા રાખે છે અને સર્વત્ર ઉત્તમ પ્રભાવ પાડીને સંસારરૂપ રાજ્યનાં સર્વ સૂત્રો આત્મારામ મહારાજના વરદ હસ્તમાં સમર્પી દે છે. ત્યાર પછી સમસ્ત રાજ્યનો કાર્યભાર દૈવી સંપત્તિરૂપ મહારાજી તથા દૈવી શુભરૂપ યુવરાજના તંત્રથી ચાલવા માંડે છે. જ્યાં આવા રાજ્યકાર્યભારનો આરંભ થયો એટલે પછી

આપણું જીવન અનંત આનંદ, અનંત શક્તિ તથા અનંત સૌન્દર્ય-વડે મંડિત થઈ જાય છે; અને આપણા જીવનની અપૂર્ણતા તથા એકપક્ષીયતાનો સર્વથા લોપ થાય છે. એનું કારણ એ છે કે, તેનો કાર્યભાર એકલા શરીરની કિંવા એકલા મનની અથવા તો એકલા આત્માની ઇચ્છાપર અવલંબી રહેતો નથી; કિન્તુ જેવી રીતે અંગ્રેજી રાજ્યપદ્ધતિમાં પ્રજાની બે સભાઓ તથા રાજ્ય એવી રીતે ત્રણની એકત્ર ઇચ્છા પ્રમાણે રાજ્યકાર્યભાર ચાલે છે, તે જ પ્રમાણે આપણા જીવિતનો કાર્યભાર પણ શરીર, મન તથા આત્મા એ ત્રીણી એકત્ર ઇચ્છાથી જ ચાલવા માંડે છે. અને ત્યાર પછી શરીર આત્મોન્નતિના કાર્યમાં વિઘાતક થઈ પડે છે, એ પ્રમાદમૂલક માન્યતાના યોગે પ્રચારમાં આવેલાં અપવાસ, પંચાગ્નિસાધન તથા ધૂંપપાન જેવાં દેહને કષ્ટ આપીને તથા શુષ્ક કરીને જર્જરિત કરી નાખનારાં સાધનો આપણને સર્વથા નિરુપયોગી તથા લાભ્ય જ લાસવા માંડે છે. તે જ પ્રમાણે શારીરિક શક્તિ, દૃઢતા, કાઠિન્ય અને સોષ્ટવ ઇલાદિની વૃદ્ધિ કરીને જો દેહની પૂર્ણ ઉન્નતિ કરવાની હોય, તો મન તથા આત્મા પ્રતિ લેશ માત્ર પણ લક્ષ આપવું નહિ, એવી જે આજ સૂધી અનેક જનોની માન્યતા છે, તે પણ આત્મોન્નતિમાટે દેહને દંડવાની માન્યતા પ્રમાણે જ પ્રમાદમૂલક છે, એવો આપણો નિઃસંશય નિશ્ચય થઈ જાય છે. આત્મોન્નતિમાટે દેહની વિડંબના કરવી એ જેવી રીતે આપણને અનાવશ્યક તથા અવિચારમૂલક જણાય છે, તેવી જ રીતે દેહની સલ તથા સંપૂર્ણ ઉન્નતિમાટે આત્મા તથા મનની વિડંબના કરવાનો પ્રકાર પણ અનાવશ્યક તથા અવિચારમૂલક જ દેખાય છે. આ ઉલ્લય માર્ગો અત્યાચાર-મય હોવાથી ‘અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્’ એ લોકમાન્ય કિંવદંતી અનુસાર

એકસરખી રીતે જ સાબ્ય સિદ્ધ થાય છે. આપણી ખરેખરી ઉન્નતિમાટે શરીર, મન અને આત્મા એ ત્રણે પદાર્થો સર્વથા એકસરખી રીતે આવશ્યક તથા મહત્વનાં છે; અને એટલા-માટે જેની આત્મોન્નતિ કરી લેવાની ઇચ્છા હોય, તેણે એ ત્રણ-માંથી એક પણ વસ્તુને અનાદર કરવાનો નથી. ઉપર્યુક્ત ઉભય અત્યાચારોના મધ્યમાંનો જે પક્ષ છે તે જ જીવિતસાક્ષ્યનો સત્ય માર્ગ છે. આ માર્ગમાં વિચરનારા પુરુષો મિતાચારી જ હોય છે. પોતાના આત્મા, મન તથા શરીર એ ત્રણ પદાર્થો તો શું, પરંતુ આ વિશ્વમાં પરમેશ્વરે જે કંઈ પણ ઉત્પન્ન કરેલું છે, તે સર્વ આપણા કલ્યાણ તથા આપણા ઉપયોગમાટે જ ઉત્પન્ન કરેલું છે; માત્ર તે સર્વ પદાર્થોનો ઉપયોગ દક્ષતાથી કરવો જોઈએ, એમ જ તે મિતાચારી પુરુષોને ભાસ્યા કરે છે. મિતાચારીઓની કર્મેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શક્તિ તેમના તે મિતાચારના પરિણામે વધારે અને વધારે બળવતી થતી જાય છે. તેમના શરીરની સ્થૂલતા તથા જડતાનો લોપ થાય છે અને તેમનું શરીર વધારે અને વધારે શુદ્ધ, કામળ તથા સૂક્ષ્મ થવા માંડે છે. મિતાચારી થવા પૂર્વે તેમની કર્મેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શક્તિનું જે પ્રમાણ હોય છે, તેના કરતાં મિતાચારી થવા પછી તેમની કર્મેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શક્તિ અનંતગણા પ્રમાણમાં વધી જાય છે. આ શક્તિનું પરિણામ એ થાય છે કે, જે દિવ્યલોક અસાચારી મનુષ્યને સદા અગમ્ય તથા અગોચર હોય છે, તે દિવ્યલોક મિતાચારીઓમાટે સ્વાભાવિક જ આ જડ દેહમાં જ સુગમ્ય તથા ગોચર થઈ જાય છે. જેમની ઇન્દ્રિયશક્તિ અદ્ય હોય છે તેમનો ગોચર લોક પણ અદ્ય હોય છે; અને જેમની ઇન્દ્રિયશક્તિ મહત્તી તથા વિશેષ વિકાસને પામેલી હોય છે, તેમનો ગોચર લોક પણ તેટલા જ પ્રમાણમાં

મહાન્ તથા વિકસિત થયેલો હોય છે. જેમના ગોચર લોકની મર્યાદાઓ અતિ વિસ્તૃત થએલી હોય છે, તેવા લોકોને જ સાધારણ મનુષ્યો દિવ્યદષ્ટિ મહાત્મા કહીને ઓળખે છે. મિતાચારના પ્રભાવથી જ્યાં એકવાર દિવ્ય દષ્ટિ તથા દિવ્ય શક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ એટલે પછી આપણને સૃષ્ટિના ઉચ્ચતર નિયમોનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. એમ થયા પછી લોકો કહે છે તેવી દિવ્ય દષ્ટિ તથા અદ્ભુત શક્તિ અમુક એક મહાત્મામાં હોતી કે નહિ, એ વિશેની નકામી માયાફોડમાં આપણે આપણા સમયનો કદાપિ દુરુપયોગ કરતા નથી; કારણ કે, દિવ્ય ઘટનાઓને જાણવાની તથા દિવ્ય કાર્યોને કરવાની શક્તિ આપણને પોતાને જ પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે અને તેથી ખીજાઓ પાસેથી મેળવેલા વાસી અને એકા જ્ઞાનવડે સામાન્ય જનોને માર્ગ બતાવવા જેવી આપણી સ્થિતિ હોતી નથી. આપણે લોકોને જે કંઈ પણ કહીએ છીએ તેનો આપણને અનુભવ થયેલો હોય છે અને તેથી આપણું તે કથન સર્વથા નિશ્ચયાત્મક જ હોય છે. કેટલીક ઘટનાઓ તથા કેટલીક વાર્તાઓ એવી હોય છે કે જે કહેવા તથા સાંભળવાથી જરા પણ સમજી શકાતી નથી અને તેથી જો તેમના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી લેવી હોય તો તેમનો અનુભવ જ કરવો પડે છે; વળી અમુક એક પ્રકારનું આચરણ કરવામાં આવે, તો જ તે અનુભવ મળી શકે છે અને તે વાર્તાના સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. ‘દેવો ભૂત્વા દેવાન્ યજેત’ ‘અર્થાત્ દેવ થઈને દેવાને યજો!’ એવા અર્થનું જે એક શ્રુતિવાક્ય છે, તેનો ગર્ભિત આશય પણ એ જ છે. જ્યાં સૂધી આપણે પોતે દેવ નથી થયા ત્યાં સૂધી દેવપૂજના સત્ય મર્મને આપણે કદાપિ જાણી શકતા નથી. જ્યાં સૂધી આપણે હુરિ ન થઈએ, અને

જ્યાં સૂધી આપણી પ્રત્યેક કૃતિ તથા આપણા પ્રત્યેક વિચારમાં હરિગુણ ન અબકી નીકળે, ત્યાં સૂધી આપણે સત્ય હરિકીર્તન કરી શકવાના નથી તે નથી જ. કેટલાક વિશ્વમાન્ય સંતજનોએ કરેલાં કીર્તન જ ખરાં હરિકીર્તન હતાં અને તેનું કારણ એ હતું કે તેઓ પોતે જ હરિમૂર્તિ થઈ ગયા હતા. તેમનામાંના હરિગુણની પૂર્ણતાનો તેમનાં આચરણો પદે પદે પરિચય કરાવતાં હતાં. અસારના ઉદરંભર મહાત્મા (?) નાં કીર્તનો એટલે સત્ય કીર્તનનાં શબ્દો જ હોય છે; કારણ કે, આજકાલના વણખરા હરિદાસ મહાત્માઓમાં ઈશ્વરત્વનો ગંધ માત્ર પણ હોતો નથી.

આપણે મિતાચારી થતાંની સાથે જ આપણી કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, બુદ્ધિ તથા આપણા આત્માની સર્વ શક્તિઓ પૂર્ણ વિકાસને પામે છે. અન્ય કોઈની પણ સહાયતા વિના આપણને પોતાની મેળે જ દિવ્ય નિયમો તથા દિવ્ય સત્યનું જ્ઞાન થવા માંડે છે. અર્થાત્ આપણે અતીન્દ્રિયજ્ઞાની થઈ જઈએ છીએ. ત્યાર પછી આપણે જે કોઈના પણ સંબંધમાં આવીએ છીએ, તે સર્વને આપણા પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણના યોગે આપણા સમાન થવાની બુદ્ધિ થાય છે. જેવી રીતે કસ્તૂરીના લોકોત્તર પરિમલનું તેની સમીપ આવનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિની ધ્રાણેન્દ્રિયમાં પરિણામ થાય છે, તે જ પ્રમાણે આપણી સમક્ષ આવનારા પ્રત્યેક મનુષ્યના મનમાં આપણી આત્મોન્નતિનું સુપરિણામ થયા વિના રહેતું જ નથી. કસ્તૂરીના પરિમલથી ધ્રાણેન્દ્રિય સંતૃપ્ત થતાં જેવી રીતે લોકોત્તર આનંદ થાય છે, તે જ પ્રમાણે આપણા આત્મામાંથી નીકળતા તથા દશ દિશામાં એકસરખી રીતે પ્રસરતા દિવ્ય દ્રવ્યનો જે કોઈને પણ સંપર્ક થાય છે, તે સર્વના મનમાં વિલક્ષણ સ્ફૂર્તિનો આવિર્ભાવ થતાં તેઓ

એક પ્રકારના અપ્રતિમ આનંદને અનુભવે છે. આ કારણથી જ તુલસીદાસ જેવા મહાત્માઓએ કહેલું છે કે:—

“એક ઘડી આધી ઘડી આધીકી પુનિ આધ;
તુલસી સંગત સંતકી, કટે કાટિ અપરાધ!”

સજ્જનોના ઉન્નત આત્માને કસ્તૂરીની ઉપમા જેટલા પ્રમાણુમાં યોગ્ય છે, તેટલા જ પ્રમાણુમાં દુર્જનોના અવનત આત્માને ગટરની ઉપમા જ ઉચિત તથા સમર્પક છે. ગટરપાસે જનાર મનુષ્યનું માથું ગટરમાંથી નીકળતા દુર્ગંધવડે જેવી રીતે લમી જાય છે અને તેને ત્રાસ થાય છે; તે જ પ્રમાણે દુર્જન મનુષ્યના અવનત આત્મામાંથી નીકળતા દુષ્ટ દ્રવ્યોના સંપર્કથી તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારા પ્રત્યેક મનુષ્યની આત્મિક હાનિ થાય છે. ઉન્નત આત્મામાંથી સતત નીકળતા દિવ્ય તેજનો પ્રભાવ એવો તો અદ્ભુત તથા વિલક્ષણ હોય છે કે જે કોઈ પણ તત્સમીપ જાય છે તેને ઉચ્ચ પ્રેરણા થતાં અવશ્ય આત્મોન્નતિના માર્ગમાં તેની પ્રવૃત્તિ થાય છે. અર્થાત્ સજ્જનસંમેલન સર્વને જ કલ્યાણકારક થાય છે અને અવનત આત્મામાંથી નિરંતર નીકળતા ગાદ અંધકારનો પ્રભાવ એવો તો અધમ હોય છે કે તેના સંબંધમાં આવનારની આધિક અને અધિક અવનતિ જ થતી રહે છે.

હિન્દુસ્તાનના, આગ્નેય દિશામાંના દ્વીપસમૂહોમાંના, કેટલાક મશાલાના બેટા વિશે સમુદ્રનિવાસી નાવિકો વારંવાર એમ જણાવે છે કે, તે બેટા દષ્ટિથી ન દેખાતા હોય તો પણ શાંત સાગર-પૃષ્ઠ પર તે બેટાનાં ચંદન, તજ અને લવંગ ઇલાદિકનાં વૃક્ષો-પરથી આવતા સુગંધયુક્ત વાયુના યોગે તે બેટા બહુ નિકટમાં જ હોવા ભેધએ, એમ તત્કાળ જણાઈ આવે છે. સુવૃક્ષોના પરિ-મલથી નિકટમાં આવનારની ઘ્રાણેન્દ્રિયને સંતૃપ્ત કરીને તેમનામાં

ઉત્તેજના તથા આનંદને પ્રેરનારા તે બેટા સમાન જે મનુષ્યના આત્મા પોતાના સદ્ગુણવડે લોકોને સદૈવ પ્રોત્સાહન તથા આનંદ આપ્યા કરે છે, તે જ આત્મા ખરેખર ધન્ય છે ! આવા પવિત્રાત્મા મનુષ્યો જ્યાં જ્યાં જાય છે, ત્યાં ત્યાંના લોકોના હૃદયમાં તેમના સદ્ગુણોનો છાપ તત્કાળ પડી જાય છે. ચંદ્રનો ઉદય થતાં સમુદ્રમાંની ઓટનો અંત આવી જાય છે અને સૂર્યનો ઉદય થતાં નિશાગત અંધકારનો લય થાય છે; અને તે ઓટ તથા અંધકારના સ્થાનમાં ભરતી તથા પ્રકાશનો આવિર્ભાવ થાય છે; તે જ પ્રમાણે દૈવી ગુણમંડિત પુરુષોનું જ્યાં આગમન થાય છે, ત્યાંથી વિપત્તિ તથા દીનતા પલાયન કરી જાય છે અને ત્યાં સંપત્તિ તથા સૌખ્યની રેલ છેલ થતી દેખાય છે. એ મહાત્માઓ જ્યારે માર્ગમાં ચાલ્યા જતા હોય તે વેળાએ જો કોઈ અપંગ, રોગગ્રસ્ત કિંવા પાપાત્મા પ્રતિ દયાથી દષ્ટિપાત કરે છે, અથવા તો તેમની બાજુમાં ચાલ્યા જતા કોઈ મનુષ્યપર તેમની છાયા પડી જાય છે, તો તે વેળાએ તે સર્વને જાણે પરમાત્મા જ તેમને આવી મળ્યા હોયની ! એ પ્રમાણેનો જ ભાસ થવા માંડે છે. એ સત્સમાગમના યોગે તેમને વિલક્ષણ ઉત્સાહનો સાક્ષાત્કાર થતાં નવીન ઉત્તેજના આવેલી જણાય છે અને તેમના મનનું અલૌકિક સમાધાન થઈ જાય છે. સત્સમાગમનું સુપરિણામ જેવું મનુષ્યના મનમાં થાય છે, તેવું જ તે મનુષ્યેતર જાતિ એટલે કે પશુ પક્ષી આદિના મનમાં પણ થયા કરે છે. આ વિલક્ષણ પ્રભાવને પોતામાં ખેંચી લાવવાની શક્તિ કૃપાનિધિ પરમાત્માએ આપણામાંના પ્રત્યેક મનુષ્યને આપેલી છે, એ વાર્તા આપણા મનમાં દઢ થઈ જાય એટલે પછી આપણા આનંદ એટલો બધો છલકાઈ જવા માંડે છે કે, ત્રિલોકમાં પણ તેનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી. પરમાત્મા

સાથે આત્માની એકતા થતાં જ્યાં બ્રાહ્મી સ્થિતિની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે પછી આપણને જે બ્રહ્માનન્દ થાય છે, તે બ્રહ્માનંદના ઉત્સાહમાં આવા આશ્ચર્યના ઉદ્ભાસો પોતાની મેળે જ આપણા મુખમાંથી નીકળવા માંડે છે; “આપણને શાશ્વત જીવિતની પ્રાપ્તિ થયેલી છે; ચરાચર વિશ્વમાંની સર્વ વસ્તુઓ દૈવી દેખાવા માંડી છે; આપણે જે કાંઈ આરોગીએ છીએ તે અમૃતમય થયેલું છે અને જે કાંઈ પીએ છીએ તે પેય પણ પીયૂષમય જ છે. ઇન્દ્રધનુષ્યમાંના પરસ્પર મળી ગયેલા અપ્રતિમ દિવ્ય રંગોને જોઈને તે પરમ કારુણિક વિશ્વપિતાના અલૌકિક ચમત્કારથી આપણે સર્વથા આશ્ચર્યમૂઢ થઈ જઈએ છીએ; તેમ જ શુક, મેના અને કોકિલા આદિના કર્ણમધુર કૂજન તથા તેમના તે રંગવિરંગી પક્ષો, પોતાના પરિમલથી દશ દિશાને ભરી નાખનારાં ક્રાંત્યવધિ સુવાસિક સુમનોના અવર્ણનીય રંગો તથા તેમની અનુપમ શોભા, ઉદ્યાયલપર સ્થિત થઈને પોતાના આરક્ત કિરણરૂપ સુવર્ણજળથી બાલરવિ જેને પ્રાતઃસ્નાન કરાવી રહ્યો છે એવી તે પ્રભાતસમયની શાંત, સૌમ્ય, તેજસ્વિની અને ઝગમગતી સૃષ્ટિદેવીની દિવ્ય મૂર્તિ તેમ જ બાણુ ભટ્ટ જેવા કુશળતમ કવિશ્વરથી પણ જેનું યથાર્થ વર્ણન નથી કરી શકાયું તેવી ગંભીર તથા ઉદાત્ત સંધ્યાવેળા આદિ તે સચ્ચિદાનન્દની અગાધ ચમત્કૃતિઓને નિહાળીને ‘જળ મિલી બ્રહ્મકી જેડી; તબ ક્યા ભૈરવો ક્યા ગોડી!’ એવા પ્રકારની જ આપણી સ્થિતિ થઈ જાય છે!” ઇત્યાદિ. અનંતની અનુભૂતિ થઈ જાય અને તે આપણા આચાર તથા વિચારમાં પદે પદે દૃષ્ટિગોચર થવા માંડે, એટલે આપણને સર્વ પદાર્થોની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક સમજી લેવાનું છે.

બ્રાહ્મી સ્થિતિની પ્રાપ્તિ થતાં મનુષ્યમાં કેટલી બધી સુષ્ટુતા

તથા સુરસતાનો આવિર્ભાવ થાય છે અને તેને ઠેટલા બધા સૌખ્ય તથા વૈભવની પ્રાપ્તિ થાય છે, એની સત્ય કલ્પના તો જે મહાત્માઓ તે સ્થિતિને અનુભવતા હોય છે, તેઓ જ માત્ર કરી શકે છે; ઇતર જનોથી તેની કલ્પના કરી શકાતી નથી.

બ્રાહ્મી સ્થિતિની પ્રાપ્તિ કરવી એટલે તે પરમાત્માની અપાર તથા સર્વશ્રેષ્ઠ સંપત્તિના અગાધ નિધિને પ્રાપ્ત કરી લેવા સમાન જ છે. બ્રાહ્મી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલો મહાત્મા ઉપરના સ્વર્ગને નીચે પૃથ્વીપર લઈ આવે છે, એમ કહેવા કરતાં તે ભૂતલને ઉચ્ચ કરીને આ સંસારને જ સ્વર્ગ બનાવી દે છે, એમ કહેવું તે અધિક યથાર્થ તથા અધિક સમર્પક છે. દીનતા તથા દુર્બળતાને ટાળીને તેમના સ્થાનમાં સૌખ્ય તથા સામર્થ્યનો આવિર્ભાવ કરવો, આધિવ્યાધિનું નિર્મૂલન કરીને તેમના સ્થાનમાં આરોગ્ય તથા આનન્દનો આરોપ કરવો, ભય તથા સંશયને ઉચ્છેદીને તેમના સ્થાનમાં શ્રદ્ધા તથા દૃઢ વિશ્વાસનું સંવર્ધન કરવું તેમ જ ભાવિ આશાના સ્થાનમાં સઘ: ફલપ્રાપ્તિની યોજના કરવી, એ જ ભૂતલને ઉદ્ધારીને તેને સ્વર્ગના રૂપમાં ફેરવી નાખવાની મુખ્ય ક્રિયા છે: એ જ અનન્ત શાન્તિ, અનન્ત શક્તિ તથા અનન્ત સમૃદ્ધિની પરિપૂર્ણતા અને એનું જ નામ છે અનન્તાનુભૂતિ !

ૐ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ:

સમાપ્ત

